

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ३४

श्रीवेदव्यासप्रणीतमहाभारतान्तर्गता

श्रीमद्भगवद्गीता

शांकरभाष्यसमेता ।

(विषयानुक्रम—श्लोकवर्णानुक्रम—शब्दवर्णानुक्रमादिभिः
सनाथीकृता च)

एतत्पुस्तकं वे० शा० सं० रा० रा० काशीनाथशास्त्री आगाशे
इत्येतैः संशोधितम् ।

तच्च

हरि नारायण आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

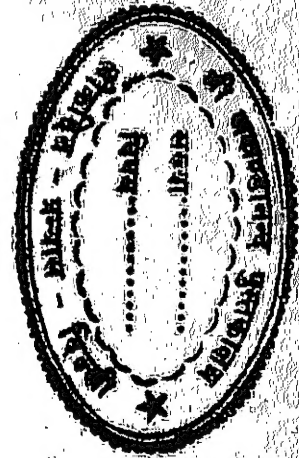
प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८३०

ख्रिस्ताब्दाः १९०८

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः ।)

मूल्यं रुपकद्वयम् ।

काशीनाथशास्त्री आगाशे
रा०

आदर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

श्रीमद्भगवद्गीतायाः पुस्तकानि यैः परहितैकपरायणमनीषया संस्करणार्थं प्रदत्तानि तेषां नामग्रामादिकं पुस्तकानां संज्ञाश्च कृतज्ञतया प्रकाशयन्ते—

- १ क. इति संज्ञितम्—सटीकभाष्योपेतं पुण्यपत्तनस्थे जगद्धितेरुद्धु-
नाम्नि मुद्रणालये मुद्रितम् ।
- २ ख. इति संज्ञितम्—सटीकभाष्योपेतम्, पुण्यपत्तनस्थानां साठे इत्यु-
पाह्वानां कै० रा० रा० 'गोपाळराव' इत्ये-
तेषाम् ।
- ३ ग. इति संज्ञितम्—सटीकभाष्योपेतमपूर्णम्, रा० रा० "मल्हाराव
पुरंदरे" इत्येतेषाम् ।
- ४ घ. इति संज्ञितम्—केवलभाष्यसमेतम् । श्रीयुतानां किबे इत्युपा-
ह्वानां इन्दूरपुरनिवासिनां रा० रा० "भाऊसा-
हेब बाळासाहेब" इत्येतेषाम् । लेखनकालः—
संवत् १८१३ ।
- ५ ङ. इति संज्ञितम्—केवलटीकाया एव । श्रीयुतानां रा० रा० 'मोरोबा
दादा फडणवीस' इत्येतेषाम् ।
- ६ च. इति संज्ञितम्—सटीकभाष्योपेतमपूर्णम् । साठय्ये इत्युपाह्वानां
रा० रा० "रामचन्द्र हरी" इत्येतेषाम् ।
- ७ छ. इति संज्ञितम्—केवलभाष्यसहितमपूर्णम् । कै० रा० रा० 'बाळा-
साहेब देव' इत्येतेषाम् ।
- ८ ज. इति संज्ञितम्—केवलटीकाया एव । पुण्यपत्तनस्थानां रा० रा०
भाऊसाहेब नगरकर इत्येतेषाम् ।
- ९ झ. इति संज्ञितम्—केवलभाष्यसहितमेव । श्रीयुतानां रा०
'मोरोबा दादा फडणवीस' इत्येतेषाम् ।

समाप्तेयमादर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

विषयक्रमः	श्लोकाङ्कः	विषयक्रमः	श्लोकाङ्कः
इन्द्रियाणां विषयेभ्यो वैमुख्येऽपि तद्विषयरागानुवृत्तौ कथं प्रज्ञालाभः स्यादिति शङ्कायामुत्तरम्	५९	चतुर्थोऽध्यायः (५९) उक्तस्य ज्ञानयोगस्य कृत्रिमत्वश-	
यत्तमानस्य विपश्चितोऽपीन्द्रियाणि मनो हरन्तीति कथनम्	६०	क्लानिवृत्तये वंशकथनपूर्विका स्तुतिः ... १—३	
इन्द्रियाणि संयम्य यो युक्त आस्ते तस्य प्रज्ञास्थैर्यं भवतीति कथनम् ...	६१	भगवति लोकस्थानीश्वरत्वशङ्कां निवर्तयितुमर्जुनप्रश्नः	४
विषयध्यानेन सङ्गादिद्वारा प्रणाशक- थनम्	६२—६३	अतीतानेकजन्मवत्त्वस्य सर्वप्राणि- साधारणत्वप्रदर्शनम्, स्वस्य तज्ज्ञानस- त्त्वस्य प्रदर्शनम्	५
मोक्षकारणकथनम्	६४—६५	भगवतो जन्मस्वरूपतत्प्रयोजनयो- रुक्तिः	६—८
अज्ञानतस्य सुखाभावकथनम् ...	६६	श्रीकृष्णकृतं स्वदिव्यजन्मकर्मवेद- नेन पुनर्जन्माभावकथनम्	९
अजितेन्द्रियाणां मनः प्रज्ञां हरती- त्यत्र दृष्टान्तकथनम्	६७	पूर्वेषां ब्रह्मविदामप्येतन्मोक्षमार्गा- श्रयणेनैव प्राप्तकैवल्यत्वनिरूपणम्...	१०
जितेन्द्रियस्य प्रज्ञास्थैर्यकथनम् ...	६८	श्रीकृष्णकृतं स्वस्य कामनागुसारेण फलप्रदातृत्वकथनम्	११
सर्वभूतनिशायां परमार्थतत्त्वलक्ष- णायां योगी जागर्ताति कथनम् ...	६९	कर्मजसिद्धेः शीघ्रभाविः केन सर्वेषां कर्मप्रवृत्तिकथनम्	१२
विदुषस्त्यक्तैषणस्य स्थितप्रज्ञस्य यतेरेव मोक्षप्राप्तिर्न त्वसंन्यासिन इत्यत्र दृष्टान्तप्रतिपादनम्	७०	चातुर्वर्ण्यसृष्टिकर्तुरपि भगवतस्तद- कर्तृत्वबोधनम्	१३
सर्वकामत्यागिनः पुरुषस्य शान्ति- प्राप्तिनिरूपणम्	७१	श्रीकृष्णकृतं स्वस्याकर्तृत्वज्ञानेनापि ज्ञातुः कर्मबन्धाभावकथनम्	१४
ज्ञाननिष्ठास्तुतिः	७२	नाहं कर्ता न मे कर्मफले स्पृहेति ज्ञात्वा कर्म कुर्वित्युक्तिः	१५
तृतीयोऽध्यायः (४०)		कर्माकर्मकथनप्रतिज्ञा	१६
ज्यायसी चेत्कर्मणस्त इत्यादिरर्जु- नस्य प्रश्नः	१—२	कर्मणो दुर्विज्ञेयत्वकथनम्	१७
कर्मयोगज्ञानयोगयोर्भिन्नाधिकारि- कत्वकथनम्	३	कर्मादितत्त्वप्रदर्शनम्	१८
अनात्मज्ञस्य कर्मयोगावश्यकत्वप्र- तिपादनम्	४—१६	कर्माकर्मणोरकर्मदर्शनस्तुतिः ... १९—२३	
आत्मज्ञस्य कर्मयोगानावश्यकत्वप्र- तिपादनम्	१७—१८	उक्तज्ञानस्य यज्ञत्वसंपादनम्	२४
अर्जुनस्य सर्वथा फलासक्तिं त्यक्त्वा स्वधर्मे प्रवर्तनम्	१९—३५	दैवयज्ञादिकथनपुरःसरं सर्वयज्ञेभ्यो ज्ञानयज्ञस्य श्रेष्ठत्वप्रतिपादनम् ... २५—३३	
अर्जुनकृतः पापाचरणप्रवृत्तिहेतु- विषयः प्रश्नः	३६	उक्तज्ञानस्य गुरुप्रणिपातादिना प्राप्तिकथनम्	३४
सर्वानर्थहेतुभूतकामस्य वैरित्वप्र- तिपादनपुरःसरमिन्द्रियजयादिना नाश- प्रतिपादनम्	३७—४३	ज्ञानमाहात्म्यकथनम्	३५—३८
		ज्ञानप्राप्त्युपायप्रदर्शनपूर्वकं ज्ञान- हेतौ कर्मयोगेऽर्जुनस्य प्रवर्तनम् ... ३९—४२	
		पञ्चमोऽध्यायः (८०) ज्ञानरहितसंन्यासकर्मयोगार्थेभ्यो किं प्रशस्यतरमित्यर्जुनप्रश्नः	४३

विषयक्रमः	श्लोकाङ्कः
ज्ञानरहितसंन्यासात्कर्मयोगस्य हेतु- युतं प्रशस्यतरत्त्वकथनम्	२—३
ज्ञानसहितसंन्यासकर्मयोगरूपयोः सौख्ययोगयोः फलैक्यकथनम्	४—५
कर्मयोगं विना पारमार्थिकसंन्या- सस्य दुःखफलकत्वकथनम्	६
सम्यग्दर्शने वर्तमानस्य लोकसंग्र- हाय कर्म कुर्वतोऽपि तत्फलालेपत्वोप- पादनम्	७—१०
योगिनस्तत्फलालेपत्वे हेतुद्वयकथ- नम्	११—१२
षिदुषः सुखेन देहस्थितिकथनम्...	१३
आत्मनः प्रभोः कारयितृत्वाद्यभा- वप्रतिपादनपुरःसरं स्वभावस्य कार- यितृत्वादिप्रतिपादनम्	१४—१५
ज्ञानिनां ज्ञानेन ब्रह्मप्राप्तिप्रतिपाद- नम्	१६—१७
ज्ञानिनो ब्राह्मणादौ समदर्शित्वकथ- नम्	१८
ज्ञानिनां समदर्शित्वेऽपि दोषवत्त्वा- भावप्रतिपादनम्	१९
ब्रह्मणि स्थितस्य प्रियाप्रियप्राप्ता- वपि हर्षोद्वेगरहितत्वकथनम्	२०
ब्रह्मणि स्थितस्य शब्दादिविषयेष्व- सक्तस्याक्षयसुखावाप्तिकथनम्	२१
विषयेभ्यः सकाशादिन्द्रियनिवर्तने कारणकथनम्	२२
प्राक्शरीरत्यागात्कामकोषोद्भवं वेगं घोर्दुः समर्थस्यैव युक्तत्वसुखित्वयोः कथ-	

विषयक्रमः	श्लोकाङ्कः
नम्...	१३
अन्तःसुखादिविशिष्टस्य ब्रह्मप्राप्ति- कथनम्	२४—२६
संक्षेपतो ध्यानयोगस्योपक्षेपः	२७—२९
षष्ठोऽध्यायः (९४)	
निष्कामकर्मयोगस्य सत्त्वशुद्धिद्वारा ध्यानयोगारोहणसाधनत्वात्सुतिः	१—२
ध्यानयोगेऽवस्थातुमसमर्थस्य नि- ष्कामकर्मयोगः समर्थस्य तु सर्वकर्मसं- न्यास इत्युक्तिः	३
ध्यानयोगारूढलक्षणकथनम्	४—९
विस्तरेणाऽऽसनाहारविहारदिनिय- मकथनयुतं सफलध्यानयोगनिरूपणम्	१०—१२
उक्तध्यानयोगस्य मनश्चाश्रित्येन सुदुष्करत्वप्रतिपादकप्रश्नः	१३—१४
अभ्यासवैराग्याभ्यां मनोनिग्रहे ध्यानयोगसिद्धिकथनम्	१५
असंयतात्मना ध्यानयोगस्य दुष्प्रा- प्यत्वकथनम्	१६
ध्यानयोगे प्रवृत्तस्य त्यक्तसर्वकर्मण- स्तत्फलसम्यग्दर्शनप्राप्तेः प्रागेव देहवि- योगे का गतिरित्यर्जुनप्रश्नः	१७—१९
योगभ्रष्टस्य विनाशाभावप्रतिपाद- नपूर्वकमुत्तमगतिप्राप्तिप्रतिपादनम्	२०—२५
ध्यानयोगिनः सर्वभ्रेष्ठत्वकथनपूर्वकं ध्यानयोगेऽर्जुनस्य प्रवर्तनम्...	२६
रुद्रादित्यादिध्यानपराणां मध्ये वासु- देवध्यानपरस्य युक्ततमत्वबोधनम्	२७

२ उपास्यनिष्ठा तत्पदार्थनिष्ठा वा मध्यमा षडध्यायी ।

सप्तमोऽध्यायः (१११)

भगवद्ध्यानयोगं कुर्वतः समस्तवि- भूतिबलशक्तैश्वर्यादिगुणसंपन्नभगव- ज्ज्ञानप्राप्तिप्रकारोपदेशप्रतिज्ञा	१—२
--	-----

ज्ञानदुर्लभत्वप्रकटनम्	३
अपरप्रकृतेरष्टधाभिन्नत्वकथनम्...	४
जीवभूतपरप्रकृतिकथनम्	५
उक्तप्रकृतिद्वयद्वारेणेश्वरस्य जग- त्कारणत्वप्रदर्शनम्	६

विषयक्रमः	श्लोकाङ्कः
दृष्टान्तेन सर्वभूतानां परमेश्वरे	
प्रथितत्वकथनम्	७
संक्षेपेण रसादिविभूतिकथनम् ...	८—१२
मूढानां त्रिविधसार्त्त्विकादिभावैर्मो-	
हितत्वाद्भगवत्तत्त्वानभिज्ञतावर्णनम् ...	१३
भगवदेकशरणतया तत्त्वज्ञानद्वारेण	
मायातिक्रमकथनम्	१४
दुष्कृतिनां भगवद्भजनपराङ्मुखत्व-	
कथनम्	१५
सुकृतित्वेन भगवद्भजनप्रवृत्तिबोध-	
नपुरःसरं भक्तानां चतुर्विधत्वकथनम्	१६
चतुर्विधभक्तेषु ज्ञानिनः श्रेष्ठत्वप्र-	
तिपादनम्	१७—१९
अन्यदेवताभजनेऽपहृतविवेकविज्ञा-	
नत्वहेतुकथनम्	२०
अन्यदेवतोपासकानां तत्तदेवतोपा-	
सनश्रद्धादाढ्यकरणेन तत्तदेवतास्वरू-	
पिणो मत्त एव कामप्राप्तिरिति कथनम्	२१—२२
अन्यदेवतोपासकानां फलस्यान्त-	
वत्त्वकथनम्	२३
परमार्थतत्त्वाज्ञाने हेतुकथनम् ...	२४—२७
सुकृतिनां भगवद्भजनेनोत्तमगति-	
प्राप्तिकथनम्	२८—३०

अष्टमोऽध्यायः (१२०)

किं तद्ब्रह्मेत्यादिप्रश्नसप्तकम् ...	१—२
उक्तप्रश्नसप्तकस्योत्तरम् ...	३—५
अन्यभावनानुसारेण देहान्तरप्रा-	
प्तिकथनम्	६
सर्वेषु कालेषु भगवद्भ्यानपूर्वकं	
युद्धादिकरणेऽर्जुनस्य प्रवर्तनम् ...	७
योगयुक्तचेतसः परमपुरुषावाप्ति-	
कथनम्	८—१०
प्रणवोपासनकथनम्	११—१४
ईश्वरं प्राप्तानामपुनरावृत्तिकथनम्	१५
स्वर्गादिसत्यलोकान्तलोकगतानां	
पदेतुकं पुनरावृत्तिकथनम्	१६—१९
परतत्त्वस्वरूपप्रदर्शनम्	२०—२१
परपुरुषस्य ज्ञानलक्षणभक्तिलभ्य-	

विषयक्रमः	श्लोकाङ्कः
त्वकथनम्	२२
ध्यानयोगिनां कर्मिणां च क्रमेण	
देवयानपितृयानमार्गद्वयकथनम् ...	२३—२५
शुक्लकृष्णमार्गद्वयगतानां क्रमेणाना-	
वृत्त्यावृत्तिकथनम्	२६
मार्गद्वयचिन्तनफलम्	२७
योगमाहात्म्यम्	२८

नवमोऽध्यायः (१३०)

गुह्यतमपरब्रह्मतत्त्वज्ञानोपदेशः ...	१—१०
श्रीकृष्णकृतं मूढकृतस्वावज्ञायाः	
स्वतत्त्वज्ञानाभावरूपकारणस्य कथनम्	११—१२
महात्मनां भगवद्भक्तिलक्षणमोक्ष-	
मार्गे प्रवृत्तिकथनम्	१३—१५
संक्षेपेण विभूतिकथनम्	१६—१९
सकामानां संसारप्राप्तिकथनम् ...	२०—३१
निष्कामभक्तानां सम्यग्दर्शिनां भग-	
वतो यागक्षेमप्रापकत्वनिरूपणम् ...	२२
अन्यदेवताभक्तानामपि भगवद्भक्त-	
त्वप्रतिपादनपूर्वकं भजनानुसारेण फल-	
प्राप्तिकथनम्	२३—२५
भगवदाराधनस्य मुकरत्वप्रतिपाद-	
नम्	२६
भगवदाराधनेऽर्जुनस्य प्रवर्तनम् ...	२७—२९
भक्तिमाहात्म्यप्रतिपादनपूर्वकमर्जु-	
नस्य भक्तिमार्गे प्रवर्तनम्	३०—३३
ईश्वरभजनेतिकर्तव्यताप्रदर्शनम्...	३४

दशमोऽध्यायः (१४१)

संक्षेपतो भगवत्कृतविभूतियोगज्ञा-	
नोपदेशस्तत्फलकथनसहितः ...	१—११
विस्तरेण विभूतियोगकथनार्थमर्जु-	
नप्रश्नः	१२—१८
विस्तरेण भगवत्कृतो विभूतियोगो-	
पदेशः	१९—४२

एकादशोऽध्यायः (१५२)

विश्वरूपदिदृक्षयाऽर्जुनकृता भगव-	
त्प्रार्थना	१—४
पश्य मे पार्थेत्यादिभगवद्भाषणम्...	५—८

विषयक्रमः	श्लोकाङ्कः	विषयक्रमः	श्लोकाङ्कः
धृतराष्ट्रं प्रति संजयकृतं हरिः		र्थप्रदर्शनम्	५१
पार्थाय विश्वरूपं दर्शयामासेत्यादि		विश्वरूपदर्शनस्य भगवत्कृतं भक्त्यै-	
भाषणम्	१—१४	कसाध्यत्वप्रतिपादनम्	५२—५४
भगवद्दर्शितविश्वरूपस्य स्वानुभव-		भगवदर्थकर्मादियुतस्य भगवत्प्रा-	
प्रकटीकरणार्थमर्जुनवाक्यम्	१५—३१	प्तिप्रतिपादनम्	५५
स्वस्य भूभारहरणार्थं प्रवृत्तत्वान्म-		द्वादशोऽध्यायः (१७२)	
यैवैते हतास्त्वं निमित्तमात्रं भवेत्यादि		विश्वरूपोपासकानामक्षरोपासकानां	
श्रीकृष्णभाषणम्	३२—३४	च मध्ये केषां योगवित्तमत्वमित्यर्जुन-	
पराजयभयात्करिष्यति संधिमिति		प्रश्नः	१
बुद्ध्या संजयस्य धृतराष्ट्रं प्रति वृत्ता-		विश्वरूपोपासकानामक्षरोपासकानां	
न्तकथनम्	३५	च तारतम्यप्रतिपादनम्	२—७
अर्जुनकृता भगवत्स्तुतिः	३६—४३	विश्वरूपध्यानरूपे भक्तियोगेऽर्जु-	
पूर्वरूपप्रदर्शनार्थमर्जुनकृतभगवत्प्रा-		नस्य श्रीकृष्णकृतं प्रवर्तनम्	८
र्थेना	४४—४६	उक्तभक्तियोगेऽसमर्थस्याभ्यासयो-	
अर्जुनं भीतमुपलभ्य विश्वरूपमुपसं-		गादिसाधनकथनम्	९—१३
हृत्य प्रियवचनेनाऽऽश्वासनार्थं श्रीकृ-		सर्वकर्मफलत्यागस्तुतिः	१२
ष्णस्योक्तिः	४७—४९	अद्वैष्टत्वाद्यक्षरोपासकधर्मकथनम्	१३—१९
संजयभाषणम्	५०	श्रीकृष्णकृतमुक्तधर्मानुष्ठायिनां स्वस्या-	
पूर्वरूपदर्शनेनार्जुनकृतं स्वचित्तस्थै-		त्यन्तप्रियत्वनिरूपणम्	२०

३ तत्त्वंपदार्थैक्यरूपवाक्यार्थनिष्ठा सम्यग्धीप्रधानाऽ- न्तिमा षडध्यायी ।

त्रयोदशोऽध्यायः (१७९)		प्रकृतिपुरुषयोरनादित्वप्रदर्शनम् ...	१९
संक्षेपेण क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः स्वरूपकथ-		कार्यकारणकर्तृत्वे प्रकृतेरारम्भक-	
नम्	१	त्वेन हेतुत्वस्य, पुरुषस्य सुखदुःखानां	
सर्वक्षेत्रस्थक्षेत्रज्ञस्येश्वराभिन्नत्वक-		भोक्तृत्वे हेतुत्वस्य च कथनम् ...	२०
यमयुतं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानस्य स्वाभिम-		पुरुषस्य भोक्तृत्वनिमित्तकथनम् ...	२१
तज्ञानत्वकथनम्	२	पुरुषस्योपद्रष्टृत्वादिनिर्देशः ...	२२
विशेषतः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथात्म्यकथन-		प्रकृतिपुरुषज्ञानफलकथनम् ...	२३
प्रतिज्ञा	३	आत्मदर्शने ध्यानाधुपायविकल्पक-	
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथात्म्यस्तुतिः ...	४	थनम्	२४—२६
विशेषतः क्षेत्रयाथात्म्यकथनम् ...	५—६	सम्यग्दर्शनतत्फलयोः कथनम् ...	२७—३४
अमानित्वादिज्ञानसाधनानां कथनम्	७—११	चतुर्दशोऽध्यायः (२०५)	
क्षेत्रज्ञयाथात्म्यकथनम्	१२—१७	उत्तमज्ञानोपदेशप्रतिज्ञा	१—२
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथात्म्यज्ञानफलकथनम्	१८		

विषयक्रमः	श्लोकाङ्कः
क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोजनेन हिरण्यगर्भो-	
त्पत्तिद्वारा सर्वभूतोत्पत्तिकथनम् ...	३—४
सत्त्वादिगुणानां जीवबन्धकत्वकथ-	
नम्	५
सत्त्वादिगुणस्वरूपकार्यादिप्रदर्शनम्	६—१८
सम्यग्ज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वकथनम्	१९—२०
गुणातीतलक्षणप्रश्नः	२१
गुणातीतलक्षणकथनम्	२२—२५
अव्यभिचारभक्तियोगेन गुणाती-	
तत्त्वादिसिद्धिकथनम्	२६
आत्मनः सर्वप्रतिष्ठात्वकथनम् ...	२७
पञ्चदशोऽध्यायः (२१४)	
संसारस्य वृक्षरूपत्वकल्पना ...	१—२
संसारवृक्षस्यासङ्गश्लेणे च्छेदने	
ब्रह्मपदप्राप्तिकथनम्	३—५
ब्रह्मपदलक्षणकथनम्	६
जीवस्य भगवदंशताया उत्कान्ति-	
काल इन्द्रियाकर्षकत्वादेश्च कथनम् ...	७—९
मूढानामात्मज्ञानासंभवकथनम् ...	१०—११
संक्षेपेण विभूतिवर्णनम्	१२—१५
क्षराक्षरोत्तमपुरुषाणां निरूपणम् ...	१६—१७
हेतुकथनपुरःसरं भगवतः पुरुषोत्त-	
मत्वस्य तज्ज्ञानफलस्य च निरूपणम्	१८—१९
भगवत्तत्त्वज्ञानप्रशंसा	२०
षोडशोऽध्यायः (२२३)	
देवासुरसंपदोः स्वरूपस्य फलस्य च	
वर्णनम्	१—५
विस्तरैणाऽऽसुरसंपद्वर्णनतत्त्याज्य-	
तयोः कथनम्	६—२२
शास्त्रविधिमुत्सृज्य प्रवृत्तस्य सिद्धय-	
भावकथनम्	२३
शास्त्रीये कर्मणि श्रीकृष्णकृतमर्जु-	
नस्य प्रवर्तनम्	२४
सप्तदशोऽध्यायः (२३०)	
शास्त्रविधिमुत्सृज्य श्रद्धया कर्म	
कुर्वतां का गतिरित्यर्जुनस्य प्रश्नः ...	१
श्रद्धात्रयविवरणम्	२—६
त्रिविधाद्वारकथनम्	७—१०

विषयक्रमः	श्लोकाङ्कः
त्रिविधयज्ञकथनम्	११—१३
कायिकवाचिकमानसभेदेन तपस-	
त्रैविध्यकथनम्	१४—१६
सात्त्विराजसतामसभेदेन तपसत्रै-	
विध्यकथनम्	१७—१९
सात्त्विकादिभेदेन दानस्य त्रैविध्य-	
प्रदर्शनम्	२०—२२
यज्ञादीनां साद्गुणययौतत्सदितिश-	
ब्दत्रयस्य विनियोगप्रदर्शनम् ...	२३—२७
अश्रद्धया कृतस्य हवनोदः सर्वकर्म-	
णोऽसत्त्वप्रतिपादनम्	२८
अष्टादशोऽध्यायः (२३८)	
संन्यासत्यागयोस्तत्त्वविषयकः प्रश्नः	१
संन्यासत्यागपदार्थोक्तिः	२
कर्मणस्त्यागात्यागयोः सांख्यमीमां-	
सकपक्षद्वयप्रदर्शनम्	३
फलासक्तिं त्यक्त्वा नित्यनैमित्तिकानि	
कर्माणि कर्तव्यानीतिस्वमतप्रदर्शनम्	४—६
नित्यकर्मत्यागोपपत्त्यभावकथनपुरः-	
सरं तामसादिभेदेन त्यागस्य त्रैविध्य-	
प्रतिपादनम्	७—९
फलसक्तिं त्यक्त्वा नित्यकर्म कुर्वतो	
नैष्यम्यलक्षणज्ञाननिष्ठाप्राप्तिप्रतिपाद-	
नम्	१०
कर्मफलत्यागिनरत्यागीत्यभिधान-	
कथनम्	११
संन्यासिनामानिष्टादित्रिविधफलाभा-	
वकथनम्	१२
सर्वकर्मणामधिष्ठानादिकारणपञ्चक-	
वर्णनम्	१३—१५
केवलात्मनि कर्तृत्वाभिमानिनां दुर्म-	
तित्वस्य कथनम्	१६
कर्तृत्वाभिमानरहितस्य सुमतित्व-	
कथनम्	१७
कर्मप्रवर्तकज्ञानादित्रयस्य करणादि-	
त्रयस्य च प्रदर्शनम्	१८
ज्ञानकर्मकर्तृणां गुणभेदेन त्रैविध्यक-	
थनप्रतिज्ञा	१९

विषयक्रमः	श्लोकाङ्कः	विषयक्रमः	श्लोकाङ्कः
सात्त्विकादिभेदेन ज्ञानकर्मकर्तृणां		त्रैश्वरे चित्तस्थापनोपदेशः	५७
त्रैविध्यप्रदर्शनम्	२०—२८	अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णकृतं माचित्तत्वे	
बुद्धिधृत्योर्गुणभेदेन त्रैविध्यकथनप्र-	२९	मत्प्रसादात्सर्वदुर्गतरेणस्यान्यथा विना-	
तिज्ञा सात्त्विकादिभेदेन बुद्धिधृतिसु-		शस्य च कथनम्	५८
खानां त्रैविध्यकथनम्	३०—३९	अहंकाराश्रयणेन युद्धाकरणनिश्च-	
संसारान्तर्गतस्य सर्वस्य त्रिगुणात्म-		यस्य मिथ्यानिश्चयत्वकथनपूर्वकमर्जु-	
कत्वकथनम्	४०	नस्य प्रकृतिपरतन्त्रत्वकथनम् ... ५९—६०	
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रकर्मणां प्रवि-		ईश्वरस्यान्तर्यामित्वेन सर्वभूतप्रेर-	
भागकथनम्	४१—४४	कत्वकथनम्	६१
ब्राह्मणादीनां स्वस्वकर्मणा भगवदा-		सर्वभावेनेश्वराश्रयणेन शाश्वतपद-	
राधनेन ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणसिद्धि-		प्राप्तिकथनम्	६२
प्रतिपादनम्	४५—४६	उक्तगुह्यतरज्ञानविचारेणैच्छानुरूप-	
स्वधर्मस्यात्याज्यताप्रतिपादनम् ... ४७—४८		करणानुज्ञा	६३
आसक्त्यादिरहितस्य संन्यासेन ज्ञान-		अर्जुनस्य परमप्रियत्वात्सर्वगुह्यतम-	
निष्ठलक्षणनैष्कर्म्यसिद्धिप्रतिपादनम्	४९	वचनश्रवणप्रवर्तनम्	६४
केवलरूपज्ञाननिष्ठारूपनैष्कर्म्यलक्ष-		गुह्यतमस्य कर्मयोगनिष्ठारहस्यस्ये-	
णसिद्धिप्राप्तिकमकथनप्रतिज्ञा ...	५०	श्वरशरणत्वस्य कर्मयोगनिष्ठाफलस्य च	
विस्तरेण परज्ञाननिष्ठाप्राप्तिक्रमक-		सम्यग्दर्शनस्योपदेशः ... .. ६५—६६	
थनम्	५१—५३	अपात्रे शास्त्रोपदेशनिषेधस्य पात्रे	
उक्तक्रमेण ज्ञानलक्षणभक्तिप्राप्ति-		तदुपदेशफलस्य च कथनम् ... ६७—६९	
कथनम्	५४	एतच्छास्त्राध्ययनश्रवणयोः फलक-	
ज्ञानलक्षणभक्त्या भगवत्तत्त्वज्ञान-		थनम्	७०—७१
सिद्धिकथनम्	५५	मदुक्तगीताशास्त्रश्रवणेनाज्ञानसंमोहः	
ज्ञाननिष्ठायोग्यताफलकस्य भगव-		प्रनष्टः कश्चिदित्यर्जुनं प्रति श्रीकृष्णप्रश्नः	७२
द्भक्तियोगस्य स्तुतिः	५६	नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धेत्यार्जुनो-	
अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णकृतो विवेकबु-		त्तरम्	७३
द्ध्या मयीश्वरे सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकं		इत्यहं वामुदेवस्येत्यादि संजयभाष-	
समाहितशुद्धित्वाश्रयणेन सर्वदा मदभि-		णम्	७४—७८

अथ शांकरभाष्यस्थविशेषविषयानुक्रमणिका ।

विषयक्रमः	पृष्ठाङ्कः
प्रथमोऽध्यायः (१)	
श्रीमद्भगवद्गीताशास्त्रव्याख्यानस्य विम्लोपप्रवशमनादिप्रयोजनसिद्धिद्वारा निष्पत्त्यर्थमपेक्षितप्रामाणिकव्यवहारप्रमाणकैष्टदेवतातत्त्वानुस्मरणरूपमङ्गलाचरणसंपत्त्यै मनस्यनवशेषेणेतिहासपुराणयोर्व्याख्ययासितगीताशास्त्रेणैकवाक्यतामाभिप्रेत्य भाष्यकारकृतमन्तर्यामिविषयकपौराणिकश्लोकोदाहरणम् ।	
स्वोत्पादितजगत्स्थित्यर्थं मरीच्यादीनुत्पाद्य वेदोक्तप्रवृत्तिलक्षणधर्मोपदेशपूर्वकं भगवत्कृतस्य तेषां तद्धर्मप्रवर्तनस्य सनकादीनुत्पाद्य वेदोक्तज्ञानवैराग्यलक्षणनिवृत्तिधर्मोपदेशपुरःसरं तेषां तद्धर्मं भगवत्कृतप्रवर्तनस्य च कथनम्, द्विविधवेदोक्तधर्मप्रयोजनकथनम् ।	
कालमाहात्म्येन कामोद्भवाद्धीयमानविवेकविज्ञानहेतुकेनाधर्मेणाभिभूयमाने धर्मे प्रवर्धमाने चाधर्मे जगत्स्थितिपरिपालनेच्छया विष्णोर्बाह्मणस्य रक्षणार्थं देवक्यां वसुदेवादंशेनोत्पत्तिकथनम्, ब्राह्मण्यरक्षणेन वेदोक्तधर्मसंरक्षणोक्तिः...	
भूतानुजिघृक्षया गीताद्वारा भगवत्कृतोऽर्जुनाय वेदोक्तधर्मद्वयस्योपदेश इत्युक्तिः, व्यासेन भगवदुपदिष्टधर्मस्य गीताख्यैः सप्तभिः श्लोकशैतैरूपनिबन्धनं कृतमित्युक्तिः...	
समस्तवेदार्थसारसंग्रहभूतगीताशास्त्रस्य दुर्निज्ञेयार्थत्वात्तदार्थविष्करणाय संक्षेपतो विवरणकरणस्य भाष्यकृत्पतिज्ञा...	
गीताशास्त्रस्य ससाधननिःश्रेयसाख्यप्रयोजनकथनम्...	

विषयक्रमः	पृष्ठाङ्कः
शास्त्रस्य विषयप्रदर्शनम्, एतच्छास्त्रस्यानुबन्धत्रयविशिष्टत्वाद्व्याख्येयत्वमित्युक्तिः	२
अथ द्वितीयोऽध्यायः (२)	
दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकमित्यादि न योस्त्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव हेत्येतदन्तर्ग्रन्थस्य शोकमोहादिसंसारकारणाविद्यादिप्रदर्शनार्थत्वप्रदर्शनम्, संगृहीतार्थविवरणम्...	६
शोकमोहयोः संसारबीजत्वोपपादनम्, अशोक्यानित्यादिसंदर्भस्य सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकादात्मज्ञानादेव शोकमोहयोर्निवृत्तिरिति सहेतुसंसारनिवर्तकसम्यग्ज्ञानोपदेशे तात्पर्यमिति प्रदर्शनम्, सर्वलोकानुग्रहार्थमेवार्जुनाय ज्ञानं भगवतोपादिष्टमिति कथनम्...	
ज्ञापककथनयुतं श्रौतस्मार्तकर्मसहितज्ञानात्कैवल्यप्राप्तिरिति मतप्रदर्शनम्, हिंसादियुक्तत्वाद्वैदिकं कर्मार्थमयैवेत्याशङ्कानिरसनम्...	
समुच्चयपक्षस्य भगवदुक्तविभागवचनविरोधेनायुक्तत्वप्रदर्शनम्, सांख्ययोगशब्दार्थकथनम्...	९
भगवदुक्तविभागवचनस्य मूलत्वेन शातपथीयब्राह्मणस्य प्रदर्शनम् ...	१०
समुच्चयपक्षे ज्यायसी चेत्कर्मणस्त इत्याद्यर्जुनप्रश्नानुपपत्तेर्विस्तरेण कथनम्	१
पुनः प्रकारान्तरेण समुच्चयपक्षसमर्थननिरसने	११
केवलादेव तत्त्वज्ञानान्मोक्ष इतिसिद्धान्तोपसंहारः...	१२
दृष्टान्तादिकथनपुरःसरं विकारासत्यत्वप्रतिपादनम्	१४

विषयक्रमः	पृष्ठाङ्कः
आत्मनोऽप्रमेयत्वस्य शङ्कासमाधानाभ्यां समर्थनम्	१६
शङ्कानिरसनपूर्वकं विदुषः कर्मासंभवकारणकथनम्	१९
आत्मदर्शिनो विदुषो मुमुक्षोश्च सर्वकर्मसंन्यासाधिकारप्रतिपादनम् ...	२०
शास्त्राचार्योपदेशशमदमादिसंस्कृतस्य मनस आत्मदर्शने साधनत्वकथनम्	२१
विदुषो ज्ञानेऽधिकारबोधनम्, मनः सेतिवचनात्सर्वकर्मसंन्यासाभावशङ्काया निरसनम्	२२
पुनःपुनरात्मनित्यत्वाबुक्तेः पौनरुक्त्याभावप्रतिपादनम्	२२

अथ तृतीयोऽध्यायः (४०)

संक्षेपेण द्वितीयाध्यायोक्तार्थस्यानुवादः	४०
गृहस्थस्य श्रौतस्मार्तकर्मसहितज्ञानात्कैवल्यप्राप्तिरितरेषामाश्रमिणां तु स्मार्तकर्ममात्रसमुच्चिताज्ज्ञानात्कैवल्यप्राप्तिरित्यस्य ज्ञानकर्मसमुच्चयवादिमतस्य निरासप्रदर्शनम्	४१
पापकर्मक्षयस्य ज्ञानोत्पत्तिहेतुकत्वे प्रमाणत्वेन ज्ञानमुत्पद्यत इति श्लोकोपन्यासः	४५
पञ्चसूनाकृतकित्त्विषादेवयज्ञादिनिर्वर्तनेन मुक्तिकथनम्	४८
यज्ञात्पुनर्न्योत्पत्तौ 'अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः' इति स्मृतिकथनम्	४९
अधिकृतस्याध्ययनादिद्वारा जगच्चक्रानुवर्तनरूपाज्ञातिलङ्घिनः प्रत्यवायोक्तिः	५०
सर्वस्य भूतवर्गस्य प्रकृतिवशवर्तित्वे लौकिकवैदिकपुरुषकारविषयाभावाद्धिनिषेधानर्थक्यमिति शङ्कानिरासः ...	५५
अगवत्पदार्थवर्णनम्	५७

विषयक्रमः	पृष्ठाङ्कः
अथ चतुर्थोऽध्यायः (५९)	
वर्णाश्रमादिकर्माधिकारो मृत्युलोके एवेति प्रतिपादनम्	६३
कर्मण्यकर्मैत्यत्र श्लोके सप्तम्यन्तयोः कर्माकर्मपदयोर्नित्यकर्मनित्यकर्माकरणपरतया वृत्तिकारव्याख्यानस्य दूषणप्रतिपादनम्	६७
शारीरं केवलं कर्मैत्यत्र शारीरपदार्थनिष्कर्षः	६९
ब्रह्मार्पणमित्यत्रार्पणादौ ब्रह्मदृष्टिविधिरिते पक्षमनुद्य दूषणकथनम् ...	७३
श्रद्धावत्त्वतर्परत्वसंयतेन्द्रियत्वसाधनानां समुच्चितानां ज्ञानेन सहैकान्तिकत्वप्रदर्शनपूर्वकं प्रणिपातादिसाधनस्य बहिरङ्गसाधनत्वप्रदर्शनम्	७८

अथ पञ्चमोऽध्यायः (८०)

तृतीये ज्ञानयोगकर्मयोगयोर्विभिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वेनोक्तत्वेऽपि पुनः पञ्चमे कर्मसंन्यासकर्मयोगयोः प्रशस्यतरप्रशस्त्यार्जुनकृतस्य संगतिप्रतिपादनम् ...	८०
संन्यासकर्मयोगशब्दाभ्यां निःश्रेयसकरौ योगौ प्रक्रम्य सांख्ययोगयोः फलैकत्वकथनमसंगतमिति शङ्कानिराकरणम्	८४
'सर्वकर्माणि मनसा' इत्यत्र 'नवद्वारे पुरे' इति विशेषणप्रयोजनकथनम्	८७
सात्त्विकेषु राजसेषु तामसेषु च सत्त्वेषु समत्वदर्शनमनुचितमित्यस्याः शङ्काया निरसनम्	९०

अथ षष्ठोऽध्यायः (९४)

षष्ठाध्यायस्य पञ्चमान्तोपक्षितध्यानयोगविवरणरूपत्वस्य प्रतिपादनम्	९४
कर्मयोगानुष्ठानस्य ध्यानयोगारोहणपर्यन्तत्वमेवेति व्यवस्थापनम् ...	९५
फलेच्छां त्यक्त्वा कर्म कुर्वतः साम्नेः सक्रियस्य संन्यासित्वयोगित्वयोगौघत्वकथनम्	९६

विषयक्रमः	पृष्ठाङ्कः	विषयक्रमः	पृष्ठाङ्कः
सर्वेषां कामानां संकल्पमूलत्वे स्मृति- प्रदर्शनम् १७	१७	फलत्यागसहितकर्मयोगस्याविलम्बेन श्रेयःसाधनत्वोक्तितात्पर्यकथनम् ... १७५	१७५
अथ सप्तमोऽध्यायः (१११)		अक्षरोपासकवदन्येषामपीश्वरात्म- त्वाविशेषात्कुतस्तदधीनत्वमिति शङ्कायाः परिहारः १७६	१७६
इच्छाद्वेषोत्पन्नद्वन्द्वमोहेन सर्वभूतानां प्रतिबद्धप्रज्ञानत्वेन संमोहितत्वादात्मभू- तभगवज्ज्ञानाभावप्रतिपादनम् ... ११८	११८	देहस्थितिमात्रफलेनात्रादिना ज्ञानिनः संतुष्टत्वे प्रमाणत्वेन स्मृतिप्रदर्शनम्... १७८	१७८
अथाष्टमोऽध्यायः (१२०)		अथ त्रयोदशोऽध्यायः (१७९)	
ओंकारद्वारा श्रुत्युक्तब्रह्मोपासनस्या- नुक्रमणम् १२३	१२३	ईश्वरस्य क्षेत्रज्ञैकत्वेऽनेकविधयु- क्तीनां विस्तरेण शङ्कानिरसनपूर्वकं निरूपणम् १८०	१८०
अथ नवमोऽध्यायः (१३०)		अविद्या सकार्या हातव्येत्यत्रानेकश्रु- तिप्रदर्शनम्, विद्यां विनाऽपि कारणा- न्तरान्मुक्तिमाशङ्क्य निरासः, भयहे- त्वविद्यानिरासपूर्वकं तन्मयस्यापि निरासकर्त्री विद्येत्यत्र श्रुत्युक्तिः, विद्या- विद्याविषये स्मृतिप्रदर्शनम् १८१	१८१
ईश्वरस्य साक्षित्वे प्रमाणत्वेन श्रुति- कथनम् १३३	१३३	विद्याफलमनर्थध्वस्तिरविद्याफलम- नर्थसितिरित्यत्रान्वयव्यतिरेकाख्यन्या- यबोधनम् १८३	१८३
ईश्वरस्य साक्षित्वमात्रेण स्रष्टृत्वे किंनिमित्तेयं सृष्टिरित्यत्र प्रश्नप्रतिवचने अनुपपन्ने इतिफलितार्थकथनम् ... १३४	१३४	बन्धमुक्तावस्थयोर्वस्तुत्वाभावप्रति- पादनम् १८३	१८३
भक्तविषयेऽपि भगवतो योगक्षेमव- हत्वाऽन्नेष्कामभक्तज्ञानिमात्रविषये योग- क्षेमवहत्वाभिधानासंगतिशङ्काया निर- सनम्... .. १३७	१३७	शास्त्रस्याविद्वद्विषयत्वेनोक्तार्थवत्त्व- स्याऽऽश्लेषसमाधिभ्यां प्रपञ्चनार्थमाक्षेपः सर्वशास्त्रविदोऽपि संप्रदायवित्त्वा- भावे मूर्खवदेवोपेक्षणीयताकथनम् ... १८४	१८४
भगवदर्पणबुद्ध्या सर्वकर्म कुर्वतो जीवन्मुक्तस्य प्रारब्धकर्मावसाने विदे- हकैवल्यस्याऽऽवश्यकत्वबोधनम्, भग- वदर्पणकरणात्संन्यासयोगाच्च मुक्तिरिति पार्थक्येन साधनद्वयशङ्काया निरसनम् १३९	१३९	अमानित्वादीनां ज्ञानत्वोक्तितात्पर्य- कथनम् १९०	१९०
भगवन्तं भजमानस्व दुराचारतायाः परित्यागकथनम् १४०	१४०	ब्रह्मणोऽवस्तुतानिरसनार्थं पूर्वपक्षः ... १९१	१९१
अथ दशमोऽध्यायः (१४१)		मिथ्यारूपमापि ज्ञेयवस्तुज्ञानोपयो- गीत्यत्र 'अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्र- पक्षं प्रपञ्च्यते' इतिसंप्रदायविशुक्तिः १९२	१९२
ईश्वरस्य दिव्यविभूतीनामियत्तारा- हित्यकथनम्... .. १५१	१५१	प्रकृतिं पुरुषं चैवेत्यत्रानादिपदे तत्पुरुषसमासपक्षनिराकरणम् ... १९५	१९५
अथैकादशोऽध्यायः (१५२)		प्रकृतिपुरुषयोः संसारकारणत्ववर्ण- नम् १९६	१९६
भगवतो विश्वरूपस्योपमाराहित्यप्र- तिपादनम् १५५	१५५	ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं जन्मान्तराभाव- समर्थनम् १९८	१९८
अथ द्वादशोऽध्यायः (१७२)			
द्वितीयाद्यध्यायोक्तस्य संक्षेपेणानु- वादः... .. १२३	१२३		

विषयक्रमः	पृष्ठाङ्कः	विषयक्रमः	पृष्ठाङ्कः
ध्यानपदार्थोक्तिः....	१९९	वाक्फलत्यागोक्त्यसंगतेस्तेषामपि फल-	
क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगस्वरूपविवरणम्...	२००	वत्त्वस्य भगवदिष्टत्वनिरूपणेन परिहा-	
न हिनस्त्यात्मनाऽऽत्मानमित्यस्या-		रप्रदर्शनम् ...	२३९
प्रसक्तप्रतिषेधत्वशङ्कानिरसनम् ...	२०२	कर्मत्यागात्यागविकल्पानां ज्ञाननिष्ठ-	
कर्तृत्वलेपयोरपारमार्थिकत्वप्रदर्श-		संन्यासिपरत्वव्युद्सनम् ...	२४०
नम् ...	२०३	'एतान्यपि तु कर्माणि' इत्यस्य	
अथ चतुर्दशोऽध्यायः (२०५)		व्याख्यानान्तरस्य दोषप्रदर्शनपुरःसरं	
क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगस्य विश्वोत्पादक-		निरसनम् ...	२४१
त्वप्रकारप्रदर्शनार्थं चतुर्दशोऽध्याय इति		कर्मपरित्यागस्य त्रैविध्यं प्रस्तुत्य	
कथनम् ...		सङ्गफलत्यागस्य तृतीयत्वेनोक्तेस्तात्प-	
'न करोति न लिप्यते' इत्यस्य		र्यप्रदर्शनम् ...	२४२
'निबध्नन्ति महाबाहो' इत्यस्य च		अधिष्ठानादीनां पञ्चानां सर्वकर्मका-	
विरोधपरिहारकथनम् ...	२०७	रणत्वे 'शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रार-	
शक्तिशक्तिमतोरनन्यत्वकथनम्...	२१३	भते' इत्युक्त्युपपत्तिप्रदर्शनम् ...	२४५
अथ पञ्चदशोऽध्यायः (२१४)		'हत्वाऽपि न हन्ति' इति विप्रति-	
संसारवृक्षे प्रमाणभूतपुराणश्लोकप्र-		षिद्धमुच्यत इत्याशङ्क्या निरसनम्...	२४६
दर्शनम् ...	२१४	आत्मनोऽविक्रियत्वस्य श्रुतिस्मृति-	
जीवस्य भगवदंशत्वकथनतात्पर्य-		न्यायप्रसिद्धत्वप्रदर्शनम् ...	२४७
प्रदर्शनम् ...	२१७	शास्त्रप्रविभक्त्यानां क्षमादिकर्मणां	
चैतन्यज्योतिषः सर्वत्र समानत्वेऽपि		गुणप्रविभक्त्योक्तिविरोधपरिहारः...	२५५
आदित्यादिषु आधिक्यकथनम् ...	२१९	सदोषमपि न त्यजेदित्यत्राशेषतः	
'द्वाविमौ पुरुषौ' इत्यादिश्लोकानां		कर्मणां त्यक्तुमशक्यत्वस्य हेतुत्वसम-	
तात्पर्यप्रदर्शनम् ...	२२०	र्थनम्...	२५७
तत्त्वज्ञाने सिद्धे कृतार्थत्वप्रदर्शकम-		असत्कार्यवादनिरसनम् ...	२५८
नुबध्ननप्रदर्शनम् ...	२२२	सांख्यपरिमाणपक्षनिरसनम् ...	२५९
अथ षोडशोऽध्यायः (२२३)		आत्मनो निराकारत्वसमर्थनम् ...	२६०
नवमाध्यायसूचितदैवासुरराक्षसप्र-		आत्मनो निराकारत्वे ज्ञाननिष्ठाया	
कृतीनां विस्तरेण प्रदर्शनस्याभयं सत्त्व-		दुःसाध्यतानिरसनम् ...	२६१
संशुद्धिरित्याद्यध्यायतात्पर्यस्य प्रदर्शनम्	२२३	ज्ञेयस्य वेदने ज्ञानावृत्तिलक्षणज्ञान-	
दैवासुरभेदेन भूतानां द्वैविध्ये मान-		निष्ठाया नापेक्षा किंतु ज्ञानमात्रस्यैवे-	
त्वेनोद्गीथब्राह्मणोदाहरणम् ...	२२५	त्याक्षेपस्य ज्ञाननिष्ठाशब्दनिर्वचनेन	
अथ सप्तदशोऽध्यायः (२३०)		परिहारप्रदर्शनम् ...	२६४
ऐहिकमामुष्मिकं वा फलं श्रद्धार-		गीताशास्त्रनिश्चितस्य निःश्रेयससा-	
हितेनापि कर्मणा संपत्स्यते कुतोऽस्या-		धनस्य नानाशङ्कानिरासेन निष्कृष्य	
सत्त्वमित्याशङ्क्या निरसनम् ...	२३८	निर्धारणम् ...	२६८
अथाष्टादशोऽध्यायः (२३८)		पूर्वोक्तस्य ज्ञानकर्मणोः साहित्यासं-	
नियनैमित्तिकानां कर्मणां फलाभा-		भवस्य निगमनम् ...	२६९
		अनारब्धफलपुण्यकर्मभावेऽपि कथं	
		मोक्षानुपपत्तिरित्याशङ्क्यासमाधानम् ...	

१२ श्रीमद्भगवद्गीताशांकरभाष्यस्थविशेषविषयानुक्रमणिका ।

विषयक्रमः	पृष्ठाङ्कः	विषयक्रमः	पृष्ठाङ्कः
नित्यानुष्ठानायासदुःखस्योपात्तदुःख- तफलत्वाभावाप्रतिपादनम्	२७०	ज्ञानिच्छाप्रयत्नैरस्य कर्तृत्वं वास्तव- मिति मतमनुद्य तन्निरसनम्	२७३
आत्मज्ञानवदभिहोत्रादीनां मोक्षे- साक्षादन्वयो नैत्यत्र कारणप्रदर्शनम्	२७१	संसारभ्रमस्य भ्रान्तिप्रत्ययनिमित्त- त्वेन तस्य सम्यग्ज्ञानादेवात्यन्तोपरम इतिसिद्धान्तप्रदर्शनम्	२७५
संघातेऽहंधियो मित्याधीत्वेऽपि न तच्छतमात्मनि कर्तृत्वं किंतु आत्मीय-			

इति श्रीमद्भगवद्गीताशांकरभाष्यस्थविशेषविषयानुक्रमणिका समाप्ता ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

श्रीवेदव्यासप्रणीतमहाभारतान्तर्गता

श्रीमद्भगवद्गीता

श्रीमच्छांकरभाष्यसमेता ।

(उपोद्घातः ।)

ॐ नारायणः परोऽव्यक्तादण्डमव्यक्तसंभवम् ।

अण्डस्यान्तस्त्वमे लोकाः सप्तद्वीपा च मेदिनी ॥ १ ॥

स भगवान्सृष्ट्वेदं जगत्तस्य च स्थितिं चिकीर्षुर्मरीच्यादीनये सृष्ट्वा
प्रजापतीन्प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं ग्राहयामास वेदोक्तम् । ततोऽन्यांश्च सन-
कसनन्दनादीनुत्पाद्य निवृत्तिलक्षणं धर्मं ज्ञानवैराग्यलक्षणं ग्राहयामास ।

द्विविधो हि वेदोक्तो धर्मः, प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्च । जगतः
स्थितिकारणं प्राणिनां साक्षादभ्युदयनिःश्रेयसहेतुर्यः स धर्मो ब्राह्मणा-
द्यैर्वर्णिभिराश्रमिभिश्च श्रेयोर्थिभिरनुष्ठीयमानः । दीर्घेण कालेनानुष्ठातृणां
कामोद्भवाज्जीयमानविवेकविज्ञानहेतुकेनाधर्मेणाभिभूयमाने धर्मे प्रवर्ध-
माने चाधर्मे जगतः स्थितिं परिपिपालयिषुः स आदिकर्ता नारा-
यणाख्यो विष्णुर्भूमिस्य ब्रह्मणो ब्राह्मणत्वस्य रक्षणार्थं देवक्यां वसुदे-
वादंशेन किल संबभूव । ब्राह्मणत्वस्य हि रक्षणेन रक्षितः स्याद्वैदिको
धर्मस्तदधीनत्वाद्गुणश्रमभेदानाम् ।

स च भगवान्ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिः सदा संपन्नस्त्रिगुणा-
त्मिकां वैष्णवीं स्वां मायां मूलप्रकृतिं वशीकृत्याजोऽव्ययो भूतानामी-
श्वरो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोऽपि सन्स्वमायया देहवानिव जात इव
च लोकानुग्रहं कुर्वन्निव लक्ष्यते । स्वप्रयोजनाभावेऽपि भूतानुजिघृक्षया
वैदिकं हि धर्मद्वयमर्जुनाय शोकमोहमहोदधौ निमग्नायोपदिदेश गुणा-
धिकैर्हि गृहीतोऽनुष्ठीयमानश्च धर्मः प्रचयं गमिष्यतीति । तं धर्मं भग-
वता यथोपदिष्टं वेदव्यासः सर्वज्ञो भगवान्गीताख्यैः सप्तभिः श्लोकश-
तैरुपनिषबन्ध ।

१२ श्रीमद्भगवद्गीताशांकरभाष्यस्थविशेषविषयानुक्रमणिका ।

विषयक्रमः	पृष्ठाङ्कः	विषयक्रमः	पृष्ठाङ्कः
नित्यानुष्ठानायासदुःखस्योपात्तदुःख- तफलत्वाभावप्रतिपादनम्	२७०	ज्ञानेच्छाप्रयत्नैरस्य कर्तृत्वं वास्तव- मिति मतमनूय तन्निरसनम्	२७३
आत्मज्ञानवदग्निहोत्रादीनां मोक्षे साक्षादन्वयो नैत्यत्र कारणप्रदर्शनम्	२७१	संसारभ्रमस्य भ्रान्तिप्रत्ययनिमित्त- त्वेन तस्य सम्यग्ज्ञानादेवात्यन्तोपरम इतिसिद्धान्तप्रदर्शनम्	२७५
संघातेऽहंधियो मिथ्याधीत्वेऽपि न तत्कृतमात्मनि कर्तृत्वं किंतु आत्मीये-			

इति श्रीमद्भगवद्गीताशांकरभाष्यस्थविशेषविषयानुक्रमणिका समाप्ता ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

श्रीवेदव्यासप्रणीतमहाभारतान्तर्गता

श्रीमद्भगवद्गीता

श्रीमच्छांकरभाष्यसमेता ।

(उपोद्घातः ।)

ॐ नारायणः परोऽव्यक्तादण्डमव्यक्तसंभवम् ।

अण्डस्यान्तस्त्वमे लोकाः सप्तद्वीपा च मेदिनी ॥ १ ॥

स भगवान्सृष्ट्वेदं जगत्तस्य च स्थितिं चिकीर्षुर्मरीच्यादीनये सृष्ट्वा
प्रजापतीन्प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं ग्राहयामास वेदोक्तम् । ततोऽन्यांश्च सन-
कसनन्दनादीनुत्पाद्य निवृत्तिलक्षणं धर्मं ज्ञानवैराग्यलक्षणं ग्राहयामास ।

द्विविधो हि वेदोक्तो धर्मः, प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्च । जगतः
स्थितिकारणं प्राणिनां साक्षादभ्युदयनिःश्रेयसहेतुर्यः स धर्मो ब्राह्मणा-
द्यैर्वर्णिभिराश्रमिभिश्च श्रेयोर्थिभिरनुष्ठीयमानः । दीर्घेण कालेनानुष्ठातृणां
कामोद्भवाद्भूयमानविवेकविज्ञानहेतुकेनाधर्मेणाभिभूयमाने धर्मे प्रवर्ध-
माने चाधर्मे जगतः स्थितिं परिपिपालयिषुः स आदिकर्ता नारा-
यणाख्यो विष्णुर्भूमस्य ब्रह्मणो ब्राह्मणत्वस्य रक्षणार्थं देवक्यां वसुदे-
वादंशेन किल संबभूव । ब्राह्मणत्वस्य हि रक्षणेन रक्षितः स्याद्वैदिको
धर्मस्तदधीनत्वाद्गर्णाश्रमभेदानाम् ।

स च भगवाञ्ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिः सदा संपन्नस्त्रिगुणा-
त्मिकां वैष्णवीं स्वां मायां मूलप्रकृतिं वशीकृत्याजोऽव्ययो भूतानामी-
श्वरो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोऽपि सन्स्वमायया देहवानिव जात इव
च लोकानुग्रहं कुर्वन्निव लक्ष्यते । स्वप्रयोजनाभावेऽपि भूतानुजिघृक्षया
वैदिकं हि धर्मद्वयमर्जुनाय शोकमोहमहोदधौ निमग्नायोपदिदेश गुणा-
धिकैर्हि गृहीतोऽनुष्ठीयमानश्च धर्मः प्रचयं गमिष्यतीति । तं धर्मं भग-
वता यथोपदिष्टं वेदव्यासः सर्वज्ञो भगवान्गीताख्यैः सप्तभिः श्लोकश-
तैरुपनिषबन्ध ।

तदिदं गीताशास्त्रं समस्तवेदार्थसारसंग्रहभूतं दुर्विज्ञेयार्थम् । तदर्थ-
विष्करणायानेकैर्विवृतपदपदार्थवाक्यार्थन्यायमप्यत्यन्तविरुद्धानेकार्थ-
त्वेन लौकिकैर्गृह्यमाणमुपलभ्याहं विवेकतोऽर्थनिर्धारणार्थं संक्षेपतो
विवरणं करिष्यामि ।

तस्यास्य गीताशास्त्रस्य संक्षेपतः प्रयोजनं परं निश्रेयसं सहेतुकस्य
संसारस्यात्यन्तोपरमलक्षणम् । तच्च सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकादात्मज्ञाननि-
ष्ठारूपान्द्वर्मान्दवति । तथेममेव गीतार्थधर्ममुद्दिश्य भगवतैवोक्तम्—

“ स हि धर्मः सुपर्याप्तो ब्रह्मणः पदवेदने ” इत्यनुगीतासु ।

तत्रैवं चोक्तम्—“ नैव धर्मी न चाधर्मी न चैव हि शुभाशुभी ।

यः स्यादेकासने लीनस्तूष्णीं किञ्चिदचिन्तयन् ”

‘ ज्ञानं संन्यासलक्षणम् ’ इति च ।

इहापि चान्त उक्तमर्जुनाय—‘ सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज’
इति । अभ्युदयार्थोऽपि यः प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो वर्णाश्रमांश्चोद्दिश्य
विहितः स देवादिस्थानप्राप्तिहेतुरपि सन्नीश्वरार्पणबुद्ध्याऽनुष्ठीयमानः
तत्त्वशुद्धये भवति फलाभिसंधिर्वर्जितः । शुद्धसत्त्वस्य च ज्ञाननिष्ठायो-
ग्यताप्राप्तिद्वारेण ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेन च निःश्रेयसहेतुत्वमपि प्रतिपद्यते ।
तथा चेममेवार्थमभिसंधाय वक्ष्यति—‘ ब्रह्मण्याधाय कर्माणि ’ ‘ योगिनः
कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ’ इति ।

इमं द्विप्रकारं धर्मं निःश्रेयसप्रयोजनं परमार्थतत्त्वं च वासुदेवाख्यं परं
ब्रह्माभिधेयभूतं विशेषतोऽभिव्यञ्जयद्विशिष्टप्रयोजनसंबन्धामिधेयवद्गी-
ताशास्त्रम् । यतस्तदर्थं विज्ञाते समस्तपुरुषार्थसिद्धिरित्यतस्तद्विवरणे
यत्नः क्रियते मया ।

अत्र च—

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

धृतराष्ट्र उवाच—

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।

मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥ १ ॥

१ क. घ. ‘सु । किञ्चान्यदपि त’ । २ क. ख. ग. च. ‘त्रैवोक्त’ । ३ ख. ग. च. न चापि
स्याच्छ्रुमां । घ. न चापि हि । ४ ख. ग. च. झ. ‘रार्थबु’ । ५ ख. ग. च. झ. ‘थाच व ।
६ क. दर्शविज्ञानेन स’ ।

संजय उवाच—

दृष्ट्वा तु पाण्डुवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।
 आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥
 पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।
 व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३ ॥
 अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।
 युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४ ॥
 घृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ।
 पुरुजित्कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुंगवः ॥ ५ ॥
 युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ॥
 सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥ ६ ॥
 अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ॥
 नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥ ७ ॥
 भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिंजयः ॥
 अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥ ८ ॥
 अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ॥
 नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशादाः ॥ ९ ॥
 अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ॥
 पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥ १० ॥
 अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ॥
 भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥ ११ ॥
 तस्य संजनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ॥
 सिंहनादं विनयोच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥ १२ ॥

ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ॥

सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३ ॥

ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ॥

माधवः पाण्डवंश्चैव दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ॥ १४ ॥

पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः ॥

पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १५ ॥

अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥

नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥

काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः ॥

धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७ ॥

द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ॥

सौभद्रश्च महाबाहुः शङ्खान्दध्मुः पृथक् पृथक् ॥ १८ ॥

स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ॥

नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥ १९ ॥

अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः ॥

प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः ॥ २० ॥

हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ॥

अर्जुन उवाच-

सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥ २१ ॥

यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ॥

कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन्नरणसमुद्यमे ॥ २२ ॥

योत्स्यमानानवक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ॥

धार्तराष्ट्रस्य दुर्वृद्धैर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥ २३ ॥

संजय उवाच—

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ॥
 सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ २४ ॥
 भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ॥
 उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान्कुरुनिति ॥ २५ ॥
 तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः पितृनथ पितामहान् ॥
 आचार्यान्मातुलान्भ्रातृन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा ॥
 श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ॥ २६ ॥
 तान्समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान्बन्धूनवस्थितान् ॥
 कृपया परयाऽऽविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ॥ २७ ॥

अर्जुन उवाच—

दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् ॥
 सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ॥ २८ ॥
 वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥
 गाण्डीवं संसते हस्तात्त्वक्चैव परिदह्यते ॥ २९ ॥
 न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥
 निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ॥ ३० ॥
 न च श्रेयो नु पश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥
 न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ॥ ३१ ॥
 किं नो राज्येन गोविंद किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३२ ॥
 येषामर्थे काङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ॥
 त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥ ३३ ॥
 आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ॥
 मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः संबन्धिनस्तथा ॥ ३४ ॥

एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ॥
 अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥ ३५ ॥
 निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ॥
 पापमेवाऽऽश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः ॥ ३६ ॥
 तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान्स्वबन्धवान् ॥
 स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥ ३७ ॥
 यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ॥
 कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥ ३८ ॥
 कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ॥
 कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३९ ॥
 कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ॥
 धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥ ४० ॥
 अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ॥
 स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसंकरः ॥ ४१ ॥
 संकरो नरकयैव कुलघ्नानां कुलस्य च ॥
 पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥ ४२ ॥
 दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः ॥
 उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥ ४३ ॥
 उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ॥
 नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ४४ ॥
 अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ॥
 यद्वाज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४५ ॥
 यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ॥
 धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४६ ॥

संजय उवाच—

एवमुक्त्वाऽर्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ॥

विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्रमानसः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्या

भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां

योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादेऽर्जुनविषादयोगो

नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

संजय उवाच—

तं तथा कृपयाऽऽविष्टमश्रुपूर्णकुलेक्षणम् ॥

विषीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥

श्री भगवानुवाच—

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ॥

अनायर्जुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥

क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ॥

क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ॥ ३ ॥

अर्जुन उवाच—

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन ॥

इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ४ ॥

गुरुनहत्वा हि महानुभावाञ्छ्रेयो भोक्तुं भैक्षमपीह लोके ॥

हत्वाऽर्थकामांस्तु गुरुनिहैव भुञ्जीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५ ॥

न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो

यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।

यानेव हत्वा न जिजीविषाम-

स्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ६ ॥

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः

पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः ।

यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे

शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ ७ ॥

न हि प्रपश्यामि ममापनुद्या-

यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ॥

अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं

राज्यं सुराणामपि चाऽऽधिपत्यम् ॥ ८ ॥

संजय उवाच-

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतपः ।

न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ९ ॥

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ॥

सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः ॥ १० ॥

श्रीभगवानुवाच-

‘इदं तु पाण्डवानीकम्’ इत्यारभ्य ‘न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह’ इत्येतदन्तः प्राणिनां शोकमोहादिसंसारबीजदोषोद्भवकारणप्रदर्शनार्थत्वेन व्याख्येयो ग्रन्थः ।

तथा ह्यर्जुनेन राज्यगुरुपुत्रमित्रसुहृत्स्वजनसंबन्धिवान्धवेष्वहमेषां ममैत इत्येवंप्रत्ययनिमित्तस्नेहविच्छेदादिनिमित्तावात्मनः शोकमोहौ प्रदर्शितौ ‘कथं भीष्ममहं संख्ये’ इत्यादिना । शोकमोहाभ्यां ह्यभिभूत-
त्रिवेकविज्ञानः स्वत एव क्षत्रधर्मे युद्धे प्रवृत्तोऽपि तस्माद्युद्धादुपराम ।
परधर्मं च भिक्षाजीवनादिकं कर्तुं प्रवृत्ते ।

१ क. ख. ग. च. त्वां । २ ख. ग. घ. च. क्ष. ‘भ्य यावन्न यो’ । ३ क. च. ‘रदुःखी’ ।
४ क. घ. च. ‘जभूतदो’ । ५ क. घ. च. ‘णहेतुप्र’ । ६ क. ‘व्रत्रान्तिप्र’ ।

तथा च सर्वप्राणिनां शोकमोहादिदोषाविष्टचेतसां स्वभावत एव स्वधर्मपरित्यागः प्रतिषिद्धसेवा च स्यात् । स्वधर्मे प्रवृत्तानामपि तेषां षाड्यनःकायादीनां प्रवृत्तिः फलाभिसंधिपूर्विकैव साहंकारा च भवति । तत्रैवं सति धर्माधर्मोपचयादिष्टानिष्टजन्मसुखदुःखसंप्राप्तिलक्षणः संसारोऽनुपरतो भवतीत्यतः संसारबीजभूतौ शोकमोहौ । तयोश्च सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकादात्मज्ञानान्नान्यतो निवृत्तिरिति तदुपदिदिक्षुः सर्वलोकानुग्रहार्थमर्जुनं निमिच्छीकृत्याऽऽह भगवान्वासुदेवः—अशोच्यानित्यादि ।

तत्र केचिदाहुः, सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकादात्मज्ञाननिष्ठामात्रादेव केवलात्कैवल्यं न प्राप्यत एव किं तर्ह्यग्निहोत्रादिश्रौतस्मार्तकर्मसहिताज्ज्ञानात्कैवल्यप्राप्तिरिति सर्वासु गीतासु निश्चितोऽर्थ इति । ज्ञापकं चाऽऽहु-
रस्यार्थस्य—‘अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं सङ्ग्रामं न करिष्यसि’ ‘कर्मण्येवाधिकारस्ते’ ‘कुरु कर्मैव तस्मात्त्वम्’ इत्यादि ।

हिंसादियुक्तत्वाद्वैदिकं कर्माधर्मायेतीयमप्याशङ्कान कार्या, कथं क्षात्रं कर्म युद्धलक्षणं गुरुभ्रातृपुत्रादिहिंसालक्षणमत्यन्तकूर्मपि स्वधर्म इति कृत्वा नाधर्माय, तदकरणे च ‘ततः स्वधर्मं कीर्तय च हित्वा पापमवाप्स्यसि’ इति ब्रुवता यावज्जीवादिश्रुतिचोदितानां पश्वादिहिंसालक्षणानां च कर्मणां प्रागेव नाधर्मत्वमिति सुनिश्चितमुक्तं भवतीति ।

तदसत्, ज्ञानकर्मनिष्ठयोर्विभागवचनाद्बुद्धिद्वयाश्रययोरशोच्यानित्यादीनां भगवता यावत् ‘स्वधर्ममपि चावेक्ष्य’ इत्येतदन्तेन ग्रन्थेन यत्परमार्थात्मतत्त्वनिरूपणं कृतं तत्सांख्यं तद्विषया बुद्धिरात्मनो जन्मादिषड्विक्रियाभावादकर्ताऽऽस्मेति प्रकरणार्थनिरूपणाद्या जायते सा सांख्यबुद्धिः सा येषां ज्ञानिनामुचिता भवति ते सांख्याः ।

एतस्या बुद्धेर्जन्मनः प्रागात्मनो देहादिव्यतिरिक्तत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यपेक्षो धर्माधर्मविवेकपूर्वको मोक्षसाधनानुष्ठाननिरूपणलक्षणो योगः, तद्विषया बुद्धिर्योगबुद्धिः । सा येषां कर्मिणामुचिता भवति ते योगिनः ।

तथा च भगवता विभक्ते द्वे बुद्धी निर्दिष्टे—‘एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु’ इति । तयोश्च सांख्यबुद्ध्याश्रयां ज्ञान-

१ क. ख. ग. ‘दुःखादिप्रा’ । झ. ‘दुःखादिसंप्रा’ । २ ख. ग. घ. झ. ससंन्यासादा’ । ३ ख. ग. ‘सादिल’ । ४ ख. ग. ‘रतरम’ । ५ ख. ग. ‘तानामश्रमेधादिकानां प’ । ६ क. ‘नां स्वकर्मणां प’ । ७ क. ख. ग. घ. च. ‘ना ग्रन्थेन भ’ । ८ क. ख. ग. च. ‘क्तस्य क’ । झ. ‘क्तक’ ।

योगेन निष्ठां सांख्यानां विभक्तां वक्ष्यति—‘पुरा वेदात्मना मया प्रोक्ता’ इति । तथा च योगबुद्ध्याश्रयां कर्मयोगेन(ण) निष्ठां विभक्तां वक्ष्यति—‘कर्मयोगेन(ण) योगिनाम्’ इति । एवं सांख्यबुद्धि योग-बुद्धि चाऽऽश्रित्य द्वे निष्ठे विभक्ते भगवतैवोक्ते ज्ञानकर्मणोः कर्तृत्वा-कर्तृत्वैकत्वानेकत्वबुद्ध्याश्रययोरेकपुरुषाश्रयत्वासंभवं पश्यता ।

यथैतद्विभागवचनं तथैव दर्शितं शातपथीये ब्राह्मणे—“एतमेव प्रवाजिनो लोकमिच्छन्तो ब्राह्मणाः प्रव्रजन्ति” इति सर्वकर्मसंन्यासं विधाय तच्छेषेण—“किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोकः” इति । तत्रैव च—“प्राग्दारपरिग्रहात्पुरुषं आत्मा प्राकृतो धर्मजिज्ञासोत्तरकालं लोकत्रयसाधनं पुत्रं द्विप्रकारं च वित्तं मानुषं दैवं च, तत्र मानुषं वित्तं कर्मरूपं पितृलोकप्राप्तिसाधनं विद्यां च दैवं वित्तं देवलोकप्राप्तिसाधनं सोऽकामयत” इत्यविद्याकामवत एवं सर्वाणि कर्माणि श्रौतादीनि दर्शितानि । “तेभ्यो व्युत्थाय प्रव्रजन्ति” इति व्युत्थानमात्मानमेव लोकमिच्छतोऽकामस्य विहितम् । तदेतद्विभागवच-नमनुपपन्नं स्याद्यदि श्रौतकर्मज्ञानयोः समुच्चयोऽभिप्रेतः स्याद्भगवतः ।

न चार्जुनस्य प्रश्न उपपन्नो भवति ‘ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते’ इत्यादिः । एकपुरुषानुष्ठेयत्वासंभवं बुद्धिकर्मणोर्भगवता पूर्वमनुक्तं कथमर्जुनोऽश्रुतं बुद्धेश्च कर्मणो ज्यायस्त्वं भगवत्यध्यारोपयेन्मृषैव ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिरिति ।

किं च यदि बुद्धिकर्मणोः सर्वेषां समुच्चय उक्तः स्यादर्जुनस्यापि स उक्त एवेति—‘यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम्’ इति कथमन्य-तरविषय एव प्रश्नः स्यात् । न हि पितृप्रशंमार्थिनो वैद्येन मधुरं शीतिं च भोक्तव्यमित्युपदिष्टे तयोरन्यतरत्विप्रशंभनकारणं ब्रूहीति प्रश्नो भवति ।

अथार्जुनस्य भगवदुक्तवचनार्थविवेकानवधारणनिमित्तः प्रश्नः कल्प्येत, तथाऽपि भगवता प्रश्नानुरूपं प्रतिवचनं द्वयं, मया बुद्धिकर्मणोः समुच्चय

१ क. ख. ग. ‘क्तां च व’ । २ क. ‘षश्चाऽऽत्मा’ । ३ क. ख. ग. झ. विद्या । ४ ख. ग. ‘विद्यया का’ । ५ ख. ग. च. झ. ‘व क’ । ६ ख. ग. ‘प्रेतो भग’ । ७ घ. च. झ. स्यात् । न । ८ घ. झ. ‘नो ज्या’ । ९ क. ख. ग. च. ‘थमुभयोरुद्देशे सत्यम्’ । १० क. शमनार्थिना ‘वै’ । ११ क. शीतलं । १२ च. मका । १३ क. प्रश्नः संभ । १४ ख. ग. घ. झ. कल्पेत ।

उक्तः किमर्थमित्थं त्वं भ्रान्तोऽसीति । न तु पुनः प्रतिवचनमनुरूपं
पृष्टादन्यदेव द्वे निष्ठे मया पुरा प्रोक्ते इति वक्तुं युक्तम् ।

नापि स्मार्तेनैव कर्मणा बुद्धेः समुच्चयेऽभिप्रेते विभागवचादि
सर्वमुपपन्नम् ।

किंच क्षत्रियस्य युद्धं स्मार्तं कर्म स्वधर्म इति जानतस्तत्किं कर्मणि
घोरे मां नियोजयसीत्युपालम्भोऽनुपपन्नस्तस्माद्गीताशास्त्र ईषन्मात्रे-
णापि श्रौतेन स्मार्तेन वा कर्मणाऽऽत्मज्ञानस्य समुच्चयो न केनचि-
द्वर्शयितुं शक्यः ।

यस्य त्वज्ञानाद्वागादिदोषतो वा कर्मणि प्रवृत्तस्य यज्ञेन दानेन
तपसा वा विशुद्धसत्त्वस्य ज्ञानमुत्पन्नं परमार्थतत्त्वविषयमेकमेवेदं सर्वं
ब्रह्माकर्तृ चेति, तस्य कर्मणि कर्मप्रयोजने च निवृत्तेऽपि लोकसंग्रहार्थं
यत्नपूर्वं यथा प्रवृत्तस्तथैवं कर्मणि प्रवृत्तस्य यत्प्रवृत्तिरूपं दृश्यते न
तत्कर्म येन बुद्धेः समुच्चयः स्यात् ।

यथा भगवतो वासुदेवस्यै क्षात्रकर्मचेष्टितं न ज्ञानेन समुच्चीयते
पुरुषार्थसिद्धये तद्वृत्तफलाभिसंध्यहंकाराभावस्य तुल्यत्वाद्विदुषः । तत्त्व-
वित्तु नाहं करोमीति मन्यते न च तत्फलमभिसंधत्ते । यथा च स्वर्गा-
दिकामार्थिनोऽग्निहोत्रादिकामसाधनानुष्ठानायाऽऽहिताग्नेः काम्य एवा-
ग्निहोत्रादौ प्रवृत्तस्य सामिकृते विनष्टेऽपि कामे तदेवाग्निहोत्राद्यनुति-
ष्ठतोऽपि न तत्काम्यमाग्निहोत्रादि भवति ।

तथा च दर्शयति भगवान् 'कुर्वन्नपि' 'न करोति न लिप्यते'
इति तत्र तत्र । यच्च 'पूर्वं पूर्वतरं कृतम्' 'कर्मणैव हि संसिद्धिमा-
स्थिता जनकादयः' इति तत्तु प्रविभज्य विज्ञेयम् । तत्कथम्, यदि
तावत्पूर्वं जनकादयस्तत्त्वविदोऽपि प्रवृत्तकर्माणः स्युस्ते लोकसंग्रहार्थं
गुणा गुणेषु वर्तन्त इति ज्ञानेनैव संसिद्धिमास्थिताः, कर्मसंन्यासे
प्राप्तेऽपि कर्मणा सहैव संसिद्धिमास्थिता न कर्मसंन्यासं कृत-
वन्त इत्येषोऽर्थः ।

१ झ. 'मनुपपन्नं प्रश्नाद्' । २ ख. ग. यथापूर्वं यत्र प्र° । ३ क. 'वृत्तिस्त' । ४ ख. ग. घ.
ङ. 'व प्र°' । ५ ख. ग. 'स्य क्षत्रधर्म°' । ६ घ. 'अधर्म°' । च 'अधर्मे चे°' । ७ ग. घ. च. 'द्वत्फ°' ।
८ क. घ. श. 'त्वात् । त°' । ९ क. ख. ग. 'दिकर्मलक्षणधर्मानु°' । घ. 'दिकर्मसा°' । च. 'दिकाम्यसा°' ।
१० ख. ग. झ. 'कृतं कर्म क°' । ११ ख. ग. च. झ. तत्र ।

अथ न ते तत्त्वाविद ईश्वरसमर्पितेन कर्मणा साधनभूतेन संसिद्धिं सत्त्वशुद्धिं ज्ञानोत्पत्तिलक्षणां वा संसिद्धिमास्थिता जनकादय इति व्याख्येयम् ।

एतमेवार्थं वक्ष्यति भगवान्सत्त्वशुद्धये कर्म कुर्वन्तीति । 'स्वकर्मणा-तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः' इत्युक्त्वा सिद्धिं प्राप्तस्य च पुन-ज्ञाननिष्ठां वक्ष्यति 'सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म' इत्यादिना ।

तस्माद्गीतासु केवलादेव तत्त्वज्ञानान्मोक्षप्राप्तिर्न कर्मसमुच्चितादिति निश्चिताऽर्थः । यथा चायमर्थस्तथा प्रकरणशो विभज्य तत्र तत्र दर्शयिष्यामः ।

तत्रैवं धर्मसंमूढचेतसो महति शोकसागरे निमग्नस्यार्जुनस्यान्य-त्राऽऽत्मज्ञानादुद्धरणमपश्यन्भगवान्वासुदेवस्ततोऽर्जुनमुद्दिधारयिषुरात्म-ज्ञानायावतारयन्नाह—

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ॥

गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥ ११ ॥

अशोच्यानित्यादि । न शोच्या अशोच्या भीष्मद्रोणादयः सद्बृत्त-त्वात्परमार्थरूपेण च नित्यत्वात्, तानशोच्यानन्वशोचोऽनुशोचितवान-सि ते त्रियन्ते मन्निमित्तमहं तैर्विनाभूतः किं करिष्यामि राज्यसुखा-दिनेति । त्वं प्रज्ञावर्ता बुद्धिमतां वादांश्च वचनानि च भाषसे । तदेत-न्मौढ्यं पाण्डित्यं च विरुद्धमात्मनि दर्शयिष्युन्मत्त इवेत्यभिप्रायः । यस्मा-द्गतासूनगतप्राणान्मृतानगतासूनगतप्राणाञ्जीवतश्च नानुशोचन्ति पण्डि-ता आत्मज्ञाः पण्डाऽऽत्मविषया बुद्धिर्येषां ते हि पण्डिताः "पाण्डित्यं निर्विद्य" इति श्रुतेः । परमार्थतस्तु नित्यानशोच्याननुशोचस्यतो मूढोऽसीत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

कुतस्तेऽशोच्या यतो नित्याः । कथम्—

न त्वेवाहं जातु नाऽऽसं न त्वं नेमे जनाधिपाः ॥

न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥ १२ ॥

न त्वेव जातु कदाचिदहं नाऽऽसं किं त्वासमेवातीतेषु देहोत्पत्तिवि-

१ घ. च. 'त्र प्रद' । २ ख. ग. घ. तत्र । ३ क. 'सो मिथ्याज्ञानघतो म' । ४ क. वस्तं ततः कृपयाऽर्जु । च. झ. 'वस्तं ततो' । ५ घ. 'ज्ञानमव' । ६ ख. ग. 'दिना । न । ७ ख. ग. 'यन्मुन्म' । ८ ख. ग. 'तस्त्वं नि' । ९ घ. च. 'संक्षित' ।

नाशेषु नित्यं एवाहमासमित्यभिप्रायः । तथा न त्वं नाऽऽसीः किं त्वासीरेव । तथा नेमे जनाधिपा नाऽऽसन्निकं त्वासन्नेव । तथा न चैव न भविष्यामः, किं तु भविष्याम एव सर्वे वयमतोऽस्माद्देहविनाशात्पर-
मुत्तरकालेऽपि त्रिष्वपि कालेषु नित्या आत्मस्वरूपेणेत्यर्थः । देहभेदा-
नुवृत्त्या बहुवचनं नाऽऽत्मभेदाभिप्रायेण ॥ १२ ॥

तत्र कथमिव नित्य आत्मेति दृष्टान्तमाह—

देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ॥

तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३ ॥

देहिन इति । देहोऽस्यास्तीति देही तस्य देहिनो देहावदात्मनोऽस्मि-
न्वर्तमाने देहे यथा येन प्रकारेण कौमारं कुमारभावो बाल्यावस्था
यौवनं यूनो भावो मध्यमावस्था जरा वयोहानिर्जीर्णावस्थेत्येतास्तिप्तोऽ-
वस्था अन्योन्यविलक्षणास्तासां प्रथमावस्थानाशे न नाशो द्वितीयाव-
स्थोपजने नोपजननमात्मनः किं तर्ह्यविक्रियस्यैव द्वितीयतृतीयावस्था-
प्राप्तिरात्मनो दृष्टा यथा तथा तद्देव देहादन्यो देहान्तरं तस्य प्राप्ति-
र्देहान्तरप्राप्तिरविक्रियस्यैवाऽऽत्मन इत्यर्थः । धीरो धीमांस्तत्रैवं सति न
मुह्यति न मोहमापद्यते ॥ १३ ॥

यद्यप्यात्मविनाशनिमित्तो मोहो न संभवति नित्य आत्मेति विजान-
तस्तथाऽपि शीतोष्णसुखदुःखप्राप्तिनिमित्तो मोहो लौकिको दृश्यते
सुखवियोगनिमित्तो दुःखसंयोगनिमित्तश्च शोक इत्येतदजुनस्य वचन-
माशङ्क्याऽऽह—

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ॥

आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥ १४ ॥

मात्रास्पर्शा इति । मात्रा आभिर्भीयन्ते शब्दादय इति श्रोत्रादीनी-
न्द्रियाणि, मात्राणां स्पर्शाः शब्दादिभिः संयोगास्ते शीतोष्णसुखदुः-
खदाः शीतमुष्णं सुखं दुःखं च प्रयच्छन्तीति । अथवा स्पृश्यन्त इति

१ ख. ग. 'षु घटादिषु वियादिव नि' । २ ख. ग. च. झ. 'त्यमेवा' । ३ झ. 'त्यभिप्रायः ।
दे' । ४ ख. ग. 'जने । ५ ख. ग. 'जनः । ६ क. झ. 'स्यैवैकस्य द्वि' । ७ ख. ग. 'मनि ना' ।
घ. 'त्मनो ना' । च. 'त्मना' । ८ ख. ग. घ. झ. 'ति जा' । ९ क. ग. 'तो मोहो दुः' । १० क.
'योगादिनि' ।

स्पर्शा विषयाः शब्दादयः, मात्राश्च स्पर्शाश्च शीतोष्णसुखदुःखदाः शीतं कदाचित्सुखं कदाचिदुःखं तथोष्णमप्यनियतरूपं सुखदुःखे पुनर्नियतरूपे यतो न व्यभिचरतोऽतस्ताभ्यां पृथक्शीतोष्णयोर्ग्रहणम् । यस्मात्ते मात्रास्पर्शादय आगमापायिन आगमापायशीलास्तस्मादनित्या अतस्ताञ्शीतोष्णादींस्तितिक्षस्व प्रसहस्व तेषु हर्षं विषादं च मा कार्षीरित्यर्थः ॥ १४ ॥

शीतोष्णादीन्सहतः किं स्यादिति शृणु—

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ॥

समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १५ ॥

यं हीति । यं हि पुरुषं समदुःखसुखं समे दुःखसुखे यस्य तं समदुःखसुखं सुखदुःखप्राप्तौ हर्षविषादरहितं धीरं धीमन्तं न व्यथयन्ति न चालयन्ति नित्यात्मदर्शनादेते यथोक्ताः शीतोष्णादयः स नित्यात्मदर्शननिष्ठो द्वंद्वसहिष्णुरमृतत्वायामृतभावाय मोक्षाय कल्पते समर्थो भवति ॥ १५ ॥

इतश्च शोकमोहावकृत्वा शीतोष्णादिसहनं युक्तं यस्मात्—

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।

उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १६ ॥

नासत इति । नासतोऽविद्यमानस्य शीतोष्णादेः सकारणस्य न विद्यते नास्ति भावो भवनमस्तिता । न हि शीतोष्णादि सकारणं प्रमाणैर्निरूप्यमाणं वस्तु संभवति ।

विकारो हि सः । विकारश्च व्यभिचरति, यथा घटादिसंस्थानं चक्षुषा निरूप्यमाणं मृद्वत्यतिरेकेणानुपलब्धेरसत्तथा सर्वो विकारः कारणव्यतिरेकेणानुपलब्धेरसन् । जन्मप्रध्वंसाभ्यां प्रागूध्वं चानुपलब्धेः । मृदादिकारणस्य च तत्कारणव्यतिरेकेणानुपलब्धेरसत्त्वम् । तदसत्त्वे च सर्वाभावप्रसङ्ग इति चेत् । न, सर्वत्र बुद्धिद्वयोपलब्धेः सदबुद्धिरस-

१ क. ग. च. 'स्या उत्पत्तिविलयरूपत्वाद्' । २ ख. ग. घ. झ. यं पुं । ३ क. 'त्यानि-
लास्वरूपदं' । ४ घ. 'त्मस्वरूपदं' । ५ क. ख. ग. च. झ. 'क्षयेत्यर्थः' । कं । ६ ख. ग. 'क्तं
स्याद्यस्मा' । ७ 'ति । अयं' । ८ घ. 'धुरादिने' । ९ क. 'ब्धेः कार्यस्य घटादेर्म' । घ. 'ब्धेः
कार्यस्य मृ' । १० क. 'स्य तत्कारणस्य च ।

द्बुद्धिरिति । यद्विषया बुद्धिर्न व्यभिचरति तत्सत्, यद्विषया बुद्धिर्व्यभिचरति तदसदिति सदसद्विभागे बुद्धितन्त्रे स्थिते सर्वत्र द्वे बुद्धी सवैरुपलभ्येते समानाधिकरणे ।

न नीलोत्पलवत्सन्धटः सन्पटः सन्हस्तीति । एवं सर्वत्र । तयोर्बुद्धयोर्घटादिबुद्धिर्व्यभिचरति । तथा च दर्शितम् । न तु सदबुद्धिः । तस्माद्घटादिबुद्धिविषयोऽसन्व्यभिचारात्, न तु सदबुद्धिविषयोऽव्यभिचारात् । घटे विनष्टे घटबुद्धौ व्यभिचरन्त्यां सदबुद्धिरपि व्यभिचरतीति चेत् । न, पटादावपि सदबुद्धिदर्शनात् । विशेषणविषयैव सा सदबुद्धिः । सदबुद्धिवद्घटबुद्धिरपि घटान्तरे दृश्यत इति चेत् । न पटादावदर्शनात् ।

सदबुद्धिरपि नष्टे घटे न दृश्यत इति चेत् । न, विशेष्याभावात् । सदबुद्धिर्विशेषणविषया सती विशेष्याभावे विशेषणानुपपत्तौ किंविषया स्यात्, नतु पुनः सदबुद्धेर्विषयाभावात् । एकाधिकरणत्वं घटादिविशेष्याभावे न युक्तमिति चेत् । नेदमुदकमिति मरीच्यादावैन्यतरांभावेऽपि सामानाधिकरण्यदर्शनात् । तस्माद्देहादेर्द्रव्यस्य च सकारणस्यासतो न विद्यते भाव इति ।

तथा सत्तेश्चाऽऽत्मनोऽभावोऽविद्यमानता न विद्यते सर्वत्राव्यभिचारादित्यवोचाम । एवमात्मानात्मनोः सदसतोरुभयोरपि दृष्ट उपलब्धोऽन्तो निर्णयः सत्सदेवासदसदेवेति त्वनयोर्थोक्तयोस्तत्त्वदर्शिभिः । तदिति सर्वनाम सर्वं च ब्रह्म तस्य नाम तदिति तद्भावस्तत्त्वं ब्रह्मणो याथात्म्यं तद्गुणं शीलं येषां ते तत्त्वदर्शिनस्तैस्तत्त्वदर्शिभिः । त्वमपि तत्त्वदर्शिनां दृष्टिमाश्रित्य शोकं मोहं च हित्वा शीतोष्णादीनि नियतानियतरूपाणि द्रव्यानि विकारोऽयमसन्नेव मरीचिजलवान्मिथ्याऽवभासत इति मनसि निश्चित्य तितिक्षस्वेत्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

किं पुनस्तद्यत्सदेव सर्वदैवास्तीति, उच्यते—

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ॥

विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १७ ॥

अविनाशीति । अविनाशि न विनष्टुं शीलमस्येति । तुर्शब्दोऽसतो

१ क. ख. ग. घ. 'द्बुद्धिरतोऽपि न विनश्यति । अथ स' । २ क. घ. 'त' । न सददि' । ३ ख. ग. 'वत्यन्ताभा' । ४ झ. 'दृश्यन्ताभा' । ५ ख. ग. 'त आत्मनश्चाभा' । घ. च. 'त आत्म' । ६ घ. च. झ. 'ष्णादीस्तितिक्ष' । ७ ख. ग. व्यवस्थ । ८ क. 'शब्दः स' ।

विशेषणार्थः । तद्विद्धि विजानीहि । किं येन सर्वमिदं जगत्तत् व्योप्तं सदाख्येन ब्रह्मणा साकाशमाकाशेनेव घटादयः । विनाशमदर्शनमभाव-
मव्ययस्य न व्येति, उपचयापचयौ न यातीत्यव्ययं तस्याव्ययस्य । नैत-
त्सदाख्यं ब्रह्म स्वेन रूपेण व्येति व्यभिचरति निरवयवत्वाद्देहादिवत् ।
नाप्यात्मीयेनाऽऽत्मीयाभावाद्यथा देवदत्तो धनहान्या व्येति न त्वेवं
ब्रह्म व्येत्यतोऽव्ययस्यास्य ब्रह्मणो विनाशं न कश्चित्कर्तुमर्हति न कश्चि-
दात्मानं विनाशयितुं शक्नोतीश्वरोऽपि । आत्मा हि ब्रह्म स्वात्मनि च
क्रियाविरोधात् ॥ १७ ॥

किं पुनस्तदसद्यत्स्वात्मसत्तां व्यभिचरतीति । उच्यते—

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ॥

अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्व्युध्यस्व भारत ॥ १८ ॥

अन्तवन्त इति । अन्तवन्तोऽन्तो विनाशो विद्यते येषां तेऽन्तवन्तो यथा
मृगतृष्णिकोदकादौ सद्बुद्धिरनुवृत्ता प्रमाणनिरूपणान्ते विच्छिद्यते स
तस्यां अन्तस्तथेमे देहाः । स्वप्रमायादेहादिवच्चान्तवन्तो नित्यस्य शरी-
रिणः शरीरवतोऽनाशिनोऽप्रमेयस्याऽऽत्मनोऽन्तवन्त इत्युक्ता विवेकिभि-
रित्यर्थः । नित्यस्यानाशिन इति न पुनरुक्तं नित्यत्वस्य द्विविधत्वालोके
नाशस्य च । यथा देहो भस्मीभूतोऽदर्शनं गतो नष्ट उच्यते विद्यमा-
नोऽप्यन्यथापरिणतो व्याध्यादियुक्तो जातो नष्ट उच्यते । तत्रानाशिनो
नित्यस्येति द्विविधेनापि नाशेनासंबन्धोऽस्येत्यर्थः ।

अन्यथा पृथिव्यादिवदपि नित्यत्वं स्यादात्मनस्तन्मा भूदिति नित्य-
स्यानाशिन इत्याह । अप्रमेयस्य न प्रमेयस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणैरपरिच्छे-
द्यस्येत्यर्थः । नन्वागमेनाऽऽत्मा परिच्छिद्यते प्रत्यक्षादिनां च पूर्वम् । न,
आत्मनः । स्वतःसिद्धत्वात् । सिद्धे ह्यात्मनि प्रमातरि प्रमित्तोः प्रमा-
णान्वेषणा भवति । न हि पूर्वमित्थमहमित्यात्मनमप्रमाय पश्चात्प्रमेय-
परिच्छेदाय प्रवर्तते । न ह्यात्मा नाम कस्यचिदप्रसिद्धो भवति ।

शास्त्रं त्वन्त्यं प्रमाणमतद्धर्माधारोपणमात्रनिवर्तकत्वेन प्रमाणत्व-

१ क. घ. व्याप्तमा । २ ख. ग. 'णाऽऽकाशे' । ३ ख. ग. अन्तो वि' । ४ क. घ. च.
'ष्णिकादौ । ५ ख. ग. घ. च. झ. 'स्यान्त' । ६ ख. ग. तथा धननाशेऽप्येवम् । तत्रा । ७ क. ख.
झ. 'दनि' । ८ च. झ. 'स्येत्येतत् । न' । ९ ख. ग. 'ना चेति चेन्न पूर्वमात्म' । १० क. च. न
पूर्वमात्म । ११ क. झ. 'त्मानं प्र' ।

मात्मानि प्रतिपद्यते न त्वज्ञातार्थज्ञापकत्वेन । तथा च श्रुतिः—“ यत्सा-
क्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः ” इति । यस्मादेवं नित्योऽवि-
क्रियश्चाऽऽत्मा तस्माद्युध्यस्व युद्धादुपरमं मा कार्षीरित्यर्थः । न ह्यत्र
युद्धकर्तव्यता विधीयते । युद्धे प्रवृत्त एव ह्यसौ शोकमोहप्रतिबद्धस्तू-
ष्णीमास्ते तस्यै कर्तव्यप्रतिबन्धापनयनमात्रं भगवता क्रियते । तस्माद्यु-
ध्यस्वेत्यनुवादमात्रं न विधिः ॥ १८ ॥

शोकमोहादिसंसारकारणनिवृत्त्यर्थं गीताशास्त्रं न प्रवर्तकमित्येतस्या-
र्थस्य साक्षिभूते ऋचावानिनाय भगवान् । यैस्तु मन्यसे युद्धे भीष्मा-
दयो मया हन्यन्तेऽहमेव तेषां हन्तेत्येषा बुद्धिर्भूषैव ते । कथम्—

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।

उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ १९ ॥

य एनमिति । य एनं प्रकृतं देहिनं वेत्ति जानाति हन्तारं हननक्रि-
यायाः कर्तारं, यश्चैनमन्यो मन्यते हतं देहहनने हतोऽहमिति हननक्रि-
यायाः कर्मभूतं, तावुभौ न विजानीतो न ज्ञातवन्तावविवेकेनाऽऽत्मान-
महंप्रत्ययविषयं, हन्ताऽहं हतोऽस्म्यहमिति देहहननेनाऽऽत्मानमहंप्रत्यय-
विषयं यौ विजानीतस्तावात्मस्वरूपानभिज्ञावित्यर्थः । यस्मान्नायमात्मा
हन्ति न हननक्रियायाः कर्ता भवति, न हन्यते न च कर्म भवतीत्यर्थः,
अविक्रियत्वात् ॥ १९ ॥

कथमविक्रियं आत्मेति द्वितीयो मन्त्रः—

न जायते म्रियते वा कदाचि-

न्नायं भूत्वाऽभविता वा न भूयः ॥

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो

न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २० ॥

न जायते नोत्पद्यते जनिलक्षणा वस्तुविक्रिया नाऽऽत्मनो विद्यत
इत्यर्थः । न म्रियते वा । वाशब्दश्चार्थः । न म्रियते चेत्यन्त्या विनाशल-

१ क. ख. ग. घ. झ. 'त्मनः प्र' । २ ख. ग. घ. च. आत्मेति । ३ क. ख. ग. घ. 'स्तेऽ-
तस्तस्य । ४ ख. ग. घ. 'स्य प्र' । ५ घ. यस्त्वं । च. यन्मन्य' । ६ ख. ग. 'मेषां । ७ ख. ग.
'यु । क' । ८ ख. ग. झ. 'तोऽवि' । ९ च. झ. 'त्मानं ह' । १० घ. झ. 'नन आत्मा' । ११ क.
'त्मानं यौ । १२ ख. ग. च. झ. 'र्ता न । १३ क. झ. न च ह' ।

क्षणा विक्रिया प्रतिषिध्यते । कदाचिच्छब्दः सर्वविक्रियाप्रतिषेधैः संब-
ध्यते न कदाचिज्जायते न कदाचिन्म्रियत इत्येवम् । यस्मादयमात्मा भूत्वा
भवनक्रियामनुभूय पश्चाद्भविताऽभावं गन्ता न भूयः पुनस्तस्मान्न
म्रियते । यो हि भूत्वा न भविता स म्रियत इत्युच्यते लोके । वाशब्दा-
न्नशब्दाच्चायमात्माऽभूत्वा भविता वा देहवन्न भूयः पुनस्तस्मान्न जायते ।
यो ह्यभूत्वा भविता स जायत इत्युच्यते नैवमात्माऽतो न जायते ।
यस्मादेवं तस्मादजो यस्मान्न म्रियते तस्मान्नित्यश्च ।

यद्यप्याद्यन्तयोर्विक्रिययोः प्रतिषेधे सर्वा विक्रियाः प्रतिषिद्धा भवन्ति
तथाऽपि मध्यभाविनीनां विक्रियाणां स्वशब्दैरेव तदर्थैः प्रतिषेधः कर्तव्य
इत्यनुक्तानामपि यौवनादिसमस्तविक्रियाणां प्रतिषेधो यथा स्यादित्याह
शाश्वत इत्यादिना । शाश्वत इत्यपक्षयलक्षणा विक्रिया प्रतिषिध्यते
शश्वद्भवः शाश्वतः । नापक्षीयते स्वरूपेण निरवयवत्वान्निर्गुणत्वाच्च
नापि गुणक्षयेणापक्षयः । अपक्षयविपरीताऽपि वृद्धिलक्षणा विक्रिया
प्रतिषिध्यते पुराण इति । यो ह्यवयवागमेनोपचीयते स वर्धतेऽभिनव
इति चोच्यते । अयं त्वात्मा निरवयवत्वात्पुराऽपि नव एवेति
पुराणो न वर्धत इत्यर्थः । तथा न हन्यते न विपरिणम्यते हन्यमाने
विपरिणम्यमानेऽपि शरीरे । हन्तिरत्र विपरिणामार्थो द्रष्टव्योऽपुनरुक्त-
तायै न विपरिणम्यत इत्यर्थः । अस्मिन्मन्त्रे षड्भावविकारा लौकिक-
कवस्तुविक्रिया आत्मनि प्रतिषिध्यन्ते । सर्वप्रकारविक्रियारहित आत्मेति
वाक्यार्थः । यस्मादेवं तस्मादुभौ तौ न विजानीत इति पूर्वेण
मन्त्रेणास्य संबन्धः ॥ २० ॥

य एनं वेत्ति हन्तारमित्यनेन मन्त्रेण हननक्रियायाः कर्ता कर्म च न
भवतीति प्रतिज्ञाय 'न जायते' इत्यनेनाविक्रियत्वे हेतुमुक्त्वा प्रतिज्ञा-
तार्थमुपसंहरति—

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।

कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥ २१ ॥

वेदाविनाशिनमिति । वेद विजानात्यविनाशिनमन्त्यभावविकाररहितं
नित्यं विपरिणामरहितं यो वेदेति संबन्धः । एनं पूर्वेण मन्त्रेणोक्तलक्ष-

णमैजं जन्मरहितमव्ययमपक्षयरहितं कथं केन प्रकारेण स विद्वान्पुरुषोऽधिकृतो हन्ति हननक्रियां करोति । कथं वा घातयति हन्तारं प्रयोजयति । न कथंचित्कंचिद्भ्रान्ति न कथंचित्कंचिद्घातयतीत्युभयात्राऽऽक्षेप एवार्थः प्रश्नार्थासंभवात् । हेत्वर्थस्य तुल्यत्वाद्विदुषः सर्वकर्मप्रतिषेध एव प्रकरणार्थोऽभिप्रेतो भगवतः । हन्तेस्त्वाक्षेप उदाहरणार्थत्वेन । विदुषः कं कर्मासंभवे हेतुविशेषं पश्यन्कर्माण्याक्षिपति भगवान्कथं स पुरुष इति ।

ननूक्त एवाऽऽत्मनोऽविक्रियत्वं सर्वकर्मासंभवकारणविशेषः, सत्यमुक्तो न तु स कारणविशेषोऽन्यत्वाद्विदुषोऽविक्रियादात्मन इति । न ह्यविक्रियं स्थाणुं विदितवतः कर्म न संभवतीति चेत्, न । विदुष आत्मत्वात् । न देहादिसंघातस्य विद्वत्ता । अतः पारिशेष्यादसंहत आत्मा विद्वानविक्रिय इति तस्य विदुषः कर्मासंभवादाक्षेपो युक्तः कथं स पुरुष इति । यथा बुद्ध्याद्याहृतस्य शब्दाद्यर्थस्याविक्रिय एव सन्बुद्धिवृत्त्याविवेकविज्ञानेनाविद्ययोपलब्धाऽऽत्मा कल्प्यते, एवमेवाऽऽत्मानात्मविवेकज्ञानेन बुद्धिवृत्त्या विद्ययाऽसत्यरूपयैव परमार्थतोऽविक्रिय एवाऽऽत्मा विद्वानुच्यते । विदुषः कर्मासंभववचनाद्यानि कर्माणि शास्त्रेण विधीयन्ते तान्यविदुषो विहितानीति भगवतो निश्चयोऽवगम्यते ।

ननु विद्याऽप्यविदुष एव विधीयते विदितविद्यस्य पिष्टपेषणवाद्ध्याविधानानर्थक्यात् । तत्राविदुषः कर्माणि विधीयन्ते न विदुष इति विशेषो नोपपद्यते । न, अनुष्ठेयस्य भावाभावविशेषोपपत्तेः । अग्निहोत्रादिविध्यर्थज्ञानोत्तरकालमग्निहोत्रादिकर्मानेकसाधनोपसंहारपूर्वकमनुष्ठेयं कर्ताऽहं मम कर्तव्यमित्येवंप्रकारविज्ञानवतोऽविदुषो यथाऽनुष्ठेयं भवति न तु तथा न जायत इत्याद्यात्मस्वरूपविध्यर्थज्ञानोत्तरकालभावि किंचिदनुष्ठेयं भवति । किंतु नाहं कर्ता न भोक्तेत्याद्यात्मैकत्वाकर्तृत्वादिविषयज्ञानादन्यन्नोत्पद्यत इत्येष विशेष उपपद्यते । यः पुनः कर्ताऽहमिति वेत्यात्मानं तस्य ममेदं कर्तव्यमित्यवश्यंभाविनी बुद्धिः

१ क. ग. च. झ. 'मज्जमव्ययमुज्जननापक्ष' । २ ख. ग. 'चिद्वा घात' । च. झ. 'चिद्घा' । ३ ख. ग. च. झ. 'भ्रान्ति' । ४ ख. ग. घ. 'र्थस्याविक्रियत्वस्य तु' । झ. 'र्थस्याविक्रियत्वस्य सर्व' । प्रतिषेधप्रमाणत्वात् । ५ क. ख. भगवता । ६ क. नन्ववि । ७ क. 'यत इति चेन्न, अ' । ८ घ. च. 'त्यादावात्म' । ९ ग. झ. 'तं विज्ञानमात्मै' । १० ख. ग. घ. झ. 'तृत्वज्ञा' । ११ घ. झ. 'श्लोपपक्ष' ।

स्यात्तदपेक्षया सोऽधिक्रियत इति तं प्रति कर्माणि । स चाविद्वान्—
 ‘उभौ तौ न विजानीतः’ इति वचनात् । विशेषितस्य च विदुषः कर्मा-
 क्षेपवचनात्कथं स पुरुष इति । तस्माद्विशेषितस्याविक्रियात्मदर्शिनो
 विदुषो मुमुक्षोश्च सर्वकर्मसंन्यास एवाधिकारः । अत एव भगवान्नारा-
 यणः सांख्यान्विदुषोऽविदुषश्च कर्भिणः प्रविभज्य द्वे निष्ठे ग्राहयति—
 ‘ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन(ण) योगिनाम्’ इति । तथा च पुत्रा-
 याऽऽह भगवान्न्यासः—‘द्वाविमावथ पन्थानौ’ इत्यादि ।

तथा च क्रियापथश्चैव पुरस्तात्पश्चात्संन्यासश्चेति । एतमेव विभागं
 पुनः पुनर्दर्शयिष्यति भगवान् । अतस्त्वविदहंकारविमूढात्मा कर्ताऽहं
 मिति मन्यते, तत्त्ववित्तु, नाहं करोमीति । तथा च सर्वकर्माणि मनसा
 संन्यस्याऽऽस्त इत्यादि ।

तत्र केचित्पण्डितमन्या वदन्ति जन्मादिषड्भावाविक्रियारहितोऽ-
 विक्रियोऽकर्तृकोऽहमात्मेति न कस्यचिज्ज्ञानमुत्पद्यते यस्मिन्सति सर्व-
 कर्मसंन्यास उपदिश्यते । न न जायत इत्यादिशास्त्रोपदेशानर्थक्यात् ।
 यथा च शास्त्रोपदेशसामर्थ्याद्धर्मास्तित्वविज्ञानं कर्तुंश्च देहान्तरसंब-
 न्धिज्ञानं चोत्पद्यते, तथा शास्त्रात्तस्यैवाऽऽत्मनोऽविक्रियत्वात्कर्तृत्वैक-
 त्वादिविज्ञानं कस्मान्नोत्पद्यत इति प्रष्टव्यास्ते । करणागोचरत्वादिति
 चेन्न, मनसैवानुद्गृह्यमिति श्रुतेः । शास्त्राचार्योपदेशंशमदमादिसं-
 स्कृतं मन आत्मदर्शने करणम् । तथा च तदधिगमायानुमान आगमे
 च सति ज्ञानं नोत्पद्यत इति साहसंभेतत् । ज्ञानं चोत्पद्यमानं तद्विपरी-
 तमज्ञानमवश्यं बाधत इत्यभ्युपगन्तव्यम् । तच्चाज्ञानं दर्शितं हन्ताऽहं
 हतोऽस्मीत्युभौ तौ न विजानीत इति । अत्र चाऽऽत्मनो हननक्रियायाः
 कर्तृत्वं कर्मत्वं हेतुकर्तृत्वं चाज्ञानकृतं दर्शितम् ।

तच्च सर्वक्रियास्वपि समानं कर्तृत्वादेरविद्याकृतत्वमविक्रियत्वा-
 दात्मनः । विक्रियावान्हि कर्ताऽऽत्मनः कर्मभूतमन्यं प्रयोजयति
 कुर्विति । तदेतदविशेषेण विदुषः सर्वक्रियासु कर्तृत्वं हेतुकर्तृत्वं च प्रति-
 षेधति भगवान्विदुषः कर्माधिकाराभावप्रदर्शनार्थं वेदाविनाशिनं कथं

१ क. घ. च. ‘णि संभवन्ति । स । २ घ. झ. ‘विदुः’ । ३ च. ‘तस्य विदुः’ । ४ ख. ग.
 ‘हविक्रियाभावर’ । ५ क. तन्न । ६ क. ‘र्थक्यप्रसङ्गात्’ । ७ क. ख. ग. ‘त्रोपपद्य’ । ८ ख. ग.
 ‘तेः । तत्त्वमस्यादिवाक्योऽत्मनोऽवृत्तावभिव्यक्तं ब्रह्मात्मैकत्वं सविकल्पव्यवहारगोचरमित्यर्थः । शां ।
 ९ क. च. ‘शजनिताश’ । १० क. ‘समात्रमे’ । ११ घ. त्वादेवाऽऽत्म’ ।

स पुरुष इत्यादिना । क पुनर्विदुषोऽधिकार इत्येतदुक्तं पूर्वमेव ज्ञान-
योगेन सांख्यानामिति । तथा च सर्वकर्मसंन्यासं वक्ष्यति सर्वकर्माणि
मनसेत्यादिना ।

ननु मनसेति वचनान्न वाचिकानां कायिकानां च संन्यास इति
चेन्न, सर्वकर्माणीति विशेषितत्वात् । मानसानामेव सर्वकर्मणामिति
चेन्न, मनोव्यापारपूर्वकत्वाद्वाक्कायव्यापाराणां मनोव्यापाराभावे तदनुप-
पत्तेः । शास्त्रीयाणां वाक्कायकर्मणां कारणानि मानसानि वर्जयित्वाऽ-
न्यानि सर्वकर्माणि मनसा संन्यसेदिति चेन्न, नैव कुर्वन्न कारयन्निति
विशेषणात् । सर्वकर्मसंन्यासोऽयं भगवतोक्तो मरिष्यतो न जीवत इति
चेन्न, नवद्वारे पुरे देह्यास्त इतिविशेषणानुपपत्तेः ।

न हि सर्वकर्मसंन्यासेन मृतस्य तद्देह आसनं संभवति । अकुर्वतोऽ-
कारयतश्च देहे संन्यस्येति संबन्धो न देह आस्त इति चेन्न, सर्वत्राऽऽ-
त्मनोऽविक्रियत्वावधारणात् । आसनक्रियायाश्चाधिकरणापेक्षत्वात्तदनपे-
त्वाच्च संन्यासस्य । संपूर्वस्तु न्यासशब्दस्त्यागार्थो न निक्षेपाथः । तस्मा-
द्वीताशास्त्र आत्मज्ञानवतः संन्यास एवाधिकारो न कर्मणीति तत्र
तत्रोपरिष्ठादात्मज्ञानप्रकरणे दर्शयिष्यामः ॥ २१ ॥

प्रकृतं तु वक्ष्यामः, तत्राऽऽत्मनोऽविनाशित्वं प्रतिज्ञात तत्किमिवे-
त्युच्यते—

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय

नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ॥

तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-

न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ २२ ॥

वासांसीति । वासांसि वस्त्राणि जीर्णानि दुर्बलतां गतानि यथा
लोके विहाय परित्यज्य नवान्यभिनवानि गृह्णात्युपादत्ते नरः पुरुषोऽ-
पराण्यन्यानि तथा तद्देव शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति
संगच्छति नवानि देह्यात्मा पुरुषवदविक्रिय एवेत्यर्थः ॥ २२ ॥

कस्मादविक्रियं एवेति । आह—

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ॥

न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २३ ॥

नैनं छिन्दन्तीति । एनं प्रकृतं देहिनं न छिन्दन्ति शस्त्राणि निरवयवत्वान्नावयवविभागं कुर्वन्ति शस्त्राण्यस्यादीनि । तथा नैनं दहति पावकोऽग्निरपि न भस्मी करोति । तथा नैनं क्लेदयन्त्यापः । अपां हि सावयवस्य वस्तुन आर्द्राभावकरणेनावयवविश्लेषापादने सामर्थ्यं तन्न निरवयव आत्मनि संभवति । तथा स्नेहवद्द्रव्यं स्नेहशोषणेन नाशयति वायुरेनं स्वात्मानं न शोषयति मारुतोऽपि ॥ २३ ॥

यत एवं तस्मात्—

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ॥

नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २४ ॥

अच्छेद्योऽयमिति । यस्मादन्योन्यनाशहेतूनि भूतान्येनमात्मानं नाशयितुं नोत्सहन्ते तस्मान्नित्यो नित्यत्वात्सर्वगतः सर्वगतत्वात्स्थाणुः स्थाणुरिव स्थिर इत्येतत् । स्थिरत्वादचलोऽयमात्माऽतः सनातनश्चिरंतनो न कारणात्कुतश्चिन्निष्पन्नोऽभिनव इत्यर्थः । नैतेषां श्लोकानां पौनरुक्त्यं चोदनीयम् । यत एकेनैव श्लोकेनाऽऽत्मनो नित्यत्वमविक्रियत्वं चोक्तं 'जायते म्रियते वा' इत्यादिना । तत्र यदेवाऽऽत्मविषयं किंचिदुच्यते तदेतस्माच्छ्लोकार्थान्नातिरिच्यते किंचिच्छब्दतः पुनरुक्तं किंचिदर्थत इति । दुर्बोधत्वादात्मवस्तुनः पुनः पुनः प्रसङ्गमापाद्य शब्दान्तरेण तदेव वस्तु निरूपयति भगवान्वासुदेवः कथं नु नाम संसारिणामव्यक्तं तत्त्वं बुद्धिगोचरतामापन्नं सत्संसारनिवृत्तये स्यादिति ॥ २४ ॥

किं च—

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ॥

तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥

अव्यक्तोऽयमिति । अव्यक्तः सर्वकरणाविषयत्वान्न व्यज्यत इत्यव्यक्तोऽयमात्मा । अत एवाचिन्त्योऽयम् । यद्धीन्द्रियगोचरं वस्तु तच्चि-

१ ख. ग. घ. ङ 'य' इति । २ च. 'वैल्यत आ' । ३ ख. ग. 'पि आकाशवत् ॥ २३ ॥
४ ख. ग. घ. ङ. 'तान्यात्मा' । ५ ख. ग. 'न्तेऽग्न्यादीनि त' । ६ ख. ग. 'ति । सत्त्वं दु' ।

न्ताविषयत्वमापद्यतेऽयं त्वात्माऽनिन्द्रियगोचरत्वादचिन्त्यः । अवि-
कार्योऽयम् । यथा क्षीरं दध्यातश्चनादिना विकारि न तथाऽयमात्मा ।
निरवयवत्वाच्चाविक्रियः । न हि निरवयवं किंचिद्विक्रियात्मकं दृष्टम् ।
अविक्रियत्वादविकार्योऽयमात्मोच्यते । तस्मादेवं यथोक्तप्रकारेणैवमा-
त्मानं विदित्वा त्वं नानुशोचितुमर्हसि हन्ताऽहमेषां मयेमे हन्यन्त-
इति ॥ २५ ॥

आत्मनोऽनित्यत्वमभ्युपगम्येदमुच्यते—

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ॥

तथाऽपि त्वं महाबाहो नैवं शोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥

अथ चैनमिति । अथ चेत्यभ्युपगमार्थः । एनं प्रकृतमात्मानं नित्य-
जातं लोकप्रसिद्ध्या प्रत्यनेकशरीरोत्पत्तिं जातो जात इति मन्यसे ।
तथा प्रतितद्विनाशं नित्यं वा मन्यसे मृतं मृतो मृत इति । तथाऽपि
तथाभाविन्यप्यात्मनि त्वं महाबाहो नैवं शोचितुमर्हसि जन्मवतो जन्म-
नाशवतो नाशश्चेत्येताववश्यंभाविनाविति ॥ २६ ॥

तथा च सति—

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ॥

तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

जातस्येति । जातस्य हि लब्धजन्मनो ध्रुवोऽव्यभिचारी मृत्युर्मरणं
ध्रुवं जन्म मृतस्य च तस्मादपरिहार्योऽयं जन्ममरणलक्षणोऽर्थस्तस्मिन्न-
परिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

कार्यकरणसंघातात्मकान्यपि भूतान्युद्दिश्य शोकोन युक्तः कर्तुं यतः—

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ॥

अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ २८ ॥

अव्यक्तादीनीति । अव्यक्तादीन्यव्यक्तमदर्शनमनुपलब्धिरादिर्येषां
भूतानां पुत्रमित्रादिकार्यकरणसंघातात्मकानां तान्यव्यक्तादीनि भूतानि
प्रागुत्पत्तेः । उत्पन्नानि च प्राङ्मरणाद्यक्तमध्यानि । अव्यक्तनिधनान्येव

१ क. ख. ग. अत एवावि° । २ घ. विकुष्ठे । ३ ख. ग. झ. 'रि । अयं नि° । ४ ग. च.
'सि ॥ २७ ॥ यद्यपि आत्मनि शोको न युक्तस्तथाऽपि का° । ५ क. घ. झ. 'यंकार°' । ६ क. ख.
ग. घ. झ. 'यंकार°' ।

पुनरव्यक्तमदर्शनं निधनं मरणं येषां तान्यव्यक्तनिधनानि । मरणादूर्ध्व-
मप्यव्यक्ततामेव प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः ।

तथा चोक्तम्—“ अदर्शनादापतितः पुनश्चादर्शनं गतः ।

नासौ तव न तस्य त्वं वृथा का परिदेवना ” इति ।
तत्र का परिदेवना को वा प्रलापोऽदृष्टदृष्टप्रनष्टभ्रान्तिभूतेषु भूतेष्वि-
त्यर्थः ॥ २८ ॥

दुर्विज्ञेयोऽयं प्रकृत आत्मा किं त्वामेवैकमुपालभे साधारणे भ्रान्तिनि-
मित्ते । कथं दुर्विज्ञेयोऽयमात्मेति । आह—

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेन-

माश्चर्यवद्ब्रूदति तथैव चान्यः ॥

आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति

श्रुत्वाऽप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ २९ ॥

आश्चर्यवदिति । आश्चर्यवदाश्चर्यमदृष्टमद्भुतमकस्माद्दृश्यमानं तेन
तुल्यमाश्चर्यवदाश्चर्यमिवैवमात्मानं पश्यति कश्चित् । आश्चर्यवदेनं वदति
तथैव चान्यः । आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति । श्रुत्वा दृष्टोक्त्वाऽप्येनं वेद
न चैव कश्चित् । अथ वा योऽयमात्मानं पश्यति स आश्चर्यतुल्यो यो
वदति यश्च शृणोति सोऽनेकसहस्रेषु कश्चिदेव भवति । अतो दुर्बोध
आत्मेत्यभिप्रायः ॥ २९ ॥

अथेदानीं प्रकरणार्थमुपसंहरन्ब्रूते—

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ॥

तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३० ॥

देहीति । *सर्वस्य प्राणिजातस्य देहे वध्यमानेऽप्ययं देही न
वध्यो यस्मात्तस्माद्भीष्मादीनि सर्वाणि भूतान्युद्दिश्य न त्वं शोचितुम-
र्हसि ॥ ३० ॥

* इतः पूर्व क. ख. ग. पुस्तकेषु ‘ देही शरीरी नित्यं सर्वदा सर्वावस्थास्ववध्यो निरवयव-
त्वाभित्यक्त्वाच्च तत्रावध्योऽयं देहे शरीरे सर्वस्य सर्वगतत्वात्स्थावरादिषु स्थितोऽपि ’ इत्यधिकं
भाष्यं दृश्यते ।

१ ख. ग. घ. झ. गत इ° । २ क. च. ‘स्मेत्यत आ’ । ३ क. ‘ष्टपूर्वम°’ । ख. ग. ‘ष्टमपूर्वम°’ ।
४ ख. ग. ‘र्थमि°’ । ५ ख. ग. च. झ. ‘देव व°’ । ६ क. ख. ग. ‘कवाऽप्यात्मानं’ । ७ ड. च.
झ. ‘र्थ उपसंह्रियते’ ।

इह परमार्थतत्त्वापेक्षायां शोको मोहो वा न संभवतीत्युक्तं, न केवलं परमार्थतत्त्वापेक्षायामेव किं तु—

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ॥

धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ ३१ ॥

स्वधर्ममिति । स्वधर्ममपि स्वो धर्मः क्षत्रियस्य युद्धं तमप्यवेक्ष्य त्वं न विकम्पितुं प्रचलितुं नार्हसि स्वाभाविकान्धर्मादात्मस्वाभाव्यादित्यभिप्रायः । तच्च युद्धं पृथिवीजयद्वारेण धर्मार्थं प्रजारक्षणार्थं चेति धर्मादनपेतं परं धर्म्यं तस्मान्धर्म्याद्युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते हि यस्मात् ॥ ३१ ॥

कुतश्च तद्युद्धं कर्तव्यमिति । उच्यते—

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ॥

सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥ ३२ ॥

यदृच्छयेति । यदृच्छया चाप्रार्थितयोपपन्नमागतं स्वर्गद्वारमपावृतमुद्धाटितं ये तदीदृशं युद्धं लभन्ते क्षत्रिया हे पार्थ किं न सुखिनस्ते ॥ ३२ ॥

एवं कर्तव्यताप्राप्तमपि—

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं सङ्ग्रामं न करिष्यसि ।

ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं धर्मादनपेतं सङ्ग्रामं युद्धं न करिष्यसि चेत्ततस्तदकरणात्स्वधर्मं कीर्तिं च महादेवादिसमागमनिमित्तां हित्वा केवलं पापमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥

न केवलं स्वधर्मकीर्तिपरित्यागः—

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।

संभावितस्य चाकीर्तिर्भरणादतिरिच्यते ॥ ३४ ॥

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति ते तवाव्ययां दीर्घकालाम् ।

१ क. ख. ग. च. झ. 'तमागतमुपपन्नं स्व' । २ च. 'दितभीह' । ३ क. 'तं य एत' । ख. ग. 'तं यत्तदो' । ४ क. ख. ग. 'तं विहितं स' । ५ घ. 'गमादिनि' । ६ घ. 'तिं च युद्धे भू' । ७ क. 'पि युद्धे भू' ।

धर्मात्मा शूर इत्येवमादिभिर्गुणैः संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरि-
च्यते । संभावितस्य चाकीर्तेर्वरं मरणमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

किंच—

भयाद्गणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः ।

येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥ ३५ ॥

भयादिति । भयात्कर्णादिभ्यो रणाद्युद्धादुपरतं निवृत्तं मंस्यन्ते
चिन्तयिष्यन्ति न कृपयेति त्वां महारथा दुर्योधनप्रभृतयः । येषां च त्वं
दुर्योधनादीनां बहुमतो बहुभिर्गुणैर्युक्त इत्येवं बहुमतो भूत्वा पुनर्या-
स्यसि लाघवं लघुभावम् ॥ ३५ ॥

किंच—

अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यन्ति तवाहिताः ।

निन्दन्तस्तवसामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ३६ ॥

अवाच्यवादानिति । अवाच्यवादानवक्तव्यवादांश्च बहून्नेकप्रकारा-
न्वदिष्यन्ति तवाहिताः शत्रवो निन्दन्तः कुत्सयन्तस्तव त्वदीयं सामर्थ्यं
निवातकवंचादियुद्धनिमित्तम् । तस्मात्ततो निन्दाप्राप्तेर्दुःखाद्दुःखतरं
नु किम् । ततः कष्टतरं दुःखं नास्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

युद्धे पुनः क्रियमाणे कर्णादिभिः—

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भीक्ष्यसे महीम् ।

तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ३७ ॥

हतो वेति । हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं हतः सन्स्वर्गं प्राप्स्यसि जित्वा
वा कर्णादीञ्छूराभोक्ष्यसे महीम् । उभयथाऽपि तव लाभ एवेत्यभि-
प्रायः । यत एवं तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयो जेष्यामि
शत्रून्मरिष्यामि वेति निश्चयं कृत्वेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

तत्र युद्धं स्वधर्म इत्येवं युध्यमानस्योपदेशमिमं शृणु—

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।

ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ ३८ ॥

सुखदुःखे इति । सुखदुःखे समे तुल्ये कृत्वा रागद्वेषावकृत्वेत्येतत् ।

तथा लाभालाभौ जयाजयौ च समौ कृत्वा ततो युद्धाय युज्यस्व घटस्व ।
नैवं युद्धं कुर्वन्पापमवाप्स्यसीत्येष उपदेशः प्रासङ्गिकः ॥ ३८ ॥

शोकमोहापनयनाय लौकिको न्यायः स्वधर्ममपि चावेक्ष्येत्याद्यैः
श्लोकैरुक्तो न तु तात्पर्येण । परमार्थदर्शनं त्विह प्रकृतं तच्चोक्तमुपसंहि-
यत एषा तेऽभिहितेति शास्त्रविषयविभागप्रदर्शनाय । इह हि दर्शिते
पुनः शास्त्रविषयविभाग उपरिष्ठाज्ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन(ण)
योगिनामिति निष्ठाद्वयविषयं शास्त्रं सुखं प्रवर्तिष्यते श्रोतारश्च विषय-
विभागेन सुखं ग्रहीष्यन्तीत्यत आह—

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।

बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥ ३९ ॥

एषा त इति । एषा ते तुभ्यमाभिहितोक्ता सांख्ये परमार्थवस्तुविवे-
कविषये बुद्धिर्ज्ञानं साक्षाच्छोकमोहादिसंसारहेतुदोषनिवृत्तिकारणम् ।
योगे तु तत्प्राप्त्युपाये निःसङ्गतया द्वंद्वप्रहाणपूर्वकमीश्वराराधनार्थं
कर्मयोगे कर्मानुष्ठाने समाधियोगे चेमामनन्तरमेवोच्यमानां बुद्धिं शृणु ।
तां बुद्धिं स्तौति प्ररोचनार्थं बुद्ध्या यया योगविषयया युक्तो हे पार्थ
कर्मबन्धं कर्मैव धर्माधर्माख्यो बन्धः कर्मबन्धस्तं प्रहास्यसीश्वरप्रसादनि-
मित्तज्ञानप्राप्तेरित्यभिप्रायः ॥ ३९ ॥

किंचान्यत्—

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।

स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ ४० ॥

नेहाभीति । नेह मोक्षमार्गे कर्मयोगेऽभिक्रमनाशोऽभिक्रमणमभि-
क्रमः प्रारम्भस्तस्य नाशो नास्ति । यथा कृष्यादेर्योगविषये प्रारम्भस्य
नानैकान्तिकफलत्वमित्यर्थः । किंच नापि चिकित्सावत्प्रत्यवायो विद्यते ।
किं तु भवति । स्वल्पमप्यस्य योगधर्मस्यानुष्ठितं त्रायते रक्षति महतः
संसारभयाज्जन्ममरणादिलक्षणात् ॥ ४० ॥

१ क. च. 'षफळम्' । २ ख. ग. ड. च. झ. 'संहरत्येषा' । ३ ख. ग. झ. 'ते शा' । ४ घ.
'त्यभिप्रायेणाऽऽह' । ५ घ. 'ते भवति' । किंतु 'स्व' । ६ ग. 'स्य ध' ।

येयं सांख्ये बुद्धिरुक्ता योगे च वक्ष्यमाणलक्षणा सा—

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ।

बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ ४१ ॥

व्यवसायेति । व्यवसायात्मिका निश्चयस्वभावैकैव बुद्धिरितरविपरीतबुद्धिशाखाभेदस्य बाधिका सम्यक्प्रमाणजनितत्वादिह श्रेयोमार्गे हे कुरुनन्दन । याः पुनरितरा बुद्धयो यासां शाखाभेदप्रचारवशादनन्तोऽपारोऽनुपरतः संसारो नित्यप्रततो विस्तीर्णो भवति, प्रमाणजनितविवेकबुद्धिनिमित्तवशाच्चोपरतास्वनन्तभेदबुद्धिषु संसारोऽप्युपरमते । ता बुद्धयो बहुशाखा बह्व्यः शाखा यासां ता बहुशाखा बहुभेदा इत्येतत् । प्रतिशाखाभेदेन ह्यनन्ताश्च बुद्धयः केषामव्यवसायिनां प्रमाणजनितविवेकबुद्धिरहितानामित्यर्थः ॥ ४१ ॥

येषां व्यवसायात्मिका बुद्धिर्नास्ति ते—

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।

वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीतिवादिनः ॥ ४२ ॥

यामिति । यामिमां वक्ष्यमाणां पुष्पितां पुष्पितवृक्ष इव शोभमानां श्रूयमाणस्मणीयां वाचं वाक्यलक्षणां प्रवदन्ति । केऽविपश्चितोऽल्पमेधसोऽविवेकिन इत्यर्थः । वेदवादरता बह्वर्थवादफलसाधनप्रकाशकेषु वेदवाक्येषु रता हे पार्थ नान्यत्स्वर्गप्राप्त्यादिफलसाधनेभ्यः कर्मभ्योऽस्तीत्येवंवादिनो वदनशीलाः ॥ ४२ ॥

ते च—

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ॥

क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥ ४३ ॥

कामात्मान इति । कामात्मानः कामस्वभावाः कामपरा इत्यर्थः । स्वर्गपराः स्वर्गः परः पुरुषार्थो येषां ते स्वर्गपराः स्वर्गप्रधाना जन्मकर्मफलप्रदां कर्मणः फलं कर्मफलं जन्मैव कर्मफलं जन्मकर्मफलं तत्प्रददातीति जन्मकर्मफलप्रदा तां वाचं प्रवदन्तीत्यनुषज्यते । क्रियाविशेषबहुलां क्रियाणां विशेषाः क्रियाविशेषास्ते बहुला यस्यां वाचि तां

स्वर्गपशुपुत्राद्यर्था यया वाचा बाहुल्येन प्रकाश्यन्ते । भोगैश्वर्यगतिं प्रति भोगैश्वर्यं च भोगैश्वर्यं तयोर्गतिः प्राप्तिर्भोगैश्वर्यगतिस्तां प्रति साधन-भूता ये क्रियाविशेषास्तद्बहुलां तां वाचं प्रवदन्तो मूढाः संसारे परिवर्तन्त इत्यभिप्रायः ॥ ४३ ॥

तेषां च—

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयाऽपहृतचेतसाम् ॥

व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥ ४४ ॥

भोगेति । भोगैश्वर्यप्रसक्तानां भोगः कर्तव्यमैश्वर्यं चेति भोगैश्वर्य-योरेव प्रणयवतां तदात्मभूतानां तया क्रियाविशेषबहुलया वाचाऽपहृतचेतसामाच्छादितविवेकप्रज्ञानां व्यवसायात्मिका सांख्ये योगे वा बुद्धिः समाधौ समाधीयतेऽस्मिन्पुरुषोपभोगाय सर्वमिति समाधिरन्तःकरणं बुद्धिस्तास्मिन्समाधौ न विधीयते न भवतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

य एवं विवेकबुद्धिरहितास्तेषां कामात्मनाम्—

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ॥

निर्द्वंद्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥ ४५ ॥

त्रैगुण्येति । त्रैगुण्यविषयास्त्रैगुण्यं संसारो विषयः प्रकाशयितव्यो येषां ते वेदास्त्रैगुण्यविषयास्त्वं तु निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन निष्कामो भवेत्यर्थः । निर्द्वंद्वः सुखदुःखहेतू सप्रतिपक्षौ पदार्थौ द्वंद्वशब्दवाच्यौ ततो निर्गतो निर्द्वंद्वो भवेत् । त्वं नित्यसत्त्वस्थः सदासत्त्वगुणाश्रितो भव । तथा निर्योगक्षेमोऽनुपात्तस्योपादानं योगः, उपात्तस्य रक्षणं क्षेमः, योगक्षेमप्रधानस्य श्रेयसि प्रवृत्तिर्दुष्करेत्यतो निर्योगक्षेमो भव । आत्मवानप्रमत्तश्च भव । एष तवोपदेशः स्वधर्ममनुतिष्ठतः ॥ ४५ ॥

सर्वेषु वेदोक्तेषु कर्मसु यान्यनन्तानि फलानि तानि नापेक्ष्यन्ते चेत्किमर्थं तानीश्वरायेत्यनुष्ठीयन्त इति, उच्यते शृणु—

यावानर्थ उदपाने सर्वतःसंप्लुतोदके ॥

तावान्सर्वेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ४६ ॥

यावानिति । यथा लोके कूपतडागाद्यनेकस्मिन्नुदपाने परिच्छिन्नो-

दुक्के यावान्यावत्परिमाणः स्नानपानादिरर्थः फलं प्रयोजनं स सर्वोऽर्थः
सर्वतः संप्लुतोदके तावानेव संपद्यते तत्रान्तर्भवतीत्यर्थः । एवं तावत्
स्तावत्परिमाण एव संपद्यते सर्वेषु वेदेषु वेदोक्तेषु कर्मसु योऽर्थो यत्क-
र्मफलम् । सोऽर्थो ब्राह्मणस्य संन्यासिनः परमाथतत्त्वं विजानतो
योऽर्थो विज्ञानफलं सर्वतःसंप्लुतोदकस्थानीयं तस्मिन्स्तावानेव संपद्यते
तत्रैवान्तर्भवतीत्यर्थः । सर्वं तदभिसमेति यत्किञ्च प्रजाः साधु कुर्वन्ति
यस्तद्वेद यत्स वेदेति श्रुतेः । 'सर्वं कर्माखिलम्' इति च वक्ष्यति । तस्मा-
त्प्राग्ज्ञाननिष्ठाधिकारप्राप्तेः कर्मण्यधिकृतेन कूपतडागाद्यर्थस्थानीयमपि
कर्म कर्तव्यम् ॥ ४६ ॥

तव च-

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ॥

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ ४७ ॥

कर्मणीति । कर्मण्येवाधिकारो न ज्ञाननिष्ठायां ते तव । तत्र च कर्म
कुर्वतो मा फलेष्वधिकारोऽस्तु कर्मफलतृष्णा मा भूत्कदाचन कस्यां चि-
दप्यवस्थायामित्यर्थः । यदा कर्मफले तृष्णा ते स्यात्तदा कर्मफलप्राप्ते-
हेतुः स्यात्, एवं मा कर्मफलहेतुर्भूः । यदा हि कर्मफलतृष्णाप्रयुक्तः
कर्मणि प्रवर्तते तदा कर्मफलस्यैव जन्मनो हेतुर्भवेत् । यदि कर्मफलं
नेष्यते किं कर्मणा दुःखरूपेणेति मा ते तव सङ्गोऽस्त्वकर्मण्यकरणे
प्रीतिर्मा भूत् ॥ ४७ ॥

यदि कर्मफलप्रयुक्तेन न कर्तव्यं कर्म कथं तर्हि कर्तव्यमित्युच्यते-

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनंजय ॥

सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ ४८ ॥

योगस्थ इति । योगस्थः सन्कुरु कर्माणि केवलमीश्वरार्थं तत्रापी-
श्वरो मे तुष्यत्विति सङ्गं त्यक्त्वा धनंजय । फलतृष्णाशून्येन क्रियमाणे
कर्मणि सत्त्वशुद्धिजा ज्ञानप्राप्तिलक्षणा सिद्धिस्तद्विपर्ययजाऽसिद्धि-
स्तयोः सिद्ध्यसिद्ध्योरपि समस्तुल्यो भूत्वा कुरु कर्माणि । कोऽसौ

१ क. 'केऽपि योऽर्थस्तावा' । च. झ. 'के. योऽर्थस्तावा' । २ घ. च. 'वांस्तत्प' । ३ क.
ग. घ. च. झ. 'र्थः' । यथा कृताय विजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेनं स' । ४ ख. ग. घ. स्यात् ।
५ क. ख. ग. झ. 'दि फ' ।

योगो यत्रस्थः कुर्वित्युक्तमिदमेव तत्सिद्धयसिद्धयोः समत्वं योग उच्यते ॥ ४८ ॥

यत्पुनः समत्वबुद्धियुक्तमीश्वराराधनार्थं कर्मैतस्मात्कर्मणः—

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय ॥

बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥ ४९ ॥

दूरेणेति । दूरेणातिविप्रकर्षेण ह्यवरं निकृष्टं कर्म फलार्थिना क्रियमाणं बुद्धियोगात्समत्वबुद्धियुक्तात्कर्मणो जन्ममरणादिहेतुत्वान्द्धनंजय । यत-
एवं योगविषयायां बुद्धौ तत्परिपाकजायां वा सांख्यबुद्धौ शरणमाश्रय-
मभयप्राप्तिकारणमन्विच्छ प्रार्थयस्व परमार्थज्ञानशरणो भवेत्यर्थः । यतोऽ-
वरं कर्म कुर्वाणाः कृपणा दीनाः फलहेतवः फलतृष्णाप्रयुक्ताः सन्तः
“ यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स कृपणः ” इति
श्रुतेः ॥ ४९ ॥

समत्वबुद्धियुक्तः सन्स्वधर्ममनुतिष्ठन्यत्फलं प्राप्नोति तच्छृणु—

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ॥

तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥ ५० ॥

बुद्धीति । बुद्धियुक्तः समत्वंविषयया बुद्ध्या युक्तो बुद्धियुक्तो
जहाति परित्यजतीहास्मिँल्लोक उभे सुकृतदुष्कृते पुण्यपापे सत्त्वबुद्धि-
ज्ञानप्राप्तिद्वारेण यतस्तस्मात्समत्वबुद्धियोगाय युज्यस्व घटस्व । योगो
हि कर्मसु कौशलं स्वधर्माख्येषु कर्मसु वर्तमानस्य या सिद्धयसिद्धयोः
समत्वबुद्धिरीश्वरार्पितचेतस्तया तत्कौशलं कुशलभावः । तद्धि कौशलं
यद्वन्धस्वभावान्यपि कर्माणि समत्वबुद्ध्या स्वभावान्निवर्तन्ते । तस्मा-
त्समत्वबुद्धियुक्तो भव त्वम् ॥ ५० ॥

यस्मात्—

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ॥

जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥ ५१ ॥

कर्मजमिति । कर्मजं फलं त्यक्त्वेति व्यवहितेन संबन्धः । इष्टानि-

१ ख. ग. कर्मोक्तमेत° । २ घ. °रेण वि । ३ झ. °णाल्यन्तवि° । ४ च. °वेणाल्यन्तमेव ह्य° ।
झ. °वेणाल्यन्तमेवाधममव° । ५ घ. °वरमधमं नि° । ख. ग. °वरमवरं । ६ क. झ. °त्वकर्मवि° ।
७ ख. ग. °युक्तः स ज° । ८ क. ख. ग. °न्धनस्व° ।

एदेहप्राप्तिः कर्मजं फलं कर्मभ्यो जातं बुद्धियुक्ताः समत्वबुद्धियुक्ता
हि यस्मात्फलं त्यक्त्वा परित्यज्य मनीषिणो ज्ञानिनो भूत्वा जन्मब-
न्धविनिर्मुक्ता जन्मैव बन्धो जन्मबन्धस्तेन विनिर्मुक्ता जीवन्त एव
जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः सन्तः पदं परमं विष्णोर्मोक्षाख्यं गच्छन्त्यना-
मयं सर्वोपद्रवरहितमित्यर्थः । अथ वा बुद्धियोगाद्धनंजयेत्यारभ्य पर-
मार्थदर्शनलक्षणैव सर्वतःसंप्लुतोदकस्थानीया कर्मयोगजसत्त्वशुद्धिज-
निता बुद्धिर्दर्शिता साक्षात्सुकृतदुष्कृतप्रहाणादिहेतुत्वश्रवणात् ॥ ५१ ॥

योगानुष्ठानजनितसत्त्वशुद्धिजा बुद्धिः कदा प्राप्यत इत्युच्यते-

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ॥

तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥ ५२ ॥

यदेति । यदा यस्मिन्काले ते तव मोहकलिलं मोहात्मकमविवेक-
रूपं कालुष्यं येनाऽऽत्मानात्मविवेकबोधं कलुषीकृत्य विषयं प्रत्यन्तःक-
रणं प्रवर्तते तत्तव बुद्धिर्व्यतितरिष्यति व्यतिक्रमिष्यति शुद्धिभावमाप-
त्स्यत इत्यर्थः । तदा तस्मिन्काले गन्तासि प्राप्स्यसि निर्वेदं वैराग्यं
श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च तदा श्रोतव्यं श्रुतं च निष्फलं प्रतिपद्यत इत्य-
भिप्रायः ॥ ५२ ॥

मोहकलिलात्ययद्वारेण लब्धात्मविवेकजप्रज्ञः कदा कर्मयोगजं फलं
परमार्थयोगमवाप्स्यामीति चेत्तच्छृणु-

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ॥

समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यासि ॥ ५३ ॥

श्रुतिविप्रतिपन्नेति । श्रुतिविप्रतिपन्नाऽनेकसाध्यसाधनसंबन्धप्रका-
शनश्रुतिभिः श्रवणैर्विप्रतिपन्ना नानाप्रतिपन्ना श्रुतिविप्रतिपन्ना विक्षिप्ता
सती ते तव बुद्धिर्यदा यस्मिन्काले स्थास्यति स्थिरीभूता भविष्यति
निश्चला विक्षेपचलनवर्जिता सती समाधौ समाधीयते चित्तमस्मिन्निति
समाधिरात्मा तस्मिन्नात्मनीत्येतत् । अचला तत्रापि विकल्पवर्जितेत्ये-
तत् । बुद्धिरन्तःकरणं तदा तस्मिन्काले योगमवाप्स्यासि विवेकप्रज्ञां
समाधिं प्राप्स्यासि ॥ ५३ ॥

प्रश्नबीजं प्रतिलभ्यार्जुन उवाच लब्धसमाधिप्रज्ञस्य लक्षणबुभुत्सया—

अर्जुन उवाच—

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ॥

स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत ब्रजेत किम् ॥ ५४ ॥

स्थितप्रज्ञस्येति । स्थिता प्रतिष्ठिताऽहमस्मि परं ब्रह्मेति प्रज्ञा यस्य स स्थितप्रज्ञस्तस्य का भाषा किं भाषणं वचनं कथमसौ परैर्भाष्यते समाधिस्तस्य समाधौ स्थितस्य केशव । स्थितधीः स्थितप्रज्ञः स्वयं वा किं प्रभाषेत । किमासीत ब्रजेत किम् । आसनं व्रजनं वा तस्य कथमित्यर्थः । स्थितप्रज्ञस्य लक्षणमनेन श्लोकेन पृच्छति ॥ ५४ ॥

यो ह्यादित एव संन्यस्य कर्माणि ज्ञानयोगनिष्ठायां प्रवृत्तो यश्च कर्मयोगेन (ण) तयोः स्थितप्रज्ञस्य प्रजहातीत्यारभ्याध्यायपरिसमाप्तिपर्यन्तं स्थितप्रज्ञलक्षणं साधनं चोपदिश्यते । सर्वत्रैव ह्यध्यात्मशास्त्रे कृतार्थलक्षणानि यानि तान्येव साधनान्युपदिश्यन्ते यत्नसाध्यत्वात् । यानि यत्नसाध्यानि साधनानि लक्षणानि च भवन्ति तानि—

श्रीभगवानुवाच—

प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् ॥

आत्मन्येवाऽऽत्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५ ॥

श्रीभगवानुवाच प्रजहातीति । प्रजहाति प्रकर्षेण जहाति परित्यजति यदा यस्मिन्काले सर्वान्समस्तान्कामानिच्छाभेदान्हे पार्थ मनोगतान्मनसि प्रविष्टान्हृदि प्रविष्टान् । सर्वकामपरित्यागे तुष्टि-कारणाभावाच्छरीरधारणनिमित्तशेषे च सत्युन्मत्तप्रमत्तस्येव प्रवृत्तिः प्राप्तेत्यत उच्यते—आत्मन्येव प्रत्यगात्मस्वरूप एवाऽऽत्मना स्वेनैव बाह्यलाभनिरपेक्षस्तुष्टः परमार्थदर्शनामृतरसलाभेनान्यस्मादलंप्रत्ययवान्स्थितप्रज्ञः स्थिता प्रतिष्ठिताऽऽत्मानात्मविवेकजा प्रज्ञा यस्य स स्थित-प्रज्ञो विद्वांस्तदोच्यते । त्यक्तपुत्रवित्तलोकैषणः संन्यास्यात्माराम आत्म-क्रीडः स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

किंच-

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ॥

वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥

दुःखेष्विति । दुःखेष्वध्यात्मिकादिषु प्राप्तेषु नोद्विग्नं न प्रक्षुभितं दुःखप्राप्तौ मनो यस्य सोऽयमनुद्विग्नमनाः । तथा सुखेषु प्राप्तेषु विगता स्पृहा तृष्णा यस्य नाग्निरिवेन्धनाद्याधाने सुखान्यनुविवर्धते स विगतस्पृहः । वीतरागभयक्रोधो रागश्च भयं च क्रोधश्च वीता विगता यस्मात्स वीतरागभयक्रोधः स्थितधीः स्थितप्रज्ञो मुनिः संन्यासी तदुच्यते ॥ ५६ ॥

किं च-

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ॥

नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥

यः सर्वत्रेति । यो मुनिः सर्वत्र देहजीवितादिष्वप्यनभिस्नेहोऽभिस्नेहवर्जितस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभं तत्तच्छुभमशुभं वा लब्ध्वा नाभिनन्दति न द्वेष्टि शुभं प्राप्य न तुष्यति न हृष्यत्यशुभं च प्राप्य न द्वेष्टीत्यर्थः । तस्यैवं हर्षविषादवर्जितस्य विवेकजा प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवति ॥ ५७ ॥

किं च-

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ॥

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५८ ॥

यदा संहरत इति । यदा संहरते सम्यगुपसंहरते चायं ज्ञाननिष्ठायामप्रवृत्तो यतिः कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशो यथा कूर्मो भयात्स्वान्यङ्गान्युपसंहरति सर्वत एव ज्ञाननिष्ठ इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः सर्वविषयेभ्य उपसंहरते । तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेत्युक्तार्थं वाक्यम् ॥ ५८ ॥

तत्र विषयाननाहरत आतुरस्यापीन्द्रियार्णो निवर्तन्ते कूर्माङ्गानीव संहियन्ते न तु तद्विषयो रागः, स कथं संहियत इति । उच्यते-

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ॥

रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९ ॥

विषया इति । यद्यपि विषयोपलक्षितानि विषयशब्दवाच्यानीन्द्रि-

याण्यथ वा विषया एव निराहारस्यानाह्वयमाणविषयस्य कष्टे तपसि स्थितस्य मूर्खस्यापि विनिवर्तन्ते देहिनो देहवतो रसवर्जं रसो रागो विषयेषु यस्तं वर्जयित्वा । रसशब्दो रागे प्रसिद्धः स्वरसेन प्रवृत्तो रसिको रसज्ञ इत्यादिदर्शनात् । सोऽपि रसो रञ्जनरूपः सूक्ष्मोऽस्य यतेः परं परमार्थतत्त्वं ब्रह्म दृष्टोपलभ्याहमेव तदिति वर्तमानस्य निवर्तते निर्बीजं विषयविज्ञानं संपद्यत इत्यर्थः । नासति सम्यग्दर्शने रसस्योच्छेदः । तस्मात्सम्यग्दर्शनात्मिकायाः प्रज्ञायाः स्थैर्यं कर्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ ५९ ॥

सम्यग्दर्शनलक्षणप्रज्ञास्थैर्यं चिकीर्षताऽऽदाविन्द्रियाणि स्ववशे स्थापयितव्यानि यस्मात्तदनवस्थापने दोषमाह—

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ॥

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ६० ॥

यतत इति । यततः प्रयत्नं कुर्वतोऽपि हि यस्मात्कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितो मेधाविनोऽपीति व्यवहितेन संबन्धः । इन्द्रियाणि प्रमाथीनि प्रमथनशीलानि विषयाभिमुखं हि पुरुषं विक्षोभयन्त्याकुली कुर्वन्ति । आकुलीकृत्य च हरन्ति प्रसभं प्रसह्य प्रकाशमेव पश्यतो विवेकविज्ञानयुक्तं मनो यतस्तस्मात् ॥ ६० ॥

तानि सर्वाणि संयम्य युक्तं आसीत मत्परः ॥

वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥

तानीति । तानि सर्वाणि संयम्य संयमनं वशीकरणं कृत्वा युक्तः समाहितः सन्नासीत । मत्परोऽहं वासुदेवः सर्वप्रत्यगात्मा परो यस्य स मत्परो नान्योऽहं तस्मादित्यासीतेत्यर्थः । एवमासीनस्य यतेर्वशे हि यस्येन्द्रियाणि वर्तन्तेऽभ्यासबलान्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥

अथेदानीं पराभविष्यतः सर्वानर्थमूलमिदमुच्यते—

ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ॥

सङ्गात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२ ॥

ध्यायत इति । ध्यायतश्चिन्तयतो विषयाञ्शब्दादिविषयविशेषानालोचयतः पुंसः पुरुषस्य सङ्ग आसक्तिः प्रीतिस्तेषु विषयेषूपजायते ।

सङ्गात्पीतेः संजायते समुत्पद्यते कामस्तृष्णा । कामात्कुतश्चित्प्रतिहता-
त्क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२ ॥

क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ॥

स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ६३ ॥

क्रोधाद्भवति संमोहोऽविवेकः कार्याकार्यविषयः । क्रुद्धो हि संमूढः
सन्गुरुमप्याक्रोशति । संमोहात्स्मृतिविभ्रमः शास्त्राचार्योपदेशाहितसं-
स्कारजनितायाः स्मृतेः स्याद्विभ्रमो भ्रंशः स्मृत्युत्पत्तिनिमित्तप्राप्ताव-
नुत्पत्तिः । ततः स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धेर्नाशः । कार्याकार्यविषयविवेकायोग्य-
ताऽन्तःकरणस्य बुद्धेर्नाश उच्यते । बुद्धिनाशात्प्रणश्यति । तावदेव हि
पुरुषो यावदन्तःकरणं तदीयं कार्याकार्यविषयविवेकयोग्यं तदयोग्यत्वे
नष्ट एव पुरुषो भवत्यतस्तस्यान्तःकरणस्य बुद्धेर्नाशात्प्रणश्यति पुरुषा-
र्थायोग्यो भवतीत्यर्थः ॥ ६३ ॥

सर्वानर्थस्य मूलमुक्तं विषयाभिध्यानमथेदानीं मोक्षकारणमिदमुच्यते-

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ॥

आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ ६४ ॥

रागद्वेषेति । रागद्वेषवियुक्तै रागश्च द्वेषश्च रागद्वेषौ । तत्पुरःसरा
हीन्द्रियाणां प्रवृत्तिः स्वाभाविकी । तत्र यो मुमुक्षुर्भवति स ताभ्यां
वियुक्तैः श्रोत्रादिभिरिन्द्रियैर्विषयानवर्जनीयांश्चरन्नुपलभमान आत्मव-
श्यैरात्मनो वश्यानि वशीभूतानि तैरात्मवश्यैर्विधेयात्मेच्छातो विधेय
आत्माऽन्तःकरणं यस्य सोऽयं प्रसादमधिगच्छति । प्रसादः प्रसन्नता
स्वास्थ्यम् ॥ ६४ ॥

प्रसादे सति किं स्यादित्युच्यते—

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ॥

प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ ६५ ॥

प्रसाद इति । प्रसादे सर्वदुःखानामाध्यात्मिकादीनां हानिर्विनाशोऽस्य
यतेरुपजायते । किंच प्रसन्नचेतसः स्वस्थान्तःकरणस्य हि यस्मा-
दाशु शीघ्रं बुद्धिः पर्यवतिष्ठत आकाशमिव परि समन्तादवतिष्ठत
आत्मस्वरूपेणैव निश्चली भवतीत्यर्थः । एवं प्रसन्नचेतसोऽवस्थितबुद्धेः

कृतकृत्यता यतस्तस्माद्वागद्वेषवियुक्तैरिन्द्रियैः शास्त्राविरुद्धेष्ववर्जनीयेषु
युक्तः समाचरेदिति वाक्यार्थः ॥ ६५ ॥

सेयं प्रसन्नता स्तूयते—

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ॥

न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥ ६६ ॥

नास्तीति । नास्ति न विद्यते न भवतीत्यर्थः । बुद्धिरात्मस्वरूप-
विषयाऽयुक्तस्यासमाहितान्तःकरणस्य । न चास्त्ययुक्तस्य भावनाऽऽ-
त्मज्ञानाभिनिवेशः । तथा न चास्त्यभावयत आत्मज्ञानाभिनिवेश-
मकुर्वतः शान्तिरुपशमः । अशान्तस्य कुतः सुखम्, इन्द्रियाणां
हि विषयसेवातृष्णातो निवृत्तिर्या तत्सुखं न विषयविषया तृष्णा,
दुःखमेव हि सा, न तृष्णायां सत्यां सुखस्य गन्धमात्रमप्युपपद्यत
इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

अयुक्तस्य कस्माद्बुद्धिर्नास्तीत्युच्यते—

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ॥

तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि ॥ ६७ ॥

इन्द्रियाणामिति । इन्द्रियाणां हि यस्माच्चरतां स्वस्वविषयेषु प्रव-
र्तमानानां यन्मनोऽनुविधीयतेऽनुप्रवर्तते तदिन्द्रियविषयविकल्पनेन
प्रवृत्तं मनोऽस्य यतेर्हरति प्रज्ञामात्मानात्मविवेकज्ञां नाशयति । कथं,
वायुर्नावमिवाम्भस्युदके जिगमिषतां मार्गादुद्धृत्योन्मार्गे यथा वायु-
र्नावं प्रवर्तयत्येवमात्मविषयां प्रज्ञां हृत्वा मनो विषयविषयां करोति ।
यततो ह्यपीत्युपन्यस्तस्यार्थस्यानेकधोपपत्तिमुक्त्वा तं चार्थमुपपाद्योप-
संहरति ॥ ६७ ॥

इन्द्रियाणां प्रवृत्तौ दोष उपपादितो यस्मात्—

तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ॥

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

तस्माद्यस्य यतेर्हं महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः सर्वप्रकारैर्मानसा-
दिभेदैरिन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

योऽयं लौकिको वैदिकश्च व्यवहारः स उत्पन्नविवेकज्ञानस्य स्थित-
प्रज्ञस्याविद्याकार्यत्वादविद्यानिवृत्तौ निवर्तते । अविद्यायाश्च विद्यावि-
रोधान्निवृत्तिरित्येतमर्थं स्फुटीकुर्वन्नाह—

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ॥

यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ६९ ॥

या निशेति । या निशा रात्रिः सर्वपदार्थानामविवेककरी तमःस्वभा-
वत्वात्सर्वेषां भूतानां सर्वभूतानाम् । किं तत्परमार्थतत्त्वं स्थितप्रज्ञस्य
विषयः । यथा नक्तंचराणामहरेव सदन्येषां निशा भवति तद्वन्नक्तंचर-
स्थानीयानामज्ञानां सर्वभूतानां निशेव निशा परमार्थतत्त्वमगोचरत्वाद-
तद्बुद्धीनाम् । तस्यां परमार्थतत्त्वलक्षणायामज्ञाननिद्रायाः प्रबुद्धो
जागर्ति संयमी संयमवाञ्छितेन्द्रियो योगीत्यर्थः ।

यस्यां ग्राह्यग्राहकभेदलक्षणायामविद्यानिशायां प्रसुप्तान्येव भूतानि
जाग्रतीत्युच्यते यस्यां निशायां प्रसुप्ता इव स्वप्नदृशः सा निशाऽ-
विद्यारूपत्वात्परमार्थतत्त्वं पश्यतो मुनेः । अतः कर्माण्यविद्यावस्थाया-
मेव चोद्यन्ते न विद्यावस्थायाम् । विद्यायां हि सत्यामुदिते सवितरि-
शार्वरमिव तमः प्रणाशमुपगच्छत्यविद्या । प्राग्विद्योत्पत्तेरविद्या प्रमा-
णबुद्ध्या गृह्यमाणा क्रियाकारकफलभेदरूपा सती सर्वकर्महेतुत्वं प्रति-
पद्यते । नाप्रमाणबुद्ध्या गृह्यमाणायाः कर्महेतुत्वोपपत्तिः । प्रमाणभू-
तेन वेदेन मम चोदितं कर्तव्यं कर्मेति हि कर्मणि कर्ता प्रवर्तते नावि-
द्यामात्रमिदं सर्वं निशेवेति ।

यस्य पुनर्निशेवाविद्यामात्रमिदं सर्वं भेदजातमिति ज्ञानं तस्याऽऽ-
त्मज्ञस्य सर्वकर्मसंन्यास एवाधिकारो न प्रवृत्तौ । तथा च दर्शयि-
ष्यति—‘तद्बुद्धयस्तदात्मानः’ इत्यादिना ज्ञाननिष्ठायामेव तस्या-
धिकारम् । तत्रापि प्रवर्तकप्रमाणाभावे प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति चेत्, न
स्वात्मविषयत्वादात्मज्ञानस्य न ह्यात्मनः स्वात्मनि प्रवर्तकप्रमाणापे-
क्षताऽऽत्मत्वादेव तदन्तत्वाच्च सर्वप्रमाणानां प्रमाणत्वस्य । न ह्यात्म-
स्वरूपाधिगमे सति पुनः प्रमाणप्रमेयव्यवहारः संभवति । प्रमातृत्वं
ह्यात्मनो निवर्तयत्यन्त्यं प्रमाणम् । निवर्तयदेव चाप्रमाणी भवति स्वप्न-

१ क. ख. ग. च. झ. ‘निद्रायां’ । २ ख. ग. झ. ‘च्यन्ते य’ । ३ घ. तस्यां । ४ ‘सिः’ ।
यथा चोक्तं वार्तिके—उत्खातदष्टोरगवदविद्या किं करिष्यति । प्र’ । ५ क. ख. ग. ‘स्थ तु पु’ ।
६ क. ‘वृत्तेरनु’ । ७ क. ख. ग. ‘स्मविज्ञा’ । ८ घ. च. झ. ‘पेक्षाऽऽम’ । ९ घ. ‘मेयाद्विद्य’ ।

कालप्रमाणमिव प्रबोधे । लोके च वस्त्वधिगमे प्रवृत्तिहेतुत्वादर्शनात्प्रमाणस्य । तस्मान्नाऽऽत्मविदः कर्मण्यधिकार इति सिद्धम् ॥ ६९ ॥

विदुषस्त्यक्तैषणस्य स्थितप्रज्ञस्य यतेरेव मोक्षप्राप्तिर्न त्वसंन्यासिनः कामकामिन इत्येतमर्थं दृष्टान्तेन प्रतिपादयिष्यन्नाह—

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं

समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ॥

तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे

स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ ७० ॥

आपूर्येति । आपूर्यमाणमद्विरचलप्रतिष्ठमचलतया प्रतिष्ठाऽवस्थितिर्यस्य तमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः सर्वतोगताः प्रविशन्ति स्वात्मस्थमविक्रियमेव सन्तं यद्वत्तद्वत्कामा विषयसंनिधावपि सर्वत इच्छाविशेषा यं पुरुषं समुद्रमिवाऽऽपोऽविकुर्वन्तः प्रविशन्ति सर्व आत्मन्येव प्रलीयन्ते न स्वात्मवशं कुर्वन्ति स शान्तिं मोक्षमाप्नोति नेतरः कामकामी काम्यन्त इति कामा विषयास्तान्कामयितुं शीलं यस्य स कामकामी नैव प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ७० ॥

यस्मादेवं तस्मात्—

विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निस्पृहः ॥

निर्ममो निरहंकारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

विहायेति । विहाय परित्यज्य कामान्यः संन्यासी पुमान्सर्वानशेषतः कात्स्न्येन चरति जीवनमात्रचेष्टाशेषः पर्यटतीत्यर्थः, निस्पृहः शरीरजीवनमात्रेऽपि निर्गता स्पृहा यस्य स निस्पृहः सन्निरमः शरीरजीवनमात्राक्षिप्तपरिग्रहेऽपि ममेदमित्यभिनिवेशवर्जितः, निरहंकारो विद्यावत्त्वादिनिमित्तात्मसंभावनारहित इत्यर्थः, स एवंभूतः स्थितप्रज्ञो ब्रह्मविच्छान्तिं सर्वसंसारदुःखोपरमलक्षणां निर्वाणारूपांमधिगच्छति प्राप्नोति ब्रह्मभूतो भवतीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

१ ख. ग. घ. च. झ. 'ष्ठा यस्य । २ क. ख. ग. यं स' । ३ घ. मुनि । च. यति । ४ घ. 'र्वन्तं प्र' । झ. 'क्तैः प्र' । ५ घ. 'सी विद्वान्पुमा' । ६ च. सन्नित्यभिप्रायः । नि' । ७ क. ख. ग. 'र्मम इति ममत्ववर्जितः श' । ८ झ. 'द्यासंबन्धादि' । ९ घ. च. झ. इत्येतत् । १० घ. झ. 'ति ॥ ७१ ॥ ११ च. 'त्यभिप्रायः ॥ ७१ ॥

योऽयं लौकिको वैदिकश्च व्यवहारः स उत्पन्नविवेकज्ञानस्य स्थित-
प्रज्ञस्याविद्याकार्यत्वादविद्यानिवृत्तौ निवर्तते । अविद्यायाश्च विद्यावि-
रोधान्निवृत्तिरित्येतमर्थं स्फुटीकुर्वन्नाह—

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ॥

यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ६९ ॥

या निशेति । या निशा रात्रिः सर्वपदार्थानामविवेककरी तमःस्वभा-
वत्वात्सर्वेषां भूतानां सर्वभूतानाम् । किं तत्परमार्थतत्त्वं स्थितप्रज्ञस्य
विषयः । यथा नक्तं चराणामहरेव सदन्वेषां निशा भवति तद्वन्नक्तं चर-
स्थानीयानामज्ञानां सर्वभूतानां निशेव निशा परमार्थतत्त्वमगोचरत्वाद-
तद्बुद्धीनाम् । तस्यां परमार्थतत्त्वलक्षणायामज्ञाननिद्रायाः प्रबुद्धो
जागर्ति संयमी संयमवाञ्जितेन्द्रियो योगीत्यर्थः ।

यस्यां ग्राह्यग्राहकभेदलक्षणायामविद्यानिशायां प्रसुप्तान्येव भूतानि
जाग्रतीत्युच्यते यस्यां निशायां प्रसुप्ता इव स्वप्नदृशः सा निशाऽ-
विद्यारूपत्वात्परमार्थतत्त्वं पश्यतो मुनेः । अतः कर्माण्यविद्यावस्थाया-
मेव चोद्यन्ते न विद्यावस्थायाम् । विद्यायां हि सत्यामुदिते सवितरि
शार्वरमिव तमः प्रणाशमुपगच्छत्यविद्या । प्राग्विद्योत्पत्तेरविद्या प्रमा-
णबुद्ध्या गृह्यमाणा क्रियाकारकफलभेदरूपा सती सर्वकर्महेतुत्वं प्रति-
पद्यते । नाप्रमाणबुद्ध्या गृह्यमाणायाः कर्महेतुत्वोपपत्तिः । प्रमाणभू-
तेन वेदेन मम चोदितं कर्तव्यं कर्मेति हि कर्मणि कर्ता प्रवर्तते नावि-
द्यामात्रमिदं सर्वं निशेवेति ।

यस्य पुनर्निशेवाविद्यामात्रमिदं सर्वं भेदजातमिति ज्ञानं तस्याऽऽ-
त्मज्ञस्य सर्वकर्मसंन्यास एवाधिकारो न प्रवृत्तौ । तथा च दर्शयि-
ष्यति—‘तद्बुद्धयस्तदात्मानः’ इत्यादिना ज्ञाननिष्ठायामेव तस्या-
धिकारम् । तत्रापि प्रवर्तकप्रमाणाभावे प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति चेत्, न
स्वात्मविषयत्वादात्मज्ञानस्य न ह्यात्मनः स्वात्मनि प्रवर्तकप्रमाणापे-
क्षताऽऽत्मत्वादेव तदन्तत्वाच्च सर्वप्रमाणानां प्रमाणत्वस्य । न ह्यात्म-
स्वरूपाधिगमे सति पुनः प्रमाणप्रमेयव्यवहारः संभवति । प्रमातृत्वं
ह्यात्मनो निवर्तयत्यन्त्यं प्रमाणम् । निवर्तयदेव चाप्रमाणी भवति स्वप्न-

१ क. ख. ग. च. झ. ‘निद्रायां’ । २ ख. ग. झ. ‘च्यन्ते य’ । ३ घ. तस्यां । ४ ‘सिः’ ।
यथा चोक्तं वार्तिके—उत्खातदंष्ट्रोरगवदविद्या किं करिष्यति । प्र० । ५ क. ख. ग. ‘स्य तु पु’ ।
६ क. ‘वृत्तेरनु’ । ७ क. ख. ग. ‘स्मविज्ञ’ । ८ घ. च. झ. ‘पेक्षाऽऽप्त’ । ९ घ. ‘मेयादिष्वय’ ।

कालप्रमाणमिव प्रबोधे । लोके च वस्त्वधिगमे प्रवृत्तिहेतुत्वादर्शनात्प्रमाणस्य । तस्मान्नाऽऽत्मविदः कर्मण्यधिकार इति सिद्धम् ॥ ६९ ॥

विदुषस्त्यक्तैषणस्य स्थितप्रज्ञस्य यतेरेव मोक्षप्राप्तिर्न त्वसंन्यासिनः कामकामिन इत्येतमर्थं दृष्टान्तेन प्रतिपादयिष्यन्नाह—

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं

समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ॥

तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे

स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ ७० ॥

आपूर्येति । आपूर्यमाणमद्भिरचलप्रतिष्ठमचलतया प्रतिष्ठाऽवस्थितिर्यस्य तमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः सर्वतोगताः प्रविशन्ति स्वात्मस्थमविक्रियमेव सन्तं यद्वत्तद्वत्कामा विषयसंनिधावपि सर्वत इच्छाविशेषा यं पुरुषं समुद्रमिवाऽऽपोऽविकुर्वन्तः प्रविशन्ति सर्व आत्मन्येव प्रलीयन्ते न स्वात्मवशं कुर्वन्ति स शान्तिं मोक्षमाप्नोति नेतरः कामकामी काम्यन्त इति कामा विषयास्तान्कामयितुं शीलं यस्य स कामकामी नैव प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ७० ॥

यस्मादेवं तस्मात्—

विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निस्पृहः ॥

निर्भ्रमो निरहंकारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

विहायेति । विहाय परित्यज्य कामान्यः संन्यासी पुमान्सर्वानशेषतः कात्स्न्येन चरति जीवनमात्रचेष्टाशेषः पर्यटतीत्यर्थः, निस्पृहः शरीरजीवनमात्रेऽपि निर्गता स्पृहा यस्य स निस्पृहः सन्निरभ्रमः शरीरजीवनमात्राक्षितपरिग्रहेऽपि ममेदमित्यभिनिवेशवर्जितः, निरहंकारो विद्यावत्त्वादिनिमित्तात्मसंभावनारहित इत्यर्थः, स एवंभूतः स्थितप्रज्ञो ब्रह्मविच्छान्तिं सर्वसंसारदुःखोपरमलक्षणां निर्वाणारूपांमधिगच्छति प्राप्नोति ब्रह्मभूतो भवतीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

१ ख. ग. घ. च. झ. 'द्या यस्य । २ क. ख. ग. यं स' । ३ घ. मुनि । च. यति । ४ घ. 'र्वन्तं प्र' । झ. 'र्वन्तः प्र' । ५ घ. 'सी विद्वान्पुमा' । ६ च. सन्नित्यभिप्रायः । नि' । ७ क. ख. ग. 'भ्रम इति ममत्ववर्जितः श' । ८ झ. 'द्यासंबन्धादि' । ९ घ. च. झ. इत्येतत् । १० घ. झ. 'ति ॥ ७१ ॥ १-१ च. 'त्यभिप्रायः ॥ ७१ ॥

सैषा ज्ञाननिष्ठा स्तूयते—

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ॥

स्थित्वाऽस्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ ७२ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मप-
र्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे सांख्ययोगो नाम
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

एषा ब्राह्मीति । एषा यथोक्ता ब्राह्मी ब्रह्मणि भवेयं स्थितिः सर्वं
कर्म संन्यस्य ब्रह्मरूपेणैवावस्थानमित्येतत् । हे पार्थ नैनां स्थितिं प्राप्य
लब्ध्वा न विमुह्यति न मोहं प्राप्नोति । स्थित्वाऽस्यां स्थितौ ब्राह्म्यां
यथोक्तायामन्तकालेऽप्यन्ते वयस्यपि ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मनिर्वृतिं मोक्षमु-
च्छति गच्छति किमु वक्तव्यं ब्रह्मचर्यादेव संन्यस्य यावज्जीवं यो
ब्रह्मण्येवावतिष्ठते स ब्रह्मनिर्वाणमृच्छतीति ॥ ७२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभग-
वतः कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

शास्त्रस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयभूते द्वे बुद्धी भगवता निर्दिष्टे सांख्ये
बुद्धिर्योगे बुद्धिरिति च । तत्र प्रजहाति यदा कामानित्यारभ्याऽऽध्याय-
परिसमाप्तेः सांख्यबुद्ध्याश्रितानां संन्यासं कर्तव्यमुक्त्वा तेषां तन्निष्ठ-
तयैव च कृतार्थतोक्ता—एषा ब्राह्मी स्थितिरिति । अर्जुनाय च 'कर्म-
ण्येवाधिकारस्ते ' 'मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ' इति कर्मैव कर्तव्यमुक्त-
वान्योगबुद्धिमाश्रित्य, न तत एव श्रेयःप्राप्तिमुक्तवान् ।

तदेतदालक्ष्य पर्याकुलीभूतबुद्धिरर्जुन उवाच । कथं भक्ताय श्रेयो-
र्थिने यत्साक्षाच्छ्रेयःसाधनं सांख्यबुद्धिनिष्ठां श्रावयित्वा मां कर्मणि
दृष्टानेकानर्थयुक्ते पारम्पर्येणाप्यनैकान्तिकश्रेयःप्राप्तिकले नियुञ्ज्यादिति
युक्तः पर्याकुलीभावोऽर्जुनस्य । तदनु रूपश्च प्रश्नो ज्यायसी चेदित्यादिः ।
प्रश्नापाकरणवाक्यं च भगवतोक्तं यथोक्तविभागविषये शास्त्रे ।

केचित्स्वर्जुनस्य प्रश्नार्थमन्यथा कल्पयित्वा तत्प्रतिकूलं भगवतः प्रति-
वचनं वर्णयन्ति, यथा चाऽऽत्मना संबन्धग्रन्थे गीतार्थं निरूपितस्तत्प्र-
तिकूलं चेह पुनः प्रश्नप्रतिवचनयोरर्थं निरूपयन्ति । कथं तत्र संबन्ध-
ग्रन्थे तावत्सर्वेषामाश्रमिणां ज्ञानकर्मणोः समुच्चयो गीताशास्त्रे निरूपि-
तोऽर्थ इत्युक्तं पुनर्विशेषितं च यावज्जीवश्रुतिचोदितानि कर्माणि परि-
त्यज्य केवलादेव ज्ञानान्मोक्षः प्राप्यत इत्येतदेकान्तेनैव प्रतिषिद्धमितीह
त्वाश्रमविकल्पं दर्शयता यावज्जीवश्रुतिचोदितानामेव कर्मणां परित्याग
उक्तः, तत्कथमीदृशं विरुद्धमर्थमर्जुनाय ब्रूयाद्भगवान्, श्रोता वा कथं
विरुद्धमर्थमवधारयेत् ।

तत्रैतत्स्याद्गृहस्थानामेव श्रौतकर्मपरित्यागेन केवलादेव ज्ञानान्मोक्षः
प्रतिषिध्यते न त्वाश्रमान्तराणामित्येतदपि पूर्वोत्तरविरुद्धमेव । कथं,
सर्वाश्रमिणां ज्ञानकर्मणोः समुच्चयो गीताशास्त्रे निश्चितोऽर्थ इति प्रति-
ज्ञायेह कथं तद्विरुद्धं केवलादेव ज्ञानान्मोक्षं ब्रूयादाश्रमान्तराणाम् ।
अथ मतं श्रौतकर्मापेक्षयैतद्वचनं केवलादेव ज्ञानाच्छ्रौतकर्मरहिताद्गृह-
स्थानां मोक्षः प्रतिषिध्यत इति ।

तत्र गृहस्थानां विद्यमानमपि स्मार्तं कर्माविद्यमानवदुपेक्ष्य ज्ञाना-
देव केवलादित्युच्यत इति । एतदपि विरुद्धम् । कथं, गृहस्थस्यैव
स्मार्तकर्मणा समुच्चिताज्ज्ञानान्मोक्षः प्रतिषिध्यते न त्वाश्रमान्तराणा-
मिति कथं विवेकिभिः शक्यमवधारयितुम् ।

किंच यदि मोक्षसाधनत्वेन स्मार्तानि कर्माण्यूर्ध्वरेतसां समुच्चीयन्ते
तथा गृहस्थस्यापीष्यतां स्मार्तैरेव समुच्चयो न श्रौतैः । अथ श्रौतैः
स्मार्तैश्च गृहस्थस्यैव समुच्चयो मोक्षायोर्ध्वरेतसां तु स्मार्तकर्ममात्रसमुच्चि-
ताज्ज्ञानान्मोक्ष इति । तत्रैवं सति गृहस्थस्याऽऽयासबाहुल्याच्छ्रौतं
स्मार्तं च बहुदुःखरूपं कर्म शिरस्यारोपितं स्यात् ।

अथ गृहस्थस्यैवाऽऽयासबाहुल्यकारणान्मोक्षः स्यान्नाऽऽश्रमान्त-
राणां श्रौतनित्यकर्मरहितत्वादिति । तदप्यसत्, सर्वोपनिषत्स्वितिहा-
सपुराणयोगशास्त्रेषु च ज्ञानाद्भत्वेन मुमुक्षोः सर्वकर्मसंन्यासविधानादा-
श्रमविकल्पसमुच्चयविधानाच्च श्रुतिस्मृतयोः ।

सिद्धस्ताहिं सर्वाश्रमिणां ज्ञानकर्मणोः समुच्चयः । न मुमुक्षोः सर्वकर्मसंन्यासविधानात् । “व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति । तस्मात्संन्यास-
मेषां तपसामतिरिक्तमाहुः । न्यास एवात्यरेचयत्” इति । “न कर्मणा
न प्रजया धनेन त्यागेनैकेऽमृतत्वमानशुः” इति च । “ब्रह्मचर्यादेव
प्रव्रजेत्” इत्याद्याः ।

“त्यज धर्ममधर्मं च उभे सत्यानृते त्यज ।

उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तत्त्यज” ॥

“संसारमेव निःसारं दृष्ट्वा सारदिवृक्षया ।

प्रव्रजन्त्यकृतोद्वाहाः परं वैराग्यमाश्रिताः” इति बृहस्पतिः ।

“कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते ।

तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः” इति शुकानुशासनम् ।

इहापि सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्येत्यादि । मोक्षस्य चाकार्यत्वान्मु-
मुक्षोः कर्मानर्थक्यम् ।

नित्यानि प्रत्यवायपरिहारार्थमनुष्ठेयानीति चेत्, न, असंन्यासिवि-
षयत्वात्प्रत्यवायप्राप्तेः । न ह्यग्निकार्याद्यकरणात्संन्यासिनः प्रत्यवायः
कल्पयितुं शक्यो यथा ब्रह्मचारिणामसंन्यासिनामपि कर्मिणाम् । न
तावन्नित्यानां कर्मणामभावादेव भावरूपस्य प्रत्यवायस्योत्पत्तिः कल्प-
यितुं शक्या कथमसतः सजायेतेत्यसतः सज्जन्मासंभवश्रुतेः ।

यदि विहिताकरणादसंभाव्यमपि प्रत्यवायं ब्रूयाद्वेदस्तदाऽनर्थकरो
वेदोऽप्रमाणमित्युक्तं स्यात्, विहितस्य करणाकरणयोर्दुःखमात्रफल-
त्वात् । तथा च कारकं शास्त्रं न ज्ञापकमित्यनुपपन्नार्थं कल्पितं स्यात् ।
न चैतद्विष्टम् । तस्मान्न संन्यासिनां कर्माण्यतो ज्ञानकर्मणोः समुच्चयानुप-
पत्तिः । ‘ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिः’ इत्यर्जुनस्य प्रश्नानुपपत्तेश्च ।

यदि हि भगवता द्वितीयेऽध्याये ज्ञानं कर्म च समुच्चयेन त्वयाऽनुष्ठे-
यमित्युक्तं स्यात्ततोर्जुनस्य प्रश्नोऽनुपपन्नो ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता

१ क. °त. । पुत्रैषणाया वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्यु° । २ घ. च. °स्मान्न्यास° । ३ क.
घ. °द्याः श्रुतयः । त्य° । ४ कं. च. °सि तं त्यज । ५ घं °स्पतिरपि कचं प्रति । कं । ६ क. °तिः ।
परमात्मनि यो रक्तो योऽरक्तोऽपरमात्मनि । सर्वैषणाविनिर्मुक्तः स भैक्षं भोक्तुमर्हति । ७ क.
च. इहा° । ८ ख. ग. शुकः । ९ घ. °सने । इ° । १० क. ख. ग. च. झ. °रार्थिनी° ।
११ क. घ. झ. °पि । न । १२ घ. झ. °त्यानामकरणादभा° । १३ क. °क्या युक्ता च क° ।
१४ घ. समुच्चय ।

बुद्धिरिति । अर्जुनाय चेद्बुद्धिकर्मणी त्वयाऽनुष्ठेये इत्युक्ते या कर्मणो ज्यायसी बुद्धिः । साऽप्युक्तैवेति 'तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव' इति प्रश्नो न कथंचनोपपद्यते । न चार्जुनस्यैव ज्यायसी बुद्धिर्नानुष्ठेयेति भगवतोक्तं पूर्वमिति कल्पयितुं युक्तं येन ज्यायसी चेदिति प्रश्नः स्यात् ।

यदि पुनरेकस्य पुरुषस्य ज्ञानकर्मणोर्विरोधाद्युपपन्नानं न संभवतीति भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वं भगवता पूर्वमुक्तं स्यात्ततोऽयं प्रश्न उपपन्नो ज्यायसी चेदित्यादिः । अविवेकतः प्रश्नकल्पनायामपि भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वेन भगवतः प्रतिवचनं नोपपद्यते । न चाज्ञाननिमित्तं भगवत्प्रतिवचनं कल्प्यम् । अस्माच्च भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वेन ज्ञानकर्मनिष्ठयोर्भगवतः प्रतिवचनदर्शनाज्ज्ञानकर्मणोः समुच्चयानुपपत्तिः । तस्मात्केवलादेव ज्ञानान्मोक्ष इत्येषोऽर्थो निश्चितो गीतासु सर्वोपनिषत्सु च । ज्ञानकर्मणोरेकं वद निश्चित्येति चैकविषयैव प्रार्थनाऽनुपपन्नोभयौः समुच्चयसंभवे । कुरु कर्मैव तस्मात्त्वमिति च ज्ञाननिष्ठासंभवमर्जुनस्यावधारणेन दर्शयिष्यति ।

अर्जुन उवाच—

ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ॥

तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥ १ ॥

ज्यायसी श्रेयसी चेद्यदि कर्मणः सकाशात्ते तव मताऽभिप्रेता बुद्धिर्ज्ञानं हे जनार्दन । यदि बुद्धिकर्मणी समुच्चिते इष्टे तदैकं श्रेयःसाधनमिति कर्मणो ज्यायसी बुद्धिरिति कर्मणोऽतिरिक्तकरणं बुद्धेरनुपपन्नमर्जुनेन कृतं स्यान्न हि तदेव तस्मात्फलतोऽतिरिक्तं स्यात् । तथा कर्मणः श्रेयस्करी भगवतोक्ता बुद्धिरश्रेयस्करं च कर्म कुर्विति मां प्रतिपादयति तत्किं नु कारणमिति भगवत उपालम्भमिव कुर्वस्तत्किं कस्मात्कर्मणि घोरे क्रूरे हिंसालक्षणे मां नियोजयसि केशवेति च यदाह तच्च नोपपद्यते । अथ स्मार्तेनैव कर्मणा समुच्चयः सर्वेषां भगव-

१ क. इत्युपालम्भो वा प्रश्नो वा न । घ. झ. इत्युपालम्भो न । २ घ. झ. 'नस्य ज्या' ।

३ क. 'ति. विवेकतः प्र.' । घ. झ. 'ति. के.' । ४ ख. ग. च. झ. 'योः सं.' । ५ ख. ग. घ. च. तदेकं ।

तोक्तोऽर्जुनेन चावधारितश्चेत्तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसीत्यादि
कथं युक्तं वचनम् ॥ १ ॥

किं च—

व्यामिश्रेणैव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ॥

तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २ ॥

व्यामिश्रेणेति । व्यामिश्रेणेव यद्यपि विविक्ताभिधायी भगवांस्त-
थाऽपि मम मन्दबुद्धेर्व्यामिश्रमिव भगद्वाक्यं प्रतिभाति । तेन मम
बुद्धिं मोहयसीव । मम बुद्धिर्व्यामोहापनयाय हि प्रवृत्तस्त्वं तु कथं
मोहयस्यतो ब्रवीमि बुद्धिं मोहयसीव मे ममेति । *त्वं तु भिन्नकर्तृकयो-
ज्ञानकर्मणोरेकपुरुषानुष्ठानासंभवं यदि मन्यसे तत्रैवं सति तत्तयोरेकं
बुद्धिं कर्म वेदमेवार्जुनस्य योग्यं बुद्धिशक्त्यवस्थानरूपमिति निश्चित्य
वद ब्रूहि । येन ज्ञानेन कर्मणा वाऽन्यतरेण श्रेयोऽहमाप्नुयां प्राप्नुयाम् ।
यदि हि कर्मनिष्ठायां गुणभूतमपि ज्ञानं भगवतोक्तं स्यात्तत्कथं तयोरेकं
वदेत्येकविषयैवार्जुनस्य शुश्रूषा स्यात् । न हि भगवतोक्तमन्यतरदेव
ज्ञानकर्मणोर्वक्ष्यामि नैव द्वयमिति । येनोभयप्राप्त्यसंभवात्मनो मन्य-
मान एकमेव प्रार्थयेत् ॥ २ ॥

प्रश्नानुरूपमेव प्रतिवचनम्—

श्रीभगवानुवाच—

लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ॥

ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन (ण) योगिनाम् ॥ ३ ॥

श्रीभगवानुवाच—लोकेऽस्मिन्निति । लोकेऽस्मिञ्छास्त्रानुष्ठानाधिकृ-
तानां त्रैवर्णिकानां द्विविधा द्विप्रकारा निष्ठा स्थितिरेतदुभेयतात्पर्यं पुरा
पूर्वं सर्गादौ प्रजाः सृष्ट्वा तांसांभ्युदयनिःश्रेयसप्राप्तिसाधनं वेदार्थसंप्र-
दायमाविष्कुर्वतां प्रोक्ता मया सर्वज्ञेश्वरेण हेऽनघापार्षे । तत्र का सा
द्विविधा निष्ठेत्याह—तत्र ज्ञानयोगेन ज्ञानमेव योगस्तेन सांख्यानामा-

* पुस्तकेषु त्वं त्वित्यस्य स्थाने तत्रेति वर्तते तदनुरोधेन टीकायां त्वं त्वितीतिप्रतीकस्थाने
तत्रेतीति प्रतीकं कल्प्यम् ।

१ घ. 'नेनाव' । ख. ग. च. 'नेन वाऽव' । २ ख. ग. च. 'नाभाव' । ३ क. 'आयीनु' ।
४ घ. 'प' । का । ५ क. 'ह'—ज्ञानेति । त' । छ. 'ह' ज्ञा' । ६ घ. 'न ज्ञानयोगेन सां' ।

त्मानात्मविषयविवेकज्ञानवतां ब्रह्मचर्याश्रमादेव कृतसंन्यासानां वेदान्त-
विज्ञानसुनिश्चितार्थानां परमहंसपरिव्राजकानां ब्रह्मण्येवावस्थितानां
निष्ठा प्रोक्ता, कर्मयोगेन(ण)कर्मैव योगः कर्मयोगस्तेन कर्मयोगेन(ण)
योगिनां कर्मिणां निष्ठा प्रोक्तेत्यर्थः । यदि चैकेन पुरुषेणैकस्मै पुरुषार्थाय
ज्ञानं कर्म च समुच्चित्यानुष्ठेयं भगवतेष्टमुक्तं वक्ष्यमाणं वा गीतासु वेदेषु
चोक्तं कथमिहार्जुनायोपसन्नाय प्रियाय विशिष्टभिन्नपुरुषकर्तृके एव
ज्ञानकर्मनिष्ठे ब्रूयात् । यदि पुनरर्जुनो ज्ञानं कर्म च द्वयं श्रुत्वा स्वयमेवा-
नुष्ठास्यत्यन्येषां तु भिन्नपुरुषानुष्ठेयतां वक्ष्यामीति मतं भगवतः कैल्पेत
तदा रागद्वेषवानप्रमाणभूतो भगवान्कल्पितः स्यात् । तच्चायुक्तम् । तस्मा-
त्कयाऽपि युक्त्या न समुच्चयो ज्ञानकर्मणोः । यदर्जुनेनोक्तं कर्मणो
ज्यायस्त्वं बुद्धेस्तच्च स्थितमनिराकरणात् । तस्याश्च ज्ञाननिष्ठायाः संन्या-
सिनामेवानुष्ठेयत्वं भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्ववचनाच्च भगवत एवमेवानुमत-
मिति गम्यते ॥ ३ ॥

मां च बन्धकारणे कर्मण्येव नियोजयसीति विषण्णमनसमर्जुनं कर्म
नाऽऽरभ इत्येवं मन्वानमालक्ष्याऽऽह भगवान्—न कर्मणामनारम्भा-
दिति । अथ वा ज्ञानकर्मनिष्ठयोः परस्परविरोधादेकेन पुरुषेण युगपद-
नुष्ठातुमशक्यत्वे सतीतरेतरानपेक्षयोरेव पुरुषार्थहेतुत्वे प्राप्ते कर्मनिष्ठाया
ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिहेतुत्वेन पुरुषार्थहेतुत्वं न स्वातन्त्र्येण, ज्ञाननिष्ठा तु
कर्मनिष्ठोपायलब्धात्मिका सती स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थहेतुरन्यानपेक्षेत्येत-
मर्थं प्रदर्शयिष्यन्नाह भगवान्—

न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ॥

न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४ ॥

न कर्मणामनारम्भादप्रारम्भात्कर्मणां क्रियाणां यज्ञादीनामिह
जन्मनि जन्मान्तरे वाऽनुष्ठितानामुपात्तदुरितक्षयहेतुत्वेन सत्त्वशुद्धिका-
रणानां तत्कारणत्वेन च ज्ञानोत्पत्तिद्वारेण ज्ञाननिष्ठाहेतूनां

“ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः ।

* यथाऽऽदर्शितलप्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि ”

*इदमर्थं ख. ग. झ. पुस्तकेषु न विद्यते ।

इत्यादिस्मरणादनारम्भादननुष्ठानान्नैष्कर्म्यं निष्कर्मभावं कर्मगून्यतां ज्ञानयोगेन निष्ठां निष्क्रियात्मस्वरूपेणैवावस्थानमिति यावत्, पुरुषो नाश्नुते न प्राप्नोतीत्यर्थः ।

कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं नाश्नुत इति वचनात्तद्विपर्ययात्तेषामारम्भान्नैष्कर्म्यमश्नुत इति गम्यते । कस्मात्पुनः कारणात्कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं नाश्नुत इति । उच्यते, कर्मारम्भस्यैव नैष्कर्म्योपायत्वात् । न ह्युपायमन्तरेणोपेयप्राप्तिरस्ति । कर्मयोगोपायत्वं च नैष्कर्म्यलक्षणस्य ज्ञानयोगस्य श्रुताविह च प्रतिपादनात् । श्रुतौ तावत्प्रकृतस्याऽऽत्मलोकस्य वेद्यस्य वेदनोपायत्वेन “तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन” इत्यादिना कर्मयोगस्य ज्ञानयोगोपायत्वं प्रतिपादितम् । इहापि च—

“संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः”

“योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये”

“यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम्”

इत्यादि प्रतिपादयिष्यति । ननु च—‘अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा नैष्कर्म्यमाचरेत्’ इत्यादौ कर्तव्यकर्मसंन्यासादपि नैष्कर्म्यप्राप्तिं दर्शयति लोके च कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यमिति प्रसिद्धतरमतश्च नैष्कर्म्यार्थिनः किं कर्मारम्भेणेति प्राप्तमत आह—न च संन्यसनादेवेति । नापि संन्यसनादेव केवलात्कर्मपरित्यागमात्रादेव ज्ञानरहितात्सिद्धिं नैष्कर्म्यलक्षणां ज्ञानयोगेन निष्ठां समधिगच्छति न प्राप्नोति ॥ ४ ॥

कस्मात्पुनः कारणात्कर्मसंन्यासमात्रादेव ज्ञानरहितात्सिद्धिं नैष्कर्म्यलक्षणां पुरुषो नाधिगच्छतीति हेत्वाकाङ्क्षायामाह—

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ॥

कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५ ॥

न हीति । न हि यस्मात्क्षणमपि कालं जातु कदाचित्कश्चित्तिष्ठत्यकर्मकृत्सन् । कस्मात्कार्यते हि यस्मादवश एव कर्म सर्वः प्राणी प्रकृतिजैः प्रकृतितो जातैः सत्त्वरजस्तमोभिर्गुणैः । अज्ञ इति वाक्यशेषो यतो वक्ष्यति—‘गुणैर्यो न विचाल्यते’ इति । सांख्यानं पृथक्करणा-

दज्ञानमेव हि कर्मयोगो न ज्ञानिनाम् । ज्ञानिनां तु गुणैरचाल्यमानानां
स्वतश्चलनाभावात्कर्मयोगो नोपपद्यते । तथा च व्याख्यातं वेदाविना-
शिनमित्यत्र ॥ ५ ॥

यस्त्वनात्मज्ञश्चोदितं कर्म नाऽऽरभत इति तदसदेवेत्याह—

कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ॥

इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥ ६ ॥

कर्मेन्द्रियाणीति । कर्मेन्द्रियाणि हस्तादीनि संयम्य संहृत्य य आस्ते
तिष्ठति मनसा स्मरंश्चिन्तयन्निन्द्रियार्थान्विषयान्विमूढात्मा विमूढान्तः
करणो मिथ्याचारो मृषाचारः पापाचारः स उच्यते ॥ ६ ॥

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ॥

कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥ ७ ॥

यस्त्विति । यस्तु पुनः कर्मण्यधिकृतोऽज्ञो बुद्धीन्द्रियाणि मनसा
नियम्याऽऽरभतेऽर्जुन कर्मेन्द्रियैर्वाक्पाण्यादिभिः । किमारभत इत्याह—
कर्मयोगमसक्तः सन्स विशिष्यत इतरस्मान्मिथ्याचारात् ॥ ७ ॥

यत एवमतः—

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ॥

शरीरयात्राऽपि च ते न प्रसिध्येदकर्मणः ॥ ८ ॥

नियतमिति । नियतं नित्यं यो यस्मिन्कर्मण्यधिकृतः फलाय चाश्रुतं
तन्नियतं कर्म तत्कुरु त्वं हेऽर्जुन । यतः कर्म ज्यायोऽधिकतरं फलतो
हि यस्मादकर्मणोऽकरणादनारम्भात् । कथं शरीरयात्रा शरीरस्थिति-
रपि च ते तव न प्रसिध्येत्प्रसिद्धिं न गच्छेदकर्मणोऽकरणात् । अतो
दृष्टः कर्माकर्मणोर्विशेषो लोके ॥ ८ ॥

यच्च मन्यसे बन्धार्थत्वात्कर्म न कर्तव्यमिति तदप्यसत्, कथम्—

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ॥

तदर्थं कर्म कौन्तय मुक्तसङ्गः समाचर ॥ ९ ॥

यज्ञार्थादिति । यज्ञो वै विष्णुः इति श्रुतेर्यज्ञ ईश्वरस्तदर्थं यत्क्रियते
तद्यज्ञार्थं कर्म, तस्मात्कर्मणोऽन्यत्रान्येन कर्मणा लोकोऽयमधिकृतः

कर्मकृत्कर्मबन्धनः कर्म बन्धनं यस्य सोऽयं कर्मबन्धनो लोको न तु
यज्ञार्थादतस्तदर्थं यज्ञार्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः कर्मफलसङ्गवर्जितः
सन्समाचर निर्वर्तय ॥ ९ ॥

इतश्चाधिकृतेन कर्म कर्तव्यम्—

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ॥

अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥ १० ॥

सहेति । सहयज्ञा यज्ञसहिताः प्रजास्रयो वर्णास्ताः सृष्ट्वात्पाद्य पुरा
सर्गादावुवाचोक्तवान्प्रजापतिः प्रजानां स्रष्टा, अनेन यज्ञेन प्रसविष्वध्वं
प्रसवो वृद्धिरुत्पत्तिस्तां कुरुध्वम् । एष यज्ञो वो युष्माकमस्तु भवत्वि-
ष्टकामधुगिष्टानभिप्रेतान्कामान्फलविशेषान्दोग्धीतीष्टकामधुक् ॥ १० ॥

कथम्—

देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ॥

परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

देवानिति । देवानिन्द्रादीन्भावयत वर्धयतानयज्ञेन ते देवा भाव-
यन्त्वाप्याययन्तु वृष्ट्यादिना वो युष्मानेवं परस्परमन्योन्यं भावयन्तः श्रेयः
परमपि ज्ञानप्राप्तिक्रमेणावाप्स्यथ स्वर्गं वा परं श्रेयोऽवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

किंच—

इष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ॥

तैर्देतान्प्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥ १२ ॥

इष्टान्भोगानिति । इष्टानभिप्रेतान्भोगान्हि वो युष्मभ्यं देवा दास्यन्ते
वितरिष्यन्ति स्त्रीपशुपुत्रादीन्यज्ञभाविता यज्ञैर्वर्धितास्तोषिता इत्यर्थः ।
तैर्देवैर्देतान्भोगान्प्रदायादत्त्वाऽऽनृण्यमकृत्वेत्यर्थः, एभ्यो देवेभ्यो यो
भुङ्क्ते स्वदेहेन्द्रियाण्येव तर्पयति स्तेन एव तस्कर एव स देवादिस्वाप-
हारी ॥ १२ ॥

ये पुनः—

यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ॥

भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥ १३ ॥

यज्ञेति । देवयज्ञादीन्निर्वर्त्य तच्छिष्टमैशनममृताख्यमशितुं शीलं येषां

ते यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः सर्वपापैश्चुल्यादिपञ्चसू-
नाकृतैः प्रमादकृतहिंसादिजनितैश्चान्यैः । ये त्वात्मभरयो भुञ्जते ते
त्वद्यं पापं स्वयमपि पापा ये पचन्ति पाकं निर्वर्तयन्त्यात्मकारणादात्म-
हेतोः ॥ १३ ॥

इतश्चाधिकृतेन कर्म कर्तव्यम् । जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुर्हि कर्म । कथमिति
उच्यते—

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः ॥

यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥

अन्नाद्भवन्तीति । अन्नाद्भुक्ताल्लोहितरेतःपरिणतात्प्रत्यक्षं भवन्ति
जायन्ते भूतानि, पर्जन्याद्वृष्टेरन्नस्य संभवोऽन्नसंभवः, यज्ञाद्भवति
पर्जन्यः—

‘अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।

आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः’ इति स्मृतेः ।

यज्ञोऽपूर्वं स च यज्ञः कर्मसमुद्भवः ऋत्विग्यजमानयोश्च व्यापारः
कर्म ततः समुद्भवो यस्य यज्ञस्यापूर्वस्य स यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥

*तच्च—

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ॥

तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

कर्मेति । कर्म ब्रह्मोद्भवं ब्रह्म वेदः स उद्भवः कारणं यस्य तत्कर्म
ब्रह्मोद्भवं विद्धि जानीहि, ब्रह्म पुनर्वेदारव्यमक्षरसमुद्भवम्, अक्षरं
ब्रह्म परमात्मा समुद्भवो यस्य तदक्षरसमुद्भवं ब्रह्म वेद इत्यर्थः ।
यस्मात्साक्षात्परमात्माख्यादक्षरात्पुरुषनिश्वासवत्समुद्भूतं ब्रह्म तस्मा-
त्सर्वार्थप्रकाशकत्वात्सर्वगतम् । सर्वगतमपि सन्नित्यं सदा यज्ञविधिप्र-
धानत्वाद्यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

* क. पुस्तके तच्च विविधं कर्म कुतो जातमित्याह इत्यवतरणिका चर्तते । तच्च कर्म
ब्रह्मोद्भवमित्याहेति पाठश्च ।

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ॥

अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥ १६ ॥

एवमिति । एवंमित्थमीश्वरेण वेदयज्ञपूर्वकं जगच्चक्रं प्रवर्तितं नानुवर्तयतीह लोके यः कर्मण्यधिकृतः सन्नघायुरघं पापमायुर्जीवनं यस्य सोऽघायुः पापजीवन इति यावत्, इन्द्रियाराम इन्द्रियैराराम आरमण-माक्रीडा विषयेषु यस्य स इन्द्रियारामो मोघं वृथा हे पार्थ स जीवति । तस्मादज्ञेनाधिकृतेन कर्तव्यमेव कर्मेति प्रकरणार्थः । प्रागात्मज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्तेस्तादर्थ्येन कर्मयोगानुष्ठानमधिकृतेनानात्मज्ञेन कर्तव्यमेवेत्येतत् 'न कर्मणामनारम्भात्' इत्यत आरभ्य 'शरीरयात्राऽपि च ते न प्रसिध्येदकर्मणः' इत्येवमन्तेन प्रतिपाद्य 'यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र' इत्यादिना 'मोघं पार्थ स जीवति' इत्येवमन्तेनापि ग्रन्थेन प्रासङ्गिकमधिकृतस्यानात्मविदः कर्मानुष्ठाने बहुकारणमुक्तं तदकरणे च दोषसंकीर्तनं कृतम् ॥ १६ ॥

एवं स्थिते किमेवं प्रवर्तितं चक्रं सर्वेणानुवर्तनीयमाहोस्वित्पूर्वोक्तकर्मयोगानुष्ठानोपायप्राप्त्यामनात्मविदा ज्ञानयोगेनैव निष्ठामात्मविद्धिः सांख्यैरनुष्ठेयामप्राप्तेनैवेत्येवमर्थमर्जुनस्य प्रश्नमाशङ्क्य स्वयमेव वा शास्त्रार्थस्य विवेकप्रतिपत्त्यर्थमेतं वै तमात्मानं विदित्वा निवृत्तमिथ्याज्ञानाः सन्तो ब्राह्मणा मिथ्याज्ञानवद्भिरवश्यं कर्तव्येभ्यः पुत्रैषणादिभ्यो व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं शरीरस्थितिमात्रप्रयुक्तं चरन्ति, न तेषामात्मज्ञाननिष्ठाव्यतिरेकेणान्यत्कार्यमस्तीत्येवं श्रुत्यर्थमिह गीताशास्त्रे प्रतिपि-
पादयिषितमाविष्कुर्वन्नाह भगवान्—

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ॥

आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ १७ ॥

अस्त्विति । यस्तु सांख्य आत्मज्ञाननिष्ठ आत्मरतिरात्मन्येव रतिर्न विषयेषु यस्य स आत्मरतिरेव स्याद्भवेदात्मतृप्तश्चाऽऽत्मनैव तृप्तो नान्न-रसादिना मानवो मनुष्यः संन्यास्यात्मन्येव च संतुष्टः । संतोषो हि बाह्यार्थलभाभे सर्वस्य भवति तमनपेक्षयाऽऽत्मन्येव च संतुष्टः सर्वतो

वीततृष्ण इत्येतत् । य ईदृश आत्मवित्तस्य कार्यं करणीयं न विद्यते
नास्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

किंच—

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ॥

न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८ ॥

नैवेति । नैव तस्य परमात्मरतेः कृतेन कर्मणाऽर्थः प्रयोजनमस्ति ।
अस्तु तर्ह्यकृतेनाकरणेन प्रत्यवायाख्योऽर्थो नाकृतेनेह लोके कश्चन
कश्चिदपि प्रत्यवायप्राप्तिरूप आत्महानिलक्षणो वा नैवास्ति । न चास्य
सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु भूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः प्रयोजननिमि-
त्तक्रियासाध्यो व्यपाश्रयो व्यपाश्रयणम् । कंचिद्भूतविशेषमाश्रित्य न
साध्यः कश्चिदर्थोऽस्ति । येन तदर्थं क्रियाऽनुष्ठेया स्यात् । न त्वमेत-
स्मिन्सर्वतःसंप्लुतोदकस्थानीये सम्यग्दर्शने वर्तसे ॥ १८ ॥

यत एवम्—

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ॥

असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ १९ ॥

तस्मादिति । तस्मादसक्तः सङ्गवर्जितः सततं सर्वदा कार्यं कर्तव्यं
नित्यं कर्म समाचर निर्वर्तय । असक्तो हि यस्मात्समाचरन्नीश्वरार्थं
कर्म कुर्वन्परं मोक्षमाप्नोति पुरुषः सत्त्वशुद्धिद्वारेणेत्यर्थः ॥ १९ ॥

यस्माच्च—

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ॥

लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥

कर्मणैवेति । कर्मणैव हि यस्मात्पूर्वं क्षत्रिया विद्वांसः संसिद्धिं मोक्षं
गन्तुमास्थिताः प्रवृत्ता जनकादयो जनकाश्वपतिप्रभृतयः । यदि ते प्राक्
सम्यग्दर्शनास्ततो लोकसंग्रहार्थं प्रारब्धकर्मत्वात्कर्मणा सहैवासंन्यस्यैव
कर्म संसिद्धिमास्थिता इत्यर्थः । अथाप्राप्तसम्यग्दर्शना जनकादयस्तदा
कर्मणा सत्त्वशुद्धिसाधनभूतेन क्रमेण संसिद्धिमास्थिता इति व्याख्येयः
श्लोकः । अथ मन्यसे पूर्वैरपि जनकादिभिरप्यजानद्धिरेव कर्तव्यं कर्म

कृते तावता नावश्यमन्येन कर्तव्यं सम्यग्दर्शनवता कृतार्थेनेति तथाऽपि प्रारब्धकर्मायत्तस्त्वं लोकसंग्रहमेवापि लोकस्योन्मार्गप्रवृत्तिनिवारणं लोकसंग्रहस्तमेवापि प्रयोजनं संपश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥

लोकसंग्रहं कः कर्तुमर्हति कथं चेत्युच्यते—

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ॥

स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ २१ ॥

यद्यदिति । यद्यत्कर्माऽऽचरति येषु येषु श्रेष्ठः प्रधानस्तत्तदेव कर्माऽऽचरतीतरोऽन्यो जनस्तदनुगतः । किंच स श्रेष्ठो यत्प्रमाणं कुरुते लौकिकं वैदिकं वा लोकस्तदनुवर्तते तदेव प्रमाणी करोतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

यद्यत्र ते लोकसंग्रहकर्तव्यातायां विप्रतिपत्तिस्तर्हि मां किं न पश्यसि—

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन ॥

नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥ २२ ॥

न म इति । न मे मम पार्थ नास्ति न विद्यते कर्तव्यं त्रिष्वपि लोकेषु किंचन किंचिदपि । कस्मान्नानवाप्तमवाप्तव्यं प्रापणीयं तथाऽपि वर्त एव च कर्मण्यहम् ॥ २२ ॥

यदि ह्यहं न *वर्तेय जातु कर्मण्यतन्द्रितः ॥

मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वश ॥ २३ ॥

यदि पुनरहं न +वर्तेय जातु कदाचित्कर्मण्यतन्द्रितोऽनलसः सन्मम श्रेष्ठस्य सतो वर्त्म मार्गमनुवर्तन्ते मनुष्या हे पार्थ सर्वशः सर्वप्रकारैः ॥ २३ ॥

तथा च को दोष इत्याह—

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ॥

संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥ २४ ॥

उदिति । उत्सीदेयुर्विनश्येयुरिमे सर्वे लोका लोकस्थितिनिमित्तस्य

* बहुषु पुस्तकेषु वर्तेयमिति पाठः । + केषुचित्पुस्तकेषु वर्तेयमिति पाठः परं च स लेखकप्रमादादिति प्रतिभाति ।

१ क. ग्रहः किमर्थं कर्तव्य इत्य° । २ क. घ. °ति श्रे° । ३ क. ख. ग. झ. °त्र लो° । ४ घ. वर्ते कर्मण्येवाह° । ५ क. °दि हि पु° । ६ क. च दो° ।

कर्मणोऽभावात्, न कुर्यां कर्म चेदहम्, किंच संकरस्य च कर्ता स्याम् ।
तेन कारणेनोपहन्यामिमाः प्रजाः प्रजानामनुग्रहाय प्रवृत्तं उपहतिमुपह-
ननं कुर्यामित्यर्थः । ममेश्वरस्याननुरूपमापद्येत ॥ २४ ॥

यदि पुनरहमिव त्वं कृतार्थबुद्धिरात्मविदन्यो वा तस्याप्यात्मनः
कर्तव्याभावेऽपि परानुग्रह एव कर्तव्य इति—

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ॥

कुर्याद्विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥ २५ ॥

सक्ता इति । सक्ताः कर्मण्यस्य कर्मणः फलं मम भविष्यतीति केचि-
द्विद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत, कुर्याद्विद्वानात्मवित्तथाऽसक्तः सन् ।
तद्वत्किमर्थं करोति तच्छृणु चिकीर्षुः कर्तुमिच्छुर्लोकसंग्रहम् ॥ २५ ॥

एवं लोकसंग्रहं चिकीर्षोर्न ममाऽऽत्मविदः कर्तव्यमस्त्यन्यस्य वा
लोकसंग्रहं मुक्त्वा ततस्तस्याऽऽत्मविद इदमुपदिश्यते—

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ॥

जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥

नेति । बुद्धेर्भेदो बुद्धिभेदो मयेदं कर्तव्यं भोक्तव्यं चास्य कर्मणः
फलमिति निश्चितरूपाया बुद्धेर्भेदनं चालनं बुद्धिभेदस्तं न जनयेन्नोत्पा-
दयेदज्ञानामविवेकिनां कर्मसङ्गिनां कर्मण्यासक्तानामासङ्गवताम् । किं
तु कुर्याज्जोषयेत्कारयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्स्वयं तदेवाविदुषां कर्म युक्तोऽ-
भियुक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥

अविद्वानज्ञः कथं कर्मसु सज्जत इत्याह—

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ॥

अहंकारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते ॥ २७ ॥

प्रकृतेरिति । प्रकृतिः प्रधानं सत्त्वरजस्तमसां गुणानां साम्या-
वस्था तस्याः प्रकृतेर्गुणैर्विकारैः कार्यकरणरूपैः क्रियमाणानि कर्माणि
लौकिकानि शास्त्रीयाणि च सर्वशः सर्वप्रकारैरहंकारविमूढात्मा कार्य-
करणसंघातात्मप्रत्ययोऽहंकारस्तेन विविधं नानाविधं मूढ आत्माऽन्तः-

१ क. 'तस्तदुप' । २ ख. ग. घ. झ. 'हतिं कु' । ३ घ. झ. 'मिति । म' । ४ क. ख.
ग. च. 'कीर्षुर्थया क' । ५ घ. 'येत्प्रेरयेत्स' । झ. 'येत्प्रीणयेत्स' । ६ ख. ग. झ. 'यकार' ।
७ ख. झ. 'यकार' । ८ क. 'धं मू' । ९ झ. 'ना मू' ।

करणं यस्य सोऽयं कार्यकरणधर्मा कार्यकरणाभिमान्यविद्यया कर्मा-
ण्यात्मनि मन्यमानस्तत्तत्कर्मणामहं कर्तेति मन्यते ॥ २७ ॥

यः पुनर्विद्वान्—

तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ॥

गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥ २८ ॥

तत्त्वविदिति । तत्त्ववित्तु महाबाहो कस्य तत्त्वविद्वुण्णकर्मविभागयो-
गुणविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्वविदित्यर्थः । गुणाः करणात्मका
गुणेषु विषयात्मकेषु वर्तन्ते नाऽऽत्मेति मत्वा न सज्जते सक्ति न
करोति ॥ २८ ॥

ये पुनः—

प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ॥

तानकृत्स्नविदो मन्दान्कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥ २९ ॥

प्रकृतेरिति । प्रकृतेर्गुणैः सम्यङ्मूढाः संमोहिताः सन्तः सज्जन्ते
गुणानां कर्मसु गुणकर्मसु वयं कर्म कुर्मः फलायेति, तान्कर्मसङ्गिनोऽकृ-
त्स्नविदः, कर्मफलमात्रदर्शिनो मन्दान्मन्दप्रज्ञान्कृत्स्नविदात्मवित्स्वयं न
विचालयेद् बुद्धिभेदकरणमेव चालनं तन्न कुर्यादित्यर्थः ॥ २९ ॥

कथं पुनः कर्मण्यधिकृतेनाज्ञेन मुमुक्षुणा कर्म कर्तव्यमित्युच्यते—

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ॥

निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥

मयीति । मयि वासुदेवे परमेश्वरे सर्वज्ञे सर्वात्मनि सर्वाणि कर्माणि
संन्यस्य निक्षिप्याध्यात्मचेतसा विवेकबुद्ध्याऽहं कर्तेश्वराय भृत्यवत्क-
रोमीत्यनया बुद्ध्या । किंच निराशीस्त्यक्ताशीर्निर्ममो ममभावश्च
निर्गतो यस्य तव स त्वं निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरो विगतसं-
तापो विगतशोकः सन्नित्यर्थः ॥ ३० ॥

यदेतन्मृतं कर्म कर्तव्यमिति सप्रमाणमुक्तं तत्तथा—

१ ख. ग. घ. झ. 'र्थकार' । २ घ. झ. 'र्थकार' । ३ ग. घ. झ. 'स्तत्क' । ४ क. 'नर्म-
न्यते -त' । ख. ग. च. 'नर्मन्यते विद्वान्-त' । ५ घ. झ. 'यि दे' । ६ क. घ. घ. च. झ.
'न्मम मृत' ।

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ॥

श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥ ३१ ॥

ये म इति । ये मे मदीयमिदं मतमनुतिष्ठन्त्यनुवर्तन्ते मानवा मनुष्याः श्रद्धावन्तः श्रद्धधाना अनसूयन्तोऽसूया च मयि गुरौ वासुदेवेऽकुर्वन्तो मुच्यन्ते तेऽप्येवभूताः कर्मभिर्धर्माधर्माख्यैः ॥ ३१ ॥

ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ॥

सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥ ३२ ॥

ये त्विति । ये तु तद्विपरिता एतन्मम मतमभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति नानुवर्तन्ते मे मतं सर्वेषु ज्ञानेषु विविधं मूढास्ते, सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टान्नाशं गतानचेतसोऽविवेकिनः ॥ ३२ ॥

कस्मात्पुनः कारणात्वदीयं मतं नानुतिष्ठन्ति परधर्माननुतिष्ठन्ति स्वधर्मं च नानुवर्तन्ते, त्वत्प्रतिकूलाः कथं न बिभ्यति त्वच्छासनाति क्रमदोषार्तं, तत्राऽऽह—

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ॥

प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ ३३ ॥

सदृशमिति । सदृशमनुरूपं चेष्टते कस्याः स्वस्याः स्वकीयायाः प्रकृतेः, प्रकृतिर्नाम पूर्वकृतधर्माधर्मादिसंस्कारो वर्तमानजन्मादावभिव्यक्तः सा प्रकृतिस्तस्याः सदृशमेव सर्वो जन्तुर्ज्ञानवानपि किं पुनर्मूर्खः । तस्मात्प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति मम वाऽन्यस्य वा ॥ ३३ ॥

यदि सर्वो जन्तुरात्मनः प्रकृतिसदृशमेव चेष्टते न च प्रकृतिशून्यः कश्चिदस्ति ततः पुरुषकारस्य विषयानुपपत्तेः शास्त्रानर्थक्यप्राप्ताविदमुच्यते—

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ॥

तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥ ३४ ॥

इन्द्रियस्येति । इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे सर्वेन्द्रियाणामर्थे शब्दादिविषय इष्टे रागोऽनिष्टे द्वेष इत्येवं प्रतीन्द्रियार्थे रागद्वेषाववश्यंभाविनौ ।

तत्रायं पुरुषकारस्य शास्त्रार्थस्य च विषय उच्यते । शास्त्रार्थं प्रवृत्तः पूर्वमेव रागद्वेषयोर्वशं नाऽऽगच्छेत् । या हि पुरुषस्य प्रकृतिः सा रागद्वेषपुरःसरैव स्वकार्ये पुरुषं प्रवर्तयति तदा स्वधर्मपरित्यागः परधर्मानुष्ठानं च भवति । यदा पुनः रागद्वेषौ तत्प्रतिपक्षेण नियमयति तदा शास्त्रदृष्टिरेव पुरुषो भवति न प्रकृतिवशः । तस्मात्तयो रागद्वेषयोर्वशं न गच्छेत् । यतस्तौ ह्यस्य पुरुषस्य परिपन्थिनौ श्रेयोमार्गस्य विघ्नकर्तारौ तत्स्कराविवेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

तत्र रागद्वेषप्रयुक्तो मन्यते शास्त्रार्थमप्यन्यथा परधर्मोऽपि धर्मत्वाद्नुष्ठेय एवेति तदसत्—

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ॥

स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ३५ ॥

श्रेयानिति । श्रेयान्प्रशस्यतरः स्वो धर्मः स्वधर्मो विगुणोऽपि विगतगुणोऽप्यनुष्ठीयमानः परधर्मात्स्वनुष्ठितात्साद्गुण्येन संपादितादपि, स्वधर्मे स्थितस्य निधनं मरणमपि श्रेयः परधर्मे स्थितस्य जीवितार्थं, कस्मात्परधर्मो भयावहः, नरकादिलक्षणं भयमावहति यतः ॥ ३५ ॥

यद्यप्यनर्थमूलं ध्यायतो विषयान्पुंसो रागद्वेषौ ह्यस्य परिपन्थनाविति चोक्तं विक्षिप्तमनवधारितं च तदुक्तं तत्संक्षिप्तं निश्चितं चेदमेवेति ज्ञातुमिच्छन्नर्जुन उवाच ज्ञाते हि तस्मिन्स्तदुच्छेदाय यत्नं कुर्यामिति—

अर्जुन उवाच—

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ॥

अनिच्छन्नपि वाष्ण्य बलादिव नियोजितः ॥ ३६ ॥

अथेति । अथ केन हेतुभूतेन प्रयुक्तः सन् राज्ञेव भृत्योऽयं पापं कर्म चरत्याचरति पूरुषः स्वयमनिच्छन्नपि हे वाष्ण्य वृष्णि कुलप्रसूत बलादिव नियोजितो राज्ञेवेत्युक्तो दृष्टान्तः ॥ ३६ ॥

१. श. शास्त्रार्थः । २. श. 'मार्गे विघ्नस्य क' । ३. ग. रौ पथि त । ४. घ. 'विव पथि' ॥ ३४ ॥
च. 'विव पथीत्य' । श. 'विव पथः ॥ ३४ ॥ ५. ख. ग. च. 'षयु' । ६. ख. ग. 'त', यदि वा स्व
आत्मा तस्य धर्मोऽध्यात्मावगतिरूपो विगुणः सत्त्वादिप्राकृतगुणवियुक्तो मुक्तिहेतुत्वात् । इन्द्रियाणि
पराणि तेषां धर्मः प्राकृतिकस्तस्मात्स्वनुष्ठितादपि स्वधर्मे निधनं श्रेयोऽपुनर्भवत्वात्परधर्मो भया-
वहोऽविद्यारूपतया संसारहेतुत्वात् । क । ७. क. ख. ग. च. यदुक्तं । ८. घ. 'च्छञ्जाते ।

शृणु त्वं तं वैरिणं सर्वानर्थकरं यं त्वं पृच्छसि—

श्रीभगवानुवाच ।

“ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ।

वैराग्यस्याथ मोक्षस्य षण्णां भग इतीङ्गना” ॥

ऐश्वर्यादिषट्कं यस्मिन्वासुदेवे नित्यमप्रतिबद्धत्वेन सामस्त्येन च वर्तते ।

“उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् ।

वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति” ॥

उत्पत्त्यादिविषयं च विज्ञानं यस्य स वासुदेवो वाच्यो भगवानिति ।

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ॥

महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ ३७ ॥

काम इति । काम एष सर्वलोकशत्रुर्यन्निमित्ता सर्वानर्थप्राप्तिः प्राणिनां स एष कामः प्रतिहतः केनचित्क्रोधत्वेन परिणमते । अतः क्रोधोऽप्येष एव । रजोगुणसमुद्भवो रजश्च तद्गुणश्च स रजोगुणः स समुद्भवो यस्य स कामो रजोगुणसमुद्भवो रजोगुणस्य वा समुद्भवः । कामो ह्युद्भूतो रजः प्रवर्तयन्पुरुषं प्रवर्तयति । तृष्णया ह्यहंकारित इति दुःखितानां रजःकार्यं सेवादौ प्रवृत्तानां प्रलापः श्रूयते । महाशनो महदशनमस्येति महाशनोऽत एव महापाप्मा । कामेन हि प्रेरितो जन्तुः पापं करोति । अतो विद्ध्येनं काममिह संसारे वैरिणम् ॥ ३७ ॥

कथं वैरीति दृष्टान्तैः प्रत्याययति—

धूमेनाऽऽव्रियते वह्निर्यथाऽऽदर्शो मलेन च ॥

यथोल्बेनाऽऽवृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥ ३८ ॥

धूमेनेति । धूमेन सहजेनाऽऽव्रियते वह्निः प्रकाशात्मकोऽप्रकाशात्मकेन यथा वाऽऽदर्शो मलेन च यथोल्बेन गर्भवेष्टनेन जरायुणाऽऽवृत आच्छादितो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥ ३८ ॥

किं पुनस्तदिदंशब्दवाच्यं यत्कामेनाऽऽवृतमित्युच्यते—

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ॥

कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च ॥ ३९ ॥

आवृतमिति । आवृतमेतेन ज्ञानं ज्ञानिनो नित्यवैरिणा । ज्ञानी हि जानात्यनेनाहमनर्थं प्रयुक्तः पूर्वमेवेति । दुःखी च भवति नित्यमेव । अतौऽसौ ज्ञानिनो नित्यवैरी न तु मूर्खस्य । स हि कामं तृष्णाकाले मित्रमिव पश्यंस्तत्कार्यं दुःखे प्राप्ते जानाति तृष्ण्याऽहं दुःखित्वमापादित इति न पूर्वमेवातो ज्ञानिन एव नित्यवैरी । किंरूपेण कामरूपेण काम इच्छैव रूपमस्येति कामरूपस्तेन दुष्पूरेण दुःखेन पूरणमस्येति दुष्पूरस्तेनानलेन नास्यालं पर्याप्तिर्विद्यत इत्यनलस्तेन ॥ ३९ ॥

किमधिष्ठानः पुनः कामो ज्ञानस्याऽऽवरणत्वेन वैरी सर्वस्येत्यपेक्षायामाह ज्ञाते हि शत्रोरधिष्ठाने सुखेन शत्रुनिबर्हणं कर्तुं शक्यत इति—

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ॥

एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ४० ॥

इन्द्रियाणीति । इन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्चास्य कामस्याधिष्ठानमाश्रय उच्यते । एतैरिन्द्रियादिभिराश्रयैर्विमोहयति विविधं मोहयत्येष कामो ज्ञानमावृत्याऽऽच्छाद्य देहिनं शरीरिणम् ॥ ४० ॥

यत एवम्—

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ॥

पाप्मानं प्रजहिह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ४१ ॥

तस्मादिति । तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ पूर्वं नियम्य वशीकृत्य भरतर्षभ पाप्मानं पापाचारं कामं प्रजहिहि परित्यज, एनं प्रकृतं वैरिणं ज्ञानविज्ञाननाशनं ज्ञानं शास्त्रत आचार्यतश्चाऽऽत्मादीनामवबोधः, विज्ञानं विशेषतस्तदनुभवस्तयोर्ज्ञानविज्ञानयोः श्रेयःप्राप्तिहेत्वोर्नाशनं प्रजहिह्यात्मनः परित्यजेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

१ ध. 'युक्त इति पू' । २ क. 'मेवातो दुः' । घ. 'मेवातो नित्यमेव च दुःखी भवति । तेनासौ । ३ क ख. घ. च. 'दुष्पूरोऽतस्ते' । ४ ख. ग. घ. च. झ. 'हिनम् । ५ झ. 'जहीहि' । ६ झ. 'जहीहि । ७ क. 'शनं नाशकरमात्म' । झ. 'शनस्तं नाशनमात्म' ।

इन्द्रियाण्यादौ नियम्य कामं शत्रुं जहिहीत्युक्तं तत्र किमाश्रयः
कामं जह्यादित्युच्यते—

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ॥

मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ ४२

इन्द्रियाणीति । इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि पञ्च देहं स्थूलं बाह्यं परि-
च्छिन्नं चापेक्ष्य सौक्ष्म्यान्तरस्थत्वव्यापित्वाद्यपेक्ष्य पराणि प्रकृष्टा-
न्याहुः पण्डिताः । तथेन्द्रियेभ्यः परं मनः संकल्पविकल्पात्मकम् ।
तथा मनसस्तु परा बुद्धिर्निश्चयात्मिका । तथा यः सर्वदृश्येभ्यो बुद्ध्य-
न्तेभ्योऽभ्यन्तरो यं देहिनमिन्द्रियादिभिराश्रयैर्युक्तः कामो ज्ञानावर-
णद्वारेण मोहयतीत्युक्तं स बुद्धेर्द्रष्टा परमात्मा ॥ ४२ ॥

*एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्याऽऽत्मनिमात्मना ॥

जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मप-
र्वाणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योग-
शास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मयोगो नाम
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

एवमिति । एवं बुद्धेः परमात्मानं बुद्ध्वा ज्ञात्वा संस्तभ्य सम्य-
क्स्तम्भनं कृत्वा स्वेनैवाऽऽत्मना संस्कृतेन मनसा सम्यक्समाधायेत्यर्थः ।
जह्येनं शत्रुं हे महाबाहो कामरूपं दुरासदं दुःखेनाऽऽसदं आसादनं
प्राप्तिर्यस्य तं दुरासदं दुर्विज्ञेयानेकविशेषमिति ॥ ४३ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छां-
करभगवतः कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये कर्मप्रशंसायोगो
नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीभगवानुवाच—

* क. घ. च. पुस्तकेषु ततः किमित्यन्तरणं वर्तते ।

१ घ. जहीही । २ ख. ग. च. कल्पा । ३ क. किं बुद्धेः परतस्तु सः । ४ घ. द. मा-
सः ।

योऽयं योगोऽध्यायद्वयेनोक्तो ज्ञाननिष्ठालक्षणः ससंन्यासः कर्मयोगोपायो यस्मिन्वेदार्थः परिसमाप्तः प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्च, गीतासु च सर्वास्वयमेव योगो विवक्षितो भगवताऽतः परिसमाप्तं वेदार्थं मन्वानस्तं वंशकथनेन स्तौति श्रीभगवान्—

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ॥

विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥

इममध्यायद्वयेनोक्तं योगं विवस्वत आदित्याय सर्गादौ प्रोक्तवानहं जगत्परिपालयितृणां क्षत्रियाणां बलाधानाय । तेन योगबलेन युक्ताः समर्था भवन्ति ब्रह्म परिरक्षितुम् । ब्रह्मक्षेत्रे परिपालिते जगत्परिपालयितुमलम् । अव्ययमव्ययफलत्वात् । न ह्यस्य सम्यग्दर्शननिष्ठालक्षणस्य मोक्षाख्यं फलं व्येति । स च विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवे स्वपुत्रायाऽऽदिराजायाब्रवीत् ॥ १ ॥

एवं परम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ॥

स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥ २ ॥

एवमिति । एवं क्षत्रियपरम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो राजानश्च त ऋषयश्च राजर्षयो विदुरिमं योगम् । स योगः कालेनेह महता दीर्घेण नष्टो विच्छिन्नसंप्रदायः संवृत्तो हे परंतप, आत्मनो विपक्षभूताः पर उच्यन्ते ताडशौर्यतेजोगभस्तिभिर्भानुरिव तापयतीति परंतपः शत्रुतापन इत्यर्थः ॥ २ ॥

दुर्बलानजितेन्द्रियान्प्राप्य नष्टं योगमिममुपलभ्य लोकं चापुरुषार्थसंबन्धिनम्—

स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ॥

भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३ ॥

स एवायमिति । स एवायं मया ते तुभ्यमद्येदानीं योगः प्रोक्तः पुरातनः, भक्तोऽसि मे सखा चासीति । रहस्यं हि यस्मादेतदुत्तमं योगो ज्ञानमित्यर्थः ॥ ३ ॥

भगवता विप्रतिषिद्धमुक्तमिति मा मूक्तस्यचिद्बुद्धिरिति परिहारार्थं बोध्यमिव कुर्वन्—

अर्जुन उवाच—

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ॥

कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ४ ॥

अपरमिति । अपरमर्वाग्वसुदेवगृहे भवतो जन्म परं पूर्वं सर्गादौ जन्मोत्पत्तिर्विवस्वत आदित्यस्य तत्कथमेतद्विजानीयामविरुद्धार्थतया यस्त्वमेवाऽऽदौ प्रोक्तवानिमं योगं स एव त्वमिदानीं मह्यं प्रोक्तवानसीति ॥ ४ ॥

या वासुदेवेऽनीश्वरासर्वज्ञाशङ्का मूर्खाणां तां परिहरञ्छ्रीभगवानुवाच यदर्थो ह्यर्जुनस्य प्रश्नः—

श्रीभगवानुवाच—

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ॥

तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥ ५ ॥

बहूनीति । बहूनि मे मम व्यतीतान्यतिक्रान्तानि जन्मानि तव च हेऽर्जुन तान्यहं वेद जाने सर्वाणि न त्वं वेत्थ जानीषे धर्माधर्मादिप्रतिबद्धज्ञानशक्तित्वात् । अहं पुनर्नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वादनावरणज्ञानशक्तिरिति वेदाहं हे परंतप ॥ ५ ॥

कथं तर्हि तव नित्येश्वरस्य धर्माधर्माभावेऽपि जन्मेत्युच्यते—

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ॥

प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥ ६ ॥

अजोऽपीति । अजोऽपि जन्मरहितोऽपि संस्तथाऽव्ययात्माऽक्षीणज्ञानशक्तिस्वभावोऽपि संस्तथा भूतानां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानामीश्वर ईशानशीलोऽपि सन् प्रकृतिं स्वां मम वैष्णवीं मायां त्रिगुणात्मिकां यस्या वशे सर्वं जगद्वर्तते यया मोहितं सत्स्वमात्मानं वासुदेवं न जानाति तां प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय वशीकृत्य संभवामि देहवानिब भवामि जात इवाऽऽत्ममाययाऽऽत्मनो मायया न परमार्थतो लोकवत् ॥ ६ ॥

तच्च जन्म कदा किमर्थं चेत्युच्यते—

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ॥

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

यदेति । यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्हानिर्वर्णाश्रमादिलक्षणस्य

प्राणिनामभ्युदयनिःश्रेयससाधनस्य भवति भारत, अभ्युत्थानमुद्भवोऽ-
धर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहं मायया ॥ ७ ॥

किमर्थम्—

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ॥

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ ८ ॥

परित्राणयेति । परित्राणाय परिरक्षणाय साधूनां सन्मार्गस्थानां
विनाशाय च दुष्कृतां पापकारिणाम् । किं च धर्मसंस्थापनार्थाय धर्मस्य
सम्यक्स्थापनं तदर्थं संभवामि युगे युगे प्रतियुगम् ॥ ८ ॥

तत्—

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ॥

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥ ९ ॥

जन्मेति । जन्म मायारूपं, कर्म च साधुपरित्राणादि, मे मम दिव्य-
मप्राकृतमैश्वरमेवं यथोक्तं यो वेत्ति तत्त्वतस्तत्त्वेन यथावत्त्यक्त्वा देह-
मिमं पुनर्जन्म पुनरुत्पत्तिं नैति न प्राप्नोति मामेत्यागच्छति स मुच्यते
हेऽर्जुन ॥ ९ ॥

नैव मोक्षमार्गं इदानीं प्रवृत्तः किं तर्हि पूर्वमपि—

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः ॥

बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ १० ॥

वीतरागेति । वीतरागभयक्रोधा रागश्च भयं च क्रोधश्च वीता विगता
येभ्यस्ते वीतरागभयक्रोधा मन्मया ब्रह्मविद ईश्वराभेददर्शिनो मामेव
परमेश्वरमुपाश्रिताः केवलज्ञाननिष्ठा इत्यर्थः । बहवोऽनेके ज्ञानतपसा
ज्ञानमेव च परमात्मविषयं तपस्तेन ज्ञानतपसा पूताः परां शुद्धिं गताः
सन्तो मद्भावमीश्वरभावं मोक्षमागताः समनुप्राप्ताः । इतरतपोनिरपेक्ष-
ज्ञाननिष्ठा इत्यस्य लिङ्गं ज्ञानतपसेति विशेषणम् ॥ १० ॥

तव तर्हि रागद्वेषौ स्तः, येन केभ्यश्चिदेवाऽऽत्मभावं प्रयच्छासि न
सर्वेभ्य इत्युच्यते—

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ॥

मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ११ ॥

ये यथेति । ये यथा येन प्रकारेण येन प्रयोजनेन यत्फलार्थितया मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव तत्फलदानेन भजाम्यनुगृह्णाम्यहमित्येतत् । तेषां मोक्षं प्रत्यनर्थित्वात् । न ह्येकस्य मुमुक्षुत्वं फलार्थित्वं च युगपत्संभवति । अतो ये फलार्थिनस्तान्फलप्रदानेन । ये यथोक्तकारिणस्त्वफलार्थिनो मुमुक्षवश्च ताञ्ज्ञानप्रदानेन, ये ज्ञानिनः संन्यासिनो मुमुक्षवश्च तान्मोक्षप्रदानेन, तथाऽऽर्तानार्तिहरणेनेत्येवं यथा प्रपद्यन्ते ये तांस्तथैव भजामीत्यर्थः । न पुना रागद्वेषनिमित्तं मोहनिमित्तं वा कंचिद्भजामि । सर्वथाऽपि सर्वावस्थस्य ममेश्वरस्य वर्त्म मार्गमनुवर्तन्ते मनुष्याः । यत्फलार्थितया यस्मिन्कर्मण्यधिकृता ये प्रयतन्ते ते मनुष्या उच्यन्ते हे पार्थ सर्वशः सर्वप्रकारैः ॥ ११ ॥

यदि तवेश्वरस्य रोगादिदोषाभावात्सर्वप्राणिष्वनुजिघृक्षायां तुल्यायां सर्वफलप्रदानसमर्थे च त्वयि सति वासुदेवः सर्वमिति ज्ञानेनैव मुमुक्षवः सन्तः कस्मात्त्वामेव सर्वे न प्रतिपद्यन्त इति शृणु तत्र कारणम्—

काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ॥

क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ १२ ॥

काङ्क्षन्त इति । काङ्क्षन्तोऽभीप्सन्तः कर्मणां सिद्धिं फलनिष्पत्तिं प्रार्थयन्तो यजन्त इहास्मिंलोके देवता इन्द्राग्न्याद्याः “अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानाम्” इति श्रुतेः । तेषां हि भिन्नदेवतायाजिनां फलाकाङ्क्षिणां क्षिप्रं क्षीघ्रं हि यस्मान्मानुषे लोके, मनुष्यलोके हि शास्त्राधिकारः । क्षिप्रं हि मानुषे लोक इति विशेषणादन्येष्वपि कर्मफलसिद्धिं दर्शयति भगवान् । मानुषे लोके वर्णाश्रमादिकर्माणीति शेषः, तेषां वर्णाश्रमाद्याधिकारिकर्मणां फलसिद्धिः क्षिप्रं भवति कर्मजा कर्मणो जाता ॥ १२ ॥

मानुष एव लोके वर्णाश्रमादिकर्माधिकारो नान्येषु लोकेष्विति नियमः किंनिमित्त इति, अथवा वर्णाश्रमादिप्रविभागोपेता मनुष्या मम वर्त्मानुवर्तन्ते सर्वश इत्युक्तं कस्मात्पुनः कारणान्नियमेन तवैव वर्त्मानुवर्तन्ते नान्यस्येत्युच्यते—

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ॥

तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥ १३ ॥

१ क. घ. ‘न्या अत्रोच्य’ । २ घ. रागद्वेषा° । ३ क. ‘भावस्तदा सर्व’ । ४ ख. ग. घ. ‘र्माधिकार इति विधे’ । ५ ख. ग. ‘रिणां ।

चातुर्वर्ण्यमिति । चातुर्वर्ण्यं चत्वार एव वर्णाश्चातुर्वर्ण्यं मयेश्वरेण सृष्टमुत्पादितं “ ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् ” इत्यादिश्रुतेः, गुणकर्मविभागशो गुणविभागशः कर्मविभागश्च गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि । तत्र सात्त्विकस्य सत्त्वप्रधानस्य ब्राह्मणस्य शमो दमस्तप इत्यादीनि कर्माणि । सत्त्वोपसर्जनरजःप्रधानस्य क्षत्रियस्य शौर्यतेजःप्रभृतीनि कर्माणि । तमोपसर्जनरजःप्रधानस्य वैश्यस्य कृष्यादीनि कर्माणि । रजोपसर्जनतमःप्रधानस्य शूद्रस्य शुश्रूषैव कर्मेत्येवं गुणकर्मविभागश्चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टमित्यर्थः । तच्चेदं चातुर्वर्ण्यं नान्येषु लोकेष्वतो मानुषे लोक इति विशेषणम् । हन्त तर्हि चातुर्वर्ण्यसर्गादेः कर्मणः कर्तृत्वात्तत्फलेन युज्यसेऽतो न त्वं नित्यमुक्तो नित्येश्वर इति । उच्यते । यद्यपि मायासंख्यवहारेण तस्य कर्मणः कर्तारमपि सन्तं मां परमार्थतो विन्द्यकर्तारमत एवाव्ययमसंसारिणं च मां विद्धि ॥ १३ ॥

येषां तु कर्मणां कर्तारं मां मन्यसे परमार्थतस्तेषामकर्तैवाहं यतः—

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ॥

इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥ १४ ॥

नेति । न मां तानि कर्माणि लिम्पन्ति देहाद्यारम्भकत्वेनाहंकाराभावात् । न च तेषां कर्मणां फलेषु मे स्पृहा तृष्णा । येषां तु संसारिणामहं कर्तृत्यभिमानः कर्मसु स्पृहा तत्फलेषु च तान्कर्माणि लिम्पन्तीति युक्तं तदभावान्न मां कर्माणि लिम्पन्तीत्येवं योऽन्योऽपि मामात्मत्वेनाभिजानाति नाहं कर्ता न मे कर्मफले स्पृहेति स कर्मभिर्न बध्यते । तस्यापि न देहाद्यारम्भकाणि कर्माणि भवन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥

नाहं कर्ता न मे कर्मफले स्पृहेति—

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ॥

कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥ १५ ॥

एवमिति । एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरप्यतिक्रान्तैर्मुमुक्षुभिः, कुरु तेन कर्मैव त्वं न तूष्णीमासनं नापि संन्यासः कर्तव्यस्तस्मात्त्वं पूर्वैरप्यनुष्ठितत्वाद्यर्थनात्मज्ञस्त्वं तदाऽऽत्मशुद्धयर्थं तत्त्वविच्छेदलोकसंग्रहार्थं पूर्वैर्जनकादिभिः पूर्वतरं कृतं नाधुनातनं कृतं निर्वर्तितम् ॥ १५ ॥

तत्र कर्म चेत्कर्तव्यं त्वद्वचनादेव करोम्यहं किं विशेषितेन पूर्वैः पूर्व-
तरं कृतमित्युच्यते यस्मान्महद्वैषम्यं कर्मणि कथम्—

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ॥

तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात् ॥ १६ ॥

किं कर्मेति । किं कर्म किं चाकर्मेति कवयो मेधाविनोऽप्यत्रास्मिन्क-
र्मादिविषये मोहिता मोहं गता अतस्ते तुभ्यमहं कर्माकर्म च प्रवक्ष्यामि
यज्ज्ञात्वा विदित्वा कर्मादि मोक्षयसेऽशुभात्संसारात् ॥ १६ ॥

न चैतत्त्वया मन्तव्यं, कर्म नाम देहादिचेष्टा लोकप्रसिद्धमकर्म तद-
क्रिया तूष्णीमासनं किं तत्र बोद्धव्यमिति । कस्मादुच्यते—

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ॥

अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ १७ ॥

कर्मण इति । कर्मणः शास्त्राविहितस्य हि यस्मादप्यस्ति बोद्धव्यं
बोद्धव्यं चास्त्येव विकर्मणः प्रतिषिद्धस्य तथाऽकर्मणश्च तूष्णींभावस्य
बोद्धव्यमस्तीति त्रिष्वप्यध्याहारः कर्तव्यो यस्माद्गहना विषमा दुर्ज्ञाना,
कर्मण इत्युपलक्षणार्थं कर्मादीनां कर्माकर्मविकर्मणां गतिर्याथात्म्यं
तत्त्वमित्यर्थः ॥ १७ ॥

किं पुनस्तत्त्वं कर्मादेर्यद्बोद्धव्यं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञातमुच्यते—

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ॥

स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ १८ ॥

कर्मणीति । कर्मणि कर्म क्रियत इति व्यापारमात्रं तस्मिन्कर्मण्यकर्म
कर्माभावं यः पश्येदकर्मणि च कर्माभावे कर्तृतन्त्रत्वात्प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्व-
स्त्वप्राप्त्यैव हि सर्व एव क्रियाकारकादिव्यवहारोऽविद्याभूमावेव कर्म
यः पश्येत्पश्यति स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तो योगी कृत्स्नकर्मकृत्स-
मस्तकर्मकृच्च स इति स्तूयते कर्माकर्मणोरितरेतरदर्शी । ननु किमिदं
विरुद्धमुच्यते कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यकर्मणि च कर्मेति । न हि कर्मा-
कर्म स्यादकर्म वा कर्म तत्र विरुद्धं कथं पश्येद्दृष्टा ।

नन्वकर्मेव परमार्थतः सत्कर्मवदवभासते मूढदृष्टेर्लोकस्य तथा कर्मेवा-
कर्मवत्तत्र यथाभूतदर्शनार्थमाह भगवान्कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यादि ।

अतो न विरुद्धम् । बुद्धिमत्पशुपतेश्च बोद्धव्यमिति च यथाभूतदर्शनमुच्यते । न च विपरीतज्ञानादशुभान्मोक्षणं स्याद्यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभादिति चोक्तम् । तस्मात्कर्माकर्मणी विपर्ययेण गृहीते प्राणिभिस्तद्विपर्ययग्रहणनिवृत्त्यर्थं भगवतो वचनं 'कर्मण्यकर्म यः' इत्यादि । न चात्र कर्माधिकरणमकर्मास्ति कुण्डे बदराणीव नाप्यकर्माधिकरणं कर्मास्ति कर्माभावत्वादकर्मणः । अतो विपरीतगृहीते एव कर्माकर्मणी लौकिकैर्यथा मृगतृष्णिकायामुदकं शुक्तिकायां वा रजतम् ।

ननु कर्मैव सर्वेषां न कचिद्व्यभिचरति । तन्न नौस्थस्य नावि गच्छन्त्यां तदस्थेष्वगतिषु नगेषु प्रतिकूलगतिदर्शनाददूरेषु चक्षुषाऽसंनिकृष्टेषु गच्छत्सु गत्यभावदर्शनात् । एवमिहाप्यकर्मण्यहं करोमीति कर्मदर्शनं कर्मणि चाकर्मदर्शनं विपरीतदर्शनं येन तन्निराकरणार्थमुच्यते कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यादि । तदेतदुक्तप्रतिवचनमप्यसकृदत्यन्तविपरीतदर्शनभाविततया मोमुग्रमानो लोकः श्रुतमप्यसकृत्तत्त्वं विस्मृत्य मिथ्याप्रसङ्गमवतार्यावितार्य चोदयतीति पुनः पुनरुत्तरमाह भगवान्दुर्विज्ञेयत्वं चाऽऽलक्ष्य वस्तुनः । अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयं न जायते म्रियते इत्यादिनाऽऽत्मनि कर्माभावः श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्ध उक्तो वक्ष्यमाणश्च । तस्मिन्नात्मनि कर्माभावेऽकर्मणि कर्मविपरीतदर्शनमत्यन्तनिरुद्धम् ।

यतः 'किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः' देहाद्याश्रयं कर्माऽऽत्मन्यध्यारोप्याहं कर्ता ममैतत्कर्म मयाऽस्य फलं भोक्तव्यमिति च । तथाऽहं तूष्णीं भवामि येनाहं निरायासोऽकर्मा सुखी स्यामिति कार्यकरणाश्रयव्यापारोपरमं तत्कृतं च सुखित्वमात्मन्यध्यारोप्य न करोमि किंचित्तूष्णीं सुखगासमित्यभिमन्यते लोकः । तत्रेदं लोकस्य विपरीतदर्शनापनयनायाऽऽह भगवान्कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यादि । अत्र च कर्म कर्मैव सत्कार्यकरणाश्रयं कर्मरहितेऽविक्रिय आत्मनि सर्वैरध्यस्तं शतः पण्डितोऽप्यहं करोमीति मन्यते । अत आत्मसमवेततया सर्वलोकप्रसिद्धे कर्मणि नदीकूलस्थेष्विव वृक्षेषु गतिः प्रातिलोभ्येनाकर्म कर्माभावं यथाभूतं गत्यभावमिव वृक्षेषु यः पश्येदकर्मणि च कार्य-

१ क. घ. च. 'शितं गृ' । २ ख. ग. 'तदात्मनि शङ्कितं सक्रियत्वमसकृद' । ३ झ. 'त्यत्य' । ४ घ. झ. 'हाश्र' । ५ क. 'स्य कर्मणः फ' । ६ ख. घ. झ. 'श्रयं व्या' । ७ ग. 'सिद्धयक' । ८ क. 'भ्येनातोऽक' । ख. ग. 'भ्येन ततोऽक' । घ. 'भ्येन तत्राक' ।

करणव्यापारोपरमे कर्मवदात्मन्यध्यारोपिते तूष्णीमकुर्वन्सुखमास इत्य-
हंकाराभिसंधिहेतुत्वात्तस्मिन्नकर्मणि च कर्म यः पश्येत् । य एवं कर्मा-
कर्मविभागज्ञः स बुद्धिमान्पण्डितो मनुष्येषु स युक्तो योगी कृत्स्न-
कर्मकृच्च सोऽशुभान्मोक्षितः कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः ।

अयं श्लोकोऽन्यथा व्याख्यातः कैश्चित्, कथं, नित्यानां किल कर्म-
णामीश्वरार्थेऽनुष्ठीयमानानां तत्फलाभावादकर्माणि तान्युच्यन्ते गौण्या
वृत्त्या । तेषां चाकरणप्रकर्म तच्च प्रत्यवायफलत्वात्कर्माच्यते गौण्यैव
वृत्त्या । तत्र नित्ये कर्मण्यकर्म यः पश्येत्फलाभावाद्यथा धेनुरपि गौर-
गौरुच्यते क्षीराख्यं फलं न प्रयच्छतीति तद्वत् । तथा नित्याकरणे
त्वकर्मणि कर्म यः पश्येन्नरकादिप्रत्यवायफलं प्रयच्छतीति । नैतद्युक्तं
व्याख्यानमेवंज्ञानादशुभान्मोक्षानुपपत्तेर्यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभादिति
भगवतोक्तं वचनं बाध्येत । कथं, नित्यानामनुष्ठानादशुभात्स्यान्नाम
मोक्षणं न तु तेषां फलाभावज्ञानात् । न हि नित्यानां फलाभावज्ञानम-
शुभमुक्तिफलत्वेन चोदितं नित्यकर्मज्ञानं वा । न च भगवतैवहोक्तम् ।

एतेनाकर्मणि कर्मदर्शनं प्रत्युक्तम् । न ह्यकर्मणि कर्मेति दर्शनं कर्त-
व्यतयेह चोद्यते, नित्यस्य तु कर्तव्यतामात्रम् । न चाकरणान्नित्यस्य
प्रत्यवायो भवतीति विज्ञानात्किञ्चित्फलं स्यात् । नापि नित्याकरणं
ज्ञेयत्वेन चोदितम् । नापि कर्माकर्मेति मिथ्यादर्शनादशुभान्मोक्षणं
बुद्धिमत्त्वं युक्तता कृत्स्नकर्मकृत्त्वादि च फलमुपपद्यते स्तुतिर्वा । मिथ्या-
ज्ञानमेव हि साक्षादशुभरूपं कुतोऽन्यस्मादशुभान्मोक्षणं, न हि तमस्त-
मसो निवर्तकं भवति ।

ननु कर्माणि यदकर्मदर्शनमकर्मणि वा कर्मदर्शनं न तन्मिथ्याज्ञानं
किं तर्हि गौणं फलभावाभावनिमित्तम् । न कर्माकर्मविज्ञानादपि गौणा-
त्फलस्याश्रवणात् । नापि श्रुतहान्यश्रुतपरिकल्पनया कश्चिद्विशेषो
लभ्यते । स्वशब्देनापि शक्यं वक्तुं नित्यकर्मणां फलं नास्त्यकारणाच्च
तेषां नरकपातः स्यादिति । तत्र व्याजेन परव्यामोहरूपेण कर्मण्यकर्म
यः पश्येदित्यादिना किम् । तत्रैवं व्याचक्षाणेन भगवतोक्तं वाक्यं
लोकव्यामोहार्थमिति व्यक्तं कल्पितं स्यात् । न चैतच्छब्दरूपेण वाक्येन
रक्षणार्थं वस्तु, नापि शब्दान्तरेण पुनः पुनरुच्यमानं सुबोधं स्यादि-

त्येवं वक्तुं युक्तम् । कर्मण्येवाधिकारस्त इत्यत्र हि स्फुटतर उक्तोऽर्थो न पुनर्वक्तव्यो भवति । सर्वत्र च प्रशस्तं बोद्धव्यं च कर्तव्यमेव न निष्प्रयोजनं बोद्धव्यमित्युच्यते ।

न च मिथ्याज्ञानं बोद्धव्यं भवति तत्प्रत्युपस्थापितं वा वस्त्वाभासम् । नापि नित्यानामकरणादभावात्प्रत्यवायभावोत्पत्तिर्नासतो विद्यते भाव इति वचनात्कथमसतः सज्जायेतेति च दर्शितम् । असतः सज्जन्मप्रतिषेधादसतः सदुत्पत्तिं ब्रुवताऽसदेव सद्भवेत्सच्चासद्भवेदित्युक्तं स्यात् । तच्चायुक्तं सर्वप्रमाणविरोधात् । न च निष्फलं विदध्यात्कर्म शास्त्रं दुःखस्वरूपत्वादुःखस्य च बुद्धिपूर्वकतया कार्यत्वानुपपत्तेः । तदकरणे च नरकपाताभ्युपगमेऽनर्थयैवोभयथाऽपि करणेऽकरणे च शास्त्रं निष्फलं कल्पितं स्यात् । स्वाभ्युपगमविरोधश्च नित्यं निष्फलं कर्मेत्यभ्युपगम्य मोक्षफलायेति ब्रुवतः । तस्माद्यथाश्रुत एवार्थः कर्मण्यकर्म य इत्यादेः । तथा च व्याख्यातोऽस्माभिः श्लोकः ॥ १८ ॥

तदेतत्कर्मण्यकर्मादिदर्शनं स्तूयते—

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः ॥

ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥ १९ ॥

यस्येति । यस्य यथोक्तदर्शिनः सर्वे यावन्तः समारम्भाः कर्माणि समारभ्यन्त इति समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः कामैस्तत्कारणैश्च संकल्पैर्वर्जिता मुधैव चेष्टामात्रा अनुष्ठीयन्ते प्रवृत्तेन चेलोकसंग्रहार्थं निवृत्तेन चेज्जीवनमात्रार्थं तं ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं कर्मादावकर्मादिदर्शनं ज्ञानं तदेवाग्निस्तेन ज्ञानाग्निना दग्धानि शुभाशुभलक्षणानि कर्माणि यस्य तमाहुः परमार्थतः पण्डितं बुधा ब्रह्मविदः ॥ १९ ॥

यस्त्वकर्मादिदर्शी सोऽकर्मादिदर्शनादेव निष्कर्मा संन्यासी जीवनमात्रार्थचेष्टः सन्कर्मणि न प्रवर्तते यद्यपि प्राग्विवेकतः प्रवृत्तः । यस्तु प्रारब्धकर्मा सन्नोत्तरकालमुत्पन्नात्मसम्यग्दर्शनः स्यात्स कर्मणि प्रयोजनमपश्यन्ससाधनं कर्म परित्यजत्येव । स कुतश्चिन्निमित्तात्कर्मपरित्यागासंभवे सति कर्मणि तत्फले च सङ्गरहिततया स्वप्रयोजनाभावालोकासंग्रहार्थं पूर्ववत्कर्मणि प्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वात्तदीयं कर्माकर्मैव संपद्यत इत्येतमर्थं दर्शयिष्यन्नाह—

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ॥

कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति सः ॥ २० ॥

त्यक्त्वेति । त्यक्त्वा कर्मस्वभिमानं फलासङ्गं च यथोक्तेन ज्ञानेन नित्यतृप्तो निराकाङ्क्षो विषयेष्वित्यर्थः । निराश्रय आश्रयरहितः । आश्रयो नाम यदाश्रित्य पुरुषार्थं सिसा(षा)धयिषति । दृष्टादृष्टेष्टफलसाधनाश्रयरहित इत्यर्थः । विदुषा क्रियमाणं कर्म परमार्थतोऽकर्मैव तस्य निष्क्रियात्मदर्शनसंपन्नत्वात् । तेनैवंभूतेन प्रयोजनाभावात्साधनं कर्म परित्यक्तव्यमेवेति प्राप्ते ततो निर्गमासंभवाल्लोकसंग्रहचिकीर्षया शिष्टविगर्हणापरिजिहीर्षया वा पूर्ववत्कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि निष्क्रियात्मदर्शनसंपन्नत्वान्नैव किञ्चित्करोति सः ॥ २० ॥

यः पुनः पूर्वोक्तविपरीतः प्रागेव कर्मरम्भाद्ब्रह्मणि सर्वान्तरे प्रत्यगात्मनि निष्क्रिये संजातात्मदर्शनः स दृष्टादृष्टेष्टविषयाशीर्विवर्जिततया दृष्टादृष्टार्थं कर्मणि प्रयोजनमपश्यन्ससाधनं कर्म संन्यस्य शरीरयात्रामात्रचेष्टो यतिर्ज्ञाननिष्ठो मुच्यत इत्येतमर्थं दर्शयितुमाह—

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ॥

शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाऽऽप्नोति किल्बिषम् ॥ २१ ॥

निरिति । निराशीर्निर्गता आशिषो यस्मात्स निराशीः, यतचित्तात्मा चित्तमन्तःकरणमात्मा बाह्यः कार्यकरणसंघातस्तावुभावपि यतौ संयतौ येन स यतचित्तात्मा, त्यक्तसर्वपरिग्रहस्त्यक्तः सर्वः परिग्रहो येन स त्यक्तसर्वपरिग्रहः, शारीरं शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं केवलं तत्राप्यभिमानवर्जितं कर्म कुर्वन्नाऽऽप्नोति न प्राप्नोति किल्बिषमनिष्टरूपं पापं धर्मं च । धर्मोऽपि मुमुक्षोः किल्बिषमेव बन्धापादकत्वात् । किं च शारीरं केवलं कर्मेत्यत्र किं शरीरनिर्वर्त्य शारीरं कर्माभिप्रेतमाहोस्विच्छरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शारीरं कर्मेति । किं चातो यदि शरीरनिर्वर्त्य शारीरं कर्म यदि वा शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शारीरमिति । उच्यते—यदा शरीरनिर्वर्त्य कर्म शारीरमभिप्रेतं स्यात्तदा दृष्टादृष्टप्रयोजनं कर्म प्रतिषिद्धमपि शरीरेण कुर्वन्नाऽऽप्नोति किल्बिषमिति ब्रुवतो विरुद्धाभिधानं प्रसज्येत ।

शास्त्रीयं च कर्म दृष्टादृष्टप्रयोजनं शरीरेण कुर्वन्नाऽऽप्नोति किल्बिषमित्यपि ब्रुवतोऽप्राप्तप्रतिषेधप्रसङ्गः । शरीरं कर्म कुर्वन्निति विशेषणात्केवलशब्दप्रयोगाच्च वाङ्मनसनिर्वर्त्यं कर्म विधिप्रतिषेधविषयं धर्माधर्मशब्दवाच्यं कुर्वन्प्राप्नोति किल्बिषमित्युक्तं स्यात् । तत्रापि वाङ्मनसाभ्यां विहितानुष्ठानपक्षे किल्बिषप्राप्तिवचनं विरुद्धमापद्येत । प्रतिषिद्धसेवापक्षेऽपि मृतार्थानुवादमात्रमनर्थकं स्यात् । यदा तु शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शरीरं कर्माभिप्रेतं भवेत्तदा दृष्टादृष्टप्रयोजनं कर्म विधिप्रतिषेधगम्यं शरीरवाङ्मनसनिर्वर्त्यमन्यदकुर्वन्स्तैरेव शरीरादिभिः शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं केवलशब्दप्रयोगादहं करोमीत्यभिमानवर्जितः शरीरादिचेष्टामात्रं लोकदृष्ट्या कुर्वन्नाऽऽप्नोति किल्बिषम् । एवंभूतस्य पापशब्दवाच्य-किल्बिषप्राप्त्यसंभवात्किल्बिषं संसारं नाऽऽप्नोति ज्ञानाग्निदग्धसर्वकर्मत्वादप्रतिबन्धेन मुच्यत एवेति पूर्वोक्तसम्यग्दर्शनफलानुवाद एवैषः । एवं शरीरं केवलं कर्मेत्यस्यार्थस्य परिग्रहे निरवयवं भवति ॥ २१ ॥

त्यक्तसर्वपरिग्रहस्य यतेरन्नादेः शरीरस्थितिहेतोः परिग्रहस्याभावाद्याचनादिना शरीरस्थितौ कर्तव्यतायां प्राप्तायाम् 'अयाचितमसंकल्पमुपपन्नं यदृच्छया' इत्यादिना वचनेनानुज्ञातं यतेः शरीरस्थितिहेतोरन्नादेः प्राप्तिद्वारमाविष्कुर्वन्नाह—

यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वंद्वातीतो विमत्सरः ॥

समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वाऽपि न निबध्यते ॥ २२ ॥

यदृच्छेति । यदृच्छालाभसंतुष्टोऽप्रार्थितोपगतो लाभो यदृच्छालाभस्तेन संतुष्टः संजातालंप्रत्ययो द्वंद्वातीतो द्वंद्वैः शीतोष्णादिभिर्हन्यमानोऽप्यविषणाचित्तो द्वंद्वातीत उच्यते । विमत्सरो विगतमत्सरो निर्वैरबुद्धिः समस्तुल्यो यदृच्छालाभस्य सिद्धावसिद्धौ च । य एवंभूतो यतिरन्नादेः शरीरस्थितिहेतोर्लाभालाभयोः समो हर्षविषादवर्जितः कर्मादावकर्मादिदर्शी यथामृतात्मदर्शननिष्ठः शरीरस्थितिमात्रप्रयोजने भिक्षाटनादिकर्मणि शरीरादिनिर्वर्त्यं नैव किंचित्करोम्यहं 'गुणा गुणेषु वर्तन्ते' इत्येवं सदा संपरिचक्षाण आत्मनः कर्तृत्वाभावं पश्यन्नैव किंचिद्भिक्षाटनादिकं कर्म करोति । लोकव्यवहारसामान्यदर्शनेन तु लौकिकैरारो-

पितकर्तृत्वे भिक्षाटनादौ कर्मणि कर्ता भवति । स्वानुभवेन तु शास्त्रप्र-
माणादिजनितेनाकर्तृत्वम् । स एवं पराध्यारोपितकर्तृत्वं शरीरास्थितिमात्र-
प्रयोजनं भिक्षाटनादिकं कर्म कृत्वाऽपि न निबध्यते बन्धहेतोः कर्मणः
सहेतुकस्य ज्ञानाग्निना दग्धत्वादित्युक्तानुवाद एवैषः ॥ २२ ॥

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गमित्यनेन श्लोकेन यः प्रारब्धकर्मा सन्यदा
निष्क्रियब्रह्मात्मदर्शनसंपन्नः स्यात्तदा तस्याऽऽत्मनः कर्तृकर्मप्रयोजना-
भावदर्शिनः कर्मपरित्यागे प्राप्ते कुतश्चिन्निमित्तात्तदसंभवे सति पूर्ववत्त-
स्मिन्कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति स इति कर्माभावः प्रद-
र्शितः । यस्यैवं कर्माभावो दर्शितस्तस्यैव—

गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ॥

यज्ञायाऽऽचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३ ॥

गतसङ्गस्य सर्वतो निवृत्तासक्तेर्मुक्तस्य निवृत्तधर्माधर्मादिबन्धनस्य
ज्ञानावस्थितचेतसो ज्ञान एवावस्थितं चेतो यस्य सोऽयं ज्ञानावस्थित-
चेतास्तस्य यज्ञाय यज्ञनिर्वृत्यर्थमाचरतो निर्वर्तयतः कर्म समग्रं सहा-
ग्रेण फलेन वर्तत इति समग्रं कर्म तत्समग्रं प्रविलीयते विनश्यती-
त्यर्थः ॥ २३ ॥

कस्मात्पुनः कारणात्क्रियमाणं कर्म स्वकार्यारम्भमकुर्वत्समग्रं प्रवि-
लीयत इत्युच्यते यतः—

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ॥

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४ ॥

ब्रह्मेति । ब्रह्मार्पणं येन करणेन ब्रह्मविद्ब्रह्मविश्रावर्षयति तद्ब्रह्मै-
वेति पश्यति तस्याऽऽत्मव्यतिरेकेणाभावं पश्यति यथा शुक्तिकायां
रजताभावं पश्यति तदुच्यते ब्रह्मैवार्पणमिति । यथा यद्रजतं तच्छु-
क्तिकैवेति । ब्रह्म, अर्पणमित्यसमस्ते पदे ।

यदर्पणबुद्ध्या गृह्यते लोके तदस्य ब्रह्मविदो ब्रह्मैवेत्यर्थः । ब्रह्म हवि-
स्तथा यद्ब्रह्मविद्बुद्ध्या गृह्यमाणं तद्ब्रह्मैवास्य । तथा ब्रह्माग्राविति समस्तं
पदम् । अग्निरपि ब्रह्मैव यत्र हूयते ब्रह्मणा कर्त्रा ब्रह्मैव कर्तेत्यर्थः ।

यत्तेन हुतं हवनाक्रिया तद्ब्रह्मैव । यत्तेन गन्तव्यं फलं तदपि ब्रह्मैव ।
 ब्रह्मकर्मसमाधिना ब्रह्मैव कर्म ब्रह्मकर्म तस्मिन्समाधिर्यस्य स ब्रह्मक-
 र्मसमाधिस्तेन ब्रह्मकर्मसमाधिना ब्रह्मैव गन्तव्यम् । एवं लोकसंग्रहं
 चिकीर्षुणाऽपि क्रियमाणं कर्म परमार्थतोऽकर्म ब्रह्मबुद्ध्युपमृदितत्वात् ।
 एवं सति निवृत्तकर्मणोऽपि सर्वकर्मसंन्यासिनः सम्यग्दर्शनस्तुत्यर्थं
 यज्ञत्वसंपादनं ज्ञानस्य सुतरामुपपद्यते यदर्पणाद्यधियज्ञे प्रसिद्धं तद-
 स्याध्यात्मं ब्रह्मैव परमार्थदर्शिन इति । अन्यथा सर्वस्य ब्रह्मत्वेऽ-
 र्पणादीनामेव विशेषतो ब्रह्मत्वाभिधानमनर्थकं स्यात् । तस्माद्ब्रह्मैवेदं
 सर्वमित्यभिजानतो विदुषः सर्वकर्माभावः । कारकबुद्ध्यभावाच्च । न हि
 कारकबुद्धिरहितं यज्ञाख्यं कर्म दृष्टम् । सर्वमेवाग्निहोत्रादिकं कर्म
 शब्दसमर्पितदेवताविशेषसंप्रदानादिकारकबुद्धिमत्कर्त्राभिमानफलाभिसं-
 धिमच्च दृष्टं नोपमृदितक्रियाकारकफलभेदबुद्धिमत्कर्तृत्वाभिमानफलाभि-
 संधिरहितं वा । इदं तु ब्रह्मबुद्ध्युपमृदितार्पणादिकारकक्रियाफलभेद-
 बुद्धिकर्मातोऽकर्मैव तत् ।

तथा च दर्शितं 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' 'कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव
 किञ्चित्करोति सः' 'गुणा गुणेषु वर्तन्ते' 'नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो
 मन्येत तत्त्ववित्' इत्यादिभिः । तथा च दर्शयंस्तत्र तत्र क्रियाकारक-
 फलभेदबुद्ध्युपमर्दं करोति । दृष्टा च काम्याग्निहोत्रादौ कामोपमर्देन
 काम्याग्निहोत्रादिहानिः । तथा मतिपूर्वकामतिपूर्वकादीनां कर्मणां कार्य-
 विशेषस्याऽऽरम्भकत्वं दृष्टम् । तथेहापि ब्रह्मबुद्ध्युपमृदितार्पणादिकार-
 कक्रियाफलभेदबुद्धेर्बाह्यचेष्टामात्रेण कर्मापि विदुषोऽकर्म संपद्यते । अत
 उक्तं समग्रं प्रविलीयत इति । अत्र केचिदाहुयद्ब्रह्म तदर्पणादीनि । ब्रह्मैव
 किलार्पणादिना पञ्चविधेन कारकात्मना व्यवस्थितं सत्तदेव कर्म
 करोति । तत्र नार्पणादिबुद्धिर्निर्वर्त्यते किं त्वर्पणादिषु ब्रह्मबुद्धिराधी-
 यते । यथा प्रतिमादौ विष्णवादिबुद्धिर्यथा वा नामादौ ब्रह्मबुद्धिरिति ।
 सत्यमेवमपि स्याद्यदि ज्ञानयज्ञस्तुत्यर्थं प्रकरणं न स्यात् । अत्र तु सम्य-
 ग्दर्शनं ज्ञानयज्ञशब्दितमनेकान्यज्ञशब्दितान्क्रियाविशेषानुपन्यस्य 'श्रेया-
 न्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः' इति ज्ञानं स्तौति । अत्र च समर्थमिदं वचनं

१ क. ख. ग. झ. 'त्वात्तदेवं' । २ ख. ग. च. झ. 'याकर्मक' । ३ क. 'कर्मकर्म' । ४ झ.
 'दि क' । ५ क. 'द्विमत्कर्मा' । ६ घ. तथा । ७ क. ख. ग. च. झ. 'वैकत्वादी' । ८ ख. ग.
 घ. 'निर्वर्त्य' । ९ क. च ।

ब्रह्मार्पणमित्यादि ज्ञानस्य यज्ञत्वसंपादनेऽन्यथा सर्वस्य ब्रह्मत्वेऽर्पणा-
दीनामेव विशेषतो ब्रह्मत्वाभिधानमनर्थकं स्यात् । ये त्वर्पणादिषु प्रति-
मायां विष्णुदृष्टिवद्ब्रह्मदृष्टिः क्षिप्यते नामादिष्विव चेति ब्रुवते न तेषां
ब्रह्मविद्योक्तेह विवक्षिता स्यादर्पणादिविषयत्वाज्ज्ञानस्य । न च दृष्टिसं-
पादनज्ञानेन मोक्षफलं प्राप्यते 'ब्रह्मैव तेन गन्तव्यम्' इति चोच्यते ।
विरुद्धं च सम्यग्दर्शनमन्तरेण मोक्षफलं प्राप्यत इति । प्रकृतविरोधश्च ।
सम्यग्दर्शनं च प्रकृतं 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' इत्यत्रान्ते च सम्य-
ग्दर्शनं तस्यैवोपसंहारात् । 'श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः' 'ज्ञानं
लब्ध्वा परां शान्तिम्' इत्यादिना सम्यग्दर्शनस्तुतिमेव कुर्वन्नुपक्षीणोऽ-
ध्यायः । तत्राकस्मादर्पणादौ ब्रह्मदृष्टिरप्रकरणे प्रतिमायामिव विष्णुदृष्टि-
रुच्यत इत्यनुपपन्नम् । तस्माद्यथाव्याख्यातार्थ एवायं श्लोकः ॥ २४ ॥

तत्राधुना सम्यग्दर्शनस्य यज्ञत्वं संपाद्य तत्स्तुत्यर्थमन्येऽपि यज्ञा
उपक्षिप्नन्ते दैवमेवेत्यादिना—

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ॥

ब्रह्माग्रावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुहति ॥ २५ ॥

दैवमेव देवा इज्यन्ते येन यज्ञेनासौ दैवो यज्ञस्तमेवापरे
यज्ञं योगिनः कर्मिणः पर्युपासते कुर्वन्तीत्यर्थः । ब्रह्माग्रा
“सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” “यत्साक्षादपरो-
क्षाद्ब्रह्म” “य आत्मा सर्वान्तरः” इत्यादिवचनोक्तमशनायादिसुर्व-
संसारधर्मवर्जितं नेति नेतीति निरस्ताशेषविशेषं ब्रह्मशब्देनोच्यते ।
ब्रह्म च तदग्निश्च स होमाधिकरणत्वविवक्षया ब्रह्माग्निस्तस्मिन्ब्रह्माग्रा-
वपरेऽन्ये ब्रह्मविदो यज्ञं यज्ञशब्दवाच्य आत्माऽऽत्मनामसु यज्ञशब्दस्य
पाठात्तमात्मानं यज्ञं परमार्थतः परमेव ब्रह्म सन्तं बुद्ध्याद्युपाधिसंयुक्त-
मध्यस्तसर्वोपाधिधर्मकमाहुतिरूपं यज्ञेनैवाऽऽत्मनैवोक्तलक्षणेनोपजुहति
प्रक्षिपन्ति । सोपाधिकस्याऽऽत्मनो निरुपाधिकेन परब्रह्मस्वरूपेणैव
यद्दर्शनं स तस्मिन्होमस्तं कुर्वन्ति ब्रह्मात्मैकत्वदर्शननिष्ठाः संन्यासिन
इत्यर्थः । सोऽयं सम्यग्दर्शनलक्षणो यज्ञो दैवयज्ञादिषु यज्ञेषूपक्षिप्यते
ब्रह्मार्पणमित्यादिश्लोकैः 'श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप' इत्या-
दिना स्तुत्यर्थम् ॥ २५ ॥

१ घ. तत्र यस्मा° । २ ख. ग. रत्र प्र° । च. रन्वप्र° । ३ क. झ. ते विष्णुस्य ब्र° ।
४ ख. ग. च. झ. कद° । ५ ख. ग. च. झ. ते श्रे° ।

श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुहति ॥

शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुहति ॥ २६ ॥

श्रोत्रादीनीति । श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये योगिनः संयमाग्निषु प्रतीन्द्रियं संयमो मिद्यत इति बहुवचनम्, संयमा एवाग्नयस्तेषु जुहतीन्द्रियसंयममेव कुर्वन्तीत्यर्थः । ‘शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुहति’ इन्द्रियाण्येवाग्नयस्तेष्विन्द्रियाग्निषु जुहति श्रोत्रादिभिरविरुद्धविषयग्रहणं होमं मन्यन्ते ॥ २६ ॥

किं च—

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ॥

आत्मसंयमयोगाग्नौ जुहति ज्ञानदीपिते ॥ २७ ॥

सर्वाणीति । सर्वाणीन्द्रियकर्माणीन्द्रियाणां कर्माणीन्द्रियकर्माणि तथा प्राणकर्माणि प्राणो वायुराध्यात्मिकस्तत्कर्माण्याकुञ्चनप्रसारणादीनि तानि चापर आत्मसंयमयोगाग्नावात्मनि संयम आत्मसंयमः स एव योगाग्निस्तस्मिन्नात्मसंयमयोगाग्नौ जुहति प्रक्षिपन्ति ज्ञानदीपिते स्नेहेनेव प्रदीपिते विवेकविज्ञानेनोज्ज्वलभावमापादिते प्रविलापयन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथाऽपरे ॥

स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥ २८ ॥

द्रव्येति । द्रव्ययज्ञास्तीर्थेषु द्रव्यविनियोगं यज्ञबुद्ध्या कुर्वन्ति ये ते द्रव्ययज्ञाः, तपोयज्ञा ये तपस्विनस्ते तपोयज्ञाः, योगयज्ञाः प्राणायामप्रत्याहारादिलक्षणो योगो यज्ञो येषां ते योगयज्ञास्तथाऽपरे स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च स्वाध्यायो यथाविधि ऋगाद्यभ्यासो यज्ञो येषां ते स्वाध्याययज्ञा ज्ञानयज्ञा ज्ञानं शास्त्रार्थपरिज्ञानं यज्ञो येषां ते ज्ञानयज्ञाश्च यतयो यतनशीलाः संशितव्रताः सभ्यक्लिशतानि तनूकृतानि तीक्ष्णीकृतानि व्रतानि येषां ते संशितव्रताः ॥ २८ ॥

किं च—

अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथाऽपरे ॥

प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ॥ २९ ॥

अपान इति । अपानेऽपानवृत्तौ जुह्वति प्रक्षिपन्ति प्राणं प्राणवृत्तिं पूरकाख्यं प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः । प्राणेऽपानं तथाऽपरे जुह्वति रेचकाख्यं च प्राणायामं कुर्वन्तीत्येतत्, प्राणापानगती मुखनासिकाभ्यां वायोर्निर्गमनं प्राणस्य गतिस्तद्विपर्ययेणाधोगमनमपानस्य ते प्राणापानगती एते रुद्ध्वा निरुध्य प्राणायामपरायणाः प्राणायामतत्पराः कुम्भकाख्यं प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥

किं च—

अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति ॥

सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥

अपर इति । अपरे नियताहारा नियतः परिमित आहारो येषां ते नियताहाराः सन्तः प्राणान्वायुभेदान्प्राणेष्वेव जुह्वति । यस्य यस्य वायोर्जयः क्रियत इतरान्वायुभेदांस्तस्मिंस्तस्मिञ्जुह्वति ते तत्र प्रविष्टा इव भवन्ति । सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषा यज्ञैर्यथोक्तैः क्षपितो नाशितः कल्मषो येषां ते यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥

एवं यथोक्तान्यज्ञान्निर्वर्त्य—

यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ॥

नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥ ३१ ॥

यज्ञशिष्टामृतभुजो यज्ञानां शिष्टं यज्ञशिष्टं यज्ञशिष्टं च तदमृतं च यज्ञशिष्टामृतं तद्भुञ्जत इति यज्ञशिष्टामृतभुजो यथोक्तान्यज्ञान्कृत्वा तच्छिष्टेन कालेन यथाविधि चोदितमन्नममृताख्यं भुञ्जत इति यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति गच्छन्ति ब्रह्म सनातनं चिरंतनं मुमुक्षवश्चेत्कालांति-क्रमापेक्षयेति सामर्थ्याद्भ्रम्यते । नायं लोकः सर्वप्राणिसाधारणोऽप्यस्ति यथोक्तानां यज्ञानामेकोऽपि यज्ञो यस्य नास्ति सोऽयज्ञस्तस्य कुतोऽन्यो विशिष्टसाधनसाध्यः कुरुसत्तम ॥ ३१ ॥

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ॥

कर्मजान्विद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥ ३२ ॥

एवमिति । एवं यथोक्ता बहुविधा बहुप्रकारा यज्ञा वितता विस्तीर्णा ब्रह्मणो वेदस्य मुखे द्वारे वेदद्वारेणावगम्यमाना ब्रह्मणो मुखे वितता उच्यन्ते, तद्यथा वाचि हि प्राणं जुहुम इत्यादयः । कर्मजान्कायिकवाचिकमानसकर्मोद्भवान्विद्धि तान्सर्वाननात्मजान् । निर्व्यापारो ह्यात्मा । अतः एवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसेऽशुभात् । न मद्यापारा इमे निर्व्यापारोऽहमुदासीन इत्येवं ज्ञात्वाऽस्मात्सम्यग्दर्शनान्मोक्ष्यसे संसारबन्धनादित्यर्थः ॥ ३२ ॥

ब्रह्मार्पणमित्यादिश्लोकेन सम्यग्दर्शनस्य यज्ञत्वं संपादितं यज्ञाश्चानेक उपदिष्टास्तैः सिद्धपुरुषार्थप्रयोजनैर्ज्ञानं स्तूयते । कथम्—

श्रेयान्द्रव्यमयायज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप ॥

सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ३३ ॥

श्रेयानिति । श्रेयान्द्रव्यमयाद्रव्यसाधनसाध्याद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञो हे परंतप । द्रव्यमयो हि यज्ञः फलस्याऽऽरम्भको ज्ञानयज्ञो न फलारम्भकोऽतः श्रेयान्प्रशस्यतरः । कथं, यतः सर्वं कर्म समस्तमखिलमप्रतिबद्धं पार्थ ज्ञाने मोक्षसाधने सर्वतः संप्लुतोदकस्थानीये परिसमाप्यतेऽन्तर्भवतीत्यर्थः । “यथा कृताय विजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेनं सर्वं तदभिसमेति यत्किंचित्पजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्स वेद” इति श्रुतेः ॥ ३३ ॥

तदेतद्विशिष्टं ज्ञानं तर्हि केन प्राप्यत इत्युच्यते—

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ॥

उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥

तद्विद्धीति । तद्विद्धि विजानीहि येन विधिना प्राप्यत इत्याचार्यानिभिर्गुरुभिः प्रणिपातेन प्रकर्षेण नीचैः पतनं प्रणिपातो दीर्घनमस्कारस्तेन कथं बन्धः कथं मोक्षः का विद्या का चाविद्येति परिप्रश्नेन सेवया गुरुश्रुश्रूषयैवसादिना प्रश्नेणाऽऽवर्जिता आचार्या उपदेक्ष्यन्ति कथायिष्यन्ति ते ज्ञानं यथोक्तविशेषणं ज्ञानिनो ज्ञानवन्तोऽपि केचिद्यथावत्तत्त्वदर्श-

नशीला अपरे नातो विशिनष्टि तत्त्वदर्शिन इति । ये सम्यग्दर्शिनस्तैरु-
पादिष्टं ज्ञानं कार्यक्षमं भवति नेतरदिति भगवतो मतम् ॥ ३४ ॥

तथा च सतीदमपि समर्थं वचनम्—

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ॥

येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ ३५ ॥

यदिति । यज्ज्ञात्वा यज्ज्ञानं तैरुपादिष्टमधिगम्य प्राप्य पुनर्भूयो मोह-
मेवं यथेदानीं मोहं गतोऽसि पुनरेवं न यास्यसि हे पाण्डव । किं च येन
ज्ञानेन भूतान्यशेषेण ब्रह्मादीनि स्तम्बपर्यन्तानि द्रक्ष्यसि साक्षादा-
त्मनि प्रत्यगात्मानि मत्संस्थानीमानि भूतानीति, अथो अपि मयि वासु-
देवे परमेश्वरे चेमानीति क्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वं सर्वोपनिषत्प्रसिद्धं द्रक्ष्यसी-
त्यर्थः ॥ ३५ ॥

किं चैतस्य ज्ञानस्य माहात्म्यम्—

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ॥

सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ॥ ३६ ॥

अपीति । अपि चेदसि पापेभ्यः पापकृद्भ्यः सर्वेभ्योऽतिशयेन पाप-
कृत्पापकृत्तमः सर्वं ज्ञानप्लवेनैव ज्ञानमेव प्लवं कृत्वा वृजिनं वृजिनार्णवं
पापं संतरिष्यसि, धर्मोऽपीह मुमुक्षोः पापमुच्यते ॥ ३६ ॥

ज्ञानं कथं नाशयति पापमिति सदृष्टान्तमुच्यते—

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ॥

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ ३७ ॥

यथेति । यथैधांसि काष्ठानि समिद्धः सम्यग्निद्धो दीप्तोऽग्निर्भस्मसा-
द्भस्मीभावं कुरुतेऽर्जुन ज्ञानमेवाग्निर्ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कु-
रुते तथा निर्बीजी करोतीत्यर्थः । न हि साक्षादेव ज्ञानाग्निः कर्माणीन्ध-
नवद्भस्मीकर्तुं शक्नोति, तस्मात्सम्यग्दर्शनं सर्वकर्मणां निर्बीजत्वे कारण-
मित्यभिप्रायः । सामर्थ्याद्येन कर्मणा शरीरमारब्धं तत्प्रवृत्तफलत्वा-
दुपभोगेनैव क्षीयतेऽतो यान्यप्रवृत्तफलानि ज्ञानोत्पत्तेः प्राक्कृतानि
ज्ञानसहभावीनि चातीतानेकजन्मकृतानि च तान्येव सर्वाणि भस्मसा-
त्कुरुते ॥ ३७ ॥

यत एवमतः—

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ॥

तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनाऽऽत्मनि विन्दति ॥ ३८ ॥

न हीति । न हि ज्ञानेन सदृशं तुल्यं पवित्रं पावनं शुद्धिकरमिह विद्यते तज्ज्ञानं स्वयमेव योगसंसिद्धो योगेन कर्मयोगेन(ण) समाधियोगेन च संसिद्धः संस्कृतो योग्यतामापन्नो मुमुक्षुः कालेन महताऽऽत्मनि विन्दति लभत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

येनैकान्तेन ज्ञानप्राप्तिर्भवति स उपाय उपदिश्यते—

श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ॥

ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९ ॥

श्रद्धावानिति । श्रद्धावाञ्छ्रद्धालुर्लभते ज्ञानम् । श्रद्धालुत्वेऽपि भवति कश्चिन्मन्दप्रस्थानोऽत आह तत्परो गुरुपासनादाववियुक्तो ज्ञानलब्ध्युपाये श्रद्धावांस्तत्परोऽप्यजितेन्द्रियः स्यादित्यत आह संयतेन्द्रियः संयतानि विषयेभ्यो निवर्तितानि यस्येन्द्रियाणि स संयतेन्द्रियः । य एवंभूतः श्रद्धावांस्तत्परः संयतेन्द्रियश्च सोऽवश्यं ज्ञानं लभते । प्रणिपातादिस्तु बाह्योऽनैकान्तिकोऽपि भवति मायावित्वासंभवान्न तु तच्छ्रद्धावत्त्वादावित्येकान्ततो ज्ञानलब्ध्युपायः । किं पुनर्ज्ञानलाभात्स्यादित्युच्यते ज्ञानं लब्ध्वा परां मोक्षाख्यां शान्तिमुपरतिमचिरेण क्षिप्रमेवाधिगच्छति । सम्यग्दर्शनात्क्षिप्रं मोक्षो भवतीति सर्वशास्त्रन्यायप्रसिद्धः सुनिश्चितोऽर्थः ॥ ३९ ॥

अत्र संशयो न कर्तव्यः पापिष्ठो हि संशयः, कथमुच्यते—

अज्ञश्चाश्रद्धानश्च संशयात्मा विनश्यति ॥

नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥ ४० ॥

अज्ञश्चेति । अज्ञश्चानात्मज्ञोऽश्रद्धानश्च संशयात्मा च विनश्यति । अज्ञाश्रद्धानौ यद्यपि विनश्यतस्तथाऽपि न तथा यथा संशयात्मा, संशयात्मा तु पापिष्ठः सर्वेषाम् । कथं, नायं साधारणोऽपि लोकोऽस्ति

तथा न परो लोको न सुखं तत्रापि संशयोपपत्तेः संशयात्मनः संशय-
चित्तस्य । तस्मात्संशयो न कर्तव्यः ॥ ४० ॥

कस्मात्—

योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ॥

आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ॥ ४१ ॥

योगेति । योगसंन्यस्तकर्माणं परमार्थदर्शनलक्षणेन योगेन संन्य-
स्तानि कर्माणि येन परमार्थदर्शिना धर्माधर्माख्यानि(णि) तं योगसंन्य-
स्तकर्माणम् । कथं योगसंन्यस्तकर्मेत्याह ज्ञानेनाऽऽत्मेश्वरैकत्वदर्शनल-
क्षणेन संछिन्नः संशयो यस्य स ज्ञानसंछिन्नसंशयः । य एवं योगसं-
न्यस्तकर्मां तमात्मवन्तमप्रमत्तं गुणचेष्टारूपेण दृष्टानि कर्माणि न निब-
ध्नन्त्यनिष्टादिरूपं फलं नाऽऽरभन्ते हे धनंजय ॥ ४१ ॥

यस्मात्कर्मयोगानुष्ठानाद्दुष्टाद्विषयहेतुकज्ञानसंछिन्नसंशयो न निब-
ध्यते कर्मभिर्ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वादेव यस्माच्च ज्ञानकर्मानुष्ठानविषये
संशयवान्विनश्यति—

तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनाऽऽत्मनः ॥

छित्त्वेन संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥ ४२ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मप-
र्वाणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानकर्मसंन्यासयोगो
नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

तस्मादिति । तस्मात्पापिष्ठमज्ञानसंभूतमज्ञानादविवेकाज्जातं हृत्स्थं
हृदि बुद्धौ स्थितं ज्ञानासिना शोकमोहादिदोषहरं सम्यग्दर्शनं ज्ञानं
तदेवासिः खड्गस्तेन ज्ञानासिनाऽऽत्मनः स्वस्याऽऽत्मविषयत्वात्संश-
यस्य । न हि परस्य संशयः परेण च्छेत्तव्यतां प्राप्तौ येन स्वस्येति
विशेष्यतेऽत आत्मविषयोऽपि स्वस्यैव भवति । छित्त्वेन संशयं स्ववि-

नाशहेतुभूतं योगं सम्यग्दर्शनोपायकर्मानुष्ठानमातिष्ठ कुर्वित्यर्थः । उत्तिष्ठेदानीं युद्धाय भारतेति ॥ ४२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये ब्रह्मयज्ञप्रशंसा नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

‘कर्मण्यकर्म यः पश्येत्’ इत्यारभ्य ‘स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत’ ‘ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं’ ‘शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्’ ‘यदृच्छालाभसंतुष्टः’ ‘ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः’ ‘कर्मजान्विद्धि तान्सर्वान्’ ‘सर्वं कर्माखिलं पार्थ’ ‘ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि’ ‘योगसंन्यस्तकर्माणम्’ इत्यन्तैर्वचनैः सर्वकर्मसंन्यासमवोचद्भगवान्, ‘छित्त्वेन संशयं योगमातिष्ठ’ इत्यनेन वचनेन योगं च कर्मानुष्ठानलक्षणमनुतिष्ठेत्तुक्तवान् । तयोरुभयोश्च कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोः स्थितिगतिवत्परस्परविरोधादेकेन सह कर्तुमशक्यत्वात्कालभेदेन चानुष्ठानविधानाभावादर्थदेतयोरन्यतरकर्तव्यताप्राप्तौ सत्यां यत्प्रशस्यतरमेतयोः कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोस्तत्कर्तव्यं नेतरेदित्थेवं मन्यमानः प्रशस्यतरबुभुत्सयाऽर्जुन उवाच संन्यासं कर्मणां कृष्णेत्यादिना ।

ननु चाऽऽत्मविदो ज्ञानयोगेन निष्ठां प्रतिपिपादयिषन्पूर्वोदाहृतैर्वचनैर्भगवान्सर्वकर्मसंन्यासमवोचन्न त्वनात्मज्ञस्यातश्च कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोर्भिन्नपुरुषविषयत्वादन्यतरस्य प्रशस्यतरत्वबुभुत्सया प्रश्नोऽनुपपन्नः । सत्यमेव त्वदभिप्रायेण प्रश्नो नोपपद्यते प्रष्टुः स्वाभिप्रायेण पुनः प्रश्नो युज्यत एवेति वदामः । कथं, पूर्वोदाहृतैर्वचनैर्भगवता कर्मसंन्यासस्य कर्तव्यतया विवक्षितत्वात्प्राधान्यमन्तरेण च कर्तारं तस्य कर्तव्यत्वासंभवात् । अनात्मविदपि कर्ता पक्षे प्राप्तोऽनूद्यत एव न पुनरात्मवित्कर्तृकत्वमेव संन्यासस्य विवक्षितमिति । एवं मन्वानस्यार्जुनस्य कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोरविवक्षितपुरुषकर्तृकत्वम-

प्यस्तीति पूर्वोक्तेन प्रकारेण तयोः परस्परविरोधादन्यतरस्य कर्तव्यत्वे प्राप्ते प्रशस्यतरं च कर्तव्यं नेतरदिति प्रशस्यतरविविदिषया प्रश्नो नानुपपन्नः । प्रतिवचनवाक्यार्थनिरूपणेनापि प्रष्टुरभिप्राय एवमेवेति गम्यते ।

कथं संन्यासकर्मयोगौ निःश्रेयसकरौ तयोस्तु कर्मयोगो विशिष्यत इति प्रतिवचनमेतन्निरूप्यं किमनेनाऽऽत्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोर्निःश्रेयसकरत्वं प्रयोजनमुक्त्वा तयोरेव कुतश्चिद्विशेषात्कर्मसंन्यासात्कर्मयोगस्य विशिष्टत्वमुच्यत आहोस्विदनात्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोस्तदुभयमुच्यत इति । किं चातो यद्यात्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोर्निःश्रेयसकरत्वं तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगस्य विशिष्टत्वमुच्यते यदि वाऽनात्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोस्तदुभयमुच्यत इति । अत्रोच्यते, आत्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोरसंभवात्तयोर्निःश्रेयसकरत्ववचनं तदीयाच्च कर्मसंन्यासात्कर्मयोगस्य विशिष्टत्वाभिधानमित्येतदुभयमनुपपन्नम् । यद्यनात्मविदः कर्मसंन्यासस्तत्पतिकूलश्च कर्मानुष्ठानलक्षणः कर्मयोगः संभवेतां तदा तयोर्निःश्रेयसकरत्वोक्तिः कर्मयोगस्य च कर्मसंन्यासाद्विशिष्टत्वाभिधानमित्येतदुभयमुपपद्यते, आत्मविदस्तु संन्यासकर्मयोगयोरसंभवात्तयोर्निःश्रेयसकरत्वाभिधानं कर्मसंन्यासाच्च कर्मयोगो विशिष्यत इति चानुपपन्नम् । अत्राऽऽह, किमात्मविदः संन्यासकर्मयोगयोरप्यसंभव आहोस्विदन्यतरस्यासंभवो यदा चान्यतरस्यासंभवस्तदा किं कर्मसंन्यासस्योत कर्मयोगस्येत्यसंभवे कारणं च वक्तव्यमिति ।

अत्रोच्यते, आत्मविदो निवृत्तमिथ्याज्ञानत्वाद्विपर्ययज्ञानमूलस्य कर्मयोगस्यासंभवः स्याज्जन्मादिसर्वविक्रियाराहितत्वेन निष्क्रियमात्मानमात्मत्वेन यो वेत्ति तस्याऽऽत्मविदः सम्यग्दर्शनेनापास्तमिथ्याज्ञानस्य निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणं सर्वकर्मसंन्यासमुक्त्वा तद्विपरीतस्य मिथ्याज्ञानमूलकर्तृत्वाभिमानपुरःसरस्य सक्रियात्मस्वरूपावस्थानरूपस्य कर्मयोगस्येह शास्त्रे तत्र तत्राऽऽत्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु सम्यग्ज्ञानमिथ्याज्ञानतत्कार्यविरोधाद्भावः प्रतिपाद्यते यस्मात्तस्मादात्मविदो निवृत्तमिथ्याज्ञानस्य विपर्ययज्ञानमूलः कर्मयोगो न संभवतीति

युक्तमुक्तं स्यात् । केषु केषु पुनरात्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेष्व्वात्मविदः कर्माभावः प्रतिपाद्यत इति । अत्रोच्यते, अविनाशि तु तद्विद्धीति प्रकृत्य 'य एनं वेत्ति हन्तारम्' 'वेदाविनाशिनं नित्यम्' इत्यादौ तत्र तत्राऽऽत्मविदः कर्माभाव उच्यते ।

ननु च कर्मयोगोऽप्यात्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु तत्र तत्र प्रतिपाद्यत एव तद्यथा 'तस्माद्युध्यस्व भारत' 'स्वधर्ममपि चावेक्ष्य' 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' इत्यादावतश्च कथमात्मविदः कर्मयोगस्यासंभवः स्यादिति । अत्रोच्यते सम्यग्ज्ञानमिथ्याज्ञानतत्कार्यविरोधात् । 'ज्ञानयोगेन सांख्यानाम्' इत्यनेन सांख्यानामात्मतत्त्वविदामनात्मवित्कर्तृककर्मयोगानिष्ठातो निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणाया ज्ञानयोगनिष्ठायाः पृथक्करणात्कृतकृत्यत्वेनाऽऽत्मविदः प्रयोजनान्तराभावात् 'तस्य कार्यं न विद्यते' इति कर्तव्यान्तराभाववचनाच्च । 'न कर्मणामनारम्भात्' 'संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्नुमयोगतः' इत्यादिना चाऽऽत्मज्ञानाङ्गत्वेन कर्मयोगस्य विधानात्, 'योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते' इत्यनेन चोत्पन्नसम्यग्दर्शनस्य कर्मयोगाभाववचनात् । 'शरीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाऽऽप्नोति किल्बिषम्' इति च शरीरस्थितिकारणातिरिक्तस्य कर्मणो निवारणात् 'नैव किंचित्करोमीति युक्तो भन्येत तत्त्ववित्' इत्यनेन च शरीरस्थितिमात्रप्रयुक्तेष्वपि दर्शनश्रवणादिकर्मस्वात्मयाथात्म्यविदः करोमीति प्रत्ययस्य समाहितचेतस्तया सदाऽकर्तव्यत्वोपदेशादात्मतत्त्वविदः सम्यग्दर्शनविरुद्धो मिथ्याज्ञानहेतुकः कर्मयोगः स्वप्नेऽपि न संभावयितुं शक्यते यस्मात्तस्मादनात्मवित्कर्तृकयोरेव संन्यासकर्मयोगयोर्निःश्रेयसकरत्ववचनं तदीयाच्च कर्मसंन्यासात्पूर्वोक्तात्मवित्कर्तृकसर्वकर्मसंन्यासविलक्षणात्सत्येव कर्तृत्वविज्ञाने कर्मैकदेशविषयाद्यमनियमादिसहितत्वेन च दुरनुष्ठेयत्वात्सुकरत्वेन च कर्मयोगस्य विशिष्टत्वाभिधानमित्येवं प्रतिवचनवाक्यार्थनिरूपणेनापि पूर्वोक्तः प्रष्टुरभिप्रायो निश्चीयत इति स्थितम् ।

'ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते' इत्यत्र ज्ञानकर्मणोः सहासंभवे यच्छ्रेय एतयोस्तन्मे ब्रूहीत्येवं पृष्टोऽर्जुनेन भगवान्सांख्यानां संन्यासिनां ज्ञानयोगेन

निष्ठा पुनः कर्मयोगेन(ण) योगिनां निष्ठा प्रोक्तेति निर्णयं चकार । न च संन्यसनादेव केवलात्सिद्धिं समधिगच्छतीति वचनाज्ज्ञानसहितस्य सिद्धिसाधनत्वमिष्टं कर्मयोगस्य च विधानात् । ज्ञानरहितः संन्यासः श्रेयान्किकं वा कर्मयोगः श्रेयानित्येतयोर्विशेषबुभुत्सया—

अर्जुन उवाच—

संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ॥

यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ १ ॥

संन्यासं परित्यागं कर्मणां शास्त्रीयाणामनुष्ठानविशेषाणां शंससि कथयसीत्येतत् । पुनर्योगं च तेषामेवानुष्ठानमवश्यकर्तव्यत्वं शंसस्यतो मे कतरच्छ्रेय इति संशयः किं कर्मानुष्ठानं श्रेयः किंवा तद्ज्ञानमिति प्रशस्यतरं चानुष्ठेयमतश्च यच्छ्रेयः प्रशस्यतरमेतयोः कर्मसंन्यासकर्मानुष्ठानयोर्यदनुष्ठानाच्छ्रेयोवाप्तिर्मम स्यादिति मन्यसे तदेकमन्यतरत्सहैकपुरुषानुष्ठेयत्वासंभवान्मे ब्रूहि सुनिश्चितमभिप्रेतं तवेति ॥ १ ॥

स्वाभिप्रायमाचक्षाणो निर्णयाय—

श्रीभगवानुवाच—

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ॥

तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥ २ ॥

संन्यासः कर्मणां परित्यागः कर्मयोगश्च तेषामनुष्ठानं तावुभावपि निःश्रेयसकरौ निःश्रेयसं मोक्षं कुर्वति ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेनोभौ यद्यपि निःश्रेयसकरौ तथाऽपि तयोस्तु निःश्रेयसहेत्वोः कर्मसंन्यासात्केवलात्कर्मयोगो विशिष्यत इति कर्मयोगं स्तौति ॥ २ ॥

कस्मादित्याह—

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति ॥

निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं बन्धात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

ज्ञेय इति । ज्ञेयो ज्ञातव्यः स कर्मयोगी नित्यसंन्यासीति यो न द्वेष्टि किञ्चित् काङ्क्षति दुःखसुखे तत्साधने चैवंविधो यः कर्मणि वर्तमानोऽपि स नित्यसंन्यासीति ज्ञातव्य इत्यर्थः । निर्द्वन्द्वो द्वंद्ववर्जितो हि यस्मान्महाबाहो सुखं बन्धादनायासेन प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

संन्यासकर्मयोगयोर्भिन्नपुरुषानुष्ठेययोर्विरुद्धयोः फलेऽपि विरोधो युक्तो न तूभयोर्निःश्रेयसकरत्वमेवेति प्राप्त इदमुच्यते—

सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ॥

एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम् ॥ ४ ॥

सांख्ययोगाविति । सांख्ययोगौ पृथग्विरुद्धभिन्नफलौ बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः । पण्डितास्तु ज्ञानिन एकं फलमविरुद्धमिच्छन्ति । कथमेकमपि सांख्ययोगयोः सम्यगास्थितः सम्यगनुष्ठितवानित्यर्थः । उभयोर्विन्दते फलमुभयोस्तदेव हि निःश्रेयसं फलमतो न फले विरोधोऽस्ति । ननु संन्यासकर्मयोगशब्देन प्रस्तुत्य सांख्ययोगयोः फलैकत्वं कथमिहाप्रकृतं ब्रवीति । नैष दोषो यद्यप्यर्जुनेन संन्यासं कर्मयोगं च केवलमभिप्रेत्य प्रश्नः कृतो भगवांस्तु तदपरित्यागेनैव स्वाभिप्रेतं च विशेषं संयोज्य शब्दान्तरवाच्यतया प्रतिवचनं ददौ सांख्ययोगाविति । तावेव संन्यासकर्मयोगौ ज्ञानतदुपायसमबुद्धित्वादिसंयुक्तौ सांख्ययोगशब्दवाच्याविति भगवतो मतमतो नाप्रकृतप्रक्रियेति ॥ ४ ॥

एकस्यापि सम्यगनुष्ठानात्कथमुभयोः फलं विन्दत इत्युच्यते—

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ॥

एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ ५ ॥

यदिति । यत्सांख्यैर्ज्ञाननिष्ठैः संन्यासिभिः प्राप्यते स्थानं मोक्षाख्यं तद्योगैरपि ज्ञानप्राप्त्युपायत्वेनेश्वरे समर्प्य कर्माण्यात्मनः फलमनभिसं धायानुतिष्ठन्ति ये ते योगिनस्तैरपि परमार्थज्ञानसंन्यासप्राप्तिद्वारेण गम्यत इत्यभिप्रायोऽत एकं सांख्यं योगं च यः पश्यति फलैकत्वात्सं सम्यक्पश्यतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

एवं तर्हि योगात्संन्यास एव विशिष्यते । कथं तर्हीदमुक्तं तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यत इति । शृणु तत्र कारणम् । त्वया पृष्ठं केवलं कर्मसंन्यासं कर्मयोगं चाभिप्रेत्य तयोरन्यतरः कः श्रेयान् । तदनु रूपं प्रतिवचनं मयोक्तं कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यत इति ज्ञानमनपेक्ष्य । ज्ञानापेक्षस्तु संन्यासः सांख्यमिति मयाऽभिप्रेतः । पर-

मार्थयोगश्च स एव । यस्तु कर्मयोगो वैदिकः स तादर्थ्याद्योगः संन्यास इति चोपचर्यते । कथं तादर्थ्यमित्युच्यते—

संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः ॥

योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म नचिरेणाधिगच्छति ॥ ६ ॥

संन्यासस्तु पारमार्थिको दुःखमाप्तुं प्राप्तुमयोगतो योगेन विना । योगयुक्तो वैदिकेन कर्मयोगेने(णे)श्वरसमर्पितरूपेण फलनिरपेक्षेण युक्तो मुनिर्भननादीश्वरस्वरूपस्य मुनिर्ब्रह्म परमात्मज्ञानलक्षणत्वात्प्रकृतः संन्यासो ब्रह्मोच्यते “न्यास इति ब्रह्मा ब्रह्मा हि परः” इति श्रुतेः । ब्रह्म परमार्थसंन्यासं परमात्मज्ञाननिष्ठा लक्षणं नचिरेण क्षिप्रमेवाधिगच्छति प्राप्नोत्यतो मयोक्तं कर्मयोगो विशिष्यत इति ॥ ६ ॥

यदा पुनरयं सम्यग्दर्शनप्राप्त्युपायत्वेन—

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ॥

सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ७ ॥

योगेन युक्तो योगयुक्तो विशुद्धात्मा विशुद्धसत्त्वो विजितात्मा विजितदेहो जितेन्द्रियश्च सर्वभूतात्मभूतात्मा सर्वेषां ब्रह्मादीनां स्तम्भपर्यन्तानां भूतानामात्मभूत आत्मा प्रत्यक्चेतनो यस्य स सर्वभूतात्मभूतात्मा सम्यग्दर्शीत्यर्थः । स तत्रैवं वर्तमानो लोकसंग्रहाय कर्म कुर्वन्नपि न लिप्यते न कर्मभिर्बध्यत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

न चासौ परमार्थतः करोत्यतः—

नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ॥ ८ ॥

नैव किञ्चित्करोमीति युक्तः समाहितः सन्मन्येत चिन्तयेत्तत्त्वविदात्मनो याथात्म्यं तत्त्वं वेत्तीति तत्त्ववित्परमार्थदर्शीत्यर्थः ॥ ८ ॥

कदा कथं वा तत्त्वंमवधारयन्मन्येतेत्युच्यते—

पश्यञ्शृण्वन्स्पृशन्निघ्नन्नश्रन्गच्छन्स्वपञ्चसन् ॥

प्रलपन्विमृजन्गृह्णन्निमिषन्निमिषन्नपि ॥

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ ९ ॥

मन्येतेति पूर्वेण संबन्धः । यस्यैवं तत्त्वविदः सर्वकार्यकरणचेष्टासु

कर्मस्वकर्मैव पश्यतः सम्यग्दर्शिनस्तस्य सर्वकर्मसंन्यास एवाधिकारः
कर्मणोऽभावदर्शनात् । न हि मृगतृष्णिकायामुदकबुद्ध्या पानाय प्रवृत्त
उदकाभावज्ञानेऽपि तत्रैव पानप्रयोजनाय प्रवर्तते ॥ ९ ॥

यस्तु पुनरतत्त्ववित्प्रवृत्तश्च कर्मयोगे—

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ॥

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ १० ॥

ब्रह्मणीश्वर आधाय निक्षिप्य तदर्थं करोमीति भृत्य इव स्वाम्यर्थं
सर्वाणि कर्माणि मोक्षेऽपि फले सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः सर्वकर्माणि,
लिप्यते न स पापेन न संबध्यते पद्मपत्रमिवाम्भसोदकेन ॥ १० ॥

केवलं सत्त्वशुद्धिमात्रफलमेव तस्य कर्मणः स्यात्, यस्मात्—

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ॥

योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ॥ ११ ॥

कायेन देहेन मनसा बुद्ध्या च केवलैर्ममत्ववर्जितैरीश्वरायैव कर्म
करोमि न मम फलायेति ममत्वबुद्धिशून्यैरिन्द्रियैरपि, केवलशब्दः काया-
दिभिरपि प्रत्येकं संबध्यते सर्वव्यापारेषु ममतावर्जनाय, योगिनः कर्मिणः
कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वा फलविषयमात्मशुद्धये सत्त्वशुद्धय इत्यर्थः ।
तस्मात्तत्रैव तवाधिकार इति कुरु कर्मैव ॥ ११ ॥

यस्माच्च—

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ॥

अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥ १२ ॥

युक्त ईश्वराय कर्माणि न मम फलायेत्येवं समाहितः सन्कर्मफलं
त्यक्त्वा परित्यज्य शान्तिं मोक्षाख्यामाप्नोति नैष्ठिकीं निष्ठायां भवां सत्त्व-
शुद्धिज्ञानप्राप्तिसर्वकर्मसंन्यासज्ञाननिष्ठाक्रमेणेति वाक्यशेषः । यस्तु पुन-
रयुक्तोऽसमाहितः कामकारेण करणं कारः कामस्य कारः कामकार-
स्तेन कामकारेण कामप्रेरिततयेत्यर्थः । मम फलायेदं करोमि कर्मैत्येवं
फले सक्तो निबध्यतेऽतस्त्वं युक्तो भवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

यस्तु परमार्थदर्शी सः—

सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्याऽऽस्ते सुखं वशी ॥ १२ ॥

नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ १३ ॥

सर्वाणि कर्माणि सर्वकर्माणि संन्यस्य परित्यज्य नित्यं नैमित्तिकं काम्यं प्रतिषिद्धं च सर्वकर्माणि तानि मनसा विवेकबुद्ध्या कर्मादाव-
कर्मसंदर्शनेन संन्यजेत्यर्थः । आस्ते तिष्ठति सुखं त्यक्तवाङ्मनःकाय-
चेष्टो निरायासः प्रसन्नचित्त आत्मनोऽन्यत्र निवृत्तबाह्यसर्वप्रयोजन
इति सुखमास्त इत्युच्यते । वशी जितेन्द्रिय इत्यर्थः । क्व कथमास्त
इत्याह नवद्वारे पुरे सप्त शीर्षण्यान्यात्मन उपलब्धिद्वाराण्यर्वाङ्गे मूत्र-
पुरीषविसर्गार्थं तैर्द्वारैर्नवद्वारं पुरमुच्यते, शरीरं पुरमिव पुरमात्मैकस्वा-
मिकं तदर्थप्रयोजनैश्चेन्द्रियमनोबुद्धिविषयैरनेकफलविज्ञानस्योत्पादकैः
पौरैरिवाधिष्ठितं तस्मिन्नवद्वारे पुरे देही सर्वं कर्म संन्यस्याऽऽस्ते । किं
विशेषणेन, सर्वो हि देही संन्यास्यसंन्यासी वा देह एवाऽऽस्ते, तत्रा-
नर्थकं विशेषणमिति । उच्यते, यस्त्वज्ञो देही देहेन्द्रियसंघातमात्रात्म-
दर्शी स सर्वो गेह भूमावासने वाऽऽस इति मन्यते । न हि देहमात्रात्म-
दर्शिनो गेह इव देह आस इति प्रत्ययः संभवति । देहादिसंघातव्यति-
रिक्तात्मदर्शिनस्तु देह आस इति प्रत्यय उपपद्यते । परकर्मणां च पर-
स्मिन्नात्मन्यविद्ययाऽध्यारोपितानां विद्यया विवेकज्ञानेन मनसा संन्यास
उपपद्यते । उत्पन्नाविवेकज्ञानस्य सर्वकर्मसंन्यासिनोऽपि गेह इव देह
एव नवद्वारे पुर आसनं प्रारब्धफलकर्मसंस्कारशेषानुवृत्त्या देह एव
विशेषविज्ञानोत्पत्तेर्देह एवाऽऽस्त इत्यस्त्येव विशेषणफलं विद्वद्विद्वत्प्र-
त्ययभेदापेक्षत्वात् । यद्यपि कार्यकरणकर्माण्यविद्ययाऽऽत्मन्यध्यारोपि-
तानि संन्यस्याऽऽस्त इत्युक्तं तथाऽप्यात्मसमवायि तु कर्तृत्वं कारयि-
तृत्वं च स्यादित्याशङ्क्याऽऽह नैव कुर्वन्स्वयं न कार्यकरणानि कारय-
न्क्रियासु प्रवर्तयन् । किं यत्कर्तृत्वं कारयितृत्वं च देहिनः स्वात्मसम-
वायि सत्संन्यासान्न भवति यथा गच्छतो गतिर्गमनव्यापारपरित्यागे
न स्यात्तद्वत्, किं वा स्वत एवाऽऽत्मनो नास्तीति । अत्रोच्यते नास्त्या-
त्मनः स्वतः कर्तृत्वं कारयितृत्वं च । उक्तं हि—‘अविकार्योऽयमुच्यते’
‘शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते’ इति । “ध्यायतीव ललाय-
तीव” इति च श्रुतेः ॥ १३ ॥

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ॥

न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ १४ ॥

न कर्तृत्वमिति । न कर्तृत्वं स्वतः कुर्विति नापि कर्माणि रथघटप्रासादादीनीप्सिततमानि लोकस्य सृजत्युत्पादयति प्रभुरात्मा नापि रथादि कृतवतस्तत्फलेन संयोगं न कर्मफलसंयोगम् । यदि किञ्चिदपि स्वतो न करोति न कारयति च देही कस्तर्हि कुर्वन्कारयंश्च प्रवर्तत इत्युच्यते स्वभावस्तु स्वो भावः स्वभावोऽविद्यालक्षणा प्रकृतिर्माया प्रवर्तते दैवी हीत्यादिना वक्ष्यमाणा ॥ १४ ॥

परमार्थतस्तु—

नाऽऽदत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ॥

अज्ञानेनाऽऽवृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ १५ ॥

नाऽऽदत्ते न च गृह्णाति भक्तस्यापि कस्यचित्पापं न चैवाऽऽदत्ते सुकृतं भक्तैः प्रयुक्तं विभुः । किमर्थं तर्हि भक्तैः पूजादिलक्षणं यागदानहोमादिकं च सुकृतं प्रयुज्यत इत्याह—अज्ञानेनाऽऽवृतं ज्ञानं विवेकविज्ञानं तेन मुह्यन्ति करोमि कारयामि भोक्ष्ये भोजयामीत्येवं मोहं गच्छन्त्यविवेकिनः संसारिणो जन्तवः ॥ १५ ॥

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ॥

तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥ १६ ॥

ज्ञानेनेति । ज्ञानेन तु येनाज्ञानेनाऽऽवृता मुह्यन्ति जन्तवस्तदज्ञानं येषां जन्तूनां विवेकज्ञानेनाऽऽत्मविषयेण नाशितमात्मनो भवति तेषामादित्यवद्यथाऽऽदित्यः समस्तं रूपजातमवभासयति तद्वज्ज्ञानं ज्ञेयं वस्तु सर्वं प्रकाशयति तत्परं परमार्थतत्त्वम् ॥ १६ ॥

यत्परं ज्ञानं प्रकाशितम्—

तद्बुद्ध्यस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ॥

गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ १७ ॥

तस्मिन्गता बुद्धिर्येषां ते तद्बुद्ध्यस्तदात्मानस्तदेव परं ब्रह्माऽऽत्मा येषां ते तदात्मानस्तन्निष्ठा निष्ठाऽभिनिवेशस्तात्पर्यं सर्वाणि कर्माणि

संन्यस्य ब्रह्मण्येवावस्थानं येषां ते तन्निष्ठास्तत्परायणाश्च तदेव परम-
यनं परा गतिर्येषां भवति ते तत्परायणाः केवलात्मरतय इत्यर्थः । येषां
ज्ञानेन नाशितमात्मनोऽज्ञानं ते गच्छन्त्येवंविधा अपुनरावृत्तिमपुन-
र्देहसंबन्धं ज्ञाननिर्धूतकल्मषा यथोक्तेन ज्ञानेन निर्धूतो नाशितः
कल्मषः पापादिसंसारकारणदोषो येषां ते ज्ञाननिर्धूतकल्मषा यतय
इत्यर्थः ॥ १७ ॥

येषां ज्ञानेन नाशितमात्मनोऽज्ञानं ते पण्डिताः कथं तत्त्वं पश्यन्ती-
त्युच्यते—

विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ॥

शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ १८ ॥

विद्याविनयसंपन्ने विद्या च विनयश्च विद्याविनयौ विनयं उपशम-
स्ताभ्यां विद्याविनयाभ्यां संपन्नो विद्याविनयसंपन्नो विद्वान्विनीतश्च यो
ब्राह्मणस्तस्मिन्ब्राह्मणे गवि हस्तिनि शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः
समदर्शिनो विद्याविनयसंपन्न उत्तमसंस्कारवति ब्राह्मणे सात्त्विके
मध्यमायां च राजस्यां गवि संस्कारहीनायामत्यन्तमेव केवलतामसे
हस्त्यादौ च सत्त्वादिगुणैस्तज्जैश्च संस्कारैस्तथा राजसैस्तथा तामसैश्च
संस्कारैरत्यन्तमेवास्पृष्टं सममेकमविक्रियं ब्रह्म द्रष्टुं शीलं येषां ते पण्डिताः
समदर्शिनः ॥ १८ ॥

नन्वभोज्यान्नास्ते दोषवन्तः 'समासमाभ्यां विषमसमे पूजातः' इति
स्मृतेर्न ते दोषवन्तः । कथम्—

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ॥

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ १९ ॥

इहैव जीवन्निरेव तैः समदर्शिभिः पण्डितैर्जितो वशीकृतः सर्गो जन्म
येषां साम्ये सर्वभूतेषु ब्रह्मणि समभावे स्थितं निश्चलीभूतं मनोऽन्तः-
करणं निर्दोषम् । यद्यपि दोषवत्सु श्वपाकादिषु मूढैस्तद्वैर्दोषैर्दोषवदिव
विभाव्यते तथाऽपि तद्वैर्षैरस्पृष्टमिति निर्दोषं दोषवर्जितं हि यस्मा-
न्नापि स्वगुणभेदभिन्नं निर्गुणत्वाच्चैतन्यस्य, वक्ष्यति च भगवानिच्छा-

दीनां क्षेत्रधर्मत्वमनादित्वान्निर्गुणत्वादिति च । नाप्यन्त्या विशेषा
आत्मनो भेदकाः सन्ति प्रतिशरीरं तेषां सत्त्वे प्रमाणानुपपत्तेरतः समं
ब्रह्मैकं च तस्माद्ब्रह्मण्येव ते स्थितास्तस्मान्न दोषगन्धमात्रमपि तान्स्पृ-
शति देहादिसंघातात्मदर्शनाभिमानाभावात् । देहादिसंघातात्मदर्शना-
भिमानवद्विषयं तु तत्सूत्रं “समासमाभ्यां विषमसमे पूजातः” इति
पूजाविषयत्वविशेषणात् । दृश्यते हि ब्रह्मवित्पङ्कजविच्चतुर्वेदविदिति
पूजादानादौ गुणविशेषसंबन्धः कारणं ब्रह्म तु सर्वगुणदोषसंबन्धवर्जि-
तमित्यतो ब्रह्मणि ते स्थिता इति युक्तम् । कर्मविषयं च समासमाभ्या-
मित्यादीदं तु सर्वकर्मसंन्यासिविषयं प्रस्तुतं सर्वकर्माणि मनसेत्यार-
भ्याऽऽध्यायपरिसमाप्तेः ॥ १९ ॥

यस्मान्निर्दोषं समं ब्रह्माऽऽत्मा तस्मात्—

न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ॥

स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥ २० ॥

न प्रहृष्येन्न प्रहर्षं कुर्यात्प्रियमिष्टं प्राप्य लब्ध्वा नोद्विजेत्प्राप्यैव
चाप्रियमनिष्टं लब्ध्वा देहमात्रात्मदर्शिनां हि प्रियाप्रियप्राप्ती हर्षविषा-
दस्थाने न केवलात्मदर्शिनस्तस्य प्रियाप्रियप्राप्त्यसंभवात् । किं च
सर्वभूतेष्वेकः समो निर्दोष आत्मेति स्थिरा निर्विचिकित्सा बुद्धिर्यस्य
स स्थिरबुद्धिरसंमूढः संमोहवर्जितश्च स्याद्यथोक्तब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितोऽ-
कर्मकृत्सर्वकर्मसंन्यासीत्यर्थः ॥ २० ॥

किं च ब्रह्मणि स्थितः—

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखम् ॥

स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते ॥ २१ ॥

बाह्यस्पर्शेषु बाह्याश्च ते स्पर्शाश्च बाह्यस्पर्शाः स्पृश्यन्त इति स्पर्शाः
शब्दादयो विषयास्तेषु बाह्यस्पर्शेष्वसक्त आत्माऽन्तःकरणं यस्य सोऽय-
मसक्तात्मा विषयेषु प्रीतिवर्जितः सन्विन्दति लभत आत्मानि यत्सुखं
तद्विन्दतीत्येतत् । स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा ब्रह्मणि योगः समाधिर्ब्रह्मयो-
गस्तेन ब्रह्मयोगेन(ण) युक्तः समाहितस्तस्मिन्व्यापृत आत्माऽन्तःकरणं
यस्य स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते व्याप्नोति । तस्माद्बाह्यवि-

षयप्रीतिः क्षणिकाया इन्द्रियाणि निवर्तयेदात्मन्यक्षयसुखार्थात्यर्थः ॥ २१ ॥

इतश्च निवर्तयेत्—

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ॥

आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥ २२ ॥

ये हि यस्मात्संस्पर्शजा विषयेन्द्रियसंस्पर्शेभ्यो जाता भोगा मुक्तवो दुःखयोनय एव तेऽविद्याकृतत्वात् । दृश्यन्ते ह्याध्यात्मिकादीनि दुःखानि तन्निमित्तान्येव । यथेह लोके तथा परलोकेऽपीति गम्यत एवशब्दात् । न संसारे सुखस्य गन्धमात्रमप्यस्तीति बुद्ध्वा विषयसृगतृष्णिकाया इन्द्रियाणि निवर्तयेत् । न केवलं दुःखयोनय आद्यन्तवन्तश्चाऽऽदिर्विषयेन्द्रियसंयोगो भोगानामन्तश्च तद्वियोग एवात आद्यन्तवन्तोऽनित्या मध्यक्षणभावित्वादित्यर्थः । कौन्तेय न तेषु रमते बुधो भोगेषु विवेक्य-वगतपरमार्थतत्त्वोऽत्यन्तमूढानामेव हि विषयेषु रतिर्दृश्यते यथा पशुप्र-भृतीनाम् ॥ २२ ॥

अयं च श्रेयोमार्गप्रतिपक्षी कष्टतमो दोषः सर्वानर्थप्राप्तिहेतुर्दुर्निवार्यश्चेति तत्परिहारे यत्नाधिक्यं कर्तव्यमित्याह भगवान्—

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात् ॥

कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥ २३ ॥

शक्नोत्युत्सहत इहैव जीवन्नेव यः सोढुं प्रसहितुं प्राक्पूर्वं शरीरवि-मोक्षणादा मरणात् । मरणसीमाकरणं जीवतोऽवश्यंभावी हि कामक्रो-धोद्भवो वेगोऽनन्तनिमित्तवान्हि स इति । यावन्मरणं तावन्न विश्रम्भ-णीय इत्यर्थः । काम इन्द्रियगोचरप्राप्त इष्टे विषये श्रूयमाणे स्मर्यमाणे वाऽनुभूते सुखहेतौ या गार्ध्वस्तृष्णा स कामः, क्रोधश्चाऽऽत्मनः प्रति-कूलेषु दुःखहेतुषु दृश्यमानेषु श्रूयमाणेषु स्मर्यमाणेषु वा यो द्वेषः स क्रोधस्तौ कामक्रोधावुद्भवो यस्य वेगस्य स कामक्रोधोद्भवो वेगः, रोमाञ्चनहृष्टनेत्रवदनादिलिङ्गोऽन्तःकरणप्रक्षोभरूपः कामोद्भवो वेगो गात्रप्रकम्पप्रस्वेदसंदष्टौष्ठपुटरक्तनेत्रादिलिङ्गः क्रोधोद्भवो वेगस्तं काम-क्रोधोद्भवं वेगं य उत्सहते प्रसहते सोढुं प्रसहितुं स युक्तो योगी सुखी चेह लोके नरः ॥ २३ ॥

कथंभूतश्च ब्रह्मणि स्थितो ब्रह्म प्राप्नोतीत्याह—

योऽन्तःसुखोऽन्तरारामस्तथाऽन्तर्ज्योतिरेव यः ॥

स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥ २४ ॥

योऽन्तःसुखोऽन्तरात्मनि सुखं यस्य सोऽन्तःसुखस्तथाऽन्तरेवाऽऽ-
त्मन्याराम आक्रीडा यस्य सोऽन्तरारामस्तथैवान्तरात्मैव ज्योतिः
प्रकाशो यस्य सोऽन्तर्ज्योतिरेव । य ईदृशः स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मणि
निर्वृतिं मोक्षमिह जीवन्नेव ब्रह्मभूतः सन्नधिगच्छति प्राप्नोति ॥ २४ ॥

किं च—

लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ॥

छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥ २५ ॥

लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षमृषयः सम्यग्दर्शिनः संन्यासिनः क्षीणक-
ल्मषाः क्षीणपापादिदोषाश्छिन्नद्वैधाश्छिन्नसंशया यतात्मानः संयते-
न्द्रियाः सर्वभूतहिते रताः सर्वेषां भूतानां हित आनुकूल्ये रता अहिं-
सका इत्यर्थः ॥ २५ ॥

किं च—

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ॥

अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥ २६ ॥

कामक्रोधवियुक्तानां कामश्च क्रोधश्च कामक्रोधौ ताभ्यां वियुक्तानां
यतीनां संन्यासिनां यतचेतसां संयतान्तःकरणानामभित उभयतो
जीवतां मृतानां च ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षो वर्तते, विदितात्मनां विदितो
ज्ञात आत्मा तेषां ते विदितात्मानस्तेषां विदितात्मनां सम्यग्दर्शिना-
मित्यर्थः ॥ २६ ॥

सम्यग्दर्शननिष्ठानां संन्यासिनां सद्योमुक्तिरुक्ता कर्मयोगश्चेश्वरार्पि-
तसर्वभावेनेश्वरे ब्रह्मण्याधाय क्रियमाणः सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिसर्वकर्म-
संन्यासक्रमेण मोक्षायेति भगवान्पदे पदेऽब्रवीद्वक्ष्यति च । अथेदानीं
ध्यानयोगं सम्यग्दर्शनस्यान्तरङ्गं विस्तरेण वक्ष्यामीति तस्य सूत्रस्थानी-
याञ्छ्लोकानुपदिशति स्म—

स्पर्शान्छित्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः ॥

प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥ २७ ॥

स्पर्शञ्जिह्वादिभ्यः कृत्वा बहिर्बाह्याञ्छ्रोत्रादिद्वारेणान्तर्बुद्धौ प्रवेशिताः

शब्दादयो विषयास्तानचिन्तयतो बाह्या बहिरेव कृता भवन्ति ।
तानेवं बहिः कृत्वा चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः, कृत्वेत्यनुषज्यते । तथा प्राणा-
पानौ नासाभ्यन्तरचारिणौ समौ कृत्वा ॥ २७ ॥

यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ॥

विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥ २८ ॥

यतेन्द्रिय इति । यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्यतानि संयतानीन्द्रियाणि मनो
बुद्धिश्च यस्य स यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मननान्मुनिः संन्यासी मोक्षपरायण
एवं देहसंस्थानो मोक्षपरायणो मोक्ष एव परमयनं परा गतिर्यस्य सोऽयं
मोक्षपरायणो मुनिर्भवेत् । विगतेच्छाभयक्रोध इच्छा च भयं च क्रोध-
श्चेच्छाभयक्रोधास्ते विगता यस्मात्स विगतेच्छाभयक्रोधः । य एवं वर्तते
सदा संन्यासी मुक्त एव स न तस्य मोक्षोऽन्यः कर्तव्योऽस्ति ॥ २८ ॥

एवं समाहितचित्तेन किं विज्ञेयमित्युच्यते—

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ॥

सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥ २९ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मप-

र्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे संन्यासयोगो नाम

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

भोक्तारं यज्ञानां तपसां च कर्तृरूपेण देवतारूपेण च सर्वलोकमहे-
श्वरं सर्वेषां लोकानां महान्तमीश्वरं सर्वलोकमहेश्वरं सुहृदं सर्वभूतानां
सर्वप्राणिनां प्रत्युपकारनिरपेक्षतयोपकारिणं सर्वभूतानां हृदयेशं सर्व-
कर्मफलाध्यक्षं सर्वप्रत्ययसाक्षिणं मां नारायणं ज्ञात्वा शान्तिं सर्वसं-
सारोपरतिमृच्छति प्राप्नोति ॥ २९ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छं-

करभगवतः कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये प्रकृतिगर्भो नाम

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच—

अतीतानन्तराध्यायान्ते ध्यानयोगस्य सम्यग्दर्शनं प्रत्यन्तरङ्गस्य सूत्रभूताः श्लोकाः स्पर्शान्कृत्वा बहिरित्यादय उपदिष्टास्तेषां वृत्तिस्थानीयोऽयं षष्ठोऽध्याय आरभ्यते । तत्र ध्यानयोगस्य बहिरङ्गं कर्मेति यावद्भ्यानयोगारोहणासमर्थस्तावद्गृहस्थेनाधिकृतेन कर्तव्यं कर्मेत्यतस्तत्तौति । ननु किमर्थं ध्यानयोगारोहणसीमाकरणं यावताऽनुष्ठेयमेव विहितं कर्म यावज्जीवम् । नाऽऽरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यत इति विशेषणादारूढस्य च शमेनैव संबन्धकरणात् । आरुरुक्षोरारूढस्य च शमः कर्म चोभयं कर्तव्यत्वेनाभिप्रेतं चेत्स्यात्तदाऽऽरुरुक्षोरारूढस्य चेति शमकर्मविषयभेदेन विशेषणं विभागकरणं चानर्थकं स्यात् ।

तत्राऽऽश्रमिणां कश्चिद्योगमारुरुक्षुर्भवत्यारूढश्च कश्चिदन्ये नाऽऽरुरुक्षवो न चाऽऽरूढास्तानपेक्ष्याऽऽरुरुक्षोरारूढस्य चेति विशेषणं विभागकरणं चोपपद्यत एवेति चेत् । न, तस्यैवेति वचनात् । पुनर्योगग्रहणाच्च योगारूढस्येति य आसीत्पूर्वं योगमारुरुक्षुस्तस्यैवाऽऽरूढस्य शम एव कर्तव्यं कारणं योगफलं प्रत्युच्यत इति । अतो न यावज्जीवं कर्तव्यत्वप्राप्तिः कस्यचिदपि कर्मणः, योगविभ्रष्टवचनाच्च । गृहस्थस्य चेत्कर्मिणो योगो विहितः षष्ठेऽध्याये स योगविभ्रष्टोऽपि कर्मगतिं कर्मफलं प्राप्नोतीति तस्य नाशाशङ्काऽनुपपन्ना स्यात् । अवश्यं हि कृतं कर्म काम्यं नित्यं वा मोक्षस्य नित्यत्वादनारभ्यत्वे स्वं फलमारभत एव ।

नित्यस्य च कर्मणो वेदप्रमाणावबुद्धत्वात्फलेन भवितव्यमित्यवोचामान्यथा वेदस्यानर्थार्थत्वप्रसङ्गादिति । न च कर्मणि सत्युभयविभ्रष्टवचनमर्थवत्कर्मणो विभ्रंशकारणानुपपत्तेः ।

कर्म कृतमीश्वरे संन्यस्येत्यतः कर्तरि कर्म फलं नाऽऽरभत इति चेत् । नेश्वरे संन्यासस्याधिकतरफलहेतुत्वोपपत्तेः । मोक्षायैवेति चेत्स्वकर्मणां कृतानामीश्वरे न्यासो मोक्षायैव न फलान्तराय योगसहितो योगाच्च विभ्रष्ट इत्यतस्तं प्रति नाशाशङ्का युक्तैवेति चेत् । न 'एकाकी

यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः । 'ब्रह्मचारिव्रते स्थितः' इति कर्मसं-
न्यासविधानात् । न चात्र ध्यानकाले स्त्रीसहायत्वाशङ्का येनैकाकित्वं
विधीयते । न च गृहस्थस्य निराशीरपरिग्रह इत्यादिवचनमनुकूलम् ।
उभयविभ्रष्टप्रश्नानुपपत्तेश्च । अनाश्रित इत्यनेन कर्मिण एव संन्यासित्वं
योगित्वं चोक्तं प्रतिषिद्धं च निरग्रेरक्रियस्य च संन्यासित्वं योगित्वं
चेति चेत् । न ध्यानयोगं प्रति बहिरङ्गस्य सतः कर्मणः फलाकाङ्क्षा-
संन्यासस्तुतिपरत्वात् । न केवलं निरग्निरक्रिय एव संन्यासी योगी
च किं तर्हि कर्म्यपि कर्मफलासङ्गं संन्यस्य कर्मयोगमनुतिष्ठन्सत्त्वशु-
द्धयर्थं स संन्यासी च योगी च भवतीति स्तूयते । न चैकेन वाक्येन
कर्मफलासङ्गसंन्यासस्तुतिश्चतुर्थाश्रमप्रतिषेधश्चोपपद्यते । न च प्रसिद्धं
निरग्रेरक्रियस्य परमार्थसंन्यासिनः श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासयोगशास्त्र-
विहितं संन्यासित्वं योगित्वं च प्रतिषेधति भगवान् । स्ववचनविरोधाच्च ।

'सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य' 'नैव कुर्वन्न कारयन्' 'आस्ते' 'मौनी संतुष्टो
येन केनचित् । अनिकेतः स्थिरमतिः' 'विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति
निस्पृहः' 'सर्वारम्भपरित्यागी' इति च तत्र तत्र भगवता स्ववचनानि दर्शि-
तानि तैर्विरुध्येत चतुर्थाश्रमप्रतिषेधः । तस्मान्मुनेर्योगमारुरुक्षोः प्रति-
पन्नगार्हस्थ्यस्याग्निहोत्रादि फलनिरपेक्षमनुष्ठीयमानं ध्यानयोगारोहण-
साधनत्वं सत्त्वशुद्धिद्वारेण प्रतिपद्यत इति स संन्यासी च योगी
चेति स्तूयते—

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।

स संन्यासी च योगी च न निरग्निरचाक्रियः ॥ १ ॥

अनाश्रितो नाऽऽश्रितोऽनाश्रितः किं कर्मफलं कर्मणः फलं कर्म-
फलं यत्तदनाश्रितः कर्मफलतृष्णारहित इत्यर्थः । यो हि कर्मफलतृष्णा-
वान्स कर्मफलमाश्रितो भवत्ययं तु तद्विपरीतोऽतोऽनाश्रितः कर्मफल-
मेवंभूतः सन्कार्यं कर्तव्यं नित्यं काम्यविपरीतमाग्निहोत्रादिकं करोति
निर्वर्तयति । यः कश्चिदीदृशः कर्मी स कर्म्यन्तरेभ्यो विशिष्यत
इत्येवमर्थमाह स संन्यासी च योगी चेति । संन्यासः परित्यागः स
यस्यास्ति स संन्यासी च योगी च योगश्चित्तसमाधानं स यस्यास्ति
स योगी चेत्येवं गुणसंपन्नोऽयं मन्तव्यो न केवलं निरग्निरक्रिय एव
संन्यासी योगी चेति मन्तव्यः । निर्गता अग्नयः कर्माङ्गभूता यस्मात्स

निरग्निरक्रियश्चानग्निसाधना अप्यविद्यमानाः क्रियास्तपोदानादिका
यस्यासावक्रियः ॥ १ ॥

ननु च निरग्नेरक्रियस्यैव श्रुतिस्मृतियोगशास्त्रेषु संन्यासित्वं योगित्वं
च प्रासिद्धं कथमिह साग्रेः सक्रियस्य संन्यासित्वं योगित्वं चाप्रासिद्ध-
मुच्यत इति । नैष दोषः । कयाचिद्गुणवृत्त्योभयस्य संपिपादयिषित-
त्वात् । तत्कथं कर्मफलसंकल्पसंन्यासात्संन्यासित्वं योगाङ्गत्वेन च
कर्मानुष्ठानात्कर्मफलसंकल्पस्य वा चित्तविक्षेपहेतोः परित्यागाद्योगित्वं
चेति गौणमुभयं न पुनर्मुख्यं संन्यासित्वं योगित्वं चाभिप्रेतमित्येतमर्थं
दर्शयितुमाह-

यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव ॥

न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन ॥ २ ॥

यं सर्वकर्मतत्फलपरित्यागलक्षणं परमार्थसंन्यासमिति प्राहुः श्रुति-
स्मृतिविदो योगं कर्मानुष्ठानलक्षणं तं परमार्थसंन्यासं विद्धि जानीहि
हे पाण्डव । कर्मयोगस्य प्रवृत्तिलक्षणस्य तद्विपरीतेन निवृत्तिलक्षणेन
परमार्थसंन्यासेन कीदृशं सामान्यमङ्गीकृत्य तद्भावं उच्यत इत्यपेक्षया-
मिदमुच्यते । अस्ति परमार्थसंन्यासेन सादृश्यं कर्तृद्वारकं कर्मयोगस्य ।
यो हि परमार्थसंन्यासी स त्यक्तसर्वकर्मसाधनतया सर्वकर्मतत्फलविषयं
संकल्पं प्रवृत्तिहेतुकामकारणं संन्यस्यति । अयमपि कर्मयोगी कर्म
कुर्वाण एव फलविषयं संकल्पं संन्यस्यतीत्येतमर्थं दर्शयन्नाह न हि
यस्मादसंन्यस्तसंकल्पोऽसंन्यस्तोऽपरित्यक्तः फलविषयः संकल्पोऽभि-
संधिर्येन सोऽसंन्यस्तसंकल्पः कश्चन कश्चिदपि कर्मी योगी समाधान-
वान्भवति न संभवतीत्यर्थः । फलसंकल्पस्य चित्तविक्षेपहेतुत्वात् ।
तस्माद्यः कश्चन कर्मी संन्यस्तफलसंकल्पो भवेत्स योगी समाधानवान-
विक्षिप्तचित्तो भवेच्चित्तविक्षेपहेतोः फलसंकल्पस्य संन्यस्तत्वादित्याभि-
प्रायः । एवं परमार्थसंन्यासकर्मयोगयोः कर्तृद्वारकं संन्याससामान्यम-
पेक्ष्य 'यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव' इति कर्मयोगस्य
स्तुत्यर्थं संन्यासत्वमुक्तम् ॥ २ ॥

१ छ. झ. 'स्य च सं' । २ ख. ग. 'च्यते । नै' । ३ ख. ग. घ. झ. 'तिवादा यो' ।
४ घ. छ. 'शैथिल्यम्' । ५ क. घ. 'यः । योगाङ्गत्वेन कर्मानुष्ठानात्कर्मफलसंकल्पस्य वा चित्तवि-
क्षेपहेतोः परित्यागाद्योगित्वं चेति संन्यासित्वं चेत्यभिप्रेतमुच्यते । ए' । ६ घ. 'साम्यम्' ।

ध्यानयोगस्य फलनिरपेक्षः कर्मयोगो बहिरङ्गं साधनमिति तं संन्यासत्वेन स्तुत्वाऽधुना कर्मयोगस्य ध्यानयोगसाधनत्वं दर्शयति—

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ॥

योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ३ ॥

आरुरुक्षोरारोढुमिच्छतोऽनारूढस्य ध्यानयोगोऽवस्थानुमशक्तस्यैवेत्यर्थः । कस्याऽऽरुरुक्षोर्मुनेः कर्मफलसंन्यासिन इत्यर्थः । किमारुरुक्षोर्योगं कर्म कारणं साधनमुच्यते । योगारूढस्य पुनस्तस्यैव शम उपशमः सर्वकर्मभ्यो निवृत्तिः कारणं योगारूढत्वस्य साधनमुच्यत इत्यर्थः । यावद्यावत्कर्मभ्य उपरमते तावत्तावन्निरायासस्य जितेन्द्रियस्य चित्तं समाधीयते । तथा सति स झटिति योगारूढो भवति । तथा चोक्तं व्यासेन—

“ नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं

यथैकता समता सत्यता च ।

शीलं स्थितिर्दण्डनिधानमार्जवं

ततस्ततश्चोपरमः क्रियाभ्यः ” इति ॥ ३ ॥

अथेदानीं कदा योगारूढो भवतीत्युच्यते—

यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते ॥

सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४ ॥

यदा समाधीयमानचित्तो योगी हीन्द्रियार्थेष्विन्द्रियाणामर्थाः शब्दादयस्तेष्विन्द्रियार्थेषु कर्मसु च नित्यनैमित्तिककाम्यप्रतिषिद्धेषु प्रयोजनाभावबुद्ध्या नानुषज्जतेऽनुषङ्गं कर्तव्यताबुद्धिं न करोतीत्यर्थः । सर्वसंकल्पसंन्यासी सर्वान्संकल्पानिहामुत्रार्थकामहेतून्संन्यसितुं शीलमस्येति सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढः प्राप्तयोग इत्येतत्तदा तस्मिन्काल उच्यते । सर्वसंकल्पसंन्यासीति वचनात्सर्वाश्च कामान्सर्वाणि च कर्माणि संन्यसेदित्यर्थः । संकल्पमूला हि सर्वे कामाः—

“संकल्पमूलः कामो वै यज्ञाः संकल्पसंभवाः ।

काम जानामि ते मूलं संकल्पात्त्वं हि जायसे ॥

न त्वां संकल्पयिष्यामि तेन मे न भविष्यसि” इत्यादिस्मृतेः ।

सर्वकामपरित्यागे च सर्वकर्मसंन्यासः सिद्धो भवति “स यथा-
कामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते” इत्यादिश्रुतिभ्यो
‘यद्यद्वि कुरुते कर्म तत्तत्कामस्य चेष्टितम्’ इत्यादिस्मृतिभ्यश्च । न्यायाच्च ।
न हि सर्वसंकल्पसंन्यासे कश्चित्स्पन्दितुमपि शक्तः । तस्मात्सर्वसंकल्पसं-
न्यासीति वचनात्सर्वोन्कामान्सर्वाणि कर्माणि च त्याजयति भगवान् ॥४॥

यदैवं योगारूढस्तदा तेनाऽऽत्माऽऽत्मनोऽद्धतो भवति संसारादनर्थ-
जातादतः—

उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नाऽऽत्मानमवसादयेत् ॥

आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ५ ॥

उद्धरेत्संसारसागरे निमग्नमात्मनाऽऽत्मानं तत उद्धृष्टं हरेर्दुद्धरे-
द्योगारूढतामापादयेदित्यर्थः । नाऽऽत्मानमवसादयेन्नाधो नयेन्नाधो
गमयेत् । आत्मैव हि यस्मादात्मनो बन्धुः । न ह्यन्यः कश्चिद्बन्धुर्यः
संसारमुक्तये भवति । बन्धुरपि तावन्मोक्षं प्रति प्रतिकूल एव स्नेहादि-
बन्धनायतनत्वात्तस्माद्युक्तमवधारणमात्मैव ह्यात्मनो बन्धुरिति । आत्मैव
रिपुः शत्रुर्योऽन्योऽपकारी बाह्यः शत्रुः सोऽप्यात्मप्रयुक्त एवेति
युक्तमेवावधारणमात्मैव रिपुरात्मन इति ॥ ५ ॥

आत्मैव बन्धुरात्मैव रिपुरात्मन इत्युक्तं तत्र किलक्षण आत्मनो बन्धुः
किलक्षणो वाऽऽत्मनो रिपुरित्युच्यते—

बन्धुरात्माऽऽत्मनस्तस्य येनाऽऽत्मैवाऽऽत्मना जितः ॥

अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेताऽऽत्मैव शत्रुवत् ॥ ६ ॥

बन्धुरात्माऽऽत्मनस्तस्य तस्याऽऽत्मनः स आत्मा बन्धुर्येनाऽऽत्म-
नाऽऽत्मैव जित आत्मा कार्यकरणसंघातो येन वशीकृतो जितेन्द्रिय
इत्यर्थः । अनात्मनस्त्वजितात्मनस्तु शत्रुत्वे शत्रुभावे वर्तेताऽऽत्मैव
शत्रुवद्यथाऽनात्मा शत्रुरात्मनोऽपकारी तथाऽऽत्माऽऽत्मनोऽपकारे वर्ते-
तेत्यर्थः ॥ ६ ॥

जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ॥

शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ॥ ७ ॥

जितात्मन इति । जितात्मनः कार्यकरणादिसंघात आत्मा जितो

येन स जितात्मा तस्य जितात्मनः प्रशान्तस्य प्रसन्नान्तःकरणस्य सतः
संन्यासिनः परमात्मा समाहितः साक्षादात्मभावेन वर्तत इत्यर्थः ।
किंच शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानेऽपमाने च मानापमानयोः पूजाप-
रिभवयोः ॥ ७ ॥

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ॥

युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥ ८ ॥

ज्ञानेति । ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा ज्ञानं शास्त्रोक्तपदार्थानां परिज्ञानं,
विज्ञानं तु शास्त्रतो ज्ञातानां तथैव स्वानुभवकरणं ताभ्यां ज्ञानविज्ञा-
नाभ्यां तृप्तः संजातालंप्रत्यय आत्माऽन्तःकरणं यस्य स ज्ञानविज्ञानतृ-
प्तात्मा कूटस्थोऽप्रकम्प्यो भवतीत्यर्थः । विजितेन्द्रियश्च । य ईदृशो
युक्तः समाहित इति स उच्यते कथ्यते । स योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनो
लोष्टाश्मकाञ्चनानि समानि यस्य स समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥ ८ ॥

किंच—

सुहृन्मित्रार्थुदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ॥

साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९ ॥

सुहृदित्यादिश्लोकार्धमेकं पदम् । सुहृदिति प्रत्युपकारमनपेक्ष्योपकर्ता ।
मित्रं स्नेहवान् । अरिः शत्रुः । उदासीनो न कस्यचित्पक्षं भजते ।
मध्यस्थो यो विरुद्धयोरुभयोर्हितैषी । द्वेष्य आत्मनोऽप्रियः । बन्धुः
संबन्धीत्येतेषु साधुषु शास्त्रानुवर्तिष्वपि च पापेषु प्रतिषिद्धकारिषु सर्वे-
ष्वेतेषु समबुद्धिः कः किंकर्मेत्यव्यापृतबुद्धिरित्यर्थः । विशिष्यते विमु-
च्यत इति वा पाठान्तरम् । योगारूढानां सर्वेषामयमुत्तम इत्यर्थः ॥ ९ ॥

अत एवमुत्तमफलप्राप्तये—

योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ॥

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ १० ॥

योगी ध्यायी युञ्जीत समाद्ध्यात्सततं सर्वदाऽऽत्मानमन्तःकरणं
रहस्येकान्ते गिरिगुहादौ स्थितः सन्नेकाक्यसहायः । रहसि स्थित
एकाकी चेति विशेषणात्संन्यासं कृत्वेत्यर्थः । यतचित्तात्मा चित्तमन्तः-
करणमात्मा देहश्च संयतौ यस्य स यतचित्तात्मा निराशीर्वीततृष्णोऽ-

परिग्रहश्च परिग्रहरहित इत्यर्थः । संन्यासित्वेऽपि^१ त्यक्तसर्वपरिग्रहः सन्यु-
ज्जीतेत्यर्थः ॥ १० ॥

अथेदानीं योगं युञ्जत आसनाहारविहारादीनां योगसाधनत्वेन
नियमो वक्तव्यः प्राप्तयोगैर्लक्षणं तत्फलादि चेत्यत आरभ्यते । तत्राऽऽ-
सनमेव तावत्प्रथममुच्यते—

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ॥

नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥ ११ ॥

शुचौ शुद्धे विविक्ते स्वभावतः संस्कारतो वा देशे स्थाने प्रतिष्ठाप्य
स्थिरमचलं नमात्मन आसनं नात्युच्छ्रितं नातीवोच्छ्रितं नाप्यतिनीचं
तच्च चैलाजिनकुशोत्तरं चैलमजिनं कुशाश्चोत्तरे यस्मिन्नासने तदासनं
चैलाजिनकुशोत्तरं पाठक्रमाद्विपरीतोऽत्र क्रमश्चैलादीनाम् ॥ ११ ॥

प्रतिष्ठाप्य किम्—

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ॥

उपविश्याऽऽसने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥ १२ ॥

तत्र तस्मिन्नासने उपविश्य योगं युञ्ज्यात् । कथं, सर्वविषयेभ्य
उपसंहृत्यैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः, चित्तं चेन्द्रियाणि च
चित्तेन्द्रियाणि तेषां क्रियाः संयता यस्य स यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।
स किमर्थं योगं युञ्ज्यादित्याहाऽऽत्मविशुद्धयेऽन्तःकरणस्य विशुद्ध्यर्थ-
मित्येतत् ॥ १२ ॥

ब्राह्ममासनमुक्तमधुना शरीरधारणं कथमित्युच्यते—

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ॥

संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥ १३ ॥

समं कायशिरोग्रीवं कायश्च शिरश्च ग्रीवा च कायशिरोग्रीवं तत्समं
धारयन्नचलं च समं धारयतश्चलनं संभवत्यतो विशिनष्टि अचलमिति ।
स्थिरः स्थिरो भूत्वेत्यर्थः । स्वं नासिकाग्रं संप्रेक्ष्य सम्यक्प्रेक्षणं दर्शनं
कृत्वेवेतीवशब्दो लुप्तो द्रष्टव्यः । न हि स्वनासिकाग्रसंप्रेक्षणमिह विधि-
स्तिर्तं किं तर्हि चक्षुषोर्दृष्टिसंनिपातः । स चान्तःकरणसमाधाना-

१ क. घ. °हितः । सं° । २ क. °पि सति त्य° । ३ क. °गस्य ल° । ४ क. घ. छ. °लमां ।
५ घ. झ. °रं विप° । ६ ख. ग. घ. छ. झ. °र्थः । सं° ।

पेक्षो विवक्षितः । स्वनासिकाग्रसंप्रेक्षणमेव चेद्विवक्षितं मनस्तत्रैव समाधीयेत नाऽऽत्मनि । आत्मनि हि मनसः समाधानं वक्ष्यत्यात्मसंस्थं मनः कृत्वेति । तस्मादिव्रशब्दलोपेनाक्षणोर्द्वाष्टिसंनिपात एव संप्रेक्ष्येत्युच्यते । दिशश्चानवलोकयन्दिशां चावलोकनमन्तराऽकुर्वन्नि-
त्येतत् ॥ १३ ॥

किंच—

प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ॥

मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत् मत्परः ॥ १४ ॥

प्रशान्तात्मा प्रकर्षेण शान्त आत्माऽन्तःकरणं यस्य सोऽयं प्रशान्तात्मा विगतभीर्विगतभयो ब्रह्मचारिव्रते स्थितो ब्रह्मचारिणो व्रतं ब्रह्मचर्यं गुरुशुश्रूषाभिक्षाभुक्त्यादि तस्मिन्स्थितस्तदनुष्ठाता भवेदित्यर्थः । किंच मनः संयम्य मनसो वृत्तीरुपसंहृत्येतन्मच्चित्तो मयि परमेश्वरे चित्तं यस्य सोऽयं मच्चित्तो युक्तः समाहितः सन्नासीतोपविशेन्मत्परोऽहं परो यस्य सोऽयं मत्परः । भवति कश्चिद्रागी स्त्रीचित्तो न तु स्त्रियमेव परत्वेन गृह्णाति, किं तर्हि राजानं महादेवं वाऽयं तु मच्चित्तो मत्परश्च ॥ १४ ॥

अथेदानीं योगफलमुच्यते—

युञ्जन्नेवं सदाऽऽत्मानं योगी नियतमानसः ॥

शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥ १५ ॥

युञ्जन्समाधानं कुर्वन्नेवं यथोक्तेन विधानेन सदाऽऽत्मानं योगी नियतमानसो नियतं संयतं मानसं मनो यस्य सोऽयं नियतमानसः शान्तिमुपरतिं निर्वाणपरमां निर्वाणं मोक्षस्तत्परमा निष्ठा यस्याः शान्तेः सा निर्वाणपरमां तां निर्वाणपरमां मत्संस्थां मदधीनामधिगच्छति प्राप्नोति ॥ १५ ॥

इदानीं योगिन आहारादिनियम उच्यते—

नात्यश्रतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्चतः ॥

न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥ १६ ॥

नात्यश्रत आत्मसंमितमन्नपरिमाणमतीत्याश्रतोऽत्यश्रतो न योगोऽस्ति, न चैकान्तमनश्चतो योगोऽस्ति “यदु ह वा आत्मसंमितमन्नं तदवति तन्न

हिनस्ति, यद्भूयो हिनस्ति तद्यत्कनीयो न तदवति" इति श्रुतेः । तस्माद्योगी नाऽऽत्मसंमितादन्नादधिकं न्यूनं वाऽश्रीयात् । अथ वा योगिनो योगशास्त्रे परिपठितादन्नपरिमाणादतिमात्रमश्रतो योगो नास्ति ।

उक्तं हि—“अर्धमशनस्य सव्यञ्जनस्य तृतीयमुदकस्य तु ।

वायोः संचरणार्थं तु चतुर्थमवशेषयेत्” इत्यादि परिमाणम् । तथा न चातिस्वप्नशीलस्य योगो भवति नैव चातिमात्रं जाग्रतो योगो भवति चार्जुन ॥ १६ ॥

कथं पुनर्योगो भवतीत्युच्यते—

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ॥

युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ १७ ॥

युक्ताहारविहारस्याऽऽह्लियत इत्याहारोऽन्नं विहरणं विहारः पादक्रमस्तौ युक्तौ नियतपरिमाणौ यस्य तथा युक्तचेष्टस्य युक्ता नियता चेष्टा यस्य कर्मसु तथा युक्तस्वप्नावबोधस्य युक्तौ स्वप्नश्चावबोधश्च तौ नियतकालौ यस्य तस्य युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु युक्तस्वप्नावबोधस्य योगिनो योगो भवति दुःखहा दुःखानि सर्वाणि हन्तीति दुःखहा सर्वसंसारदुःखक्षयकृद्योगो भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

अथाधुना कदा युक्तो भवतीत्युच्यते—

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ॥

निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥ १८ ॥

यदा विनियतं चित्तं विशेषेण नियतं संयतमेकाग्रतामापन्नं चित्तं हित्वा बाह्यचिन्तामात्मन्येव केवलेऽवतिष्ठते स्वात्मनि स्थितिं लभत इत्यर्थः । निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो निर्गता दृष्टादृष्टविषयेभ्यः स्पृहा तुष्णा यस्य योगिनः स युक्तः समाहित इत्युच्यते तदा तस्मिन्काले ॥ १८ ॥

तस्य योगिनः समाहितं यच्चित्तं तस्योपमोच्यते—

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ॥

योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥ १९ ॥

यथा दीपः प्रदीपो निवातस्थो निवाते वातवर्जिते देशे स्थितो नेङ्गते न चलति सोपमोपमीयतेऽनयेत्युपमा योगज्ञैश्चित्तप्रचारदर्शिभिः स्मृता

चिन्तिता । योगिनो यतचित्तस्य संयतान्तःकरणस्य युञ्जतो योगमनु-
तिष्ठत आत्मनः समाधिमनुतिष्ठत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

एवं योगाभ्यासबलादेकाग्रीभूतं निवातप्रदीपकल्पं सत्-

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ॥

यत्र चैवाऽऽत्मनाऽऽत्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥ २० ॥

यत्र यस्मिन्काल उपरमते चित्तमुपरतिं गच्छति निरुद्धं सर्वतोनिवा-
रितप्रचारं योगसेवया योगानुष्ठानेन यत्र चैव यस्मिंश्च काल आत्मना
समाधिपरिशुद्धेनान्तःकरणेनाऽऽत्मानं परं चैतन्यज्योतिःस्वरूपं पश्य-
न्नुपलभमानः स्व एवाऽऽत्मानि तुष्यति तुष्टिं भजते ॥ २० ॥

किंच—

सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ॥

वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥ २१ ॥

सुखमात्यन्तिकमत्यन्तमेव भवतीत्यात्यन्तिकमनन्तमित्यर्थः । यत्तद्बु-
द्धिग्राह्यं बुद्ध्यैवेन्द्रियनिरपेक्षया गृह्यत इति बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियमिन्द्रि-
यगोचरातीतमविषयजनितमित्यर्थः । वेत्ति तदीदृशं सुखमनुभवति यत्र
यस्मिन्काले न च, एव, अयं विद्वानात्मस्वरूपे स्थितस्तस्मान्नैव चलति
तत्त्वतस्तत्त्वस्वरूपान्न प्रच्यवत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

किंच—

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ॥

यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणाऽपि विचाल्यते ॥ २२ ॥

यं लब्ध्वा यमात्मलाभं लब्ध्वा प्राप्य चापरमन्यलाभान्तरं ततोऽ-
धिकमस्तीति न मन्यते चिन्तयति । किंच यस्मिन्नात्मतत्त्वे स्थितो दुःखेन
शस्त्रनिपातादिलक्षणेन गुरुणा महताऽपि न विचाल्यते ॥ २२ ॥

यत्रोपरमत इत्याद्यारभ्य यावद्भिर्विशेषणैर्विशिष्ट आत्मावस्थाविशेषो
योग उक्तः—

तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ॥

स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥ २३ ॥

तं विद्याद्विजानीयाद्दुःखसंयोगवियोगं दुःखैः संयोगो दुःखसंयो-

गुप्तेन वियोगो दुःखसंयोगवियोगस्तं दुःखसंयोगवियोगं योग इत्येव
संज्ञितं विपरीतलक्षणेन विद्याद्विजानीयादित्यर्थः । योगफलमुपसंहृत्य
पुनरन्वारम्भेण योगस्य कर्तव्यतोच्यते निश्चयानिर्वेदयोर्योगसाधनत्व-
विधानार्थम् । स यथोक्तफलो योगो निश्चयेनाध्यवसायेन योक्तव्योऽ-
निर्विण्णचेतसा न निर्विण्णमनिर्विण्णं किं तच्चेतस्तेन निर्वेदरहितेन
चेतसा चित्तेनेत्यर्थः ॥ २३ ॥

किंच—

संकल्पप्रभवान्कामास्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ॥

मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥ २४ ॥

संकल्पप्रभवान्संकल्पः प्रभवो येषां कामानां ते संकल्पप्रभवाः
कामास्तास्त्यक्त्वा परित्यज्य सर्वानशेषतो निर्लेपेन । किंच मनसैव
विवेकयुक्तेनेन्द्रियग्राममिन्द्रियसमुदायं विनियम्य नियमनं कृत्वा सम-
न्ततः समन्तात् ॥ २४ ॥

शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ॥

आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ २५ ॥

शनैः शनैर्न सहसोपरमेदुपरतिं कुर्यात् । कैया बुद्ध्या । किंविशि-
ष्टया धृतिगृहीतया धृत्या धैर्येण गृहीतया धृतिगृहीतया धैर्येण युक्तये-
त्यर्थः । आत्मसंस्थमात्मनि संस्थितमात्मैव सर्वं न ततोऽन्यत्किञ्चिद-
स्तीत्येवमात्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् । एष योगस्य
परमो विधिः ॥ २५ ॥

तत्रैवमात्मसंस्थं मनः कर्तुं प्रवृत्तो योगी—

यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ॥

ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ २६ ॥

यतो यतो यस्माद्यस्मान्निमित्ताच्छब्दादेर्निश्चरति निर्गच्छति स्वभाव-
दोषान्मनश्चञ्चलमत्यर्थं च लमत एवास्थिरं ततस्ततस्तस्मात्तस्माच्छब्दादे-
र्निमित्तान्नियम्य तत्तन्निमित्तं याथात्म्यनिरूपणेनाऽऽभासीकृत्य वैराग्यभा-
वनया चैतन्मन आत्मन्येव वशं नयेदात्मवश्यतामापादयेत् । एवं योगा-
भ्यासबलाद्योगिन आत्मन्येव प्रशाम्यति मनः ॥ २६ ॥

प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ॥

उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥ २७ ॥

प्रशान्तमनसं प्रशान्तं मनो यस्य स प्रशान्तमनास्तं प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमं निरतिशयमुपैत्युपगच्छति । शान्तरजसं प्रक्षीण-
मोहादिक्लेशरजसमित्यर्थः । ब्रह्मभूतं जीवन्मुक्तं ब्रह्मैव सर्वमित्येवंनिश्च-
यवन्तं ब्रह्मभूतमकल्मषमधर्मादिवर्जितम् ॥ २७ ॥

युञ्जन्नेवं सदाऽऽत्मानं योगी विगतकल्मषः ॥

सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ २८ ॥

युञ्जन्निति । युञ्जन्नेवं यथोक्तेन क्रमेण योगी योगान्तरायवर्जितः
सदाऽऽत्मानं विगतकल्मषो विगतपापः सुखेनानायासेन ब्रह्मसंस्पर्शं
ब्रह्मणा परेण संस्पर्शो यस्य तद्ब्रह्मसंस्पर्शं सुखमत्यन्तमन्तमतीत्य वर्तत
इत्यत्यन्तमुत्कृष्टं निरतिशयमश्नुते व्याप्नोति ॥ २८ ॥

इदानीं योगस्य यत्फलं ब्रह्मैकत्वदर्शनं सर्वसंसारविच्छेदकारणं
तत्प्रदर्शयते—

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चाऽऽत्मनि ॥

ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्रसमदर्शनः ॥ २९ ॥

सर्वभूतस्थं सर्वेषु भूतेषु स्थितं स्वमात्मानं सर्वभूतानि चाऽऽत्मनि
ब्रह्मादीनि स्तम्बपर्यन्तानि च सर्वभूतान्यात्मन्येकतां गतानीक्षते पश्यति
योगयुक्तात्मा समाहितान्तःकरणः सर्वत्रसमदर्शनः सर्वेषु ब्रह्मादिस्था-
वरान्तेषु विषमेषु सर्वभूतेषु समं निर्विशेषं ब्रह्मात्मैकत्वविषयं दर्शनं
ज्ञानं यस्य स सर्वत्रसमदर्शनः ॥ २९ ॥

एतस्याऽऽत्मैकत्वदर्शनस्य फलमुच्यते—

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ॥

तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ ३० ॥

यो मां पश्यति वासुदेवं सर्वस्याऽऽत्मानं सर्वत्र सर्वेषु भूतेषु सर्वं च
ब्रह्मादिभूतजातं मयि सर्वात्मनि पश्यति तस्यैवमात्मैकत्वदर्शिनोऽहमी-

श्वरो न प्रणश्यामि न परोक्षतां गमिष्यामि । स च मे न प्रणश्यति स
च विद्वान्मम वासुदेवस्य न प्रणश्यति न परोक्षी भवति तस्य च मम
चैकात्मकत्वात् । स्वात्मा हि नामाऽऽत्मनः प्रिय एव भवति । यस्मा-
च्चाहमेव सर्वात्मैकत्वदर्शी ॥ ३० ॥

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ॥

सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ ३१ ॥

इत्येतत्पूर्वश्लोकार्थं सम्यग्दर्शनमनूद्य तत्फलं मोक्षोऽभिधीयते । सर्वथा
सर्वप्रकारैर्वर्तमानोऽपि सम्यग्दर्शी योगी मयि वैष्णवे परमे पदे वर्तते
नित्यमुक्त एव स न मोक्षं प्रति केनचित्प्रतिबध्यत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

किंचान्यत्—

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ॥

सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ ३२ ॥

आत्मौपम्येनाऽऽत्मा स्वयमेवोपमीर्यते [अनया] इत्युपमा तस्या
*उपमाया भाव औपम्यं तेनाऽऽत्मौपम्येन सर्वत्र सर्वभूतेषु समं
तुल्यं पश्यति योऽर्जुन स च किं समं पश्यतीत्युच्यते यथा मम सुख-
मिष्टं तथा सर्वप्राणिनां सुखमनुकूलम् । वाशब्दश्चार्थः । यदि वा यच्च
दुःखं मम प्रतिकूलमनिष्टं यथा तथा सर्वप्राणिनां दुःखमनिष्टं प्रतिकूल-
मित्येवमात्मौपम्येन सुखदुःखे अनुकूलप्रतिकूले तुल्यतया सर्वभूतेषु
समं पश्यति न कस्यचित्प्रतिकूलमाचरत्यहिंसक इत्यर्थः । य एवमहिं-
सकः सम्यग्दर्शननिष्ठः स योगी परम उत्कृष्टो मतोऽभिप्रेतः सर्वयो-
गिनां मध्ये ॥ ३२ ॥

एतस्य यथोक्तस्य सम्यग्दर्शनलक्षणस्य योगस्य दुःखसंपाद्यतामा-
लक्ष्य शुश्रूषुर्ध्रुवं तत्प्राप्त्युपायम्—

अर्जुन उवाच—

योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ॥

एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात्स्थितिं स्थिराम् ॥ ३३ ॥

योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन समत्वेन हे मधुसूदन, एतस्य

* उपमाशब्दः करणसाधनो भावशब्देन च स्वार्थो गृह्यते । एतदव ध्वनयितुं टीकाकारेण
'उपमैवौपम्यम्' इतिस्वार्थव्यञ्जन्तघटितं व्याख्यानं कृतम् ।

योगस्याहं न पश्यामि नोपलभे चञ्चलत्वान्मनसः किं स्थिरामचलं
स्थितिं प्रसिद्धमेतत् ॥ ३३ ॥

चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ॥

तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ ३४ ॥

चञ्चलमिति । चञ्चलं हि मनः कृष्णेति कृषतेर्विलेखनार्थस्य रूपं
भक्तजनपापादिदोषाकर्षणात्कृष्णः । न केवलमत्यर्थं चञ्चलं प्रमाथि च
प्रमथनशीलं प्रमथति शरीरमिन्द्रियाणि च विक्षिपति परवशी करोति ।
किं च बलवन्तं केनचिन्नियन्तुं शक्यम् । किंच दृढं तन्तुनागवदच्छेद्यं तस्यै-
वंभूतस्य मनसोऽहं निग्रहं निरोधं मन्ये वायोरिव । यथा वायोदुष्करो
निग्रहस्ततोऽपि मनसो दुष्करं मन्ये इत्यभिप्रायः ॥ ३४ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

एवमेतद्यथा ब्रवीषि—

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ॥

अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥ ३५ ॥

असंशयं नास्ति संशयो मनो दुर्निग्रहं चलमित्यत्र हे महाबाहो ।
किंत्वभ्यासेन त्वभ्यासो नाम चित्तभूमौ कस्यांचित्समानप्रत्ययावृत्तिश्चि-
त्तस्य । वैराग्यं नाम दृष्टादृष्टेष्टभोगेषु दोषदर्शनाभ्यासाद्वैतृष्ण्यं तेन च
वैराग्येण गृह्यते । विक्षेपरूपः प्रचारश्चित्तस्यैवं तन्मनो गृह्यते निगृह्यते
निरुध्यत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

यः पुनरसंयतात्मा तेन—

असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ॥

वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ॥ ३६ ॥

असंयतात्मनाऽभ्यासवैराग्याभ्यामसंयत आत्माऽन्तःकरणं यस्य सोऽ-
यमसंयतात्मा तेनासंयतात्मना योगो दुष्प्रापो दुःखेन प्राप्यत इति मे
मतिः । यस्तु पुनर्वश्यात्माऽभ्यासवैराग्याभ्यां वश्यत्वमापादित आत्मा
मनो यस्य सोऽयं वश्यात्मा तेन वश्यात्मना तु यतता भूयोऽपि प्रयत्नं
कुर्वता शक्योऽवाप्तुं योग उपायतो यथोक्तादुपायात् ॥ ३६ ॥

तत्र योगाभ्यासाङ्गीकरणेन परलोकेहलोकप्राप्तिनिमित्तानि कर्माणि
संन्यस्तानि योगसिद्धिफलं च मोक्षसाधनं सम्यग्दर्शनं न प्राप्तमिति
योगी योगमार्गान्मरणकाले चलितचित्त इति तस्य नाशमाशङ्क्य—

अर्जुन उवाच—

अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ॥

अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥ ३७ ॥

अयतिरप्रयत्नवान्योगमार्गे श्रद्धयाऽऽस्तिक्यबुद्ध्या चोपेतो योगा-
वन्तकालेऽपि चलितं मानसं मनो यस्य स चलितमानसो भ्रष्टस्मृतिः
सोऽप्राप्य योगसंसिद्धिं योगफलं सम्यग्दर्शनं कां गतिं हे कृष्ण
गच्छति ॥ ३७ ॥

कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ॥

अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥ ३८ ॥

कच्चिदिति । कच्चित्किं नोभयविभ्रष्टः कर्ममार्गाद्योगमार्गाच्च विभ्रष्टः
संछिन्नाभ्रमिव नश्यति किं वा न नश्यत्यप्रतिष्ठो निराश्रयो हे महाबाहो
विमूढः सन्ब्रह्मणः पथि ब्रह्मप्राप्तिमार्गे ॥ ३८ ॥

एतन्मे संशयं कृष्ण च्छेत्तुमर्हस्यशेषतः ॥

त्वदन्यः संशयस्यास्य च्छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ३९ ॥

एतदिति । एतन्मे मम संशयं कृष्ण च्छेत्तुमपनेतुमर्हस्यशेषतस्त्वदन्य-
स्त्वत्तोऽन्य ऋषिर्देवो वा छेत्ता नाशयिता संशयस्यास्य न हि यस्मादुप-
पद्यते संभवत्यतस्त्वमेव च्छेत्तुमर्हसीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

श्रीभगवानुवाच—

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ॥

न हि कल्याणकृत्कश्चिद्गुर्गतिं तात गच्छति ॥ ४० ॥

पार्थेति । हे पार्थ नैवेह लोके नामुत्र परस्मिन्वा लोके विनाशस्तस्य
विद्यते नास्ति नाशो माम् पूर्वस्मान्द्वीनजन्मप्राप्तिः स योगभ्रष्टस्य

नास्ति, न हि यस्मात्कल्याणकृच्छुभकृत्कश्चिद्दुर्गतिं कुत्सितां गतिं हे तात तनोत्यात्मानं पुत्ररूपेणेति पिता तात उच्यते पितैव पुत्र इति पुत्रोऽपि तात उच्यते शिष्योऽपि पुत्रं उच्यते, गच्छति ॥ ४० ॥

किं त्वस्य भवति—

प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ॥

शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१ ॥

योगमार्गे प्रवृत्तः संन्यासी सामर्थ्यात्प्राप्य गत्वा पुण्यकृतामश्वमेधा-
दियाजिनां लोकांस्तत्र चोषित्वा वासमनुभूय शाश्वतीर्नित्याः समाः
संवत्सरांस्तद्भोगक्षये शुचीनां यथोक्तकारिणां श्रीमतां विभूतिमतां गेहे
गृहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१ ॥

अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ॥

एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ४२ ॥

अथेति । अथवा श्रीमतां कुलादन्यस्मिन्योगिनामेव दरिद्राणां कुले
भवति जायते धीमतां बुद्धिमताम् । एतद्धि जन्म यदरिद्राणां योगिनां
कुले दुर्लभतरं दुःखलभ्यतरं पूर्वमपेक्ष्य लोके जन्म यदीदृशं यथोक्तवि-
शेषणे कुले ॥ ४२ ॥

यस्मात्—

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ॥

यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥ ४३ ॥

तत्र योगिनां कुले तं बुद्धिसंयोगं बुद्ध्या संयोगं बुद्धिसंयोगं लभते
पौर्वदेहिकं पूर्वस्मिन्देहे भवं पौर्वदेहिकं यतते च प्रयत्नं करोति ततस्त-
स्मात्पूर्वकृतात्संस्काराद्भूयो बहुतरं संसिद्धौ संसिद्धिनिमित्तं हे कुरुन-
न्दन ॥ ४३ ॥

कथं पूर्वदेहबुद्धिसंयोग इति तदुच्यते—

पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः ॥

जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ४४ ॥

यः पूर्वजन्मनि कृतोऽभ्यासः स पूर्वाभ्यासस्तेनैव बलवता ह्रियते

हि यस्मादवशोऽपि स योगभ्रष्टो न कृतं चेद्योगाभ्याससंस्काराद्बल-
वत्तरमधर्मादिलक्षणं कर्म तदा योगाभ्यासजनितेन संस्कारेण ह्रियते ।
अधर्मश्चेद्बलवत्तरः कृतस्तेन योगजोऽपि संस्कारोऽभिभूयत एव । तत्क्षये
तु योगजः संस्कारः स्वयमेव कार्यमारभते न दीर्घकालस्थस्यापि विना-
शस्तस्यास्तीत्यर्थः । जिज्ञासुरपि योगस्य स्वरूपं ज्ञातुमिच्छन्योगमार्गे
प्रवृत्तः संन्यासी योगभ्रष्टः सामर्थ्यात्सोऽपि शब्दब्रह्म वेदोक्तकर्मानु-
ष्ठानफलमतिवर्ततेऽपाकरिष्यति किमुत बुद्ध्वा यो योगं तन्निष्ठोऽभ्यासं
कुर्यात् ॥ ४४ ॥

कुतश्च योगित्वं श्रेय इति—

प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ॥

अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥ ४५ ॥

प्रयत्नाद्यतमानोऽधिकं यतमान इत्यर्थः । तत्र योगी विद्वान्संशुद्ध-
किल्बिषो विशुद्धकिल्बिषः संशुद्धपापोऽनेकेषु जन्मसु किञ्चित्किञ्चित्सं-
स्कारजातमुपचित्य तेनोपचितेनानेकजन्मकृतेन संसिद्धोऽनेकजन्मसंसि-
द्धस्ततो लब्धसम्यग्दर्शनः संन्याति परां प्रकृष्टां गतिम् ॥ ४५ ॥

यस्मादेवं तस्मात्—

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ॥

कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ४६ ॥

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि, ज्ञानमत्र शास्त्रपाण्डित्यं तद्व-
द्भ्योऽपि मतो ज्ञातोऽधिकः श्रेष्ठ इति कर्मिभ्योऽग्निहोत्रादि कर्म तद्व-
द्भ्योऽधिको योगी विशिष्टो यस्मात्तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ४६ ॥

योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना ॥

श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मप-
र्वाणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योग-
शास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ध्यानयोगो
नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

योगिनामिति । योगिनामपि सर्वेषां रुद्रादित्यादिर्ध्यानपराणां मध्ये
मद्गतेन मयि वासुदेवे समाहितेनान्तरात्मनाऽन्तःकरणेन श्रद्धावाञ्छ-
द्धानः सन्भजते सेवते यो मां स मे मम युक्ततमोऽतिशयेन युक्तो
मतोऽभिप्रेत इति ॥ ४७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभग-

वतः कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्येऽध्यासयोगो नाम

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

“योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना ।

श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः”

इति प्रश्नबीजमुपन्यस्य स्वयमेवेदृशं मदीयं तत्त्वमेवं मद्गतान्तरात्मा
स्यादित्येतद्विवक्षुः—

श्रीभगवानुवाच—

मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन्मदाश्रयः ॥

असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १ ॥

मयि वक्ष्यमाणविशेषणे परमेश्वर आसक्तं मनो यस्य स मय्यासक्त-
मना हे पार्थ योगं युञ्जन्मनःसमाधानं कुर्वन्मदाश्रयोऽहमेव परमेश्वर
आश्रयो यस्य स मदाश्रयो यो हि कश्चित्पुरुषार्थेन केनचिदर्थी भवति
स तत्साधनं कर्माग्निहोत्रादि तपो दानं वा किञ्चिदाश्रयं प्रतिपद्यतेऽयं
तु योगी मामेवाऽऽश्रयं प्रतिपद्यते हित्वाऽन्यत्साधनान्तरं मय्येवाऽऽस-
क्तमना भवति । यस्त्वमेवंभूतः सन्नसंशयं समग्रं समस्तं विभूतिबलश-
क्त्यैश्वर्यादिगुणसंपन्नं मां यथा येन प्रकारेण ज्ञास्यसि संशयमन्तरेणै-
वमेव भगवानिति तच्छृणूच्यमानं मया ॥ १ ॥

तच्च मद्विषयम्—

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ॥

यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ २ ॥

ज्ञानं ते तुभ्यमहं सविज्ञानं विज्ञानसहितं स्वानुभवसंयुक्तमिदं

वक्ष्यामि कथयिष्याम्यशेषतः कात्स्न्येन । तज्ज्ञानं विवक्षितं स्तौति
श्रोतुरभिमुखीकरणाय । यज्ज्ञात्वा यज्ज्ञानं ज्ञात्वा नेह भूयः पुनर्ज्ञातव्यं
पुरुषार्थसाधनमवशिष्यते नावशेषो भवतीति मत्तत्त्वज्ञो यः स सर्वज्ञो
भवतीत्यर्थः । अतो विशिष्टफलत्वाददुर्लभं ज्ञानम् ॥ २ ॥

कथमित्युच्यते—

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ॥

यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ ३ ॥

मनुष्याणां मध्ये सहस्रेष्वनेकेषु कश्चिद्यतति प्रयत्नं करोति सिद्धये
सिद्ध्यर्थं तेषां यततामपि सिद्धानां सिद्धा एव हि ते ये मोक्षाय यतन्ते
तेषां कश्चिदेव मां वेत्ति तत्त्वतो यथावत् ॥ ३ ॥

श्रोतारं प्ररोचनेनाभिमुखीकृत्याऽऽह—

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ॥

अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥

भूमिरिति पृथिवीतन्मात्रमुच्यते न स्थूला 'भिन्ना प्रकृतिरष्टधा'
इति वचनात् । तथाऽबादयोऽपि तन्मात्राण्येवोच्यन्ते । आपोऽनलो
वायुः खं मन इति मनसः कारणमहंकारो गृह्यते । बुद्धिरित्यहंकारका-
रणं महत्तत्त्वम् । अहंकार इत्यविद्यासंयुक्तमव्यक्तम् । यथा विषसंयुक्त-
मन्नं विषमुच्यते एवमहंकारवासनावदव्यक्तं मूलकारणमहंकार इत्युच्यते
प्रवर्तकत्वादहंकारस्य । अहंकार एव हि सर्वस्य प्रवृत्तिबीजं दृष्टं
लोके । इतीयं यथोक्ता प्रकृतिर्मे ममैश्वरी मायाशक्तिरष्टधा भिन्ना मेव-
मागता ॥ ४ ॥

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ॥

जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५ ॥

अपरेति । अपरा न परा निकृष्टाऽशुद्धाऽनर्थकरी संसारबन्धनात्मि-
केयमितोऽस्या यथोक्तायास्त्वन्यां विशुद्धां प्रकृतिं ममाऽऽत्मभूतां विद्धि
मे परां प्रकृष्टां जीवभूतां क्षेत्रज्ञलक्षणां प्राणधारणानिमित्तभूतां हे महा-
बाहो यया प्रकृत्येदं धार्यते जगदन्तःप्रविष्टया ॥ ५ ॥

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ॥

अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥

एतदिति । एतद्योनीन्येते परापरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे प्रकृती योनि-

येषां भूतानां तान्येतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्येवमुपधारय जानीहि ।
यस्मान्मम प्रकृती योनिः कारणं सर्वभूतानामतोऽहं कृत्स्नस्य समस्तस्य
जगतः प्रभव उत्पत्तिः प्रलयो विनाशस्तथा प्रकृतिद्वयद्वारेणाहं सर्वज्ञ
ईश्वरो जगतः कारणमित्यर्थः ॥ ६ ॥

यतस्तस्मात्—

मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय ॥

मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७ ॥

मत्तः परमेश्वरात्परतरमन्यत्कारणान्तरं किंचिन्नास्ति न विद्यतेऽह-
मेव जगत्कारणमित्यर्थः । हे धनंजय यस्मादेवं तस्मान्मयि परमेश्वरे सर्वाणि
भूतानि सर्वमिदं जगत्प्रोतमनुस्यूतमनुगतमनुविद्धं ग्रथितमित्यर्थः ।
दीर्घतन्तुषु पटवत्सूत्रे च मणिगणा इव ॥ ७ ॥

केन केन धर्मेण विशिष्टे त्वयि सर्वमिदं प्रोतमित्युच्यते—

रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभाऽस्मि शशिसूर्ययोः ॥

प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥ ८ ॥

रसोऽहमपां यः सारः स रसस्तस्मिन्नसभूते मय्यापः प्रोता इत्यर्थः ।
एवं सर्वत्र । यथाऽहमप्सु रस एवं प्रभाऽस्मि शशिसूर्ययोः । प्रणव
ओंकारः सर्ववेदेषु तस्मिन्प्रणवभूते मयि सर्वे वेदाः प्रोताः । तथा ख
आकाशे शब्दः सारभूतस्तस्मिन्मयि खं प्रोतम् । तथा पौरुषं पुरुषस्य
भावो यतः पुंबुद्धिर्नृषु तस्मिन्मयि पुरुषाः प्रोताः ॥ ८ ॥

पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ ॥

जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥ ९ ॥

पुण्य इति । पुण्यः सुरभिर्गन्धः पृथिव्यां चाहं तस्मिन्मयि गन्ध-
भूते पृथिवी प्रोता । पुण्यत्वं गन्धस्य स्वभावत एव पृथिव्यां दर्शित-
मवादिषु रसादेः पुण्यत्वोपलक्षणार्थम् । अपुण्यत्वं तु गन्धादीनाम-
विद्याधर्माद्यपेक्षं संसारिणां भूतविशेषसंसर्गनिमित्तं भवति । तेजो
दीप्तिश्चास्मि विभावसावग्नौ । तथा जीवनं सर्वभूतेषु येन जीवन्ति
सर्वाणि भूतानि तज्जीवनम् । तपश्चास्मि तपस्विषु तस्मिन्स्तपति मयि
तपस्विनः प्रोताः ॥ ९ ॥

बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ॥

बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥

बीजमिति । बीजं प्ररोहकारणं मां विद्धि सर्वभूतानां हे पार्थ सनातनं चिरंतनम् । किंच बुद्धिर्विवेकशक्तिरन्तःकरणस्य बुद्धिमतां विवेकशक्तिमतामस्मि तेजः प्रागल्भ्यं तद्वतां तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥

बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितम् ॥

धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ११ ॥

बलमिति । बलं सामर्थ्यमोजो बलवतामहम् । तच्च बलं कामरागविवर्जितं कामश्च रागश्च कामरागौ कामस्तृष्णाऽसंनिकृष्टेषु विषयेषु रागो रञ्जना प्राप्तेषु विषयेषु ताभ्यां विवर्जितं देहादिधारणमात्रार्थं बलमहमस्मि न तु यत्संसारिणां तृष्णारागकारणम् । किंच धर्माविरुद्धो धर्मेण शास्त्रार्थेनाविरुद्धो यः प्राणिषु भूतेषु कामो यथा देहधारणमात्राद्यर्थोऽशनपानादिविषयः कामोऽस्मि हे भरतर्षभ ॥ ११ ॥

किंच—

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ॥

मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ १२ ॥

ये चैव सात्त्विकाः सत्त्वनिर्वृत्ता भावाः पदार्था राजसा रजोनिर्वृत्तास्तामसास्तमोनिर्वृत्ताश्च ये केचित्प्राणिनां स्वकर्मवशाज्जायन्ते भावास्तान्मत्त एव जायमानानित्येवं विद्धि सर्वान्समस्तानेव । यद्यपि ते मत्तो जायन्ते तथाऽपि न त्वहं तेषु तदधीनस्तद्वशो यथा संसारिणस्ते पुनर्मयि मद्वशा मदधीनाः ॥ १२ ॥

एवंभूतमपि परमेश्वरं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वभूतात्मानं निर्गुणं संसारदोषबीजप्रदाहकारणं मां नाभिजानाति जगदित्यनुक्रोशं दर्शयति भगवान् । तच्च किंनिमित्तं जगतोऽज्ञानमित्युच्यते—

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरोभिः सर्वमिदं जगत् ॥

मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ १३ ॥

त्रिभिर्गुणमयैर्गुणविकारैः रागद्वेषमोहादिप्रकारैर्भावैः पदार्थैरेभिर्भ-

थोक्तैः सर्वमिदं प्राणिजातं जगन्मोहितमविवेकतामापादितं सन्नाभिजा-
नाति मामेभ्यो यथोक्तेभ्यो गुणेभ्यः परं व्यतिरिक्तं विलक्षणं चाव्ययं
व्ययरहितं जन्मादिसर्वभावविकारवर्जितमित्यर्थः ॥ १३ ॥

कथं पुनर्देवीमेतां त्रिगुणात्मिकां वैष्णवीं मायामतिक्रामन्तीत्युच्यते—

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ॥

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ १४ ॥

दैवी देवस्य ममेश्वरस्य विष्णोः स्वभूता हि यस्मादेषा यथोक्ता
गुणमयी मम माया दुरत्यया दुःखेनात्ययोऽतिक्रमणं यस्याः सा दुरत्यया ।
तत्रैवं सति सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेव मायाविनं स्वात्मभूतं सर्वात्मना
ये प्रपद्यन्ते ते मायामेतां सर्वभूतमोहिनीं तरन्त्यतिक्रामन्ति संसारबन्ध-
नान्मुच्यन्त इत्यर्थः ॥ १४ ॥

यदि त्वां प्रपन्ना मायामेतां तरन्ति कस्मात्त्वामेव सर्वे न प्रपद्यन्त
इत्युच्यते—

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ॥

माययाऽपहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ १५ ॥

न मां परमेश्वरं दुष्कृतिनः पापकारिणो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमा
नराणां मध्येऽधमा निकृष्टास्ते च माययाऽपहृतज्ञानाः संमुषितज्ञाना
आसुरं भावं हिंसानृतादिलक्षणमाश्रिताः ॥ १५ ॥

ये पुनर्नरोत्तमाः पुण्यकर्माणः—

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ॥

आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ १६ ॥

चतुर्विधाश्चतुष्प्रकारा भजन्ते सेवन्ते मां जनाः सुकृतिनः पुण्यकर्माणो
हेऽर्जुन । आर्त आर्तिपरिगृहीतस्तस्करव्याघ्ररोगादिनाऽभिभूत आपन्नो
जिज्ञासुर्भगवत्तत्त्वं ज्ञातुमिच्छति योऽर्थार्थी धनकामो ज्ञानी विष्णोस्त-
त्त्वविद् हे भरतर्षभ ॥ १६ ॥

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ॥

प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥ १७ ॥

तेषामिति । तेषां चतुर्णां मध्ये ज्ञानी तत्त्ववित्तत्त्ववित्त्वान्नित्ययुक्तो

भवत्येकभक्तिश्चान्यस्य भजनीयस्यादर्शनादतः स एकभक्तिर्विशिष्यते
विशेषमाधिक्यमापद्यतेऽतिरिच्यत इत्यर्थः । प्रियो हि यस्मादहमात्मा
ज्ञानिनोऽतस्तस्याहमत्यर्थं प्रियः । प्रसिद्धं हि लोक आत्मा प्रियो भव-
तीति । तस्माज्ज्ञानिन आत्मत्वाद्वासुदेवः प्रियो भवतीत्यर्थः । स च
ज्ञानी मम वासुदेवस्याऽऽत्मैवेति ममात्यर्थं प्रियः ॥ १७ ॥

न तर्ह्यार्तादयस्त्रयो वासुदेवस्य प्रियाः । न, किं तर्हि—

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ॥

आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥ १८ ॥

उदारा उत्कृष्टाः सर्व एवैते त्रयोऽपि मम प्रिया एवेत्यर्थः । न हि
कश्चिन्मद्भक्तो मम वासुदेवस्याप्रियो भवति ज्ञानी त्वत्यर्थं प्रियो भव-
तीति विशेषः । तत्कस्मादित्याह ज्ञानी त्वात्मैव नान्यो मत्त इति
मे मम मतं निश्चयः । आस्थित आरोहुं प्रवृत्तः स ज्ञानी हि यस्मा-
दहमेव भगवान्वासुदेवो नान्योऽस्मीत्येवं युक्तात्मा समाहितचित्तः
सन्मामेव परं ब्रह्म गन्तव्यमनुत्तमां गतिं गन्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ १८ ॥

ज्ञानी पुनरपि स्तूयते—

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ॥

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९ ॥

बहूनां जन्मनां ज्ञानार्थसंस्कारांश्रयाणामन्ते समाप्तौ ज्ञानवान्प्राप्त-
परिपाकज्ञानो मां वासुदेवं प्रत्यगात्मानं प्रत्यक्षतः प्रपद्यते । कथं,
वासुदेवः सर्वमिति । य एवं सर्वात्मानं मां प्रतिपद्यते स महात्मा
न तत्समोऽन्योऽस्त्यधिको वा । अतः सुदुर्लभो मनुष्याणां सहस्रेष्वि-
त्युक्तम् ॥ १९ ॥

आत्मैव सर्वं वासुदेव इत्येवमप्रतिपत्तौ कारणमुच्यते—

कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ॥

तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥ २० ॥

कामैस्तैस्तैः पुत्रपशुस्वर्गादिविषयैर्हृतज्ञाना अपहृतविवेकविज्ञानाः
प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः प्राप्नुवन्ति वासुदेवादात्मनोऽन्या देवतास्तं तं
नियमं देवताराधने प्रसिद्धो यो यो नियमस्तं तमास्थायाऽऽश्रित्य

प्रकृत्या स्वभावेन जन्मान्तरार्जितसंस्कारविशेषेण नियता नियमिताः
स्वयाऽऽत्मीयया ॥ २० ॥

तेषां च कामिनाम्—

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति ॥

तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ २१ ॥

यो यः कामी यां यां देवतातनुं श्रद्धया संयुक्तो भक्तश्च सन्नर्चितुं
पूजयितुमिच्छति तस्य तस्य कामिनोऽचलां स्थिरां श्रद्धां तामेव विद-
धामि स्थिरी करोमि ययैव पूर्वं प्रवृत्तः स्वभावतो यो यां देवतातनुं
श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छतीति ॥ २१ ॥

स तया श्रद्धया युक्तस्तस्या राधनमीहते ॥

लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हि तान् ॥ २२ ॥

स तयेति । स तया मद्विहितया श्रद्धया युक्तः संस्तस्या देवता-
तन्वा राधनमाराधनमीहते चेष्टते लभते च ततस्तस्या आराधिताया
देवतातन्वाः कामानीप्सितान्मयैव परमेश्वरेण सर्वज्ञेन कर्मफलविभाग-
ज्ञतया विहितान्निर्मितांस्तान्हि यस्मात्ते भगवता विहिताः कामास्तस्मा-
त्तानवश्यं लभत इत्यर्थः । हितानिति पदच्छेदे हितत्वं कामानामुपच-
रितं कल्प्यं न हि कामा हिताः कस्यचित् ॥ २२ ॥

यस्मादन्तवत्साधनव्यापारां अविवेकिनः कामिनश्च तेऽतः—

अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ॥

देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥ २३ ॥

अन्तवद्विनाशि तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसामल्पप्रज्ञानां देवान्दे-
वयजो यान्ति देवान्यजन्तीति देवयजस्ते देवान्यान्ति । मद्भक्ता यान्ति
मामपि । एवं समानेऽप्यायासे मामेव न प्रपद्यन्तेऽनन्तफलायाहो खलु
कष्टं वर्तन्त इत्यनुक्रोशं दर्शयति भगवान् ॥ २३ ॥

किंनिमित्तं मामेव न प्रपद्यन्त इत्युच्यते—

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ॥

परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४ ॥

अव्यक्तमप्रकाशं व्यक्तिमापन्नं प्रकाशं गतमिदानीं मन्यन्ते मां नित्य-

प्रसिद्धमीश्वरमपि सन्तमबुद्धयोऽविवेकिनः परं भावं परमात्मस्वरूपमज्ञानन्तोऽविवेकिनो ममाव्ययं व्ययरहितमनुत्तमं निरतिशयं मदीयं भावमजानन्तो मन्यन्त इत्यर्थः ॥ २४ ॥

तदीयमज्ञानं किंनिमित्तमित्युच्यते—

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ॥

मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥ २५ ॥

नाहं प्रकाशः सर्वस्य लोकस्य केषांचिदेव मद्भक्तानां प्रकाशोऽहमित्यभिप्रायः । योगमायासमावृतो योगो गुणानां युक्तिर्वटनं सैव माया योगमाया तथा योगमायया समावृतः संछन्न इत्यर्थः । अत एव मूढो लोकोऽयं नाभिजानाति मामजमव्ययम् ॥ २५ ॥

यया योगमायया समावृतं मां लोको नाभिजानाति नासौ योगमाया मदीया सती ममेश्वरस्य मायाविनो ज्ञानं प्रतिबध्नाति यथाऽन्यस्यापि मायाविनो माया ज्ञानं तद्वत् । यत एवमतः—

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ॥

भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥ २६ ॥

अहं तु वेद जाने समतीतानि समतिक्रान्तानि भूतानि वर्तमानानि चार्जुन भविष्याणि च भूतानि वेदाहं मां तु वेद न कश्चन मद्भक्तं मच्छरणमेकं मुक्त्वा मत्तत्त्ववेदनाभावादेव न मां भजते ॥ २६ ॥

केन पुनर्मत्तत्त्ववेदनप्रतिबन्धेन प्रतिबद्धानि सन्ति जायमानानि सर्वभूतानि मां न विदन्तीत्यपेक्षायामिदमाह—

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन भारत ॥

सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परंतप ॥ २७ ॥

इच्छाद्वेषसमुत्थेनेच्छा च द्वेषश्चेच्छाद्वेषौ ताभ्यां समुत्तिष्ठतीतीच्छाद्वेषसमुत्थस्तेनेच्छाद्वेषसमुत्थेन । केनेति विशेषापेक्षायामिदमाह द्वंद्वमोहेन द्वंद्वनिमित्तो मोहो द्वंद्वमोहस्तावेवेच्छाद्वेषौ शीतोष्णवत्परस्परविरुद्धौ सुखदुःखतद्वेतुविषयौ यथाकालं सर्वभूतैः संबध्यमानौ द्वंद्वश-

१ ख. ग. घ. ङ. सन्तं पं । २ घ. छ. 'वेकतो म' । ३ क. तदज्ञां । ४ घ. 'या, अथवा भगवतो यः संकल्पः स एव योगस्तद्वशवतिनी या माया' तथाऽऽवृत इत्यर्थः । चित्तसमाधिर्वा योगो भगवतस्तत्कृता माया तथा योगमायया स' । ५ ख. ग. 'वृतो मां । ६ घ. 'नि मां । ७ क. 'नस्त्वत्' । ८ क. त्वां ।

ब्देनाभिधीयेते । तत्र यदेच्छाद्वेषौ सुखदुःखतद्वेतुसंप्राप्त्या लब्धा-
त्मकौ भवतस्तदा तौ सर्वभूतानां प्रज्ञायाः स्ववशापादनद्वारेण परमा-
र्थात्मतत्त्वविषयज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकारणं मोहं जनयतः । न हीच्छाद्वे-
षदोषवशीकृतचित्तस्य यथाभूतार्थविषयज्ञानमुत्पद्यते बहिरपि किमु
वक्तव्यं ताभ्यामाविष्टबुद्धेः समूढस्य प्रत्यगात्मनि बहुप्रतिबन्धे ज्ञानं
नोत्पद्यत इति । अतस्तेनेच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन भारत भरतान्वयज
सर्वभूतानि संमोहितानि सन्ति संमोहं समूढतां सर्गे जन्मन्युत्पत्तिकाल
इत्येतद्यान्ति गच्छन्ति हे परंतप । मोहवशान्येव सर्वभूतानि जायमा-
नानि जायन्त इत्यभिप्रायः । यत एवमतस्तेन द्वंद्वमोहेन प्रतिबद्धप्रज्ञा-
नानि सर्वभूतानि संमोहितानि मामात्मभूतं न जानन्त्यत एवाऽऽ-
त्मभावेन मां न भजन्ते ॥ २७ ॥

के पुनरनेन द्वंद्वमोहेन निर्मुक्ताः सन्तस्त्वां विदित्वा यथाशास्त्रमा-
त्मभावेन भजन्त इत्यपेक्षितमर्थं दर्शयितुमुच्यते—

येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ॥

ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥ २८ ॥

येषां तु पुनरन्तगतं समाप्तप्रायं क्षीणं पापं जनानां पुण्यकर्मणां
पुण्यं कर्म येषां सत्त्वशुद्धिकारणं विद्यते ते पुण्यकर्माणस्तेषां पुण्यकर्मणां
ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ता यथोक्तेन द्वंद्वमोहेन निर्मुक्ता भजन्ते मां परमात्मानं
दृढव्रता एवमेव परमार्थतत्त्वं नान्यथेत्येवं निश्चितविज्ञाना दृढव्रता
उच्यन्ते ॥ २८ ॥

ते किमर्थं भजन्त इत्युच्यते—

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ॥

ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥ २९ ॥

जरामरणमोक्षाय जरामरणमोक्षार्थं मां परमेश्वरमाश्रित्य मत्समा-
हितचित्ताः सन्तो यतन्ति प्रयतन्ते ये ते यद्ब्रह्म परं तद्विदुः कृत्स्नं
समस्तमध्यात्मं प्रत्यगात्मविषयं वस्तु तद्विदुः कर्म चाखिलं समस्तं
विदुः ॥ २९ ॥

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ॥

प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ ३० ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मप-
र्वाणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योग-
शास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानविज्ञानयोगो
नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

साधीति । साधिभूताधिदैवमधिभूतं चाधिदैवं चाधिभूताधिदैवं
सहाधिभूताधिदैवेन साधिभूताधिदैवं च मां ये विदुः साधियज्ञं च
सहाधियज्ञेन साधियज्ञं ये विदुः प्रयाणकालेऽपि च मरणकालेऽपि च
मां ते विदुर्युक्तचेतसः समाहितचित्ता इति ॥ ३० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छं-
करभगवतः कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये ज्ञानविज्ञानयोगो नाम
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽध्यायः ।

ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमित्यादिना भगवताऽर्जुनस्य प्रश्नबीजान्युपदि-
ष्टान्यतस्तत्प्रश्नार्थम्—

अर्जुन उवाच—

किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ॥

अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥ १ ॥

अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन ॥

प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥ २ ॥

॥ १ ॥ २ ॥

एषां प्रश्नानां यथाक्रमं निर्णयाय—

श्रीभगवानुवाच—

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ॥

भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥ ३ ॥

अक्षरं न क्षरतीति परं आत्मा “एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि” इति श्रुतेः । ओंकारस्य चोमित्येकाक्षरं ब्रह्मेति परेण विशेषणा-
दग्रहणम् । परममिति च निरतिशये ब्रह्मण्यक्षर उपपन्नतरं विशेषणम् ।
तस्यैव परस्य ब्रह्मणः प्रतिदेहं प्रत्यगात्मभावंः स्वभावः । स्वभावोऽ-
ध्यात्ममुच्यते, आत्मानं देहमधिकृत्य प्रत्यगात्मतया प्रवृत्तं परमार्थब्र-
ह्मावसानं वस्तु स्वभावोऽध्यात्ममुच्यतेऽध्यात्मशब्देनाभिधीयते । भूत-
भावोद्भवकरो भूतानां भावो भूतभावस्तस्योद्भवो भूतभावोद्भवस्तं
करोतीति भूतभावोद्भवकरो भूतवस्तूत्पत्तिकर इत्यर्थः । विसर्गो विस-
र्जनं देवतोद्देशेन चरुपुरोडाशादेर्द्रव्यस्य परित्यागः स एष विसर्गल-
क्षणो यज्ञः कर्मसंज्ञितः कर्मशब्दित इत्येतत् । एतस्माद्धि बीजभूताद्वृ-
ष्ट्यादिक्रमेण स्थावरजङ्गमानि भूतान्युद्भवन्ति ॥ ३ ॥

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ॥

अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥ ४ ॥

अधिभूतमिति । अधिभूतं प्राणिजातमधिकृत्य भवतीति । कोऽसौ
क्षरः क्षरतीति क्षरो विनाशी भावो यत्किञ्चिज्जनिमद्वस्त्वित्यर्थः । पुरुषः
पूर्णमनेन सर्वमिति पुरि शयनाद्वा पुरुष आदित्यान्तर्गतो हिरण्यगर्भः
सर्वप्राणिकरणानामनुग्राहकः सोऽधिदैवतम् । अधियज्ञः सर्वयज्ञाभिमा-
निनी देवता विष्णुवाक्या “यज्ञो वै विष्णुः” इति श्रुतेः । स हि विष्णु-
रहमेवात्रास्मिन्देहे यो यज्ञस्तस्याहमधियज्ञो यज्ञो हि देहनिर्वर्त्यत्वेन
देहसमवायीति देहाधिकरणो भवति देहभृतां वर ॥ ४ ॥

अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ॥

यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ ५ ॥

अन्तकाल इति । अन्तकाले च मरणकाले मामेव परमेश्वरं विष्णुं
स्मरन्मुक्त्वा परित्यज्य कलेवरं शरीरं यः प्रयाति गच्छति स मद्भावं

१ क. घ. छ. परमात्मा । २ क. वि. स्वभाव इति स्वा भा० । ख. व. स्वभाव इति
स्वभावः स्वो भा० । घ. छ. व. स्वो भा० । ३ क. शिवादेः स्वस्य द्रव्यस्य वितरणं प० । ४ घ.
देस्तस्य प० ।

वैष्णवं तत्त्वं याति नास्ति न विद्यतेऽत्रास्मिन्नर्थे संशयो याति वा न वेति ॥ ५ ॥

न मद्विषय एवायं नियमः किं तर्हि—

यं यं वाऽपि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ॥

तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥ ६ ॥

यं यं वाऽपि यं यं भावं देवताविशेषं स्मरंश्चिन्तयंस्त्यजति परित्यजत्यन्ते प्राणवियोगकाले कलेवरं तं तमेव स्मृतं भावमेवैति नान्यं कौन्तेय सदा सर्वदा तद्भावभावितस्तास्मिन्भावस्तद्भावः स भावितः स्मर्यमाणतयाऽभ्यस्तो येन स तद्भावभावितः सन् ॥ ६ ॥

यस्मादेवमन्त्या भावना देहान्तरप्राप्तौ कारणम्—

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ॥

मय्यर्पितमनोबुद्धिर्ममैवेष्ट्यस्यसंशयः ॥ ७ ॥

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर यथाशास्त्रं युध्य च युद्धं च स्वधर्मं कुरु मयि वासुदेवेऽर्पिते मनोबुद्धी यस्य तव स त्वं मय्यर्पितमनोबुद्धिः सन्मामेव यथास्मृतमेष्ट्यस्यागमिष्यस्यसंशयो न संशयोऽत्र विद्यते ॥ ७ ॥ किंच—

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ॥

परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ॥ ८ ॥

अभ्यासयोगयुक्तेन मयि चित्तसमर्पणविषयभूत एकस्मिन्स्तुल्यप्रत्यावावृत्तिलक्षणो विलक्षणप्रत्ययानन्तरितोऽभ्यासः स चाभ्यासो योगस्तेन युक्तं तत्रैव व्याप्तं योगिनश्चेतस्तेन चेतसा नान्यगामिना नान्यत्र विषयान्तरे गन्तुं शीलमस्येति नान्यगामि तेन नान्यगामिना परमं निरतिशयं पुरुषं दिव्यं दिवि सूर्यमण्डले भवं याति गच्छति हे पार्थ, अनुचिन्तयञ्जशास्त्राचार्योपदेशमनु ध्यायन्नित्येतत् ॥ ८ ॥

किंविशिष्टं च पुरुषं यातीत्युच्यते—

कविं पुराणमनुशासितार-

मणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ॥

सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूप-

मादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ ९ ॥

कविं क्रान्तदर्शिनं सर्वज्ञं पुराणं चिरंतनमनुशासितारं सर्वस्य जगतः
प्रशासितारमणोः सूक्ष्मादप्यणीयासं सूक्ष्मतरमनुस्मरेदनुचिन्तयेद्यः
कश्चित्सर्वस्य कर्मफलजातस्य धातारं विचित्रतया प्राणिभ्यो विभक्तारं
विभज्य दातारमचिन्त्यरूपं नास्य रूपं नियतं विद्यमानमपि केनचिच्चि-
न्तयितुं शक्यत इत्यचिन्त्यरूपस्तमादित्यवर्णमादित्यस्येव नित्यचैतन्यप्र-
काशो वर्णो यस्य तमादित्यवर्णं तमसः परस्तादज्ञानलक्षणान्मोहान्धका-
रात्परं तमनुचिन्तयन्त्यातीति पूर्वैणैव संबन्धः ॥ ९ ॥

किंच—

प्रयाणकाले मनसाऽचलेन

भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ॥

भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक्

स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ १० ॥

प्रयाणकाले मरणकाले मनसाऽचलेन चलनवर्जितेन भक्त्या युक्तो
भजनं भक्तिस्तया युक्तो योगबलेन चैव योगस्य बलं योगबलं तेन
समाधिजसंस्कारप्रचयजनितचित्तस्थैर्यलक्षणं योगबलं तेन च युक्त
इत्यर्थः । पूर्वं हृदयपुण्डरीके वशीकृत्य चित्तं तत ऊर्ध्वगामिन्या नाड्या
भूमिजयक्रमेण भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य स्थापयित्वा सम्यगप्रमत्तः सन्स
एवं बुद्धिमान्योगी कविं पुराणमित्यादिलक्षणं तं परं पुरुषमुपैति प्रति-
पद्यते दिव्यं द्योतनात्मकम् ॥ १० ॥

(*योगमार्गानुगमनेनैव ब्रह्मविद्यामन्तरेणापि ब्रह्म प्राप्यत इत्येवं
प्राप्त इदमुच्यते ।) पुनरपि वक्ष्यमाणेनोपायेन प्रतिपित्सितस्य ब्रह्मणो
वेदविद्वद्वनादिविशेषणविशेष्यस्याभिधानं करोति भगवान्—

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति

विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः ॥

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति

तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥ ११ ॥

यदक्षरं न क्षरतीत्यक्षरमविनाशि वेदविदो वेदार्थज्ञा वदन्ति “तद्वा
एतदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति” इति श्रुतेः । सर्वविशेषनिवर्तक-

त्वेनाभिवदन्त्यस्थूलमनण्वित्यादि । किंच विशन्ति प्रविशन्ति सम्यग्दर्शनप्राप्तौ सत्यां यद्यतयो यतनशीलाः संन्यासिनो धीतरागा विगतो रागो येभ्यस्ते धीतरागाः । यच्चाक्षरमिच्छन्तो ज्ञातुमिति वाक्यशेषः । ब्रह्मचर्यं गुरौ चरन्ति तत्ते पदं तदक्षराख्यं पदं पदनीधं ते तुभ्यं संग्रहेण संग्रहः संक्षेपस्तेन संक्षेपेण प्रवक्ष्ये कथयिष्यामि ॥ ११ ॥

“स यो ह वै तद्भगवन्मनुष्येषु प्रायणान्तर्मांकारमभिधायति कतमं वाव स तेन लोकं जयतीति तस्मै सहोवाच, एतद्वै सत्यकाय परं चापरं च ब्रह्म यदोंकारः” इत्युपक्रम्य “यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्यंतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिधायीत” इत्यादिना वचनेन “अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्” इति चोपक्रम्य “सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत्” इत्यादिभिश्च वचनैः परस्य ब्रह्मणो वाचकरूपेण प्रतिमावत्प्रतीकरूपेण च परब्रह्मप्रतिपत्तिसाधनत्वेन मन्दमध्यमबुद्धीनां त्रिवक्षितस्योंकारस्योपासनं कालान्तरे मुक्तिफलमुक्तं यत्तदेवेहं पिं “कार्वं पुराणमनुशासितारम्” “यदक्षरं वेदविदो वदन्ति” इति चोपन्यस्तस्य परस्य ब्रह्मणः पूर्वोक्तरूपेण प्रतिपत्त्युपायभूतस्योंकारस्य कालान्तरमुक्तिफलमुपासनं योगधारणासहितं वक्तव्यं प्रसक्तानुप्रसक्तं च यत्किंचिदित्येवमर्थ उत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते—

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ॥

मूर्धन्याधायाऽऽत्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥ १२ ॥

सर्वद्वाराणि सर्वाणि च तानि द्वाराणि च सर्वद्वाराण्युपलब्धौ तानि सर्वाणि संयम्य संयमनं कृत्वा मनो हृदि हृदयपुण्डरीके निरुध्य निरोधं कृत्वा *निष्प्रचारंमोषाद्य तत्र वशीकृतेन मनसा हृदयादूर्ध्वगामिन्या नाड्योर्ध्वमारुह्य मूर्धन्याधायाऽऽत्मनः प्राणमास्थितः प्रवृत्तो योगधारणां धारयितुम् ॥ १२ ॥

तत्रैव च धारयन्—

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ॥

यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥ १३ ॥

* प्रचाराभावमित्यर्थः ।

१ ख. झ. °द्वाप्याधिकृतं क° । २ घ. °पि वक्तव्यं क° । ३ ख. छ. झ. च किंचि° । ४ क. °रतामा° । ५ झ. °मापय । ६ ख. घ. झ. °व धा° ।

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ब्रह्मणोऽभिधानभूतमोकारं व्याहरन्नुच्चार्यस्तदर्थं भूतं मामीश्वरमनुस्मरन्ननुचिन्तयन्त्यः प्रयाति म्रियते स त्यजन्परित्यजन्देहं शरीरं त्यजन्देहमिति प्रयाणविशेषणार्थं देहत्यागेन प्रयणमात्मनो न स्वरूपनाशेनेत्यर्थः । स एवं त्यजन्याति गच्छति परमां प्रकृष्टां गतिम् ॥ १३ ॥

किंच—

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ॥

तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ १४ ॥

अनन्यचेता नान्यविषये चेतो यस्य सोऽयमनन्यचेता योगी सततं सर्वदा यो मां परमेश्वरं स्मरति नित्यशः । सततमिति नैरन्तर्यमुच्यते । नित्यश इति दीर्घकालत्वमुच्यते । न षण्मासं संवत्सरं वा किं तर्हि यावज्जीवं नैरन्तर्येण यो मां स्मरतीत्यर्थः । तस्य योगिनोऽहं सुलभः सुखेन लभ्यः पार्थ नित्ययुक्तस्य सदा समाहितस्य योगिनः । यत एवमतोऽनन्यचेताः संन्यसि सदा समाहितो भवेत् ॥ १४ ॥

तव सौलभ्येन किं स्यादित्युच्यत शृणु तन्मम सौलभ्येन यद्भवति—

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ॥

नाऽऽप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥ १५ ॥

मामुपेत्य मामीश्वरमुपेत्य मद्भावमापाद्य पुनर्जन्म पुनरुत्पत्तिं न प्राप्नुवन्ति । किंविशिष्टं पुनर्जन्म न प्राप्नुवन्ति (न्तीति) तद्विशेषणमाह दुःखालयं दुःखानामाध्यात्मिकादीनामालयमाश्रयमालीयन्ते यस्मिन्दुःखानीति दुःखालयं जन्म । न केवलं दुःखालयमशाश्वतमनवस्थितस्वरूपं च नाऽऽप्नुवन्तीदृशं पुनर्जन्म महात्मानो यतयः संसिद्धिं मोक्षाख्यां परमां प्रकृष्टां गताः प्राप्ताः । ये पुनर्गां न प्राप्नुवन्ति ते पुनरावर्तन्ते ॥ १५ ॥

किं पुनस्त्वत्तोऽन्यत्प्राप्ताः पुनरावर्तन्त इत्युच्यते—

आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ॥

मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६ ॥

आब्रह्मभुवनान्द्वर्तन्ति यस्मिन्भूतानीति भुवनं ब्रह्मभुवनं ब्रह्मलोक इत्यर्थः । आब्रह्मभुवनात्सह ब्रह्मभुवनेन लोकाः सर्वे पुनरावर्तिनः पुन-

रावर्तनस्वभावा हेऽर्जुन । मामेकमुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म पुनरुत्पत्तिर्न विद्यते ॥ १६ ॥

ब्रह्मलोकसहिता लोकाः कस्मात्पुनरावर्तिनः कालपरिच्छिन्नास्वा-
त्कथम्—

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्षद्वह्मणो विदुः ॥

रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ १७ ॥

सहस्रयुगपर्यन्तं सहस्रं युगानि पर्यन्तः पर्यवसानं यस्याहस्तदहः
सहस्रयुगपर्यन्तं ब्रह्मणः प्रजापतेर्विराजो विदुः, रात्रिमपि युगसहस्रा-
न्तामहःपरिमाणामेव । के विदुरित्याह तेऽहोरात्रविदः कालसंख्या-
विदो जना इत्यर्थः । यत एवं कालपरिच्छिन्नास्तेऽतः पुनरावर्तिनो
लोकाः ॥ १७ ॥

प्रजापतेरहनि यद्भवति रात्रौ च तदुच्यते—

अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ॥

रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥

अव्यक्तादव्यक्तं प्रजापतेः स्वापावस्था तस्मादव्यक्ताद्व्यक्तयो व्य-
ज्यन्त इति व्यक्तयः स्थावरजङ्गमलक्षणाः सर्वाः प्रभवन्त्यभिद्यज्य-
न्तेऽह आगमोऽहरागमस्तस्मिन्नहरागमे काले ब्रह्मणः प्रबोधकाले तथा
रात्र्यागमे ब्रह्मणः स्वापकाले प्रलीयन्ते सर्वा व्यक्तयस्तत्रैव पूर्वोक्तेऽ-
व्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥

अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशदोषपरिहारार्थं बन्धमोक्षशास्त्रप्रवृत्तिसा-
फल्यप्रदर्शनार्थमविद्यादिक्लेशमूलकमाशयवशाच्चावशो भूतग्रामो भूत्वा
भूत्वा प्रलीयत इत्यतः संसारे वैराग्यप्रदर्शनार्थं चेदमाह—

भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ॥

रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥ १९ ॥

भूतग्रामो भूतसमुदायः स्थावरजङ्गमलक्षणो यः पूर्वस्मिन्कल्पे
आसीत्स एवायं नान्यो भूत्वा भूत्वाऽहरागमे, प्रलीयते पुनः पुनः

सङ्ख्यागमेऽङ्गः क्षयेऽवशोऽस्वतन्त्र एव पार्थ प्रभवति' अवश एवा-
हरागमे ॥ १९ ॥

यदुपन्यस्तमक्षरं तस्य प्राप्त्युपायो निर्दिष्ट ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मेत्या-
दिनाऽथेदानीमक्षरस्यैव स्वरूपनिर्दिदिक्षयेदमुच्यतेऽनेन योगमार्गेणेदं
गन्तव्यमिति—

परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ॥

यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २० ॥

परो व्यतिरिक्तो भिन्नः । कुतस्तस्मात्पूर्वोक्तात् । तुशब्दोऽक्षरस्य
विवक्षितस्याव्यक्ताद्वैलक्षण्यविशेषणार्थः । भावोऽक्षराख्यं परं ब्रह्म ।
व्यतिरिक्तत्वे सत्यपि सालक्षण्यप्रसङ्गोऽस्तीति तद्विनिवृत्त्यर्थमाह—
अन्य इति । अन्यो विलक्षणः स चाव्यक्तोऽनिन्द्रियगोचरः । परस्त-
स्मादित्युक्तं, कस्मात्पुनः परः पूर्वोक्तान्द्रूतग्रामबीजभूतादविद्यालक्षणाव-
व्यक्तौत । सनातनश्चिरंतनः । यः स भावः सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिषु
नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २० ॥

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ॥

यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ २१ ॥

अव्यक्त इति । योऽसावव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमेवाक्षरसंज्ञकमव्यक्तं
भावमाहुः परमां प्रकृष्टां गतिम् । यं भावं प्राप्य गत्वा न निवर्तन्ते
संसाराय तद्धाम स्थानं परमं प्रकृष्टं मम विष्णोः परमं पदमित्यर्थः ॥ २१ ॥
तल्लब्धेरुपाय उच्यते—

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ॥

यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥ २२ ॥

पुरुषः पुरि शयनात्पूर्णत्वाद्वा स परः पार्थ परो निरतिशयो यस्मा-
त्पुरुषान्न परं किञ्चित्स भक्त्या लभ्यस्तु ज्ञानलक्षणयाऽनन्ययाऽऽत्म-
विषयया । यस्य पुरुषस्यान्तःस्थानि मध्यस्थानि कार्यभूतानि भूतानि ।
कार्यं हि कारणस्यान्तर्वाति भवति । येन पुरुषेण सर्वमिदं जगत्तत्
व्याप्तमाकाशेनेव घटादि ॥ २२ ॥

१ क. छ. 'ति जायते स ए' । घ. 'ति जायते स अ' । २ घ. 'दिनेदा' । ३ छ. 'रस्व' ।
४ घ. 'न्यप्रदर्शनार्थः' । ५ क. ख. झ. 'कादन्यो विलक्षणो भाव इत्याभिप्रायः' । ६ ' ।

प्रकृतानां योगिनां प्रणवावेशितब्रह्मबुद्धीनां कालान्तरमुक्तिभाजां
ब्रह्मप्रतिपत्तय उत्तरो मार्गो वक्तव्य इति यत्र काल इत्यादि विवक्षि-
तार्थसमर्पणार्थमुच्यते । आवृत्तिमार्गोपन्यास इतरमार्गस्तुत्यर्थः—

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ॥

प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३ ॥

यत्र काले प्रयाता इति व्यवहितेन संबन्धः । यत्र यस्मिन्काले
त्वनावृत्तिमपुनर्जन्माऽऽवृत्तिं तद्विपरीतां चैव । योगिन इति योगिनः
कर्मिणश्चोच्यन्ते । कर्मिणस्तु गुणतः 'कर्मयोगेन(ण) योगिनाम्' इति
विशेषणोद्योगिनः । यत्र काले प्रयाता मृता योगिनोऽनावृत्तिं यान्ति
यत्र काले च प्रयाता आवृत्तिं यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३ ॥

*(तं कालमाह—)

अग्निज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ॥

तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ २४ ॥

अग्निः कालाभिमानिनी देवता तथा ज्योतिर्देवतैव कालाभिमा-
निनी । अथवाऽग्निज्योतिषी यथाश्रुते एव देवते । भूयसां तु निर्देशो
यत्र काले तं कालमित्याश्रवणवत् । तथाऽहर्देवताऽहः शुक्लः शुक्लपक्ष-
देवता षण्मासा उत्तरायणं तत्रापि देवतैव मार्गभूतेति स्थितोऽन्यत्र
न्यायः । तत्र तस्मिन्मार्गे प्रयाता मृता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो ब्रह्मो-
पासनपरा जनाः । क्रमेणेति वाक्यशेषः । न हि सद्योमुक्तिभाजां
सम्यग्दर्शननिष्ठानां गतिरागतिर्वा कचिदस्ति "न तस्य प्राणा उत्क्रा-
मन्ति" इति श्रुतेः । ब्रह्मसंलीनप्राणा एव ते ब्रह्ममया ब्रह्मभूता एव
ते । (+क्रमेण तु गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः) ॥ २४ ॥

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् ॥

तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥ २५ ॥

धूम इति । धूमो रात्रिर्धूमाभिमानिनी रात्र्याभिमानिनी च देवता ।
तथा कृष्णः कृष्णपक्षदेवता । षण्मासा दक्षिणायनमिति च पूर्ववद्देवतैव ।

* धनुश्चिह्नान्तर्गतं ख. घ. झ. पुस्तकेषु न वर्तते । + धनुश्चिह्नान्तर्गतं घ. छ. पुस्तके नास्ति ।

१ घ. 'स उत्तर' । २ क. ख. छ. झ. 'ति कं' । ३ क. ख. छ. 'णात्तत्र विम-
ज्जन्ते योगि' ।

तत्र चन्द्रमसि भवं चान्द्रमसं ज्योतिः फलमिष्टादिकारी योगी कर्मि
प्राप्य भुक्त्वा तत्क्षयान्निवर्तते ॥ २५ ॥

शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ॥

एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुनः ॥ २६ ॥

शुक्लेति । शुक्लकृष्णे शुक्ला च कृष्णा च शुक्लकृष्णे । ज्ञानप्रकाश-
कत्वाच्छुक्ला तदभावात्कृष्णा । एते शुक्लकृष्णे हि गती जगत इत्य-
धिकृतानां ज्ञानकर्मणोर्न जगतः सर्वस्यैवैते गती संभवतः । शाश्वते
नित्ये संसारस्य नित्यत्वान्मते अभिप्रेते । तत्रैकया शुक्लया यात्यना-
वृत्तिमन्ययेतरयाऽऽवर्तते पुनर्भूयः ॥ २६ ॥

नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन ॥

तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥ २७ ॥

नैते इति । नैते यथोक्ते सृती मार्गौ पार्थ जानन्संसारयैकाऽन्या
मोक्षाय चेति योगी न मुह्यति कश्चन कश्चिदपि । तस्मात्सर्वेषु कालेषु
योगयुक्तः समाहितो भवार्जुन ॥ २७ ॥

शृणु योगस्य माहात्म्यम्—

वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव

दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् ॥

अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा

योगी परं स्थानमुपैति चाऽऽद्यम् ॥ २८ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मप-

र्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे तारकब्रह्मयोगो

नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

वेदेषु सम्यग्धीतेषु यज्ञेषु च सादृण्येनानुष्ठितेषु तपःसु च सुतप्तेषु
दानेषु च सम्यग्दत्तेषु यदेतेषु पुण्यफलं पुण्यस्य फलं पुण्यफलं प्रदिष्टं
शास्त्रेणात्येत्यतीत्य गच्छति तत्सर्वं फलजातमिदं विदित्वा सप्तप्रश्नानि-

र्णयद्वारेणोक्तं सम्भगवधार्यानुष्ठाय योगी परं प्रकृष्टमैश्वरं स्थानमुपैति
प्रतिपद्यते, आद्यमादौ भवं कारणं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ २८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरित्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छं-
करभगवतः कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये ब्रह्माक्षरनिर्देशो
नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽध्यायः ।

अष्टमे नाडीद्वारेण धारणायोगः सगुण उक्तः । तस्य च फलमख्य-
चिरादिक्रमेण कालान्तरे ब्रह्मप्राप्तिलक्षणमेवानावृत्तिरूपं निर्दिष्टम् ।
तत्रानेनैव प्रकारेण मोक्षप्राप्तिफलमधिगम्यते नान्यथेति तदाशङ्काव्या-
विवृत्तया—

श्रीभगवानुवाच—

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ॥

ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १ ॥

इदं ब्रह्मज्ञानं वक्ष्यमाणमुक्तं च पूर्वेष्वध्यायेषु तद्वुद्धौ संनिधीकृ-
त्वेदमिदं । तुशब्दो विशेषनिर्धारणार्थः । इदमेव सम्यग्ज्ञानं साक्षा-
न्मोक्षप्राप्तिसाधनं 'वासुदेवः सर्वमिति' "आत्मीवेदं सर्वम्" "एकमे-
वाद्वितीयम्" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । नान्यत् । "अथ येऽन्यथाऽतो
विदुरन्यराजानस्ते क्षम्यलोका भवन्ति" इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । ते तुम्यं
गुह्यतमं गोप्यतमं प्रवक्ष्यामि कथयिष्याम्यनसूयवेऽसूयारहिताय । किं
तत्, ज्ञानं, किंविशिष्टं विज्ञानसहितमनुभवयुक्तम् । यज्ज्ञानं ज्ञात्वा
प्राप्य मोक्ष्यसेऽशुभात्संसारबन्धनात् ॥ १ ॥

तर्च—

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ॥

प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥ २ ॥

राजविद्या विद्यानां राजा दीप्यतिशयत्वात् । दीप्यते हीयमतिश-
येन ब्रह्मविद्या सर्वविद्यानाम् । तथा राजगुह्यं गुह्यानां राजा । पवित्रं

पावनमिदमुत्तमं सर्वेषां पावनानां शुद्धिकारणमिदं ब्रह्मज्ञानमुत्कृष्टत-
मम् । अनेकजन्मसहस्रसंचितमपि धर्माधर्मादि समूलं कर्म क्षणमात्रा-
द्भस्मी करोति यतोऽतः किं तस्य पावनत्वं वक्तव्यम् । किंच प्रत्यक्षाव-
गमं प्रत्यक्षेण सुखादेरिवावगमो यस्य तत्प्रत्यक्षावगमम् । अनेकगुणव-
तोऽपि धर्मविरुद्धत्वं दृष्टं न तथाऽऽत्मज्ञानं धर्मविरोधि किंतु धर्म्यं
धर्मादनपेतम् । एवमपि स्याद्दुःसंपाद्यमित्यत आह सुसुखं कर्तुं यथा
रत्नविवेकविज्ञानम् । तत्राल्पायासानां कर्मणां सुखसंपाद्यानामल्पफ-
लत्वं दुष्कराणां च महाफलत्वं दृष्टमितीदं तु सुखसंपाद्यत्वात्फलक्षया-
द्व्येतीति प्राप्तमत आहाव्ययं नास्य फलतः कर्मवद्व्ययोऽस्तीत्यव्य-
यमतः श्रद्धेयमात्मज्ञानम् ॥ २ ॥

ये पुनः—

अश्रद्धाधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप ॥

अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥

अश्रद्धाधानाः श्रद्धाविरहिता आत्मज्ञानस्य धर्मस्यास्य स्वरूपे
वत्फले च नास्तिकाः पापकारिणोऽसुराणामुपनिषदं देहमात्रात्मदर्शन-
मेव प्रतिपन्ना असुतृपः पुरुषाः परंतपाप्राप्य मां परमेश्वरं मत्प्राप्तौ
नैवाऽऽशङ्केति मत्प्राप्तिमार्गसाधनभेदभक्तिमात्रमप्यप्राप्येत्यर्थः । निव-
र्तन्ते निश्चयेनाऽऽवर्तन्ते । क मृत्युसंसारवर्त्मनि मृत्युयुक्तः संसारो मृत्युसं-
सारस्तस्य वर्त्म नरकतिर्यगादिप्राप्तिमार्गस्तस्मिन्नेव वर्तन्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥

स्तुत्याऽर्जुनमभिमुखीकृत्याऽऽह—

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ॥

मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥ ४ ॥

मया मम यः परो भावस्तेन ततं व्याप्तं सर्वमिदं जगदव्यक्तमूर्तिना
न व्यक्ता मूर्तिः स्वरूपं यस्य मम सोऽहमव्यक्तमूर्तिस्तेन मयाऽव्यक्त-
मूर्तिना करणागोचरस्वरूपेणेत्यर्थः । तस्मिन्मव्यक्तमूर्ते स्थितानि
मत्स्थानि सर्वभूतानि ब्रह्मादीनि स्तम्बपर्यन्तानि । न हि निरात्मकं
किंचिद्भूतं व्यवहारायावकल्पतेऽतो मत्स्थानि मयाऽऽत्मनाऽऽत्मवत्त्वेन

स्थितान्यतो मयि स्थितानीत्युच्यन्ते । तेषां भूतानामहमेवाऽऽत्मेत्यत-
स्तेषु स्थित इति मूढबुद्धीनामवभासतेऽतो ब्रवीमि न चाहं तेषु भूते-
ष्ववस्थितो मूर्तवत्संश्लेषाभावेनाऽऽकाशस्याप्यन्तरतमो ह्यहम् । न ह्यसं-
सर्गि वस्तु कचिदाधेयभावेनावस्थितं भवति ॥ ४ ॥

अत एवासंसर्गित्वान्मम—

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ॥

भूतभृन्न च भूतस्थो ममाऽऽत्मा भूतभावनः ॥ ५ ॥

न च मत्स्थानि भूतानि ब्रह्मादीनि पश्य मे योगं युक्तिं घटनं मे
ममैश्वरमीश्वरस्येममैश्वरं योगमात्मनो याथाट्यमित्यर्थः । तथा च श्रुति-
रसंसर्गित्वादसङ्गतां दर्शयति “ असङ्गो न हि संज्जते ” इति । इदं
चाऽऽश्चर्यमन्यत्पश्य भूतभृदसङ्गोऽपि सन्भूतानि विभर्ति न च भूतस्थो
यथोक्तेन न्यायेन दर्शितत्वान्दृष्टत्वा अनुपपत्तेः । कथं पुनरुच्यतेऽसौ
ममाऽऽत्मेति, विभज्य देहादिसंघातं तस्मिन्नहंकारमध्यारोप्य लोकबु-
द्धिमनुसरन्व्यपदिशति ममाऽऽत्मेति, न पुनरात्मन आत्माऽन्य इति
लोकवदजानन् । तथा भूतभावनो भूतानि भावयत्युत्पादयति वर्धय-
तीति वा भूतभावनः ॥ ५ ॥

यथोक्तेन श्लोकद्वयेनोक्तमर्थं दृष्टान्तेनोपपादयन्नाह—

यथाऽऽकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ॥

तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६ ॥

यथा लोक आकाशस्थित आकाशे स्थितो नित्यं सदा वायुः सर्वत्र
गच्छतीति सर्वत्रगो महान्परिमाणतस्तथाऽऽकाशवत्सर्वगते मय्यसंश्ले-
षेणैव स्थितानीत्येवमुपधारय जानीहि ॥ ६ ॥

एवं वायुराकाश इव मयि स्थितानि सर्वभूतानि स्थितिकाले तानि-
सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ॥

कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं त्रिगुणात्मिकामपरां निकृष्टां यान्ति
मामिकां मदीयां कल्पक्षये प्रलयकाले । पुनर्भूयस्तानि भूतान्युत्पत्ति-
काले कल्पादौ विसृजाम्युत्पादयाम्यहं पूर्ववत् ॥ ७ ॥

एवमविद्यालक्षणम्—

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ॥

भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ८ ॥

प्रकृतिं स्वां स्वीयामवष्टभ्य वशीकृत्य विसृजामि पुनः पुनः प्रकृ-
तितो जातं भूतग्रामं भूतसमुदायमिमं वर्तमानं कृत्स्नं समग्रमवशमस्वत-
न्त्रमविद्यादिदोषैः परवशीकृतं प्रकृतेर्वशात्स्वभाववशात् ॥ ८ ॥

तर्हि तस्य ते परमेश्वरस्य भूतग्रामं विषमं विदधतस्तन्निमित्ताभ्यां
धर्माधर्माभ्यां संबन्धः स्यादिति दमाह भगवान्—

न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ॥

उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ९ ॥

न च मामीशं तानि भूतग्रामस्य विषमविसर्गनिमित्तानि कर्माणि
निबध्नन्ति धनंजय । तत्र कर्मणासंबन्धत्वे कारणमाह—उदासीनव-
दासीनं यथोदासीन उपेक्षकः कश्चित्तद्वदासीनमात्मनोऽविक्रियत्वाद्-
सक्तं फलासङ्गरहितमभिमानवर्जितमहं करोमीति तेषु कर्मसु । अतोऽ-
न्यस्यापि कर्तृत्वाभिमानाभावः फलासङ्गाभावश्चाबन्धकारणमन्यथा
कर्मभिर्बध्यते मूढः कौशकारवदित्याभिप्रायः ॥ ९ ॥

तत्र भूतग्राममिमं विसृजाम्युदासीनवदासीनमिति च विरुद्धमुच्येत
इति तत्परिहारार्थमाह—

मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ॥

हेतुनाऽनेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥ १० ॥

मया सर्वतो दृशिमात्रस्वरूपेणाविक्रियात्मनाऽध्यक्षेण मम माया
त्रिगुणात्मिकाऽविद्यालक्षणा प्रकृतिः सूयत उत्पादयति सचराचरं
जगत् । तथा च मन्त्रवर्णः—“एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी
सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो
निर्गुणश्च ” इति । हेतुना निमित्तेनानेनाध्यक्षत्वेन कौन्तेय जगत्सचरा-
चरं व्यक्ताव्यक्तात्मकं विपरिवर्तते सर्वावस्थासु । दृशिकर्मत्वापत्तिनि-
मित्ता हि जगतः सर्वा प्रवृत्तिरहमिदं मोक्ष्ये पश्यामीदं शृणोमीदं

सुखमनुभवामि दुःखमनुभवामि तदर्थमिदं करिष्याम्येतदर्थमिदं करिष्ये
इदं ज्ञास्यामीत्याद्याऽवगतिनिष्ठाऽवगत्यवसानैव । “ यो अस्याध्यक्षः
परमे व्योमन् ” इत्यादयश्च मन्त्रा एतमर्थं दर्शयन्ति । ततश्चैकस्य
देवस्य सर्वाध्यक्षभूतचैतन्यमात्रस्य परमार्थतः सर्वभोगानभिसंबन्धि-
नोऽन्यस्य चेतनान्तरस्याभावे भोक्तुरन्यस्याभावार्त्तिकनिमित्तेयं सृष्टि-
रित्यत्र प्रश्नप्रतिवचने अनुपपन्ने “ को अद्धा वेद क इह प्रवोचत्कुत
आजाता कुत इयं विसृष्टिः ” इत्यादिमन्त्रवर्णेभ्यः । दर्शितं च भगव-
ताऽज्ञानेनाऽऽवृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तव इति ॥ १० ॥

एवं मां नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वजन्तूनामात्मानमपि सन्तम्—
अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ॥

परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ११ ॥

अवजानन्त्यवज्ञां परिभवं कुर्वन्ति मां मूढा अविवेकिनो मानुषीं मनु-
ष्यसंबन्धिनीं तनुं देहमाश्रितं मनुष्यदेहेन व्यवहरन्तमित्येतत् । परं
प्रकृतं भावं परमात्मतत्त्वमाकाशकल्पमाकाशादप्यन्तरतममजानन्तो मम
भूतमहेश्वरं सर्वभूतानां महान्तमीश्वरं स्वमात्मानम् । ततश्च तस्य ममा-
वज्ञानभावेनेनाऽऽहता वराकास्ते ॥ ११ ॥

कथम्—

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ॥

राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥ १२ ॥

मोघाशा वृथाऽऽशा आशिषो येषां ते मोघाशाः । तथा मोघकर्माणो
यानि चाग्निहोत्रादीनि तैरनुष्ठीयमानानि कर्माणि तानि च तेषां भगव-
त्परिभवात्स्वात्मभूतस्यावज्ञानान्मोघान्येव निष्फलानि कर्माणि भव-
न्तीति मोघकर्माणः । तथा मोघज्ञाना निष्फलज्ञाना ज्ञानमपि तेषां
निष्फलमेव स्यात् । विचेतसो विगतविवेकाश्च ते भवन्तीत्यभिप्रायः ।
किंच ते भवन्ति राक्षसीं रक्षसां प्रकृतिं स्वभावमासुरीमसुराणां च प्रकृतिं
मोहिनीं मोहकरीं देहात्मवादिनीं श्रिता आश्रिताश्छिन्धि भिन्धि पिब
खाद परस्वमपहरेत्येवंवदन्शीलाः क्रूरकर्माणो भवन्तीत्यर्थः । “ असूर्या
नाम ते लोका इति श्रुतेः ॥ १२ ॥

ये पुनः श्रद्धधाना भगवद्भक्तिलक्षणे मोक्षमार्गे प्रवृत्ताः—

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ॥

भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥ १३ ॥

महात्मानस्त्वक्षुद्रचित्ता मामीश्वरं पार्थ दैवीं देवानां प्रकृतिं शमद-
मदयाश्रद्धादिलक्षणमाश्रिताः सन्तो भजन्ति सेवन्तेऽनन्यमनसोऽनन्य-
चित्ता ज्ञात्वा भूतादिं भूतानां वियदादीनां प्राणिनां चाऽऽदिं कारण-
मव्ययम् ॥ १३ ॥

कथम्—

सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ॥

नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥ १४ ॥

सततं सर्वदा भगवन्तं ब्रह्मस्वरूपं मां कीर्तयन्तो यतन्तश्चेन्द्रियोपसंहा-
रशमदमदयाहिंसादिलक्षणैर्धर्मैः प्रयतन्तश्च दृढव्रता दृढं स्थिरमचाश्रित्यं
व्रतं येषां ते दृढव्रता नमस्यन्तश्च मां हृदयेशयमात्मानं भक्त्या नित्य-
युक्ताः सन्त उपासते सेवन्ते ॥ १४ ॥

ते केन केन प्रकारेणोपासत इत्युच्यते—

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते ॥

एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥ १५ ॥

ज्ञानयज्ञेन ज्ञानमेव भगवद्विषयं यज्ञस्तेन ज्ञानयज्ञेन यजन्तः पूज-
यन्तो मामीश्वरं चाप्यन्येऽन्यामुपासनां परित्यज्योपासते । तच्च ज्ञानमेक-
त्वेनैकमेव परं ब्रह्मेति परमार्थदर्शनेन यजन्त उपासते । केचिच्च पृथक्त्वे-
नाऽऽदित्यचन्द्रादिभेदेन स एव भगवान्विष्णुरादित्यादिरूपेणावस्थित
इत्युपासते । केचिद्बहुधाऽवस्थितः स एव भगवान्सर्वतोमुखो विश्वतो-
मुखो विश्वरूप इति तं विश्वरूपं सर्वतोमुखं बहुधा बहुप्रकारेणो-
पासते ॥ १५ ॥

यदि बहुभिः प्रकारैरुपासते कथं त्वामेवोपासत इत्यत आह—

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाऽहमहमौषधम् ॥

मन्त्रोऽहमहमेवाऽऽज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥ १६ ॥

अहं क्रतुः श्रौतकर्मभेदोऽहमेवाहं यज्ञः स्मार्तः । किञ्च स्वधाऽज्ञमहं
पितृभ्यो यद्दीयते । अहमौषधं सर्वप्राणिभिर्यदद्यते तदौषधं शब्दवाच्यम् ।

अथवा स्वधेति सर्वप्राणिसाधारणमन्नमौषधमिति व्याध्युपशमार्थं भेष-
जम् । मन्त्रोऽहं येन पितृभ्यो देवताभ्यश्च हविर्दीयते । अहमेवाऽऽज्यं
हविश्चाहमाग्निर्यस्मिन्हूयते सोऽग्निरहमेवाहं हुतं हवनकर्म च ॥ १६ ॥

किंच—

पिताऽहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ॥

वेद्यं पवित्रमोँकार ऋक्साम यजुरेव च ॥ १७ ॥

पिता जनयिताऽहमस्य जगतो माता जनयित्री धाता कर्मफलस्य
प्राणिभ्यो विधाता पितामहः पितुः पिता वेद्यं वेदितव्यं पवित्रं पाव-
नमोँकारश्च ऋक्साम यजुरेव च ॥ १७ ॥

किंच—

गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ॥

प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥ १८ ॥

गतिः कर्मफलं, भर्ता पोष्टा, प्रभुः स्वामी, साक्षी प्राणिनां कृताकृ-
तस्य, निवासो यस्मिन्प्राणिनो निवसन्ति, शरणमातार्त्तां मत्प्रपन्नाना-
मातिहरः, सुहृत्पुण्यकारानपेक्षः सन्नुपकारी, प्रभव उत्पत्तिर्जगतः,
प्रलयः प्रलीयते यस्मिन्निति । तथा स्थानं तिष्ठत्यस्मिन्निति । निधानं
निक्षेपः कालान्तरोपभोग्यं प्राणिनां, बीजं प्ररोहकारणं प्ररोहधर्मि-
णाम् । अव्ययं यावत्संसारभावित्वादव्ययम् । नह्यबीजं किञ्चित्प्ररो-
हति । नित्यं च प्ररोहदर्शनाद्बीजसंततिर्न व्येतीति गम्यते ॥ १८ ॥

किंच—

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ॥

अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥ १९ ॥

तपाम्यहमादित्यो भूत्वा कैश्चिद्रश्मिभिरुल्बणैरहं वर्षं कैश्चिद्रश्मिभि-
रुत्सृजाम्युत्सृज्य पुनर्निगृह्णामि कैश्चिद्रश्मिभिरष्टभिर्मासैः पुनरुत्सृजा-
मि प्रावृषि । अमृतं चैव देवानां मृत्युश्च मर्त्यानाम् । सद्यस्य यत्संब-
न्धितया विद्यमानं तद्विपरीतमसच्चैवाहमर्जुन । न पुनरत्यन्तमेवासद्भग-
वाँस्स्वयं कार्यकारणे वा सदसती । ये पूर्वोक्तैरनुवृत्तिप्रकारैरेकत्त्वपृथ-
क्त्वादिविज्ञानैर्यज्ञैर्मां पूजयन्त उपासते ज्ञानविदस्ते यथाविज्ञानं मामेव
प्राप्नुवन्ति ॥ १९ ॥

ये पुनरज्ञाः कामकामाः—

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा

यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ॥

ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोक-

मश्नन्ति दिव्यान्दिवि देवभोगान् ॥ २० ॥

त्रैविद्या ऋग्यजुःसामविदो मां वस्वादिदेवरूपिणं सोमपाः सोमं पिबन्तीति सोमपास्तेनैव सोमपानेन पूतपापाः शुद्धकिल्बिषा यज्ञैरग्नि-
होमादिभिरिष्ट्वा पूजयित्वा स्वर्गतिं स्वर्गगमनं स्वर्गतिस्तां प्रार्थयन्ते ।
ते च पुण्यं पुण्यफलमासाद्य संप्राप्य सुरेन्द्रलोकं शतक्रतोः स्थानम-
श्नन्ति भुञ्जते दिव्यान्दिवि भवानप्राकृतान्देवभोगान्देवानां भोगा-
स्तान् ॥ २० ॥

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं

क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ॥

एवं*त्रयीधर्ममनुप्रपन्नाः

गतागतं कामकामा लभन्ते ॥ २१ ॥

ते तमिति । ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं विस्तीर्णं क्षीणे पुण्ये
मर्त्यलोकमिमं विशन्त्याविशन्ति । एवं हि यथोक्तेन प्रकारेण त्रैधर्म्यं
केवलं वैदिकं कर्मानुप्रपन्ना गतागतं गतं चाऽऽगतं च गतागतं गमनाग-
मनं कामकामाः कामान्कामयन्त इति कामकामा लभन्ते गतागतमेव न
तु स्वातन्त्र्यं कचिल्लभन्त इत्यर्थः ॥ २१ ॥

ये पुनर्निष्कामाः सम्यग्दर्शिनः—

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ॥

तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ २२ ॥

अनन्या अपृथग्भूताः परं देवं नारायणमात्मत्वेन गताः सन्तश्चिन्त-
यन्तो मां ये जनाः संन्यासिनः पर्युपासते तेषां परमार्थदर्शिनां नित्या-
भियुक्तानां सतताभियोगिनां योगक्षेमं योगोऽप्राप्तस्य प्रापणं क्षेमस्तद्व-

* भाष्यटीकानुसारी तु त्रैधर्म्यमिति पाठः ।

क्षणं तदुभयं वहामि प्रापयाम्यहम् । ज्ञानी त्वात्मैव मे मतं स च मम प्रियो यस्मात्तस्मात्ते ममाऽऽत्मभूताः प्रियाश्चेति । नन्वन्येषामपि भक्तानां योगक्षेमं वहत्येव भगवान् । सत्यमेवं वहत्येव । किं त्वयं विशेषोऽन्ये ये भक्तास्ते स्वात्मात् स्वयमपि योगक्षेममीहन्तेऽनन्यदर्शिनस्तु नाऽऽत्मात् योगक्षेममीहन्ते । न हि ते जीविते मरणे वाऽऽत्मनो गृद्धिं कुर्वन्ति केवलमेव भगवच्छरणास्ते । अतो भगवानेव तेषां योगक्षेमं वहतीति ॥ २२ ॥

नन्वन्या अपि देवतास्त्वमेव चेत्तद्भक्ताश्च त्वामेव यजन्ते सत्यमेवम्—
येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः ॥

तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्यविधिपूर्वकम् ॥ २३ ॥

येऽप्यन्यदेवताभक्ता अन्यासु देवतासु भक्ता अन्यदेवताभक्ताः सन्तो यजन्ते पूजयन्ते श्रद्धयाऽऽस्तिक्यबुद्ध्याऽन्विता अनुगतास्तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्यविधिपूर्वकमविधिरज्ञानं तत्पूर्वकमज्ञानपूर्वकं यजन्त इत्यर्थः ॥ २३ ॥

कस्मात्तेऽविधिपूर्वकं यजन्त इत्युच्यते यस्मात्—

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ॥

न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ॥ २४ ॥

अहं हि सर्वयज्ञानां श्रौतानां स्मार्तानां च सर्वेषां यज्ञानां देवता-
त्मत्वेन भोक्ता च प्रभुरेव च । मत्स्वामिको हि यज्ञोऽधियज्ञोऽहमेवा-
त्रेति ह्युक्तम् । तथा न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेन यथावत् । अतश्चावि-
धिपूर्वकमिष्ट्वा यागफलाच्च्यवन्ति प्रच्यवन्ते ते ॥ २४ ॥

येऽप्यन्यदेवताभक्तिमत्त्वेनाविधिपूर्वकं यजन्ते तेषामपि यागफलमव-
श्यंभावि, कथम्—

यान्ति देवव्रता देवान्पितृन्यान्ति पितृव्रताः ॥

भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् ॥ २५ ॥

यान्ति गच्छन्ति देवव्रता देवेषु व्रतं नियमो भक्तिश्च येषां ते देव-
व्रता देवान्यान्ति । पितृनग्निष्वात्तादीन्यान्ति पितृव्रताः श्राद्धादि-
क्लिषाकराः पितृभक्ताः । भूतानि विनायकमातृगणचतुर्भगिन्यादीनि

यान्ति भूतेज्या भूतानां पूजकाः । यान्ति मद्याजिनो मद्यजनशीला
वैष्णवा मामेव । समानेऽप्यायासे मामेव न भजन्तेऽज्ञानात् । तेन तेऽ-
ल्पफलभाजो भवन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

न केवलं मद्भक्तानामनावृत्तिलक्षणमनन्तफलं सुखाराधनश्चाहं
कथम्—

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ॥

तदहं भक्त्युपहृतमश्रामि प्रयतात्मनः ॥ २६ ॥

पत्रं पुष्पं फलं तोयमुदकं यो मे मह्यं भक्त्या प्रयच्छति तदहं पत्रादि
भक्त्युपहृतं भक्तिपूर्वकं प्रापितं भक्त्युपहृतमश्रामि गृह्णामि प्रयतात्मनः
शुद्धबुद्धेः ॥ २६ ॥

यत एवमतः—

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ॥

यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ २७ ॥

यत्करोषि स्वतः प्राप्तं यदश्नासि यच्च जुहोषि हवनं निर्वर्तयसि
श्रौतं स्मार्तं वा, यददासि प्रयच्छसि ब्राह्मणादिभ्यो हिरण्योक्षाज्यादि,
यत्तपस्यसि तपश्चरसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणं मत्समर्पणम् ॥ २७ ॥

एवं कुर्वतस्तव यद्भवति तच्छृणु—

शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः ॥

संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥ २८ ॥

शुभाशुभफलैरेवं शुभाशुभे दृष्टानिष्टफले येषां तानि शुभाशुभफलानि
कर्माणि तैः शुभाशुभफलैः कर्मबन्धनः कर्माण्येव बन्धनानि तैः कर्मब-
न्धनैरेवं मत्समर्पणं कुर्वन्मोक्ष्यसे । सोऽयं संन्यासयोगो नाम संन्यास-
श्चासौ मत्समर्पणतया कर्मेत्वाद्योगश्चासाविति तेन संन्यासयोगेन युक्त
आत्माऽन्तःकरणं यस्य तव स त्वं संन्यासयोगयुक्तात्मा सन्निर्मुक्तः कर्म-
बन्धनैर्जीवन्नेव पतिते चास्मिन्शरीरे मामुपैष्यस्यागमिष्यसि ॥ २८ ॥

रागद्वेषवांस्तर्हि भगवान्यतो भक्ताननुगृह्णाति नेतरानिति तन्न—

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ॥

ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥ २९ ॥

समस्तुल्योऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियोऽग्निवदहं दूर-
स्थानां यथाऽग्निः शीतं नापनयति समीपमुपसर्पतामपनयति तथाऽहं
भक्ताननुगृह्णामि नेतरान् । ये भजन्ति तु मामीश्वरं भक्त्या मयि ते
स्वभावत एव न मम रागनिमित्तं मयि वर्तन्ते । तेषु चाप्यहं स्वभावत
एव वर्ते नेतरेषु नैतावता तेषु द्वेषो मम ॥ २९ ॥

शृणु मद्भक्तेर्माहात्म्यम्—

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ॥

साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥ ३० ॥

अपि चेद्यद्यपि सुष्ठु दुराचारः सुदुराचारोऽतीव कुत्सिताचारोऽपि
भजते मामनन्यभागनन्यभक्तिः सन्साधुरेव सम्यग्वृत्त एव स मन्तव्यो
ज्ञातव्यः सम्यग्यथावद्व्यवसितो हि यस्मात्साधुनिश्चयः सः ॥ ३० ॥

उत्सृज्य च बाह्यां दुराचारतामन्तःसम्यग्व्यवसायसामर्थ्यात्—

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ॥

कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥ ३१ ॥

क्षिप्रं शीघ्रं भवति धर्मात्मा धर्मचित्त एव शश्वन्नित्यं शान्तिं चोप-
शमं निगच्छति प्राप्नोति । शृणु परमार्थं कौन्तेय प्रतिजानीहि निश्चितां
प्रतिज्ञां कुरु न मे मम भक्तो मयि समर्पितान्तरात्मा मद्भक्तो न प्रण-
श्यतीति ॥ ३१ ॥

किंच—

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ॥

स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥ ३२ ॥

मां हीति । मां हि यस्मात्पार्थ व्यपाश्रित्य मामाश्रयत्वेन गृहीत्वा
येऽपि स्युर्भवेयुः पापयोनयः पापां योनिर्येषां ते पापयोनयः पापज-
न्मानः । के त इत्याह स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति गच्छन्ति
परां गतिं प्रकृष्टां गतिम् ॥ ३२ ॥

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ॥

अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥ ३३ ॥

किं । पुनरिति । किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्याः पुण्ययोनयो भक्ता राजर्ष-
यस्तथा राजानश्च त ऋषयश्चेति राजर्षयः । यत एवमतोऽनित्यं क्षण-
भङ्गुरमसुखं च सुखवर्जितमिमं लोकं मनुष्यलोकं प्राप्य पुरुषार्थसाधनं
दुर्लभं मनुष्यत्वं लब्ध्वा भजस्व सेवस्व माम् ॥ ३३ ॥

कथम्—

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ॥

मामेवैष्यसि युक्तवैवमात्मानं मत्परायणः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मप-
र्वाणि श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योग-
शास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे राजविद्याराजगुह्य-
योगो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

मयि मनो यस्य स त्वं मन्मना भव । तथा मद्भक्तो भव । मद्याजी
मद्यजनशीलो भव । मामेव च नमस्कुरु मामेवेश्वरमेष्यस्यागमिष्यसि
युक्त्वा समाधाय चित्तम् । एवमात्मानमहं हि सर्वेषां भूतानामात्मा
परां च गतिः परमयनं तं मामेवंभूतमेष्यसीत्यतीतेन पदेन संबन्धः ।
मत्परायणः सन्नित्यर्थः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छं-
करभगवतः कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये राजविद्याराजगुह्ययोगो
नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽध्यायः ।

सप्तमेऽध्याये भगवतस्तत्त्वं विभूतयश्च प्रकाशिता नवमे च । अथे-
दानीं येषु येषु भावेषु चिन्त्यो भगवांस्ते ते भावा वक्तव्याः । तत्त्वं च
भगवतो वक्तव्यमुक्तमपि दुर्विज्ञेयत्वादित्यतः—

श्रीभगवानुवाच—

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ॥

यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ १ ॥

भूय एव भूयः पुनर्हे महाबाहो शृणु मे मदीयं परमं प्रकृष्टं निरति-
शयवस्तुनः प्रकाशकं वचो वाक्यं, यत्परमं ते तुभ्यं प्रीयमाणाय मद्ब्रु-
नात्प्रीयसे त्वमतीवामृतमिव पिबंस्ततो वक्ष्यामि हितकाम्यया हिते-
च्छया ॥ १ ॥

किमर्थमहं वक्ष्यामीत्यत आह—

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ॥

अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ २ ॥

न मे विदुर्न जानन्ति सुरगणा ब्रह्मादयः । किं ते न विदुः, मम
प्रभवं प्रभावं प्रभुशक्त्यतिशयम्, अथ वा प्रभवं प्रभवनमुत्पत्तिम् ।
नापि महर्षयो भृगवादयो विदुः । कस्मात्ते न विदुरित्युच्यतेऽहमादिः
कारणं हि यस्माद्देवानां महर्षीणां च सर्वशः सर्वप्रकारिः ॥ २ ॥

किंच—

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ॥

असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

यो मामजमनादिं च यस्मादहमादिर्देवानां महर्षीणां च न ममान्य
आदिर्विद्यतेऽतोऽहमजोऽनादिश्चानादित्वमजत्वे हेतुस्तं मामजमनादिं च
यो वेत्ति विजानाति लोकमहेश्वरं लोकानां महान्तमीश्वरं तुरीयमज्ञान-
तत्कार्यवर्जितमसंमूढः संमोहवर्जितः स मर्त्येषु मनुष्येषु सर्वपापैः सर्वैः
पापैर्मतिपूर्वामतिपूर्वकृतैः प्रमुच्यते प्रमोक्ष्यते ॥ ३ ॥

इतश्चाहं महेश्वरो लोकानाम्—

बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ॥

सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च ॥ ४ ॥

बुद्धिरन्तःकरणस्य सूक्ष्माद्यर्थावबोधनसामर्थ्यम् । तद्वन्तं बुद्धिमा-
निति हि वदन्ति । ज्ञानमात्मादिपदार्थानामवबोधः । असंमोहः प्रत्युप-

पक्षेषु बोद्धव्येषु विवेकपूर्विका प्रवृत्तिः । क्षमाऽऽकुष्टस्य ताडितस्य वाऽविकृतचित्तता । सत्यं यथावृष्टस्य यथाश्रुतस्य चाऽऽत्मानुभवस्य परबुद्धिसंक्रान्तये तथैवोच्चार्यमाणा वाक्सत्यमुच्यते । दमो बाह्येन्द्रियोपशमः । शमोऽन्तःकरणस्य । सुखमाह्लादः । दुःखं संतापः । भव उद्भवोऽभावस्तद्विपर्ययः । मयं च त्रासोऽभयमेव च तद्विपरीतम् ॥ ४ ॥

अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ॥

भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥ ५ ॥

अहिंसेति । अहिंसाऽपीडा प्राणिनाम् । समता समचित्तता । तुष्टिः संतोषः पर्याप्तबुद्धिर्लाभेषु । तप इन्द्रियसंयमपूर्वकं शरीरपीडनम् । दानं यथाशक्ति संविभागः । यशो धर्मनिमित्ता कीर्तिः । अयशस्त्वधर्मनिमित्ता कीर्तिः । भवन्ति भावा यथोक्ता बुद्ध्यादयो भूतानां प्राणिनां मत्त एवेश्वरात्पृथग्विधा नानाविधाः स्वकर्मानुरूपेण ॥ ५ ॥

किंच—

महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ॥

मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥ ६ ॥

महर्षयः सप्त भृगवादयः पूर्वेऽतीतकालसंबन्धिनश्चत्वारो मनवस्तथा सावर्णा इति प्रसिद्धाः । ते च मद्भावा मद्गतभावना वैष्णवेन सामर्थ्येनोपेता मानसा मनसैवोत्पादिता मया जाता उत्पन्ना येषां मनूनां महर्षीणां च सृष्टिर्लोक इमाः स्थावरजङ्गमाः प्रजाः ॥ ६ ॥

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ॥

सोऽविकम्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥ ७ ॥

एतामिति । एतां यथोक्तां विभूतिं विस्तारं योगं च युक्तिं चाऽऽत्मनो घटनमथवा योगैश्वर्यसामर्थ्यं सर्वज्ञत्वं योगजं योग उच्यते । मम मदीयं यो वेत्ति तत्त्वतस्तत्त्वेन यथावदित्येतत् । सोऽविकम्पेनाप्रचलितेन योगेन सम्यग्दर्शनस्थैर्यलक्षणेन युज्यते संबध्यते नात्र संशयो नास्मिन्नर्थे संशयोऽस्ति ॥ ७ ॥

कीदृशेनाविकम्पेन योगेन युज्यत इत्युच्यते—

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ॥

इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ ८ ॥

अहं परं ब्रह्म वासुदेवाख्यं सर्वस्य जगतः प्रभव उत्पत्तिर्मत्त एव स्थितिनाशक्रियाफलोपभोगलक्षणं विक्रियारूपं सर्वं जगत्प्रवर्तते इत्येवं मत्वा भजन्ते सेवन्ते मां बुधा अवगततत्त्वार्था भावसमन्विता भावो भावना परमार्थतत्त्वाभिनिवेशस्तेन समन्विताः संयुक्ता इत्यर्थः ॥ ८ ॥

किञ्च—

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ॥

कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥ ९ ॥

मच्चित्ता मयि चित्तं येषां ते मच्चित्ता मद्गतप्राणा मां गताः प्राप्ताश्चक्षुरादयः प्राणा येषां ते मद्गतप्राणा मय्युपसंहृतकरणा इत्यर्थः । अथवा मद्गतप्राणा मद्गतजीवना इत्येतत् । बोधयन्तोऽवगमयन्तः परस्परमन्योन्यं कथयन्तो ज्ञानबलवीर्यादिधर्मैर्विशिष्टं मां तुष्यन्ति च परितोषमुपयान्ति रमन्ति च रतिं च प्राप्नुवन्ति प्रियसंगत्येव ॥ ९ ॥

ये यथोक्तप्रकारैर्भजन्ते मां भक्ताः सन्तः—

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ॥

ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ १० ॥

तेषां सततयुक्तानां नित्याभियुक्तानां निवृत्तसर्वबाह्यैषणानां भजतां सेवमानानां, किमर्थित्वादिना कारणेन नेत्याह प्रीतिपूर्वकं प्रीतिः स्नेहस्तत्पूर्वकं मां भजतामित्यर्थः । ददामि प्रयच्छामि बुद्धियोगं बुद्धिः सम्यग्दर्शनं मत्तत्त्वविषयं तेन योगो बुद्धियोगस्तं बुद्धियोगम् । येन बुद्धियोगेन सम्यग्दर्शनलक्षणेन मां परमेश्वरमात्मभूतमात्मत्वेनोपयान्ति प्रतिपद्यन्ते । के, ते ये मच्चित्तत्वादिप्रकारैर्मां भजन्ते ॥ १० ॥

किमर्थं कस्य वा त्वत्प्राप्तिप्रतिबन्धहेतोर्नाशकं बुद्धियोगं तेषां त्वद्भक्तानां ददासीत्याकाङ्क्षायामाह—

तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः ॥

नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ ११ ॥

तेषामेव कथं नाम श्रेयः स्यादित्यनुकम्पार्थं दयाहेतोरहमज्ञानजमविवेकतो जातं मिथ्याप्रत्ययलक्षणं मोहान्धकारं तमो नाशयाम्यात्म-

भावस्थ आत्मनो भावोऽन्तःकरणाशयस्तस्मिन्नेव स्थितः सन् । ज्ञान-
दीपेन विवेकप्रत्ययरूपेण भक्तिप्रसादस्नेहाभिषिक्तेन मद्भावनाभिनिवे-
शवातेरितेन ब्रह्मचर्यादिसाधनसंस्कारवत्प्रज्ञावर्तिना विरक्तान्तःकर-
णाधारेण विषयव्यावृत्तचित्तरागद्वेषाकलुषितनिवातापवरकस्थेन नित्य-
प्रवृत्तैकाग्र्यध्यानजनितसम्यग्दर्शनभास्वता ज्ञानदीपेनेत्यर्थः ॥ ११ ॥
यथोक्तां भगवतो विभूतिं योगं च श्रुत्वा—

अर्जुन उवाच—

परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ॥

पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥ १२ ॥

परं ब्रह्म परमात्मा परं धाम परं तेजः पवित्रं पावनं परमं प्रकृष्टं
भवान्पुरुषं शाश्वतं नित्यं दिव्यं दिवि भवमादिदेवं सर्वदेवानामादौ
भवं देवमजं विभुं विभवनशीलम् ॥ १२ ॥

ईदृशम्—

आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ॥

असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥ १३ ॥

आहुः कथयन्ति त्वामृषयो वसिष्ठादयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथाऽ-
सितो देवलोऽप्येवमेवाऽऽह व्यासश्च, स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥ १३ ॥

सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव ॥

न हि ते भगवन्व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ॥ १४ ॥

सर्वमिति । सर्वमेतद्यथोक्तमृषिभिस्त्वया च तदृतं सत्यमेव मन्ये
यन्मां प्रति वदसि भाषसे हे केशव । न हि ते तव भगवन्व्यक्तिं प्रभवं
विदुर्न देवा न दानवाः ॥ १४ ॥

यतस्त्वं देवादीनामादिरतः—

स्वयमेवाऽऽत्मनाऽऽत्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम ॥

भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥ १५ ॥

स्वयमेवाऽऽत्मनाऽऽत्मानं वेत्थ त्वं निरतिशयज्ञानैश्वर्यबलादिशक्ति-
मन्तमीश्वरं पुरुषोत्तम । भूतानि भावयतीति भूतभावनो हे भूतभावन
भूतेश भूतानामीशितः, हे देवदेव जगत्पते ॥ १५ ॥

वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः ॥

याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६ ॥

वक्तुमिति । वक्तुं कथयितुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतय आत्मनो विभूतयो यास्ता वक्तुमर्हसि । याभिर्विभूतिभिरात्मनो माहात्म्यविस्तरैर्मालोकांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६ ॥

कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिन्तयन् ॥

केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया ॥ १७ ॥

कथमिति । कथं विद्यां विजानीयामहं हे योगिंस्त्वां सदा परिचिन्तयन् । केषु केषु च भावेषु वस्तुषु चिन्त्योऽसि ध्येयोऽसि भगवन्मया ॥ १७ ॥

विस्तरेणाऽऽत्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन ॥

भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥ १८ ॥

विस्तरेणेति । विस्तरेणाऽऽत्मनो योगं योगैश्वर्यशक्तिविशेषं विभूतिं च विस्तरं ध्येयपदार्थानां हे जनार्दन, अर्दतेर्गातिक्रमणो रूपम् । असुराणां देवप्रतिपक्षभूतानां जनानां नरकादिगमयितृत्वाज्जनार्दनः । अभ्युदयनिःश्रेयसपुरुषार्थप्रयोजनं सर्वैर्जनैर्याच्यत इति वा । भूयः पूर्वमुक्तमपि कथय तृप्तिर्हि परितोषो यस्मान्नास्ति मे शृण्वतस्त्वन्मुखनिःसृतवाक्यामृतम् ॥ १८ ॥

श्रीभगवानुवाच—

हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ॥

प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥ १९ ॥

हन्त त इति । हन्तेदानीं ते दिव्या दिवि भवा आत्मविभूतय आत्मनो मम विभूतयो यास्ताः कथयिष्यामीत्येतत्प्राधान्यतो यत्र यत्र प्रधाना या या विभूतिस्तां तां प्रधानां प्राधान्यतः कथयिष्याम्यहं कुरुश्रेष्ठ । अशेषतस्तु वर्षशतेनापि न शक्या वक्तुं यतो नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे मम विभूतीनामित्यर्थः ॥ १९ ॥

तत्र प्रथममेव तावच्छृणु—

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ॥

अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च ॥ २० ॥

अहमात्मा प्रत्यगात्मा गुडाकेश गुडाका निद्रा तस्या ईशो गुडाकेशो

जितनिद्र इत्यर्थः, + घनकेश इति वा । सर्वेषां भूतानामाशयेऽन्तर्हृदि स्थितोऽहमात्मा प्रत्यगात्मा नित्यं ध्येयः । तदशक्तेन चोत्तरेषु भावेषु चिन्त्योऽहं चिन्तयितुं शक्यो यस्मादहमेवाऽऽदिभूतानां कारणं तथा मध्यं च स्थितिरन्तः प्रलयश्च ॥ २० ॥

एवं च ध्येयोऽहम्—

आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् ॥

मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥ २१ ॥

आदित्यानां द्वादशानां विष्णुर्नामाऽऽदित्योऽहं ज्योतिषां रविः प्रकाशयितृणां भंशुमात्रश्चिन्मन्मरीचिर्नाम मरुतां मरुद्देवताभेदानामस्मि नक्षत्राणामहं शशी चन्द्रमाः ॥ २१ ॥

वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः ॥

इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥ २२ ॥

वेदानामिति । वेदानां मध्ये सामवेदोऽस्मि, देवानां रुद्रादित्यादीनां वासव इन्द्रोऽस्मि, इन्द्रियाणामेकादशानां चक्षुरादीनां मनश्चास्मि संकल्पविकल्पात्मकं मनश्चास्मि । भूतानामस्मि चेतना कार्यकरणसंघाते नित्याभिव्यक्ता बुद्धिर्वृत्तिश्चेतना ॥ २२ ॥

रुद्राणां शंकरश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् ॥

वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥ २३ ॥

रुद्राणामिति । रुद्राणामेकादशानां शंकरश्चास्मि । वित्तेशः कुबेरो यक्षरक्षसां यक्षाणां रक्षसां च । वसूनामष्टानां पावकश्चास्म्यग्निर्मेरुः शिखरिणां शिखरवतामहम् ॥ २३ ॥

पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् ॥

सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामस्मि सागरः ॥ २४ ॥

पुरोधसामिति । पुरोधसां राजपुरोहितानां मुख्यं प्रधानं मां विद्धि जानीहि हे पार्थ बृहस्पतिम् । स हीन्द्रस्येति मुख्यः स्यात्पुरोधाः ।

+ इदं चिन्त्यम् ।

सेनानीनां सेनापतीनामहं स्कन्दो देवसेनापतिः । सरसां यानि देवखा-
तानि सरांसि तेषां सरसां सागरोऽस्मि भवामि ॥ २४ ॥

महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्येकमक्षरम् ॥

यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥ २५ ॥

महर्षीणामिति । महर्षीणां भृगुरहं गिरां वाचां पदलक्षणानामेक-
मक्षरमोकारोऽस्मि । यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि, स्थावराणां स्थितिमतां
हिमालयः ॥ २५ ॥

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ॥

गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥ २६ ॥

अश्वत्थ इति । अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदो देवा एव
सन्त ऋषित्वं प्राप्ता मन्त्रदर्शित्वात्ते देवर्षयस्तेषां नारदोऽस्मि । गन्ध-
र्वाणां चित्ररथो नाम गन्धर्वोऽस्मि । सिद्धानां जन्मनैव धर्मज्ञानवैरा-
ग्यैश्वर्यातिशयं प्राप्तानां कपिलो मुनिः ॥ २६ ॥

उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् ॥

ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥ २७ ॥

उच्चैरिति । उच्चैःश्रवसमश्वानामुच्चैःश्रवा नामाश्वस्तं मां विद्धि
जानीह्यमृतोद्भवममृतनिमित्तमथनोद्भवम् । ऐरावतमिरावत्या अपत्यं
गजेन्द्राणां हस्तीश्वराणां तं मां विद्धीत्यनुवर्तते । नराणां मनुष्याणां
च नराधिपं राजानं मां विद्धि जानीहि ॥ २७ ॥

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् ॥

प्रजनश्चास्मि कंदर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥ २८ ॥

आयुधानामिति । आयुधानामहं वज्रं दधीच्यस्थिसंभवं धेनूनां
दोग्धीणामस्मि कामधुक्, वसिष्ठस्य सर्वकामानां दोग्धी सामान्या वा
कामधुक् । प्रजनः प्रजनयिताऽस्मि कंदर्पः कामः सर्पाणां सर्पभेदाना-
मस्मि वासुकिः सर्पराजः ॥ २८ ॥

अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् ॥

पितृणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहम् ॥ २९ ॥

अनन्त इति । अनन्तश्चास्मि नागानां नागविशेषाणां नागराजश्चा-
स्मि । वरुणो यादसामहमर्द्धदेवतानां राजाऽहम् । पितृणामर्यमा नाम
पितृराजश्चास्मि, यमः संयमतां संयमनं कुर्वतामहम् ॥ २९ ॥

प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ॥

मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥ ३० ॥

प्रह्लाद इति । प्रह्लादो नाम चास्मि दैत्यानां दितिर्वंश्यानां, कालः कलयतां कलनं गणनं कुर्वतामहं, मृगाणां च मृगेन्द्रः सिंहो व्याघ्रो वाऽहं, वैनतेयश्च गरुत्मान्विनतासुतः पक्षिणां पतात्रिणाम् ॥ ३० ॥

पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् ॥

झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥ ३१ ॥

पवन इति । पवनो वायुः पवतां पावयितृणामस्मि, रामः शस्त्रभृतामहं शस्त्राणां धारयितृणां दाशरथी रामोऽहं, झषाणां मत्स्यादीनां मकरो नाम जातिविशेषोऽहं स्रोतसां स्रवन्तीनामस्मि जाह्नवी गङ्गा ॥ ३१ ॥

सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन ॥

अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥ ३२ ॥

सर्गाणामिति । सृष्टीनामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमुत्पत्तिस्थितिलया अहमर्जुन । भूतानां जीवाधिष्ठितानामेवाऽऽदिरन्तश्चेत्याद्युक्तमुपक्रम इह तु सर्वस्यैव सर्गमात्रस्येति विशेषः । अध्यात्मविद्या विद्यानां मोक्षार्थत्वात्प्रधानमस्मि । वादोऽर्थनिर्णयहेतुत्वात्प्रवदतां प्रधानमतः सोऽहमस्मि । प्रवक्तृद्वारेण वदनभेदानामेव * वादजल्पवितण्डानासिह ग्रहणं प्रवदतामिति ॥ ३२ ॥

अक्षराणामकारोऽस्मि द्वंद्वः सामासिकस्य च ॥

अहमेवाभयः कालो धाताऽहं विश्वतोमुखः ॥ ३३ ॥

अक्षराणामिति । अक्षराणां वर्णानामकारो वर्णोऽस्मि द्वंद्वः समासोऽस्मि सामासिकस्य समाससमूहस्य । किं चाहमेवाक्षयोऽक्षीणः कालः प्रसिद्धः क्षणाद्याख्यः, अथवा परमेश्वरः कालस्यापि कालोऽस्मि, धाताऽहं कर्मफलस्य विधाता सर्वजगतो विश्वतोमुखः सर्वतोमुखः ॥ ३३ ॥

मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् ॥

कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ॥ ३४ ॥

मृत्युर्द्विविधो धनादिहरः प्राणहरश्च सर्वहर उच्यते सोऽहमित्यर्थः ।

* अत्र टीकानुरोधेन वदनभेदानामेव वा वादेति पाठः स्यादित्यनुमीयते ।

अथवा पर ईश्वरः प्रलये सर्वहरणात्सर्वहरः सोऽहम् । उद्भव उत्कर्षोऽ-
भ्युदयस्तत्प्राप्तिहेतुश्चाहं, केषां भविष्यतां भाविकल्याणानामुत्कर्षप्रा-
प्तियोग्यानामित्यर्थः । कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमे-
त्येता उत्तमाः स्त्रीणामहमस्मि यासामाभासमात्रसंबन्धेनापि लोकः
कृतार्थमात्मानं मन्यते ॥ ३४ ॥

बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहम् ॥

मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ॥ ३५ ॥

बृहत्सामेति । बृहत्साम तथा साम्नां प्रधानमस्मि । गायत्री छन्द-
सामहं गायत्र्यादिच्छन्दोविशिष्टानामृचां गायत्र्युगहमित्यर्थः । मासानां
मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरो वसन्तः ॥ ३५ ॥

द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥

जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ॥ ३६ ॥

द्यूतमिति । द्यूतमक्षदेवनादिलक्षणं छलयतां छलस्य कर्तृणामस्मि,
तेजस्तेजस्विनामहं, जयोऽस्मि जेतृणां, व्यवसायोऽस्मि व्यवसायिनां,
सत्त्वं सत्त्ववतां सात्त्विकानामहम् ॥ ३६ ॥

वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनंजयः ॥

मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ॥ ३७ ॥

वृष्णीनामिति । वृष्णीनां वासुदेवोऽस्म्ययमेवाहं त्वत्सखा, पाण्ड-
वानां धनंजयस्त्वमेव, मुनीनां मननशीलानां सर्वपदार्थज्ञानिनामप्यहं
व्यासः, कवीनां क्रान्तदर्शिनामुशना कविरस्मि ॥ ३७ ॥

दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् ॥

मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥ ३८ ॥

दण्ड इति । दण्डो दमयतां दमयितृणामस्म्यदान्तानां दमकारणं,
नीतिरस्मि जिगीषतां जेतुमिच्छतां, मौनं चैवास्मि गुह्यानां गोप्यानां,
ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥ ३८ ॥

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ॥

न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥ ३९ ॥

यच्चापीति । यच्चापि सर्वभूतानां बीजं प्ररोहकारणं तदहमर्जुन, प्रकरणोपसंहारार्थं विभूतिसंक्षेपमाह न तदस्ति भूतं चराचरं चरमचरं वा मया विना यत्स्याद्भवेन्मयाऽपकृतं परित्यक्तं निरात्मकं शून्यं हि तत्स्यादता मदात्मकं सर्वमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप ॥

एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥ ४० ॥

नान्तोऽस्तीति । नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां विस्तराणां परंतप । न हीश्वरस्य सर्वात्मनो दिव्यानां विभूतीनामियत्ता शक्या वक्तुं ज्ञातुं वा केनचित् । एष तूद्देशत एकदेशेन प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥ ४० ॥

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ॥

तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽंशसंभवम् ॥ ४१ ॥

यद्यदिति । यद्यल्लोके विभूतिमद्विभूतियुक्तं सत्त्वं वस्तु श्रीमदूर्जितमेव वा श्रीलक्ष्मीस्तया सहितमुत्साहोपेतं वा तत्तदेवावगच्छ त्वं जानीहि ममेश्वरस्य तेजोऽंशसंभवं तेजसोऽंश एकदेशः संभवो यस्य तत्तेजोऽंशसंभवमित्यवगच्छ त्वम् ॥ ४१ ॥

अथवा बहूनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन ॥

विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विभूतियोगो नाम

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथवेति । अथवा बहूनैतेनैवमादिना किं ज्ञातेन तवार्जुन स्यात्सावशेषेण । अशेषतस्त्वमिममुच्यमानमर्थं शृणु विष्टभ्य विशेषतः स्तम्भनं दृढं कृत्वेदं कृत्स्नं जगदेकांशेनैकावयवेनैकपादेन सर्वभूतस्वरूपेणेत्येतत् ।

तथा च मन्त्रवर्णः—“ पादोऽस्य विश्वा भूतानि ” इति स्थितोऽ-
हमिति ॥ ४२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभग-

वतः कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये विभूतियोगो नाम

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथैकादशोऽध्यायः ।

भगवतो विभूतय उक्तास्तत्र च ‘विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन
स्थितो जगत्’ इति भगवताऽभिहितं श्रुत्वा यज्जगदात्मरूपमाद्यमैश्वरं
तत्साक्षात्कर्तुमिच्छन्—

अर्जुन उवाच—

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ॥

यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥ १ ॥

मदनुग्रहाय ममानुग्रहार्थं परमं निरतिशयं गुह्यं गोप्यमध्यात्मसंज्ञित-
मात्मानात्मविशेषविषयं यत्त्वयोक्तं वचो वाक्यं तेन ते वचसा मोहोऽयं
विगतो ममाविवेकबुद्धिरपगतेत्यर्थः ॥ १ ॥

किंच—

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया ॥

त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥ २ ॥

भव उत्पत्तिरप्ययः प्रलयो भूतानां तौ भवाप्ययौ श्रुतौ विस्तरशो
मया न संक्षेपतस्त्वत्तस्त्वत्सकाशात्कमलपत्राक्ष कमलस्य पत्रं कमलपत्रं
तद्वदक्षिणी यस्य तत्र स त्वं कमलपत्राक्षो हे कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि
चाव्ययमक्षयं श्रुतमित्यनुवर्तते ॥ २ ॥

एवमेतद्यथाऽऽत्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ॥

द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ३ ॥

एवमिति । एवमेतन्नान्यथा यथा येन प्रकारेणाऽऽत्थ कथयसि त्वमा-
त्मानं परमेश्वर तथाऽपि द्रष्टुमिच्छामि ते तव ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्य-
तेजोभिः संपन्नमैश्वरं वैष्णवं रूपं पुरुषोत्तम ॥ ३ ॥

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ॥

योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयाऽऽत्मानमव्ययम् ॥ ४ ॥

मन्यस इति ॥ मन्यसे चिन्तयसि यदि मयाऽर्जुनेन तच्छक्यं द्रष्टु-
मिति प्रभो स्वामिन्योगेश्वर योगिनो योगास्तेषामीश्वरो योगेश्वरो हे
योगेश्वर । यस्मादहमतीवार्थी द्रष्टुं ततस्तस्मान्मे मदर्थं दर्शय त्वमात्मा-
नमव्ययम् ॥ ४ ॥

एवं चोदितोऽर्जुनेन—

श्रीभगवानुवाच—

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ॥

नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥ ५ ॥

पश्य मे मम पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशोऽनेकश इत्यर्थः ।
तानि च नानाविधान्यनेकप्रकाराणि दिवि भवानि दिव्यान्यप्राकृतानि
नानावर्णाकृतीनि च नाना विलक्षणा नीलपीतादिप्रकारा वर्णास्तथाऽऽ-
कृतयोऽव्ययवसंस्थानविशेषा येषां रूपाणां तानि नानावर्णाकृतीनि
च ॥ ५ ॥

पश्याऽऽदित्यान्वसूनुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा ॥

बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याऽऽश्वर्याणि भारत ॥ ६ ॥

पश्याऽऽदित्यानि । पश्याऽऽदित्यान्द्वादश वसूनष्टौ रुद्रानेकाद-
शाश्विनौ द्वौ । मरुतः सप्तसप्तगणा ये तांस्तथा बहून्यन्यान्यदृष्टपूर्-
वाणि मनुष्यलोके त्वया त्वत्तोऽन्येन वा केनचित्पश्याऽऽश्वर्याण्यदृष्टुतानि
भारत ॥ ६ ॥

न केवलमेतावदेव—

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याथ सचराचरम् ॥

मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥ ७ ॥

इहैकस्थमेकस्मिन्स्थितं जगत्कृत्स्नं समस्तं पश्याद्येदानीं सचराचरं
सह चरेणाचरेण च वर्तते मम देहे गुडाकेश यच्चान्यज्जयपराजयीदि
यच्छङ्कसे 'यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः' इति यद्वोचस्तदपि द्रष्टुं
यदीच्छसि ॥ ७ ॥

किंतु—

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ॥

दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ ८ ॥

न तु मां विश्वरूपधरं शक्यसे द्रष्टुमनेन प्राकृतेन स्वचक्षुषा स्वकी-
येन चक्षुषा येन तु शक्यसे द्रष्टुं दिव्येन तद्विव्यं ददामि ते तुभ्यं चक्षु-
स्तेन पश्य मे योगमैश्वरमीश्वरस्य ममैश्वरं योगं योगशक्त्यतिशय-
मित्यर्थः ॥ ८ ॥

संजय उवाच—

एवमुक्त्वा ततो राजन्महायोगेश्वरो हरिः ॥

दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥

एवं यथोक्तप्रकारेणोक्त्वा ततोऽनन्तरं राजन्धृतराष्ट्र महायोगेश्वरो
महांश्चासौ योगेश्वरश्च हरिर्नारायणो दर्शयामास दर्शितवान्पार्थाय
पृथासुताय परमं रूपं विश्वरूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ॥

अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ १० ॥

अनेकेति । अनेकवक्त्रनयनमनेकानि वक्त्राणि नयनानि च यस्मि-
न्हूपे तदनेकवक्त्रनयनम् । अनेकाद्भुतदर्शनमनेकान्यद्भुतानि विस्माप-
कानि दर्शनानि यस्मिन्हूपे तदनेकाद्भुतदर्शनं तथाऽनेकदिव्याभरणमने-
कानि दिव्याभ्याभरणानि यस्मिस्तदनेकदिव्याभरणं तथा दिव्यानेको-
द्यतायुधं दिव्यान्यनेकान्युद्यतान्यायुधानि यस्मिस्तद्विव्यानेकोद्यतायुधं
दर्शयामासेति पूर्वेण संबन्धः ॥ १० ॥

किंच—

दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ॥

सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥ ११ ॥

दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यानि माल्यानि पुष्पाण्यम्बराणि वस्त्राणि
च धियन्ते येनेश्वरेण तं दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनं दिव्यं
गन्धानुलेपनं यस्य तं दिव्यगन्धानुलेपनं सर्वाश्चर्यमयं सर्वाश्चर्यप्रायं
देवमनन्तं नास्यान्तोऽस्तीत्यनन्तस्तं विश्वतोमुखं सर्वतोमुखं सर्वभूता-
त्मत्वात्तं दर्शयामासार्जुनो ददर्शेति वाऽध्याह्नियते ॥ ११ ॥

या पुनर्भगवतो विश्वरूपस्य भास्तस्या उपमोच्यते—

दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ॥

यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ॥ १२ ॥

दिव्यन्तरिक्षे तृतीयस्थां वा दिवि सूर्याणां सहस्रं सूर्यसहस्रं तस्य युगपदुत्थितस्य या युगपदुत्थिता भाः सा यदि सदृशी स्यात्तस्य महात्मनो विश्वरूपस्यैव भासो यदि *वा न स्यात्ततोऽपि विश्वरूपस्यैव भा अतिरिच्यत इत्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

किंच—

तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ॥

अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥ १३ ॥

तत्र तस्मिन्विश्वरूप एकस्मिन्स्थितमेकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा देवपितृमनुष्यादिभेदैरपश्यद्दृष्टवान्देवदेवस्य हरेः शरीरे पाण्डवोऽर्जुनस्तदा ॥ १३ ॥

ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनंजयः ॥

प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत ॥ १४ ॥

तत इति । ततस्तं दृष्ट्वा स विस्मयेनाऽऽविष्टो विस्मयाविष्टो हृष्टानि रोमाणि यस्य सोऽयं हृष्टरोमा चाभवद्भनंजयः प्रणम्य प्रकर्षेण नमनं कृत्वा प्रह्वीभूतः सञ्जिरसा देवं विश्वरूपधरं कृताञ्जलिर्नमस्कारार्थं संपुटीकृतहस्तः सन्नभाषतोक्तवान् ॥ १४ ॥

कथं यस्त्वया दर्शितं विश्वरूपं तदहं पश्यामीति स्वानुभवमाविष्कुर्वन्—

अर्जुन उवाच—

पश्यामि देवांस्तव देव देहे

सर्वास्तथा भूतविशेषसंघान् ॥

ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थ-

मूर्षींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥ १५ ॥

पश्याम्युपलभे हे देव तव देहे देवान्सर्वास्तथा भूतविशेषसंघान्

* वेत्यस्यानन्तरं सदृशीति शेषो ज्ञेयः ।

विशेषाणां स्थावरजङ्गमानां नानासंस्थानविशेषाणां संघा भूतविशेषसं-
घास्तान् । किञ्च ब्रह्माणं चतुर्भुखमीशमीशितारं प्रजानां कमलासनस्थं
पृथिवीपद्ममध्ये मेरुकर्णिकासनस्थमित्यर्थः । ऋषींश्च वैसिष्ठादीन्, सर्वा-
नुरगांश्च वासुकिप्रभृतीन् दिव्यान् दिवि भवान् ॥ १५ ॥

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं

पश्यामि त्वा सर्वतो नन्तरूपम् ॥

नान्तं न मध्यं न पुनस्तवाऽऽदिं

पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप ॥ १६ ॥

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रमनेके बाहव उदराणि वक्त्राणि नेत्राणि च
यस्य तत्र स त्वमनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रस्तमनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि
त्वा त्वां सर्वतः सर्वत्रानन्तरूपमनन्तानि रूपाण्यस्येत्यनन्तरूपस्तमनन्त-
रूपं नान्तमन्तोऽवसानं न मध्यं मध्यं नाम द्वयोः कोट्योरन्तरं न पुन-
स्तवाऽऽदिं तव देवस्य नान्तं पश्यामि न मध्यं पश्यामि न पुनरादिं
पश्यामि हे विश्वेश्वर हे विश्वरूप ॥ १६ ॥

किञ्च—

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च

तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम् ॥

पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्ता-

दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥ १७ ॥

किरीटिनं किरीटं नाम शिरोभूषणविशेषस्तद्यस्यास्ति स किरीटी तं
किरीटिनं तथा गदिनं गदा यस्य विद्यत इति गदी तं गदिनं तथा
चक्रिणं चक्रमस्यास्तीति चक्री तं चक्रिणं च तेजोराशिं तेजःपुच्छं सर्व-
तो दीप्तिमन्तं सर्वतो दीप्तिर्यस्यास्ति स सर्वतो दीप्तिमांस्तं सर्वतो दीप्ति-
मन्तं पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं दुःखेन निरीक्ष्यो दुर्निरीक्ष्यस्तं दुर्नि-
रीक्ष्यं समन्तात्समन्ततः सर्वत्र दीप्तानलार्कद्युतिमनलश्चार्कश्चानलार्कौ
दीप्तावनलार्कौ दीप्तानलार्कौ तयोर्दीप्तानलार्कयोर्द्युतिरिव द्युतिस्तेजो
यस्य तव स त्वं दीप्तानलार्कद्युतिस्तं त्वां दीप्तानलार्कद्युतिम् । अप्रमेयं
न प्रमेयमप्रमेयमशक्यपरिच्छेदमित्यर्थः ॥ १७ ॥

इत एव ते योगशक्तिदर्शनादनुमिनोमि—

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं

त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ॥

त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता

सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥ १८ ॥

त्वमक्षरं न क्षरतीति परमं ब्रह्म वेदितव्यं ज्ञातव्यं मुमुक्षुभिस्त्वमस्य विश्वस्य समस्तस्य जगतः परं प्रकृतं निधानं निधीयतेऽस्मिन्निति निधानं पर आश्रय इत्यर्थः । किंच त्वमव्ययो न तव व्ययो विद्यत इत्यव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता शाश्वद्भवः शाश्वतो नित्यो धर्मस्तस्य गोप्ता शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनश्चिरंतनस्त्वं पुरुषः परो मतोऽभिप्रेतो मे मम ॥ १८ ॥

किंच—

अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्य-

मनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रम् ॥

पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं

स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम् ॥ १९ ॥

अनादिमध्यान्तमादिश्च मध्यं चान्तश्च न विद्यते यस्य सोऽयमनादिमध्यान्तस्तं त्वामनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यं न तव वीर्यस्यान्तोऽस्तीत्यनन्तवीर्यस्तं त्वामनन्तवीर्यं तथाऽनन्तबाहुमनन्ता बाहवो यस्य तव स त्वमनन्तबाहुस्तं त्वामनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रं शशिसूर्यो नेत्रे यस्य तव स त्वं शशिसूर्यनेत्रस्थं त्वां शशिसूर्यनेत्रं चन्द्रादित्यनयनं पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं दीप्तश्चासौ हुताशश्च स वक्त्रं यस्य तव स त्वं दीप्तहुताशवक्त्रस्तं त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तं तापयन्तम् ॥ १९ ॥

यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि

व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ॥

दृष्ट्वाऽद्भुतं रूपमिदं तवोग्रं

लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥ २० ॥

द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं ह्यन्तरिक्षं व्याप्तं त्वयैकेन विश्वरूपधरेण
विशश्च सर्वा व्याप्ता दृष्ट्वापलभ्याद्भुतं विस्मापकं रूपमिदं तवोग्रं कूरं
लोकानां त्रयं लोकत्रयं प्रव्यथितं भीतं प्रचलितं वा हे महात्मन्नक्षुद्र-
स्वभाव ॥ २० ॥

अथाधुना पुरा यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुरित्यर्जुनस्य संशय
आसीत्तन्निर्णयाय पाण्डवजयमैकान्तिकं दर्शयामीति प्रवृत्तो भगवांस्तं
वक्ष्यन्नाह, किंच—

अमी हि त्वां सुरसंघा विशन्ति

केचिद्धीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति ॥

स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसंघाः

स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥ २१ ॥

अमी हि युध्यमाना योद्धारस्त्वा त्वां सुरसंघा येऽत्र भूभारावता-
रायावतीर्णा वस्वादिदेवसंघा मनुष्यसंस्थानास्त्वां विशन्ति प्रविशन्तो
दृश्यन्ते । तत्र केचिद्धीताः प्राञ्जलयः सन्तो गृणन्ति स्तुवन्ति त्वामन्ये-
पलायनेऽप्यशक्ताः सन्तः । युद्धे प्रत्युपास्थित उत्पातादिनिमित्तान्युप-
लक्ष्य स्वस्त्यस्तु जगत इत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसंघा महर्षीणां सिद्धानां
च संघाः स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः संपूर्णाभिः ॥ २१ ॥

किंचान्यत्—

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या

विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च ॥

गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसंघा

वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे ॥ २२ ॥

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्यां रुद्रादयो गणा विश्वेऽश्विनौ च
देवौ मरुतश्च, ऊष्मपाश्च पितरो गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसंघा गन्धर्वा हाहा-

१ ख. घ. छ झ. 'पुष्पम तवेदं लो' । २ क ख. झ. त्वां । ३ घ. झ. ये तु भू' । ४ घ.
'स्ते । किंच त' । ५ ख. झ. 'स्ति य' । ६ क. ख. घ. झ. त्वां । ७ ख. झ. 'ध्या वि' । ८ क.
'व वायव्य ऊ' । ९ घ. 'वी विश्वात्सुप्र' ।

द्वहूप्रभृतयो यक्षाः कुबेरप्रभृतयोऽसुरा विरोचनप्रभृतयः सिद्धाः कपि-
लादयस्तेषां संघा गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसंघास्ते वीक्षन्ते पश्यन्ति त्वा
त्वां विस्मिता विस्मयमापन्नाः सन्तस्त एव सर्वे ॥ २२ ॥

यस्मात्—

रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं

महाबाहो बहुबाहुरूपादम् ॥

बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं

दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाऽहम् ॥ २३ ॥

रूपं महदतिप्रमाणं ते तव बहुवक्त्रनेत्रं बहूनि वक्त्राणि मुखानि
नेत्राणि चक्षूषि च यस्मिंस्तद्रूपं बहुवक्त्रनेत्रं हे महाबाहो बहुबाहुरूपाय
बहवो बाहव ऊरवः पादाश्च यस्मिन् रूपे तद्बहुबाहुरूपायं, किंच बहूदरं
बहून्युदराणि यस्मिन्निति बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं बहुभिर्दंष्ट्राभिः करालं
विकृतं तद्बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा रूपमीदृशं लोका लौकिकाः प्राणिनः
प्रव्यथिताः प्रचलिता भयेन तथाऽहमपि ॥ २३ ॥

तत्रेवं कारणम्—

नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं

व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ॥

दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा

धृतिं न विन्दामि शमं च विष्णो ॥ २४ ॥

नभःस्पृशं द्युस्पर्शमित्यर्थः, दीप्तं प्रज्वलितमनेकवर्णमनेके वर्णा मयं-
करा नानासंस्थाना यस्मिंस्त्वयि तं त्वामनेकवर्णं व्यात्ताननं व्याप्तानि
विवृतान्याननानि मुखानि यस्मिंस्त्वयि तं त्वां व्यात्ताननं दीप्तविशाल-
नेत्रं दीप्तानि प्रज्वलितानि विशालानि विस्तीर्णानि नेत्राणि यस्मिं-
स्त्वयि तं त्वां दीप्तविशालनेत्रं दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा प्रव्य-
थितः प्रभीतोऽन्तरात्मा मनो यस्य मम सोऽहं प्रव्यथितान्तरात्मा सन्धृतिं
धैर्यं न विन्दामि न लभे शमं चोपशमं मनस्तुष्टिं हे विष्णो ॥ २४ ॥

कस्मात्—

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि

दृष्ट्वैव कालानलसंनिभानि ॥

दिशो न जाने न लभे च शर्म

प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ २५ ॥

दंष्ट्राकरालानि दंष्ट्राभिः करालानि विकृतानि ते तव मुखानि दृष्ट्वै-
वोपलभ्य कालानलसंनिभानि प्रलयकाले लोकानां दाहकोऽग्निः काला-
नलस्तत्संनिभानि कालानलसदृशानि दृष्ट्वेत्येतद्विशः पूर्वापरविवेकेन
न जाने दिङ्मूढो जातोऽस्म्यतो न लभे च नोपलभे च शर्म सुखमतः
प्रसीद प्रसन्नो भव हे देवेश जगन्निवास ॥ २५ ॥

येभ्यो मम पराजयाशङ्काऽऽसीत्सा चापगता यतः—

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः

सर्वे सहैवावनिपालसंघैः ॥

भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथाऽसौ

सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥ २६ ॥

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्रा दुर्योधनप्रभृतयस्त्वरमाणा विशन्तीति
व्यवहितेन संबन्धः । सर्वे सहैव संहता अवनिपालसंघैरवाणि पृथ्वीं
पालयन्तीत्यवनिपालास्तेषां संघैः । किंच भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रः कर्ण-
स्तथाऽसौ सहास्मदीयैरपि धृष्टद्युम्नप्रभृतिभिर्योधमुख्यैर्योधानां मुख्यैः
प्रधानैः सह ॥ २६ ॥

किंच—

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति

दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ॥

केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु

संदृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः ॥ २७ ॥

वक्त्राणि मुखानि ते तव त्वरमाणास्त्वरायुक्ताः सन्तो विशन्ति ।
किंविशिष्टानि मुखानि दंष्ट्राकरालानि भयानकानि भयंकराणि । किंच
केचिन्मुखानि प्रविष्टानां मध्ये विलग्ना दशनान्तरेषु दन्तान्तरेषु

मांसमिव मक्षितं संहश्यन्त उपलभ्यन्ते चूर्णितैश्चूर्णीकृतैरुत्तमाङ्गैः
शिरोभिः ॥ २७ ॥

कथं प्रविशन्ति मुखानीत्याह—

यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः
समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति ॥
तथा तवामी नरलोकवीरा

विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति ॥ २८ ॥

यथा नदीनां स्रवन्तीनां बहवोऽनेकेऽम्बूनां वेगा अम्बुवेगास्त्वेता-
विशेषाः समुद्रमेवाभिमुखाः प्रतिमुखा द्रवन्ति प्रविशन्ति तथा तद्वत्त-
वामी भीष्मादयो नरलोकवीरा मनुष्यलोकशूरा विशन्ति वक्त्राण्यभि-
विज्वलन्ति प्रकाशमानानि ॥ २८ ॥

ते किमर्थं प्रविशन्ति कथं चेत्याह—

यथा प्रदीपं ज्वलनं पतङ्गा
विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः ॥
तथैव नाशाय विशन्ति लोका-

स्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥ २९ ॥

यथा प्रदीपं ज्वलनमग्निं पतङ्गाः पक्षिणो विशन्ति नाशाय विना-
शाय समृद्धवेगाः समृद्ध उद्भूतो वेगो गतिर्येषां ते समृद्धवेगास्तथैव
नाशाय विशन्ति लोकाः प्राणिनस्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥ २९ ॥

त्वं पुनः—

लेलिह्यसे ग्रसमानः समन्ता-
ल्लोकान्समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः ॥

तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं

भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो ॥ ३० ॥

लेलिह्यस आस्वादयसि ग्रसमानोऽन्तः प्रवेशयन्समन्ततो लोकान्स-
मग्रान्समस्तान्वदनैर्वक्त्रैर्ज्वलद्भिर्दीप्यमानैस्तेजोभिरापूर्य संव्याप्य जग-

त्समग्रं सहायेण समस्तमित्येतत् । किंच भासो दीप्तियस्तवोग्राः कूराः
प्रतपन्ति प्रतापं कुर्वन्ति हे विष्णो व्यापनशील ॥ ३० ॥

यत एवमुग्रस्वभावोऽतः—

आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो

नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ॥

विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं

न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥ ३१ ॥

आख्याहि कथय मे मह्यं को भवानुग्ररूपः कूराकारः । नमोऽस्तु ते
तुभ्यं हे देववर देवानां प्रधान प्रसीद प्रसादं कुरु विज्ञातुं विशेषेण
ज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यमादौ भवमाद्यम् । न हि यस्मात्प्रजानामि
तव त्वदीयां प्रवृत्तिं चेष्टाम् ॥ ३१ ॥

श्रीभगवानुवाच—

कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो

लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ॥

ऋतेऽपि त्वां न भविष्यन्ति सर्वे

येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ॥ ३२ ॥

कालोऽस्मीति । कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्लोकानां क्षयं करोतीति
लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो वृद्धिं गतो यदर्थं प्रवृद्धस्तच्छृणु लोकान्समाहर्तुं
संहर्तुमिहास्मिन्काले प्रवृत्तः । ऋतेऽपि विनाऽपि त्वा त्वां न भवि-
ष्यन्ति भीष्मद्रोणकर्णप्रभृतयः सर्वे येभ्यस्तवाऽऽशङ्का येऽवस्थिताः
प्रत्यनीकेष्वनीकमनीकं प्रति प्रत्यनीकेषु प्रतिपक्षभूतेष्वनीकेषु योधा
योद्धारः ॥ ३२ ॥

यस्मादेवम्—

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व

जित्वा शत्रून्भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धम् ॥

मयैवैते निहताः पूर्वमेव

निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥ ३३ ॥

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ भीष्मद्रोणप्रभृतयोऽतिरथा अजेया द्वैरप्यर्जुनेन
जिता इति यशो लभस्व केवलं पुण्यैर्हि तत्प्राप्यते जित्वा शत्रून् दुर्योध-
नप्रभृतीन् भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धमसपत्नमकण्टकम् । मयैवैते निहता निश्चयेन
हताः प्राणैर्वियोजिताः पूर्वमेव । निमित्तमात्रं भव त्वं हे सव्यसाचिन्स-
व्येन वामेनापि हस्तेन शराणां क्षेपात्सव्यसाचीत्युच्यतेऽर्जुनः ॥ ३३ ॥

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च

कर्णं तथाऽन्यानपि योधैर्वीरान् ॥

मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा

युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान् ॥ ३४ ॥

द्रोणं चेति । द्रोणं च येषु येषु योधैर्वर्जुनस्याऽऽशङ्कौ तांस्तान्व्य-
पदिशति भगवान्मया हतानिति । तत्र द्रोणभीष्मयोस्तावत्प्रसिद्धमा-
शङ्काकारणं द्रोणो धनुर्वेदाचार्यो दिव्यास्त्रसंपन्न आत्मनश्च विशेषतो
गुरुर्गर्हितो भीष्मः स्वच्छन्दमृत्युर्दिव्यास्त्रसंपन्नश्च परशुरामेण द्वंद्वयुद्धम-
गमन्न च पराजितः । तथा जयद्रथो यस्य पिता तपश्चरति मम पुत्रस्य
शिरः भूमौ पातयिष्यति यस्तस्यापि शिरः पतिष्यतीति । कर्णोऽपि
वासवदत्तया शक्त्या त्वमोघया संपन्नः सूर्यपुत्रः कानीनो यतोऽतस्त-
न्नामैव निर्देशः । मया हतांस्त्वं जहि निमित्तमात्रेण मा व्यथिष्ठा-
स्तेभ्यो भयं मा कार्षीर्युध्यस्व जेतासि दुर्योधनप्रभृतीन् रणे युद्धे सपत्ना-
न् शत्रून् ॥ ३४ ॥

संजय उवाच—

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य

कृताञ्जलिर्वैपमानः किरीटी ॥

नमस्कृत्वा भूय एवाऽऽह कृष्णं

संगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥ ३५ ॥

एतच्छ्रुत्वेति । एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य पूर्वाक्तं कृताञ्जलिः सन्वे-
पमानः कम्पमानः किरीटी नमस्कृत्वा भूयः पुनरेवाऽऽहोक्तवान्कृष्णं

* लयबभूव आर्षः ।

१ छ. 'चिन्वामे' । २ घ. 'धमुहयान्' । ३ क. 'होऽऽसीतास्ता' । ४ क. 'स्कृत्य भू' ।
५ क. 'स्कृत्य भू' ।

सगद्गदं मयाविष्टस्य दुःखाभिघातात्स्नेहाविष्टस्य च हर्षोद्भवादश्रुपूर्णने-
त्रत्वे सति श्लेष्मणा कण्ठावरोधस्ततश्च वाचोऽपाटवं मन्दशब्दत्वं यत्सं-
गद्गदस्तेन सह वर्तत इति सगद्गदं वचनमाहेति वचनक्रियाविशेषणमे-
तत्, भीतभीतः पुनः पुनर्भयाविष्टचेताः सन्प्रणम्य प्रह्वी भूत्वाऽऽहेति
व्यवहितेन संबन्धः । अत्रावसरे संजयवचनं साभिप्रायम् । कथं द्रोणा-
दिष्वर्जुनेन निहतेष्वजेयेषु चतुर्षु निराश्रयो दुर्योधनो निहत एवेति
मत्वा धृतराष्ट्रो जयं प्रति निराशः सन्संधिं करिष्यति ततः शान्तिरुभ-
येषां भविष्यतीति । तदपि नाश्रौषीद्धृतराष्ट्रो भवितव्यवशात् ॥ ३५ ॥

अर्जुन उवाच—

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या

जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ॥

रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति

सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसंघाः ॥ ३६ ॥

स्थान इति । स्थाने युक्तं किं तत्, तव प्रकीर्त्या त्वन्माहात्म्यकी-
र्तनेन श्रुतेन हे हृषीकेश यज्जगत्प्रहृष्यति प्रहर्षमुपैति तत्स्थाने युक्तमि-
त्यर्थः । अथवा विषयविशेषणं स्थान इति, युक्तो हर्षादिविषयो भग-
वान् । यत ईश्वरः सर्वात्मा सर्वभूतसुहृच्चेति । तथाऽनुरज्यतेऽनुरागं
उपैति तच्च विषय इति व्याख्येयम् । किंच रक्षांसि भीतानि मया-
विष्टानि दिशो द्रवन्ति गच्छन्ति तच्च स्थाने विषये । सर्वे नमस्यन्ति
नमस्कुर्वन्ति च सिद्धसंघाः सिद्धानां समुदायाः कपिलादीनां तच्च
स्थाने ॥ ३६ ॥

भगवतो हर्षादिविषयत्वे हेतुं दर्शयति—

कस्माच्च ते न नमेरन्महात्म-

नगरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ॥

अनन्त देवेश जगन्निवास

त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥ ३७ ॥

कस्माच्च हेतोस्तै तुभ्यं न नमेरन्न नमस्कुर्धुर्हे महात्मनगरीयसे गुह्यत-
स्य यतो ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्याप्यादिकर्ता कारणमतस्तस्मादादिकर्त्रे

कथमेते न नमस्कुर्युरतो हर्षादीनां नमस्कारस्य च स्थानं त्वमहो
विषय इत्यर्थः । हेऽनन्त देवेश जगन्निवास त्वमक्षरं तत्परं यद्वेदान्तेषु
श्रूयते किं तत्सदसद्विद्यमानमसच्च यत्र नास्तीति बुद्धिस्ते उपधान-
भूते सदसती यस्याक्षरस्य यद्वारेण सदसदित्युपचर्यते । परमार्थतस्तु
सदसतः परं तद्यदक्षरं वेदविदो वदन्ति तत्त्वमेव नान्यदित्यभिप्रायः ॥ ३७ ॥

पुनरपि स्तौति—

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराण-

स्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ॥

वेत्ताऽसि वेद्यं च परं च धाम

त्वया ततं विश्वमनन्तरूप ॥ ३८ ॥

त्वमादिदेवो जगतः स्रष्टृत्वात्, पुरुषः पुरि शयनात्, पुराणश्चिरंतन-
स्त्वमेवास्य विश्वस्य परं प्रकृष्टं निधानं निधीयतेऽस्मिञ्जगत्सर्वं महाप्र-
लयादाविति । किंच वेत्ताऽसि वेदिताऽसि सर्वस्यैव वेद्यजातस्य । यच्च
वेद्यं वेदनाहं तच्चासि । परं च धाम परमं पदं वैष्णवम् । त्वया ततं
व्याप्तं विश्वं समस्तमनन्तरूपान्तो न विद्यते तव रूपाणाम् ॥ ३८ ॥

किंच—

वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः

प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ॥

नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः

पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥ ३९ ॥

वायुस्त्वं यमश्चाग्निर्वरुणोऽपांपतिः शशाङ्कश्चन्द्रमाः प्रजापतिस्त्वं
कश्यपादिः प्रपितामहश्च पितामहस्यापि पिता प्रपितामहो ब्रह्मणोऽपि
पितेत्यर्थः । नमो नमस्ते तुभ्यमस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो
नमस्ते । बहुशो नमस्कारक्रियाभ्यासावृत्तिगणनं कृत्वसुचोच्यते । पुनश्च
भूयोऽपीति श्रद्धाभक्त्यतिशयादपरितोषमात्मनो दर्शयति ॥ ३९ ॥

तथा—

नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते

नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व ॥

अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं

सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥ ४० ॥

नमः पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि तुभ्यमथ पृष्ठतस्ते पृष्ठतोऽपि च ते ।
नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्वासु दिक्षु सर्वत्र स्थिताय हे सर्वानन्तवीर्या-
मितविक्रमोऽनन्तं वीर्यमस्यामितो विक्रमोऽस्य वीर्यं सामर्थ्यं विक्रमः
पराक्रमः । वीर्यवानपि कश्चिच्छस्त्रादिविषये न पराक्रमते मन्दपरा-
क्रमो वा । त्वं त्वनन्तवीर्योऽमितविक्रमश्चेत्यनन्तवीर्यामितविक्रमः सर्वं
समस्तं जगत्समाप्नोषि सम्यगेकेनाऽऽत्मना व्याप्नोषि यतस्तस्मादसि
भवसि सर्वस्त्वया विनाभूतं न किञ्चिदस्तीत्यर्थः ॥ ४० ॥

यतोऽहं त्वन्माहात्म्यापरिज्ञानापराधतः—

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं

हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ॥

अजानता महिमानं तवेदं

मया प्रमादात्प्रणयेन वाऽपि ॥ ४१ ॥

सखा समानवया इति मत्वा ज्ञात्वा विपरीतबुद्ध्या प्रसभमभिभूय
प्रसह्य यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति चाजानताऽज्ञानिना मूढेन ।
किमजानतेत्याह महिमानं माहात्म्यं तवेदमीश्वरस्य विश्वरूपम् । तवेदं
महिमानमजानतेति वैयधिकरण्येन संबन्धः । तवेममिति पाठो यद्यस्ति
तदा सामानाधिकरण्यमेव । मया प्रमादाद्विक्षिप्तचित्ततया प्रणयेन
वाऽपि प्रणयो नाम स्नेहनिमित्तो विश्रम्भस्तेनापि कारणेन यदुक्तवा-
नस्मि ॥ ४१ ॥

यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि

विहारशय्यासनभोजनेषु ॥

एकोऽथवाऽप्यच्युत तत्समक्षं

तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥ ४२ ॥

यच्चेति । यच्चावहासार्थं परिहासप्रयोजनायासत्कृतः परिभूतोऽसि भवसि, क विहारशय्यासनभोजनेषु विहरणं विहारः पादव्यायामः शयनं शय्याऽऽसनमास्थायिका भोजनमदनमित्येतेषु विहारशय्यासनभोजनेष्वेकः परोक्षः सन्नसत्कृतोऽसि परिभूतोऽस्यथवाऽपि हेऽच्युत तत्समक्षं तच्छब्दः क्रियाविशेषणार्थः प्रत्यक्षं वाऽसत्कृतोऽसि तत्सर्वमप्राधजातं क्षामये क्षामां कारये त्वामहमप्रमेयं प्रमाणातीतम् ॥ ४२ ॥

यतस्त्वम्—

पिताऽसि लोकस्य चराचरस्य

त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ॥

न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो

लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ॥ ४३ ॥

पिताऽसि जनयिताऽसि लोकस्य प्राणिजातस्य चराचरस्य स्थावरजङ्गमस्य न केवलं त्वमस्य जगतः पिता पूज्यश्च पूजार्हो यतो गुरुर्गरीयान्गुरुतरः । कस्माद्गुरुतरस्त्वमित्याह न च त्वत्समस्त्वत्तुल्योऽन्योऽस्ति । न हीश्वरद्वयं संभवत्यनेकेश्वरत्वे व्यवहारानुपपत्तेः । त्वत्सम एव तावदन्यो न संभवति कुत एवान्योऽभ्यधिकः स्यात् । लोकत्रयेऽपि सर्वस्मिन्नप्रतिमप्रभाव प्रतिमीयते यथा सा प्रतिमा न विद्यते प्रतिमा यस्य तव प्रभावस्य स त्वमप्रतिमप्रभावो हेऽप्रतिमप्रभाव निरतिशयप्रभावेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

यत एवम्—

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं

प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् ॥

पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः

प्रियः प्रियायाऽर्हसि देव सोढुम् ॥ ४४ ॥

तस्मात्प्रणम्य नमस्कृत्य प्रणिधाय प्रकर्षेण नीचैर्धृत्वा कायं शरीरं प्रसादये प्रसादं कारये त्वामहमीशमीशितारमीड्यं स्तुत्यं त्वं पुनः पुत्रस्यापराधं पिता यथा क्षमते सर्वं सखेव च सख्युरपराधं यथा वा प्रियाया अपराधं क्षमत एवमर्हसि हे देव सोढुं प्रसहितुं क्षन्तुमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा

भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ॥

तदेव मे दर्शय देव रूपं

प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ ४५ ॥

अदृष्टपूर्वमिति । अदृष्टपूर्वं न कदाचिदपि दृष्टपूर्वमिदं विश्वरूपं तव मयाऽन्यैर्वा तदहं दृष्ट्वा हृषितोऽस्मि भयेन च प्रव्यथितं मनो मेऽतस्तदेव मे मम दर्शय हे देव रूपं यन्मत्सखं प्रसीद देवेश जगन्निवास जगतो निवासो जगन्निवासो हे जगन्निवास ॥ ४५ ॥

*किरीटिनं गदिनं चक्रहस्त-

मिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ॥

तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन

सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥ ४६ ॥

किरीटिनमिति । किरीटिनं किरीटवन्तं तथा गदिनं गदावन्तं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां प्रार्थये त्वां द्रष्टुमहं तथैव पूर्ववदित्यर्थः । यत् एव तस्मात्तेनैव रूपेण वसुदेवपुत्ररूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो वार्तमानिकेन विश्वरूपेण भव विश्वमूर्ते उपसंहृत्य विश्वरूपं तेनैव रूपेण वसुदेवपुत्ररूपेण भवेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

अर्जुनं भीतमुपलभ्योपसंहृत्य विश्वरूपं प्रियवचनेनाऽऽश्वासयन्—

श्रीभगवानुवाच—

मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं

रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ॥

तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं

यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥ ४७ ॥

मया प्रसन्नेन प्रसादो नाम त्वय्यनुग्रहबुद्धिस्तद्वता प्रसन्नेन मया तव हेऽर्जुनेदं परं रूपं विश्वरूपं दर्शितमात्मयोगादात्मन ऐश्वर्यस्य सामर्थ्या-

*एतच्छ्लोकस्यावतरणभूतं किंचेति क. ख. छ. झ. पुस्तकेषु वर्तते ।

१ घ. छ. त्वा । २ छ. 'मि प्रार्थये त्वा त्वां दृ' । ३ घ. 'व पूर्वरूपेण भ' ।

तेजोमयं तेजःप्रायं विश्वं समस्तमनन्तमन्तरहितमादौ भवमाद्यं यद्वृषं मे
मम त्वदन्येन त्वत्तोऽन्येन केतचिन्नं दृष्टपूर्वम् ॥ ४७ ॥

*आत्मनो मम रूपदर्शनेन कृतार्थ एव त्वं संवृत्त इति तत्स्तौति—

न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानै-

र्नच क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः ॥

एवंरूपः शक्य अहं नृलोके

द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥ ४८ ॥

न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानैश्चतुर्णामपि वेदानामध्ययनैर्यथावद्यज्ञाध्यय-
नैश्च, वेदाध्ययनैरेव यज्ञाध्ययनस्य सिद्धत्वात्पृथग्यज्ञाध्ययनग्रहणं यज्ञ-
विज्ञानोपलक्षणार्थम्, तथा न दानैस्तुलापुरुषादिभिर्न च क्रियाभिर्-
ग्निहोत्रादिभिः श्रौतादिभिर्नापि तपोभिरुग्रैश्चान्द्रायणादिभिरुग्रैर्घोरैरेवं-
रूपो यथा दर्शितं विश्वरूपं यस्य सोऽहमेवंरूपः शक्यो न शक्योऽहं
नृलोके मनुष्यलोके द्रष्टुं त्वदन्येन त्वत्तोऽन्येन कुरुप्रवीर ॥ ४८ ॥

मा ते व्यथा मा च विमूढभावा

दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ्ममेदम् ॥

व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं

तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४९ ॥

मा ते व्यथेति । मा ते व्यथा मा भूते भयं मा च विमूढभावा विमू-
ढचित्तता दृष्ट्वोपलभ्य रूपं घोरमीदृग्यथादर्शितं ममेदं व्यपेतभीर्विगत-
भयः प्रीतमनाश्च सन्पुनर्भूयस्त्वं तदेव चतुर्भुजं शङ्खचक्रगदाधरं तवेष्टं
रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४९ ॥

संजय उवाच—

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा

स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ॥

आश्वासयामास च भीतमेनं

भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥ ५० ॥

* आत्मन इति घ. छ. पुस्तकयोर्न विद्यते ।

१ ख. घ. छ. झ. 'नैर्न' ।

इत्यर्जुनमिति । इत्येवमर्जुनं वासुदेवस्तथाभूतं वचनमुक्त्वा स्वकं
वासुदेवगृहे जातं रूपं दर्शयामास दर्शितवान् । भूयः पुनराश्वासया-
मास चाऽऽश्वासितवांश्च भीतमेनं भूत्वा पुनः सौम्यवपुः प्रसन्नदेहो
महात्मा ॥ ५० ॥

अर्जुन उवाच—

दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ॥

इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥ ५१ ॥

दृष्ट्वेदमिति । दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं मत्सखं प्रसन्नं तव सौम्यं जनार्दने-
दानीमधुनाऽस्मि संवृत्तः संजातः किं सचेताः प्रसन्नचित्तः प्रकृतिं
स्वभावं गतश्चास्मि ॥ ५१ ॥

श्रीभगवानुवाच—

सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ॥

देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ ५२ ॥

सुदुर्दर्शमिति । सुदुर्दर्शं सुष्ठु दुःखेन दर्शनमस्येति सुदुर्दर्शमिदं रूपं
दृष्टवानसि यन्मम देवा अप्यस्य मम रूपस्य नित्यं सर्वदा दर्शनका-
ङ्क्षिणो दर्शनेप्सवोऽपि न त्वमिव दृष्टवन्तो न द्रक्ष्यन्ति चेत्यभि-
प्रायः ॥ ५२ ॥

कस्मात्—

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ॥

शक्य एवंविधो ब्रह्मं दृष्टवानसि मां यथा ॥ ५३ ॥

नाहं वेदैर्ऋग्यजुःसामाथर्ववेदैश्चतुर्भिरपि न तपसोग्रेण चान्द्रायणा-
दिना न दानेन गोभूहिरण्यादिना न चेज्यया यज्ञेन पूजया वा
शक्य एवंविधो य(धस्त)थादर्शितप्रकारो ब्रह्मं दृष्टवानसि मां यथा
त्वम् ॥ ५३ ॥

१ ख. ग. 'नेत्यर्दतेर्गतिं कर्मणोऽसुराणां देवप्रतिपक्षजनानां प्राणवियोजनाभरकादिगमयितृ-
त्वाच्च जनार्दनभ्युदयनिःश्रेयसपुरुषार्थप्रयोजनं त्वैर्जनैर्याच्यत इति वा । इदा' २ क. ख. 'वाद-
योऽप्य' । ३ घ. छ. झ. 'न्तो द' ।

कथं पुनः शक्य इत्युच्यते—

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ॥

ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥ ५४ ॥

भक्त्या तु किंविशिष्टयेत्याह—अनन्ययाऽपृथग्भूतया भगवतोऽन्यत्र पृथङ्मन कदाचिदपि या भवति सा त्वनन्या भक्तिः सर्वैरपि करणैर्वासुदेवादन्यन्नोपलभ्यते यया साऽनन्या भक्तिस्तया भक्त्या शक्योऽहमेवंविधो विश्वरूपप्रकारो हेऽर्जुन ज्ञातुं शास्त्रतो न केवलं ज्ञातुं शास्त्रतो द्रष्टुं च साक्षात्कर्तुं तत्त्वेन तत्त्वतः प्रवेष्टुं च मोक्षं च गन्तुं परंतप ॥ ५४ ॥

अधुना सर्वस्य गीताशास्त्रस्य सारभूतोऽर्थो निःश्रेयसार्थोऽनुष्ठेयत्वेन समुच्चित्योच्यते—

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः ॥

निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥ ५५ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विश्वरूपदर्शनं

नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

मत्कर्मकृन्मदर्थं कर्म मत्कर्म तत्करोतीति मत्कर्मकृन्मत्परमः करोति भृत्यः स्वामिकर्म न त्वात्मनः परमा प्रेत्य गन्तव्या गतिरिति स्वामिनं प्रतिपद्यते, अयं तु मत्कर्मकृन्मामेव परमां गतिं प्रतिपद्यत इति मत्परमोऽहं परमः परा गतिर्यस्य सोऽयं मत्परमस्तथा मद्भक्तो मामेव सर्वप्रकारैः सर्वात्मना सर्वोत्साहेन भजत इति मद्भक्तः सङ्गवर्जितो धनपुत्रमित्रकलत्रबन्धुवर्गेषु सङ्गवर्जितः सङ्गः प्रीतिः स्नेहस्तद्वर्जितो निर्वैरो निर्गतवैरः सर्वभूतेषु शत्रुभावरहित आत्मनोऽत्यन्तापकारप्रवृत्तेष्वपि य ईदृशो मद्भक्तः स मामेत्यहमेव तस्य परा गतिर्नान्या गतिः काचिद्भृत्यं तवोपदेश इष्टो मयोपदिष्टो हे पाण्डवेति ॥ ५५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकर-

भगवतः कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये विश्वरूपदर्शनं

नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

द्वितीयप्रभृतिष्वध्यायेषु विभूत्यन्तेषु परमात्मनो ब्रह्माणोऽक्षरस्य विध्व-
स्तसर्वविशेषणस्योपासनमुक्तं सर्वयोगेश्वर्यसर्वज्ञानशक्तिमत्सत्त्वोपाधेरी-
श्वरस्य तव चोपासनं तत्र तत्रोक्तं विश्वरूपाध्याये त्वेश्वरमाद्यं समस्त-
जगदात्मरूपं विश्वरूपं त्वदीयं दर्शितमुपासनार्थमेव त्वया तच्च दर्शयि-
त्वोक्तवानसि मत्कर्मकृदित्याद्यतोऽहमनयोरुभयोः पक्षयोर्विशिष्टतरबुभु-
त्सया त्वां पृच्छामीति—

अर्जुन उवाच—

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ॥

ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ १ ॥

एवमित्यतीतानन्तरश्लोकेनोक्तमर्थं परामृशति मत्कर्मकृदित्यादिना ।
एवं सततयुक्ता नैरन्तर्येण भगवत्कर्मादौ यथोक्तेऽर्थे समाहिताः सन्तः
प्रवृत्ता इत्यर्थः । ये भक्ता अनन्यशरणाः सन्तस्त्वां यथादर्शितं विश्व-
रूपं पर्युपासते ध्यायन्ति ये चान्येऽपि त्यक्तसर्वेषणाः संन्यस्तसर्वकर्माणो
यथाविशेषितं ब्रह्माक्षरं निरस्तसर्वोपाधित्वाद्ब्रह्मव्यक्तमकरणगोचरं यद्वि-
लोके करणगोचरं तद्व्यक्तमुच्यतेऽऽर्धतोस्तत्कर्मकत्वादिदं त्वक्षरं तद्वि-
परितं शिष्टैश्चोच्यमानैर्विशेषणैर्विशिष्टं तद्ये चापि पर्युपासते तेषामु-
भयेषां मध्ये के योगवित्तमाः केऽतिशयेन योगविद इत्यर्थः ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच—

ये त्वक्षरोपासकाः सम्यग्दर्शिनो निवृत्तैषणास्ते तावत्तिष्ठन्तु तान्प्रति
यत्तु कथं तदुपरिष्ठाद्वक्ष्यामः । ये त्वितरे—

सन्धावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ॥

श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २ ॥

मयि विश्वरूपे परमेश्वर आवेश्य समाधाय मनो ये भक्ताः सन्तो
मां सर्वयोगेश्वराणामधीश्वरं सर्वज्ञं विमुक्तरागादिक्लेशतिमिरबुद्धिं नित्य-
युक्ता अतीतानन्तराध्यायान्तोक्तश्लोकार्थन्यायेन सततयुक्ताः सन्त
उपासते श्रद्धया परयोः प्रकृत्योपेतास्ते मे मम मता अभिप्रेता युक्ततमा
इति । नैरन्तर्येण हि ते मच्चित्ततयाऽहोरात्रमतिवाहयन्त्यतो युक्तं तान्प्रति
युक्ततमा इति वक्तुम् ॥ २ ॥

किमितरे युक्ततमा न भवन्ति न किंतु तान्प्रति यद्वक्तव्यं तच्छृणु—

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ॥

सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ३ ॥

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तत्वाद्दशब्दगोचरमिति न निर्देष्टुं शक्यतेऽ-
तोऽनिर्देश्यमव्यक्तं न केनापि प्रमाणेन व्यज्यत इत्यव्यक्तं पर्युपासते
परि समन्तादुपासते । उपासनं नाम यथाशास्त्रमुपास्यस्यार्थस्य विषयी-
करणेन सामीप्यमुपगम्य तैलधारावत्समानप्रत्ययप्रवाहेण दीर्घकालं
यदासनं तदुपासनमाचक्षते । अक्षरस्य विशेषणमाह सर्वत्रगं व्योमव-
द्याप्यचिन्त्यं चाव्यक्तत्वादचिन्त्यम् । यद्धि करणगोचरं तन्मनसाऽपि
चिन्त्यं तद्विपरीतत्वादचिन्त्यमक्षरं कूटस्थं दृश्यमानगुणमन्तर्दोषं वस्तु
कूटं कूटरूपं कूटसाक्ष्यमित्यादौ कूटशब्दः प्रसिद्धो लोके । तथा चावि-
द्याद्यनेकसंसारबीजमन्तर्दोषवन्मायाव्याकृतादिशब्दवोच्यतया 'मायां तु
प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्' 'मम माया दुरत्यया' इत्यादौ
प्रसिद्धं यत्तत्कूटं तस्मिन्कूटे स्थितं कूटस्थं तदध्यक्षतयाऽथवा राशिरिव
स्थितं कूटस्थमत एवाचलं यस्मादचलं तस्माद्ध्रुवं नित्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

संनियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ॥

ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४ ॥

संनियम्येति । संनियम्य सम्यङ्नियम्य संहत्येन्द्रियग्राममिन्द्रियस-
मुदायं सर्वत्र सर्वस्मिन्काले समबुद्धयः समा तुल्या बुद्धिर्येषामिष्टानिष्ट-
प्राप्तौ ते समबुद्धयस्ते य एवंविधास्ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते
रताः । न तु तेषां वक्तव्यं किञ्चिन्मां ते प्राप्नुवन्तीति । ज्ञानी त्वात्मैव
मे मतमिति ह्युक्तम् । न हि भगवत्स्वरूपाणां सतां युक्ततमत्वमयुक्त-
तमत्वं वा वाच्यम् ॥ ४ ॥

किंतु—

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ॥

अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ ५ ॥

क्लेशोऽधिकतरो यद्यपि मत्कर्मादिपराणां क्लेशोऽधिक एव क्लेशोऽधि-
कतरस्त्वक्षरात्मनां परमार्थदर्शिनां देहाभिमानपरित्यागनिमित्तोऽव्य-

१ क. ख. छ. झ. 'क्त प' । २ घ. 'न्यं च य' । ३ च. छ. 'पं कीट' । ४ छ. 'दोषं
वस्तु कूटं माया' । ५ घ. 'वाच्यं मा' । ६ ख. झ. यत्कूट । ७ क. घ. छ. झ. 'विधाः प्रा' ।

क्तासक्तचेतसामव्यक्त आसक्तं चेतो येषां तेऽव्यक्तासक्तचेतसस्तेषाम-
व्यक्तासक्तचेतसाम् । अव्यक्ता हि यस्माद्या गतिरक्षरात्मिका दुःखं
सा देहवद्भिर्देहाभिमानवद्भिरवाप्यतेऽतः कुशोऽधिकतरः । अक्षरोपास-
कानां यद्वर्तनं तदुपरिष्ठाद्वक्ष्यामः ॥ ५ ॥

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ॥

अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ ६ ॥

ये त्विति । ये तु सर्वाणि कर्माणि मयीश्वरे संन्यस्य मत्परा अहं
परो येषां ते मत्पराः सन्तोऽनन्येनैवाविद्यमानमन्यदालम्बनं विश्वरूपं
देवमात्मानं मुक्त्वा यस्य सोऽनन्यस्तेनानन्येनैव केन योगेन समाधिना
मां ध्यायन्तश्चिन्तयन्त उपासते ॥ ६ ॥

तेषां किम्—

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ॥

भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥ ७ ॥

तेषां मदुपासनैकपराणामहमीश्वरः समुद्धर्ता । कुत इत्याह मृत्यु-
संसारसागरात्, मृत्युयुक्तः संसारो मृत्युसंसारः स एव सागर इव
सागरो दुरुत्तरत्वात्तस्मान्मृत्युसंसारसागरादहं तेषां समुद्धर्ता भवामि
न चिरात्किं तर्हि क्षिप्रमेव हे पार्थ मय्यावेशितचेतसां मयि विश्वरूप
आवेशितं समाहितं प्रवेशितं चेतो येषां ते मय्यावेशितचेतसस्तेषाम् ॥ ७ ॥
यत एवं तस्मात्—

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ॥

निवसिष्यसि मय्येव अत उर्ध्वं न संशयः ॥ ८ ॥

मय्येव विश्वरूप ईश्वरे मनः संकल्पविकल्पात्मकमाधत्स्व स्थापय
मय्येवाध्यवसायं कुर्वतीं बुद्धिमाधत्स्व निवेशय । ततस्ते किं स्यादिति
शृणु निवसिष्यसि निवत्स्यसि निश्चयेन मदात्मना मयि निवासं करि-
ष्यस्येवातः शरीरपातादूर्ध्वं न संशयः संशयोऽत्र न कर्तव्यः ॥ ८ ॥

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ॥

अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाऽऽप्तुं धनंजय ॥ ९ ॥

अथेति । अथैवं यथाऽवोचाम तथा मयि चित्तं समाधातुं स्थापयितुं
स्थिरमचलं न शक्नोषि चेत्ततः पश्चादभ्यासयोगेन चित्तस्यैकस्मिन्नाल-

म्बने सर्वतः समाहृत्य पुनः पुनः स्थापनमभ्यासस्तत्पूर्वको योगः समा-
धानलक्षणस्तेनाभ्यासयोगेन मां विश्वरूपमिच्छ प्रार्थयस्वाऽऽप्तुं प्राप्तुं
हे धनंजय ॥ ९ ॥

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ॥

मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १० ॥

अभ्यासेऽपीति । अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽस्यशक्तोऽसि तर्हि मत्कर्मप-
रमो भव मदर्थं कर्म मत्कर्म तत्परमो मत्कर्मप्रधान इत्यर्थः । अभ्यासेन
विना मदर्थमपि कर्माणि केवलं कुर्वन्सिद्धिं सत्त्वशुद्धियोगज्ञानप्राप्ति-
द्वारेणावाप्स्यसि ॥ १० ॥

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मयोगमाश्रितः ॥

सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥ ११ ॥

अथैतदिति । अथ पुनरेतदपि यदुक्तं मत्कर्मपरमत्वं तत्कर्तुमश-
क्तोऽसि मद्योगमाश्रितो मयि क्रियमाणानि कर्माणि संन्यस्य यत्क-
रणं तेषामनुष्ठानं स मद्योगस्तमाश्रितः सन्सर्वकर्मफलत्यागं सर्वेषां
कर्मणां फलसंन्यासं सर्वकर्मफलत्यागं ततोऽनन्तरं कुरु यतात्मवान्संय-
तचित्तः सन्नित्यर्थः ॥ ११ ॥

इदानीं सर्वकर्मफलत्यागं स्तौति—

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ॥

ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् ॥ १२ ॥

श्रेयो हि प्रशस्यतरं ज्ञानं कस्मादविवेकपूर्वकादभ्यासात्तस्मादपि
ज्ञानाज्ज्ञानपूर्वकं ध्यानं विशिष्यते । ज्ञानवतो ध्यानादपि कर्म-
फलत्यागो विशिष्यत इत्यनुषज्यते । एवं कर्मफलत्यागात्पूर्वविशे-
षणवतः शान्तिरुपशमः सहेतुकस्य संसारस्यानन्तरमेव स्यान्न तु काला-
न्तरमपेक्षते । अज्ञस्य कर्मणि प्रवृत्तस्य पूर्वोपदिष्टोपायानुष्ठानाशक्तौ सर्व-
कर्मणां फलत्यागः श्रेयःसाधनमुपदिष्टं न प्रथममेवातश्च श्रेयो हि ज्ञान-
मभ्यासादित्युत्तरोत्तरविशिष्टत्वोपदेशेन सर्वकर्मफलत्यागः स्तूयते संप-
न्नसाधनानुष्ठानाशक्तावनुष्ठेयत्वेन श्रुतत्वात् । केन साधर्म्येण स्तुति-
त्वं “यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते” इति सर्वकामप्रहाणादमृतत्वमुक्तं तत्प्रसि-
द्धम् । कामाश्च सर्वे श्रौतस्मार्तसर्वकर्मणां फलानि । तत्त्यागे च विदुषो

ज्ञाननिष्ठस्यानन्तरैव शान्तिरिति सर्वकामत्यागसामान्यमज्ञकर्मफल-
त्यागस्यास्तीति तत्सामान्यात्सर्वकर्मफलत्यागस्तुतिरियं प्ररोचनार्था ।
यथाऽगस्त्येन ब्राह्मणेन समुद्रः पीत इतीदानीं तना अपि ब्राह्मणा
ब्राह्मणत्वसामान्यात्स्तूयन्ते । एवं कर्मफलत्यागात्कर्मयोगस्य श्रेयःसा-
धनत्वमभिहितम् ॥ १२ ॥

अत्र चाऽऽत्मेश्वरभेदमाश्रित्य विश्वरूप ईश्वरे चेतःसमाधानलक्षणो
योग उक्त ईश्वरार्थं कर्मानुष्ठानादि च । 'अथैतदप्यशक्तोऽसि' इत्यज्ञा-
नकार्यसूचनान्नाभेददर्शिनोऽक्षरोपासकस्य कर्मयोग उपपद्यत इति दर्श-
यति । तथा कर्मयोगिनोऽक्षरोपासनानुपपत्तिं दर्शयति भगवान् 'ते
प्राप्नुवन्ति मामेव' इति । अक्षरोपासकानां कैवल्यप्राप्तौ स्वातन्त्र्यमु-
क्त्वेतरेषां पारतन्त्र्यमीश्वराधीनतां दर्शितवांस्तेषामहं समुद्धर्तेति । यदि
हीश्वरस्याऽऽत्मभूतास्ते मता अभेददर्शित्वादक्षररूपा एव त इति समु-
द्धरणकर्मवचनं तान्प्रत्यपेशलं स्यात् । यस्माच्चाजुनस्यात्यन्तमेव हितैषी
भगवांस्तस्य सम्यग्दर्शनानन्वितं कर्मयोगं भेदद्वष्टिमन्तमेवोपदिशति ।
न चाऽऽत्मानमीश्वरं प्रमाणतो बुद्ध्वा कस्यचिद्वृणभावं जिगमिषति
कश्चिद्विरोधात् । तस्मादक्षरोपासकानां सम्यग्दर्शननिष्ठानां संन्यासिनां
त्यक्तसर्वेषणानाम् 'अद्वेष्टा सर्वभूतानाम्' इत्यादिधर्मपूगं साक्षादमृत-
त्वकारणं वक्ष्यामीति प्रवर्तते—

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ॥

निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ १३ ॥

अद्वेष्टा सर्वभूतानां न द्वेष्टाऽऽत्मनो दुःखहेतुमपि न किंचिद्वेष्टि
सर्वाणि भूतान्यात्मत्वेन हि पश्यति । मैत्रो मित्रभावो मैत्री मित्रतया
वर्तत इति मैत्रः । करुण एव च करुणा कृपा दुःखितेषु दया तद्वान्क-
रुणः सर्वभूताभयप्रदः संन्यासीत्यर्थः । निर्ममो ममप्रत्ययवर्जितो निर-
हंकारो निर्गताहंप्रत्ययः । समदुःखसुखः समे दुःखसुखे द्वेषरागयोरप्र-
वर्तके यस्य स समदुःखसुखः क्षमी क्षमावानाक्रुष्टोऽभिहतो वाऽविक्रिय-
एवाऽऽस्ते ॥ १३ ॥

१ घ. 'ज्ञस्य क' । २ क. ख. घ. छ. इदं । ३ घ. 'भिमत्' । छ. 'मिप्रेत' । ४ ख.
'भानार्थवचनान्नामै' । ५ घ. मित्रे भवो । छ. झ. मित्रे भावो । ६ ख. घ. झ. मैत्रो । छ. मैत्र ।
७ क. ख. घ. छ. 'या वा व' ।

संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ॥

मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १४ ॥

संतुष्ट इति । संतुष्टः सततं नित्यं देहस्थितिकारणस्य लाभेऽलाभे चोत्पन्नालंप्रत्ययस्तथा गुणबलाभे विपर्यये च संतुष्टः सततं योगी समाहितचित्तो यतात्मा संयतस्वभावो दृढनिश्चयो दृढः स्थिरो निश्चयोऽध्यवसायो यस्याऽऽत्मतत्त्वविषये स दृढनिश्चयो मय्यर्पितमनोबुद्धिः संकल्पात्मकं मनोऽध्यवसायलक्षणा बुद्धिस्ते मय्येवार्पिते स्थापिते यस्य संन्यासिनः स मय्यर्पितमनोबुद्धिर्य ईदृशो मद्भक्तः स मे प्रियः 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः' इति सप्तमेऽध्याये सूचितं तदिह प्रपञ्च्यते ॥ १४ ॥

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ॥

हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५ ॥

यस्मादिति । यस्मात्संन्यासिनो नोद्विजते नोद्वेगं गच्छति न संतप्यते न संक्षुभ्यते लोकः । तथा लोकान्नोद्विजते च यः । हर्षामर्षभयोद्वेगैर्हर्षश्चामर्षश्च भयं चोद्वेगश्च तैर्हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तः । हर्षः प्रियलाभेऽन्तःकरणस्योत्कर्षो रोमाञ्चनाश्रुपातादिलिङ्गः, अमर्षोऽसहिष्णुता भयं त्रास उद्वेग उद्विग्नता तैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५ ॥

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ॥

सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १६ ॥

अनपेक्ष इति । देहेन्द्रियविषयसंबन्धादिष्वपेक्षाविषयेष्वनपेक्षो निःस्पृहः शुचिर्बाह्येनाभ्यन्तरेण च शौचेन संपन्नो दक्षः प्रत्युत्पन्नेषु कार्येषु सद्यो यथावत्प्रतिपत्तुं समर्थः । उदासीनो न कस्यचिन्मित्रादेः पक्षं भजते यः स उदासीनो यतिर्गतव्यथो गतभयः । सर्वारम्भपरित्यागी, आरभ्यन्त इत्यारम्भा इहामुत्रफलभोगार्थानि कामहेतूनि कर्माणि सर्वारम्भास्तान्परित्यक्तुं शीलमस्येति सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १६ ॥

किंच—

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ॥

शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥ १७ ॥

यो न हृष्यतीष्टप्राप्तौ न द्वेष्ट्यनिष्टप्राप्तौ न शोचति प्रियवियोगे न

चाप्राप्तं काङ्क्षति शुभाशुभे कर्मणी परित्यक्तुं शीलमस्येति शुभाशुभ-
परित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥ १७ ॥

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ॥

शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः ॥ १८ ॥

सम इति । समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः पूजापरि-
भवयोः शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सर्वत्र च सङ्गवर्जितः ॥ १८ ॥

किंच—

तुल्यनिन्दास्तुतिमौनी संतुष्टो येन केनचित् ॥

अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥ १९ ॥

तुल्यनिन्दास्तुतिः, निन्दा च स्तुतिश्च निन्दास्तुती ते तुल्ये यस्य स
तुल्यनिन्दास्तुतिमौनी मौनवान्संयतवाक्संतुष्टो येन केनचिच्छरीरस्थि-
तिमात्रेण । तथा चोक्तम्—

“ येन केनचिदाच्छन्नो येन केनचिदाशितः ।

यत्रक्वचनशायी स्यात्तं देवा ब्राह्मणं विदुः” इति ।

किंचानिकेतो निकेत आश्रयो निवासो नियतो न विद्यते यस्य
सोऽनिकेतो नागार इत्यादिस्मृत्यन्तरात् । स्थिरमतिः स्थिरा परमार्थ-
वस्तुविषया मतिर्यस्य स स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥ १९ ॥

अद्वेष्टा सर्वभूतानामित्यादिनाऽक्षरस्योपासकानां निवृत्तसर्वैषणानां
संन्यासिनां परमार्थज्ञाननिष्ठानां धर्मजातं प्रक्रान्तमुपसंह्रियते—

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ॥

श्रद्धधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥ २० ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मप-

र्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्माविद्यायां योग-

शास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे भक्तियोगो

नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

ये तु संन्यासिनो धर्म्यामृतं धर्मादनपेतं धर्म्यं च तदमृतं च तदमृत-
त्वहेतुत्वादिदं यथोक्तमद्वेष्टा सर्वभूतानामित्यादिना पर्युपासतेऽनुति-

१ क. “मे पुण्यपापे क” । २ च छ. “तिहेतुमा” । ३ क. “दाश्रितः” । ४ घ. झ. धर्मामृतं ।
५ घ. झ. धर्मामृतं धर्मश्च सोऽमृतं च । ६ घ. तदमर्मामृतममृतं ।

ष्ठान्ति श्रद्धधानाः सन्तो मत्परमा यथोक्तोऽहमक्षरात्मा परमो निरति-
शया गतिर्येषां ते मत्परमा मद्भक्ताश्चोत्तमां परमार्थज्ञानलक्षणां भक्ति-
माश्रितास्तेऽतीव मे प्रियाः । प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमिति यत्सूचितं
तद्याख्यायेहोपसंहृतं भक्तास्तेऽतीव मे प्रिया इति । यस्मान्धर्म्यामृत-
मिदं यथोक्तमनुतिष्ठन्भगवतो विष्णोः परमेश्वरस्यातीव मे प्रियो
भवति तस्मादिदं धर्म्यामृतं मुमुक्षुणा यत्नतोऽनुष्ठेयं विष्णोः प्रियं परं
धाम जिगमिषुणोति वाक्यार्थः ॥ २० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छां-
करभगवतः कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये भक्तियोगो नाम
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

सप्तमेऽध्याये सूचिते द्वे प्रकृती ईश्वरस्य । त्रिगुणात्मिकाऽष्टधा
मिन्नाऽपरा संसारहेतुत्वात्परा चान्या जीवभूता क्षेत्रज्ञलक्षणेश्वरात्मिका ।
आभ्यां प्रकृतिभ्यामीश्वरो जगदुत्पत्तिस्थितिलयहेतुत्वं प्रतिपद्यते । तत्र
क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणप्रकृतिद्वयनिरूपणद्वारेण तद्वत् ईश्वरस्य तत्त्वनिर्धार-
णार्थं क्षेत्राध्याय आरभ्यते । अतीतानन्तराध्याये चाद्वेष्टा सर्वभूताना-
मित्यादिना यावदध्यायपरिसमाप्तिस्तावत्तत्त्वज्ञानिनां संन्यासिनां निष्ठा
युथा ते वर्तन्ते इत्येतदुक्तं, केन पुनस्ते तत्त्वज्ञानेन युक्ता यथोक्तधर्मा-
चरणान्द्भगवतः प्रिया भवन्तीत्येवमर्थश्रायमध्याय आरभ्यते । प्रकृतिश्च
त्रिगुणात्मिका सर्वकार्यकरणाविषयाकारेण परिणता पुरुषस्य भोगा-
ष्ववगमार्थकर्तव्यतया देहेन्द्रियाद्याकारेण संहन्यते सोऽयं संघात इदं
शरीरं तदेतत्—

श्रीभगवानुवाच—

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ॥

एतयो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ १ ॥

इदमिति सर्वनाम्नोक्तं विशिनष्टि शरीरमिति । हे कौन्तेय क्षत्रत्राणा-
क्षयात्क्षरणात्क्षेत्रवद्वाऽस्मिन्कर्मफलनिवृत्तेः क्षेत्रमिति । इतिशब्द एवं-

शब्दपदार्थकः क्षेत्रमित्येवमभिधीयते कथ्यते । एतच्छरीरं क्षेत्रं यो वेत्ति विजानात्यापादतलमस्तकं ज्ञानेन विषयी करोति स्वाभाविकेनौपदेशिकेन वा वेदनेन विषयी करोति विभागशस्तं वेदितारं प्राहुः कथयन्ति क्षेत्रज्ञ इति । इतिशब्द एवंशब्दपदार्थक एव पूर्ववत्क्षेत्रज्ञ इत्येवमाहुः । के तद्विदस्तौ क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ ये विदन्ति ते तद्विदः ॥ १ ॥

एवं क्षेत्रक्षेत्रज्ञावुक्तौ किमेतावन्मात्रेण ज्ञानेन ज्ञातव्याविति नेत्युच्यते—

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥ २ ॥

क्षेत्रज्ञं यथोक्तलक्षणं चापि मां परमेश्वरमसंसारिणं विद्धि जानीहि । सर्वक्षेत्रेषु यः क्षेत्रज्ञो ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानेकक्षेत्रोपाधिप्रविभक्तस्तं निरस्तसर्वोपाधिभेदं सदसदादिशब्दप्रत्ययागोचरं विद्धीत्यभिप्रायः । हे भारत यस्मात्क्षेत्रक्षेत्रज्ञेश्वरयाथात्म्यव्यतिरेकेण न ज्ञानगोचरमन्यदवशिष्टमस्ति तस्मात्क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञेयभूतयोर्यज्ज्ञानं क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ येन ज्ञानेन विषयी क्रियेते तज्ज्ञानं सम्यग्ज्ञानमिति मतमभिप्रायो ममेश्वरस्य विष्णोः । ननु सर्वक्षेत्रेष्वेक एवेश्वरो नान्यस्तद्व्यतिरिक्तो भोक्ता विद्यते चेत्तत ईश्वरस्य संसारित्वं प्राप्तमीश्वरव्यतिरेकेण वा संसारिणोऽन्यस्यामावात्संसारभावप्रसङ्गस्तच्चोभयमनिष्टं बन्धमोक्षतद्वेतुशास्त्रानर्थक्यप्रसङ्गात्प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधाच्च । प्रत्यक्षेण तावत्सुखदुःखतद्वेतुलक्षणः संसार उपलभ्यते । जगद्वैचित्र्योपलब्धेश्च धर्माधर्मनिमित्तः संसारोऽनुमीयते । सर्वमेतदनुपपन्नमात्मेश्वरैकत्वे । न ज्ञानाज्ञानयोरन्यत्वेनोपपत्तेः । दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता । तथा च तयोर्विद्याविद्याविषययोः फलभेदोऽपि विरुद्धो निर्दिष्टः श्रेयश्च प्रेयश्चेति । विद्याविषयः श्रेयः प्रेयस्त्वाविद्याकार्यमिति । तथा च व्यासः—‘द्वाविमावथ पन्थानौ’ इत्यादि, इमौ द्वावेव पन्थानावित्यादि च । इह च द्वे निष्ठे उक्ते । अविद्या च सह कार्येण विद्यया हातव्येति श्रुतिस्मृतिन्यायेभ्योऽवगम्यते । श्रुतयस्तावत्—“इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः, तमेवं विद्वानमृत इह भवति, नान्यः पन्था विद्यतेऽय-

नाय, विद्वान्न बिभेति कुतश्चन, अविदुषस्तु—अथ तस्य भयं भवति, अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः, ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति, अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानाम्, आत्मविद्यः स इदं सर्वं भवति, यदा चर्मवत् ” इत्याद्याः सहस्रशः । स्मृतयश्च—‘अज्ञानेनाऽऽवृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः’ ‘इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः’ ‘समं पश्यन्हि सर्वत्र’ इत्याद्याः ।

न्यायतश्च—

“सर्पान्कुशाग्राणि तथोदपानं ज्ञात्वा मनुष्याः परिवर्जयन्ति ।

अज्ञानतस्तत्र पतन्ति केचिज्ज्ञाने फलं पश्य यथा विशिष्टम्” ।

तथा च देहादिष्व्वात्मबुद्धिरविद्याब्राह्मद्वेषादिप्रयुक्तो धर्माधर्मानुष्ठान-
कृज्जायते म्रियते चेत्यवगम्यते देहादिव्यतिरिक्तात्मदर्शिनो रागद्वेषा-
दिप्रहाणापेक्षधर्माधर्मप्रवृत्त्युपशमान्मुच्यन्त इति न केनचित्प्रत्याख्यातुं
शक्यं न्यायतः । तत्रैवं सति क्षेत्रज्ञस्येश्वरस्यैव सतोऽविद्याकृतोपा-
धिभेदतः संसारित्वमिव भवति । यथा देहाद्यात्मत्वमात्मनः । सर्वजन्तूनां
हि प्रसिद्धो देहादिष्वनात्मस्वात्मभावो निश्चितोऽविद्याकृतः । यथा
स्थाणौ पुरुषनिश्चयो न चैतावता पुरुषधर्मः स्थाणोर्भवति स्थाणुधर्मो
वा पुरुषस्य तथा न चैतन्यं धर्मो देहस्य देहधर्मो वा चैतनस्य । सुख-
दुःखमोहात्मकत्वादिरात्मनो न युक्तोऽविद्याकृतत्वाविशेषाज्जरामृत्यु-
वत् । नातुल्यत्वादिति चेत्, स्थाणुपुरुषौ ज्ञेयावेव सन्तौ ज्ञात्राऽन्यो-
न्यस्मिन्नध्यस्तावविद्यया देहात्मनोस्तु ज्ञेयज्ञात्रोरेवेतरेतराध्यास इति न
समो दृष्टान्तोऽतो देहधर्मो ज्ञेयोऽपि ज्ञातुरात्मनो भवतीति चेत् । नाचै-
तन्यादिप्रसङ्गात् । यदि हि ज्ञेयस्य देहादेः क्षेत्रस्य धर्माः सुखदुःखमो-
हेच्छादयो ज्ञातुर्भवन्ति तर्हि ज्ञेयस्य क्षेत्रस्य धर्माः केचनाऽऽत्मनो भव-
न्त्यविद्याधारोपिता जरामरणादयस्तु न भवन्तीति विशेषहेतुर्वक्तव्यः ।
न भवन्तीत्येस्यनुमानमविद्याधारोपितत्वाज्जरादिवदिति हेयत्वादु-
पादेयत्वाच्चेत्यादि । तत्रैवं सति कर्तृत्वभोक्तृत्वलक्षणः संसारो ज्ञेयस्थो
ज्ञातर्थविद्ययाऽधारोपित इति न तेन ज्ञातुः किञ्चिद्बुध्यति । यथा
बालैरधारोपितेनाऽऽकाशस्य तलमलवत्त्वादिना । एवं च सति सर्व-

क्षेत्रेष्वपि सतो भगवतः क्षेत्रज्ञस्येश्वरस्य संसारित्वगन्धमात्रमपि नाऽऽशङ्क्यम् । न हि क्वचिदपि लोकेऽविद्याध्यस्तेन धर्मेण कस्यचिदुपकारोऽपकारो वा दृष्टः । यत्तुक्तं न समो दृष्टान्त इति । तदसत् । कथम् । अविद्याध्यासमात्रं हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः साधर्म्यं विवक्षितम् । तन्न व्यभिचरति । यत्तु ज्ञातरि व्यभिचरतीति मन्यसे तस्याप्यनैकान्तिकत्वं दर्शितं जरादिभिः । अविद्यावत्त्वाक्षेत्रज्ञस्य संसारित्वमिति चेत् । न, अविद्यायास्तामसत्वात् । तामसो हि प्रत्यय आवरणात्मकत्वादविद्या विपरीतग्राहकः संशयोपस्थापको वाऽग्रहणात्मको वा । विवेकप्रकाशभावे तदभावात् । तास्ये चाऽऽवरणात्मके तिमिरादिदोषे सत्यग्रहणादेरविद्यात्रयस्योपलब्धेः । अत्राऽऽहैवं तर्हि ज्ञातृधर्मोऽविद्या । न, करणे चक्षुषि तैमिरिकत्वादिदोषोपलब्धेः । यत्तु मन्यसे ज्ञातृधर्मोऽविद्या तदेव चाविद्याधर्मवत्त्वं क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वम् । तत्र यदुक्तमीश्वर एव क्षेत्रज्ञो न संसारीत्येतदयुक्तमिति । तन्न यथा करणे चक्षुषि विपरीतग्राहकादिदोषस्य दर्शनान्न विपरीतादिग्रहणं तन्निमित्तो वा तैमिरिकत्वादिदोषो ग्रहीतुः । चक्षुषः संस्कारेण तिमिरेऽपनीति ग्रहीतुरदर्शनान्न ग्रहीतुर्धर्मो यथा तथा सर्वत्रैवाग्रहणविपरीतसंशयप्रत्ययास्तन्निमित्ताः करणस्यैव कस्यचिद्भूतमुहन्ति न ज्ञातुः क्षेत्रज्ञस्य । संवेद्यत्वाच्च तेषां प्रदीपप्रकाशवन्न ज्ञातृधर्मत्वम् । संवेद्यत्वादेव स्वात्मव्यतिरिक्तसंवेद्यत्वम् । सर्वकरणवियोगे च कैवल्ये सर्ववादिभिरविद्यादिदोषवत्त्वानभ्युपगमात् । आत्मनो यदि क्षेत्रज्ञस्याग्न्युष्णवत्स्वो धर्मस्ततो न कदाचिदपि तेन वियोगः स्यात् । अविक्रियस्य च व्योमवत्सर्वगतस्यामूर्तस्याऽऽत्मनः केनचित्संयोगवियोगानुपपत्तेः । सिद्धं क्षेत्रज्ञस्य नित्यमेवेश्वरत्वम् । अनादित्वान्निर्गुणत्वादित्यादीश्वरवचनाच्च । नन्वेवं सति संसारसंसारित्वामावे शास्त्रानर्थक्यादिदोषः स्यादिति । न सर्वैरभ्युपगतत्वात् । सर्वैर्ह्यात्मवादिभिरभ्युपगतो दोषो नैकेन परिहर्तव्यो भवति । कथमभ्युपगत इति मुक्तात्मनां संसारसंसारित्वव्यवहाराभावः सर्वैरेवाऽऽत्मवादिभिरिष्यते । न च तेषां शास्त्रानर्थक्यादिदोषप्राप्तिरभ्युपगता । तथा नः क्षेत्रज्ञानामीश्वरैकत्वे सति शास्त्रानर्थक्यं भवतु । अविद्याविषये चार्थवत्त्वम् । यथा द्वैतिनां सर्वेषां बन्धावस्थायामेव शास्त्रार्थवत्त्वं न मुक्तावस्था-

यामेवम् । नन्वात्मनो बन्धमुक्तावस्थे परमार्थत एव वस्तुभूते द्वैतिनां नः सर्वेषामतो हेयोपादेयतत्साधनसद्भावे शास्त्रार्थवत्त्वं स्यादद्वैतिनां पुनर्द्वैतस्यापरमार्थत्वादविद्याकृतत्वाद्बन्धावस्थायाश्चाऽऽत्मनोऽपरमार्थत्वे निर्विषयत्वाच्छास्त्राद्यानर्थक्यमिति चेत् । नाऽऽत्मनोऽवस्थाभेदानुपपत्तेः । यदि तावदात्मनो बन्धमुक्तावस्थे युगपत्स्यातां क्रमेण वा । युगपत्तावद्विरोधान्न संभवतः स्थितिगती इवैकस्मिन् । क्रमभावित्वे च निर्निमित्तत्वेऽनिर्मोक्षप्रसङ्गोऽन्यनिमित्तत्वे च स्वतोऽभावादपरमार्थत्वप्रसङ्गः । तथा च सत्यभ्युपगमहानिः । किंच बन्धमुक्तावस्थयोः पौर्वापर्यनिरूपणायां बन्धावस्था पूर्वं प्रकल्प्याऽनादिमत्यन्तवती च तच्च प्रमाणविरुद्धं तथा मोक्षावस्थाऽऽदिमत्यनन्ता च प्रमाणविरुद्धैवाभ्युपगम्यते । न चावस्थावतोऽवस्थान्तरं गच्छतो नित्यत्वमुपपादयितुं शक्यम् । अथानित्यत्वदोषपरिहाराय बन्धमुक्तावस्थाभेदो न कल्प्यतेऽतो द्वैतिनामपि शास्त्रानर्थक्यादिदोषोऽपरिहार्य एवेति समानत्वाद्वाद्वैतवादिना परिहर्तव्यो दोषः । न च शास्त्रानर्थक्यं यथाप्रसिद्धाविद्वत्पुरुषविषयत्वाच्छास्त्रस्य । अविदुषां हि फलहेत्वोरनात्मनोरात्मदर्शनम् । न विदुषां, विदुषां हि फलहेतुभ्यामात्मनोऽन्यत्वदर्शने सति तयोरहमित्यात्मदर्शनानुपपत्तेः । न ह्यत्यन्तमूढ उन्मत्तादिरपि जलान्योऽच्छायाप्रकाशयोर्वैकात्म्यं पश्यति किमुत विवेकी । तस्मान्न विधिप्रतिषेधशास्त्रं तावत्फलहेतुभ्यामात्मनोऽन्यत्वदर्शिनो भवति । न हि देवदत्तं त्वमिदं कुर्विति कस्मिंश्चित्कर्माणि नियुक्ते विष्णुमित्रोऽहं नियुक्त इति तत्रस्थो नियोगं शृण्वन्नपि प्रतिपद्यते । नियोगविषयविवेकाग्रहणात्तूपपद्यते प्रतिपत्तिस्तथा फलहेत्वोरपि । ननु प्राकृतसंबन्धापेक्षया युक्तैव प्रतिपत्तिः शास्त्रार्थविषया फलहेतुभ्यामन्यात्मत्वदर्शनेऽपि सतीष्टफलहेतौ प्रवर्तितोऽस्म्यनिष्टफलहेतोश्च निवर्तितोऽस्मीति । यथा पितृ (ता) पुत्रादीनामितरेतरात्मान्यत्वदर्शने सत्यप्यन्योन्यनियोगप्रतिषेधार्थप्रतिपत्तिः । न व्यतिरिक्तात्मदर्शनप्रतिपत्तेः प्रागेव फलहेत्वोरात्माभिमानस्य सिद्धत्वात् । प्रतिपन्ननियोगप्रतिषेधार्थो हि फलहेतुभ्यामात्मनोऽन्यत्वं प्रतिपद्यते न पूर्वं तस्माद्विधिप्रतिषेधशास्त्रमविद्वद्विषयमिति सिद्धम् । ननु स्वर्गकामो यजेत कलशं न भक्षयेदित्यादावात्मव्यतिरेकदर्शिनामप्रवृत्तौ केवलदेहाद्यात्मदृष्टीनां

च । अतः कर्तुरभावाच्छास्त्रानर्थक्यमिति चेत् । न, यथाप्रसिद्धित
 एव प्रवृत्तिनिवृत्त्युपपत्तेः । ईश्वरक्षेत्रज्ञैकत्वदर्शी ब्रह्मवित्तावन्न प्रव-
 र्तते । तथा नैरात्म्यवाद्यपि नास्ति परलोक इति न प्रवर्तते । यथाप्र-
 सिद्धितस्तु विधिप्रतिषेधशास्त्रश्रवणान्यथानुपपत्त्याऽनुमितात्मास्तित्व
 आत्मविशेषानभिज्ञः कर्मफलसंजाततृष्णः श्रद्धान्तया च प्रवर्तत
 इति सर्वेषां नः प्रत्यक्षमतो न शास्त्रानर्थक्यम् । विवेकिनामप्रवृ-
 त्तिदर्शनात्तदनुगामिनामप्रवृत्तौ शास्त्रानर्थक्यमिति चेत् । न कस्य-
 चिदेव विवेकोपपत्तेः । अनेकेषु हि प्राणिषु कश्चिदेव विवेकी
 स्याद्यथेदानीम् । न च विवेकिनमनुवर्तन्ते मूढा रागादिदोषतन्त्र-
 त्वात्प्रवृत्तेः । अभिचरणादौ च प्रवृत्तिदर्शनात् । स्वामाव्याच्च प्रवृत्तेः ।
 स्वभावस्तु प्रवर्तत इति ह्युक्तम् । तस्मादविद्यामात्रं संसारो यथा-
 दृष्टविषय एव । न क्षेत्रज्ञस्य केवलस्याविद्या तत्कार्यं च । न च मिथ्या-
 ज्ञानं परमार्थवस्तु दूषयितुं समर्थम् । न ह्युपरदेशं स्नेहेन पङ्कीकर्तुं शक्नोति
 मरीच्युदकं तथाऽविद्या क्षेत्रज्ञस्य न किञ्चित्कर्तुं शक्नोति । अत-
 श्चेदमुक्तं 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' 'अज्ञानेनाऽऽवृतं ज्ञानम्'
 इति च । अथ किमिदं संसारिणामिवाहमेवं ममैवेदमिति पण्डि-
 तानामपि । शृण्विदं तत्पाण्डित्यं यत्क्षेत्र एवाऽऽत्मदर्शनम् । यदि
 पुनः क्षेत्रज्ञमविक्रियं पश्येयुस्ततो न भोगं कर्म वाऽऽकाङ्क्षेयुर्मम
 स्यादिति । विक्रियैव भोगकर्मणी । अथैवं सति फलार्थित्वादविद्वान्प्र-
 वर्तते । विदुषः पुनरविक्रियात्मदर्शिनः फलार्थित्वाभावात्प्रवृत्त्यनुपपत्तौ
 कार्यकरणसंघातव्यापारोपरमे निवृत्तिरुपचर्यते । इदं चान्यत्पाण्डित्यं
 कस्यचिदस्तु क्षेत्रज्ञ ईश्वर एव क्षेत्रं चान्यत्क्षेत्रज्ञस्य विषयः । अहं तु
 संसारी सुखी दुःखी च । संसारोपरमश्च मम कर्तव्यः क्षेत्रक्षेत्रज्ञविज्ञा-
 नेन ध्यानेन चेश्वरं क्षेत्रज्ञं साक्षात्कृत्वा तत्स्वरूपावस्थानेनेति । यश्चैवं
 बुध्यते यश्च बोधयति नासौ क्षेत्रज्ञ इति । एवं मन्वानो यः स पण्डिताप-
 सदः संसारमोक्षयोः शास्त्रस्य चार्थवत्त्वं करोमीति । आत्महा स्वयं मूढोऽ-
 न्यांश्च व्यामोहयति शास्त्रार्थसंप्रदायरहितत्वाच्छ्रुतहानिमिश्रुतकल्पनां
 च कुर्वन् । तस्मादसंप्रदायवित्सर्वशास्त्रविदपि मूर्खवदेवोपेक्षणीयः ।

१ क. ख. घ. ङ. 'सिद्धस्तु' । २ घ. छ. 'नुप्रव' । ३ घ. छ. 'मात्रः सं' । ४ घ. छ. 'त
 इद' । ५ क. ख. च । मूढो जातो मृतो वियुक्तः क्षीणो वृद्धोऽहं ममैवेत्येवमादयः सर्व आत्मन्य-
 धारोप्यन्ते । सं ।

यत्तुक्तमीश्वरस्य क्षेत्रज्ञैकत्वे संसारित्वं प्राप्नोति क्षेत्रज्ञानां चेश्वरैकत्वे संसारिणोऽभावात्संसाराभावप्रसङ्ग इति । एतौ दोषौ प्रत्युक्तौ विद्या-विद्ययोर्वैलक्षण्याभ्युपगमादिति । कथम् । अविद्यापरिकल्पितदोषेण तद्विषयं वस्तु पारमार्थिकं न दुष्यतीति । तथा च दृष्टान्तो दर्शितो मरी-च्यम्भसोषरदेशो न पङ्की क्रियत इति । संसारिणोऽभावात्संसाराभाव-प्रसङ्गदोषोऽपि संसारसंसारिणोरविद्याकल्पितत्वोपपत्त्या प्रत्युक्तः । नन्वविद्यावत्त्वमेव क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वदोषस्तत्कृतं च दुःखित्वादि प्रत्यक्षमुपलभ्यते । न ज्ञेयस्य क्षेत्रज्ञधर्मत्वाज्ज्ञातुः क्षेत्रज्ञस्य तत्कृतदोषानु-पपत्तेः । यावत्किञ्चित्क्षेत्रज्ञस्य दोषजातमविद्यमानमासञ्जयसि तस्य ज्ञेयत्वोपपत्तेः क्षेत्रधर्मत्वमेव न क्षेत्रज्ञधर्मत्वम् । न च तेन क्षेत्रज्ञो दुष्यति ज्ञेयेन ज्ञातुः संसर्गानुपपत्तेः । यदि हि संसर्गः स्याज्ज्ञेयत्वमेव नोपप-द्येत । यद्यात्मनो धर्मोऽविद्यावत्त्वं दुःखित्वादि च कथं भोः प्रत्यक्ष-मुपलभ्यते । कथं वा क्षेत्रज्ञधर्मः । ज्ञेयं च सर्वं क्षेत्रं ज्ञातैव क्षेत्रज्ञ इत्यवधारितेऽविद्यादुःखित्वादेः क्षेत्रज्ञविशेषणत्वं क्षेत्रज्ञधर्मत्वं तस्य च प्रत्यक्षोपलभ्यत्वमिति विरुद्धमुच्यतेऽविद्यामात्रावष्टम्भात्केव-लम् । अत्राऽऽह साऽविद्या कस्येति । यस्य दृश्यते तस्यैव । कस्य दृश्यत इति । अत्रोच्यतेऽविद्या कस्य दृश्यत इति प्रश्नो निरर्थकः । कथं, दृश्यते चेदविद्या तद्वन्तमपि पश्यसि । न च तद्वत्युपलभ्यमाने सा कस्येति प्रश्नो युक्तः । न हि गोमत्युपलभ्यमाने गावः कस्येति प्रश्नोऽर्थवान्भवेत् । ननु विषमो दृष्टान्तो गवां तद्वतश्च प्रत्यक्षत्वा-त्संबन्धोऽपि प्रत्यक्ष इति प्रश्नो निरर्थको न तथाऽविद्या तद्वांश्च प्रत्यक्षौ यतः प्रश्नो निरर्थकः स्यात् । अप्रत्यक्षेणाविद्यावताऽविद्या-संबन्धे ज्ञाते किं तव स्यात् । अविद्याया अनर्थहेतुत्वात्परिहर्तव्या स्यात् । यस्याविद्या स तां परिहरिष्यति । ननु ममैवाविद्या । जानासि तर्ह्यविद्यां तद्वन्तं चाऽऽत्मानम् । जानामि न तु प्रत्यक्षेण । अनुमानेन चेज्जानासि कथं संबन्धग्रहणम् । न हि तव ज्ञातुर्ज्ञेयभूत-याऽविद्याया तत्काले संबन्धो ग्रहीतुं शक्यते । अविद्याया विषयत्वेनैव ज्ञातुरुपयुक्तत्वात् । न च ज्ञातुरविद्यायाश्च संबन्धस्य यो ग्रहीता ज्ञानं चान्यत्तद्विषयं संभवत्यनवस्थाप्राप्तेः । यदि ज्ञाताऽपि ज्ञेयसंबन्धो ज्ञाये-तान्यो ज्ञाता कल्प्यः स्यात्तस्याप्यन्यस्तस्याप्यन्य इत्यनवस्थाऽपरिहार्या ।

यदि पुनरविद्या ज्ञेयाऽन्यद्वा ज्ञेयं ज्ञेयमेव तथा ज्ञाताऽपि ज्ञातैव न ज्ञेयं भवति । यदा चैवमविद्यादुःखित्वाद्यैर्न ज्ञातुः क्षेत्रज्ञस्य किञ्चिद्दुष्यति । नन्वयमेव दोषो यद्वोषवत्क्षेत्रविज्ञातृत्वम् । न विज्ञानस्वरूपस्यैवाविक्रियस्य विज्ञातृत्वोपचारात् । यथोष्णतामात्रेणाग्नेस्तप्तिक्रियोपचारस्तद्वत् । यथाऽत्र भगवता क्रियाकारकफलात्मत्वाभाव आत्मानि स्वत एव दर्शितोऽविद्याध्यारोपितैरेव क्रियाकारकाद्यात्मन्युपचर्यते तथा तत्र तत्र 'य एनं वेत्ति हन्तारं' 'प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः' 'नाऽऽदत्ते कस्यचित्पापम्' इत्यादिप्रकरणेषु दर्शितस्तथैव च व्याख्यातमस्माभिः । उत्तरेषु च प्रकरणेषु दर्शयिष्यामः । हन्त तर्ह्यात्मानि क्रियाकारकफलात्मतायाः स्वतोऽभावेऽविद्यायाः चाध्यारोपितत्वे कर्माण्यविद्वत्कर्तव्यान्येव न विदुषामिति प्राप्तम् । सत्यमेवं प्राप्तम् । एतदेव च न हि देहभृता शक्यमित्यत्र दर्शयिष्यामः । सर्वशास्त्रार्थोपसंहारप्रकरणे च 'समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य चापरा' इत्यत्र विशेषतो दर्शयिष्यामः । अलमिह बहुप्रपञ्चेनेत्युपसंह्रियते ॥ २ ॥

इदं शरीरमित्यादिश्लोकोपदिष्टस्य क्षेत्राध्यायार्थस्य संग्रहश्लोकोऽयमुपन्यस्यते तत्क्षेत्रं यच्चेत्यादि व्याचिख्यासितस्य ह्यर्थस्य संग्रहोपन्यासो न्याय्य इति—

तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विकारि यतश्च यत् ॥

स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥ ३ ॥

यन्निर्दिष्टमिदं शरीरमिति तत्तच्छब्देन परामृशति । यच्चेदं निर्दिष्टं क्षेत्रं तद्यादृग्भादृशं स्वकीयैर्धर्मैः । चशब्दः समुच्चयार्थः । यद्विकारि यो विकारोऽस्य तद्यद्विकारि यतो यस्माच्च यत्कार्यमुत्पद्यत इति वाक्यशेषः । स च यः क्षेत्रज्ञो निर्दिष्टः स यत्प्रभावो ये प्रभावा उपाधिकृताः शक्तयो यस्य स यत्प्रभावश्च तत्क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्याथात्म्यं यथाविशेषितं समासेन संक्षेपेण मे मम वाक्यतः शृणु श्रुत्वाऽवधारयेत्यर्थः ॥ ३ ॥

तत्क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्याथात्म्यं विवक्षितं स्तौति श्रोतृबुद्धिप्ररोचनार्थम्—

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ॥

ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ४ ॥

ऋषिभिर्वसिष्ठादिभिर्बहुधा बहुप्रकारं गीतं कथितं छन्दोभिश्छन्दांसि ऋगादीनि तैश्छन्दोभिर्विविधैर्नानाप्रकारैः पृथग्विवेकतो गीतम् ।

किंच ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव ब्रह्मणः सूचकानि वाक्यानि ब्रह्मसूत्राणि तैः पद्यते गम्यते ज्ञायते ब्रह्मेति तानि पदान्युच्यन्ते । तैरेव च क्षेत्रक्षेत्रज्ञ-योर्याथात्म्यं गीतमित्यनुवर्तते । “ आत्मेत्येवोपासीत ” इत्यादिभिर्हि ब्रह्मसूत्रपदैरात्मा ज्ञायते । हेतुमद्भिर्युक्तियुक्तैर्विनिश्चितैर्न संशयरूपैर्निश्चितप्रत्ययोत्पादकैरित्यर्थः ॥ ४ ॥

स्तुत्याऽभिमुखीभूतायार्जुनायाऽऽह—

महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ॥

इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥ ५ ॥

महाभूतानि महान्ति च तानि सर्वविकारव्यापकत्वाद्भूतानि च सूक्ष्माणि । स्थूलानि त्विन्द्रियगोचरशब्देनाभिधायिष्यन्ते । अहंकारो महाभूतकारणमहंप्रत्ययलक्षणः । अहंकारकारणं बुद्धिरध्यवसायलक्षणा । तत्कारणमव्यक्तमेव च न व्यक्तमव्यक्तमव्याकृतमीश्वरशक्तिर्मम माया दुरत्ययेत्युक्तम् । एवशब्दः प्रकृत्यवधारणार्थः । एतावत्येवाष्टधा भिन्ना प्रकृतिः । चशब्दो भेदसमुच्चयार्थः । इन्द्रियाणि दश श्रोत्रादीनि पञ्च बुद्ध्युत्पादकत्वाद्बुद्धीन्द्रियाणि वाक्पाण्यादीनि पञ्च कर्मनिर्वर्तकत्वात्कर्मेन्द्रियाणि तानि दश । एकं च किं तन्मन एकादशं संकल्पाद्यात्मकम् । पञ्च चेन्द्रियगोचराः शब्दादयो विषयाः । तान्येतानि सांख्याश्चतुर्विंशतितत्त्वान्याचक्षते ॥ ५ ॥

अथेदानीमात्मगुणा इति यानाचक्षते वैशेषिकस्तेऽपि क्षेत्रधर्मा एष न तु क्षेत्रज्ञस्येत्याह भगवान्—

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ॥

एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ६ ॥

इच्छा यज्जातीयं सुखहेतुमर्थमुपलब्धवान्पूर्वं पुनस्तज्जातीयमुपलभमानस्तमादानुमिच्छति सुखहेतुरिति सेयमिच्छाऽन्तःकरणधर्मो ज्ञेयत्वात्क्षेत्रम् । तथा द्वेषो यज्जातीयमर्थं दुःखहेतुत्वेनानुभूतवान्पुनस्तज्जातीयमुपलभमानस्तं द्वेष्टि सोऽयं द्वेषो ज्ञेयत्वात्क्षेत्रमेव । तथा सुखमनुकूलं प्रसन्नं सत्त्वात्मकं ज्ञेयत्वात्क्षेत्रमेव । दुःखं प्रतिकूलात्मकं ज्ञेयत्वात्तदपि क्षेत्रम् । संघातो देहेन्द्रियाणां संहतिः ॥ तस्यामभिव्यक्ताऽन्तःकरणवृ-

त्तिस्तप्त इव लोहपिण्डेऽग्निरात्मचैतन्याभासरसविद्धा चेतना सा च क्षेत्रं ज्ञेयत्वात् । धृतिर्ययाऽवसादप्राप्तानि देहेन्द्रियाणि ध्रियन्ते सा च ज्ञेयत्वात्क्षेत्रम् । सर्वान्तःकरणधर्मोपलक्षणार्थमिच्छादिग्रहणं यत् उक्तं तदुपसंहरति—एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारं सह विकारेण महदादिनोवाहृतमुक्तम् । यस्य क्षेत्रभेदजातस्य संहतिरिदं शरीरं क्षेत्रमित्युक्तं तत्क्षेत्रं व्याख्यातं महाभूतादिभेदभिन्नं धृत्यन्तम् ॥ ६ ॥

क्षेत्रज्ञो वक्ष्यमाणविशेषणो यस्य सप्रभावस्य क्षेत्रज्ञस्य परिज्ञानादमृतत्वं भवति तं ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामीत्यादिना सविशेषणं स्वयमेव वक्ष्यति भगवानंधुना तु तज्ज्ञानसाधनगणममानित्वादिलक्षणं यस्मिन्सति तज्ज्ञेयविज्ञाने योग्योऽधिकृतो भवति यत्परः संन्यासी ज्ञाननिष्ठ उच्यते, तममानित्वादिगणं ज्ञानसाधनत्वाज्ज्ञानशब्दवाच्यं विदधाति भगवान्—

अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् ॥

आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥ ७ ॥

अमानित्वं मानिनो भावो मानित्वमात्मनः श्लाघनं तदभावोऽमानित्वम् । अदम्भित्वं स्वधर्मप्रकटीकरणं दम्भित्वं तदभावोऽदम्भित्वम् । अहिंसाऽहिंसनं प्राणिनामपीडनम् । क्षान्तिः परापराधप्राप्तावविक्रिया । आर्जवमृजुभावोऽवक्रत्वम् । आचार्योपासनं मोक्षसाधनोपदेष्टुराचार्यस्य शुश्रूषादिप्रयोगेण सेवनम् । शौचं कायमलानां मृज्जलाभ्यां प्रक्षालनमन्तश्च मनसः प्रतिपक्षभावनया रागादिमलानामपनयनं शौचम् । स्थैर्यं स्थिरभावो मोक्षमार्ग एव कृताध्यवसायत्वम् । आत्मविनिग्रह आत्मनोऽपकारकस्याऽऽत्मशब्दवाच्यस्य कार्यकरणसंघातस्य विनिग्रहः स्वभावेन सर्वतः प्रवृत्तस्य सन्मार्ग एव निरोध आत्मविनिग्रहः ॥ ७ ॥

किञ्च—

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च ।

जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ८ ॥

इन्द्रियार्थेषु शब्दादिषु दृष्टादृष्टेषु भोगेषु विरागभावो वैराग्यम् । अनहंकारोऽहंकाराभाव एव च । जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुद-

शनं जन्म च मृत्युश्च जरा च व्याधयश्च दुःखानि च तेषु जन्मादिदुः-
खान्तेषु प्रत्येकं दोषानुदर्शनं, जन्मनि गर्भवासयोनिद्वारा निःसरणं
दोषस्तस्यानुदर्शनमालोचनं, तथा मृत्यौ दोषानुदर्शनं, तथा जरायां
प्रज्ञाशक्तितेजोनिरोधदोषानुदर्शनं परिभूतता चेति । तथा व्याधिषु
शिरोरोगादिषु दोषानुदर्शनं, तथा दुःखेष्वध्यात्माधिभूताधिदैवनिमि-
त्तेषु । अथवा दुःखान्येव दोषो दुःखदोषस्तस्य जन्मादिषु पूर्ववदनुद-
र्शनम् । दुःखं जन्म दुःखं मृत्युर्दुःखं जरा दुःखं व्याधयः । दुःखानि-
मित्तत्वाज्जन्मादयो दुःखं न पुनः स्वरूपेणैव दुःखमिति । एवं जन्मा-
दिषु दुःखदोषानुदर्शनाद्देहेन्द्रियविषयभोगेषु वैराग्यमुपजायते । ततः
प्रत्यगात्मानि प्रवृत्तिः करणानामात्मदर्शनाय । एवं ज्ञानहेतुत्वाज्ज्ञान-
मुच्यते जन्मादिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ८ ॥

किंच—

असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ॥

नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ ९ ॥

असक्तिः सक्तिः सङ्गनिमित्तेषु विषयेषु प्रीतिमात्रं तदभावोऽसक्तिः ।
अनभिष्वङ्गोऽभिष्वङ्गाभावोऽभिष्वङ्गो नाम सक्तिविशेष एवानन्यात्म-
भावनालक्षणः । यथाऽन्यस्मिन्सुखिनि दुःखिनि वाऽहमेव सुखी
दुःखी च जीवति मृते वाऽहमेव जीवामि मरिष्यामि चेति । केत्याह
पुत्रदारगृहादिषु । पुत्रेषु दारेषु गृहेष्वादिग्रहणादन्येष्वप्यत्यन्तेष्टेषु दास-
वर्गादिषु । तच्चोभयं ज्ञानार्थत्वाज्ज्ञानमुच्यते । नित्यं च समचित्तत्वं
तुल्यचित्तता, क, इष्टानिष्टोपपत्तिषु, इष्टानामनिष्टानां चोपपत्तयः संप्राप्त-
यस्तास्विष्टानिष्टोपपत्तिषु नित्यमेव तुल्यचित्तता, इष्टोपपत्तिषु न हृष्यति
न कुप्यति चानिष्टोपपत्तिषु । तच्चैतन्नित्यं समचित्तत्वं ज्ञानम् ॥ ९ ॥

किंच—

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ॥

विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥ १० ॥

मयि चेश्वरेऽनन्ययोगेनापृथक्समाधिना नान्यो भगवतो वासुदेवा-
त्परोऽस्त्यतः स एव नो गतिरित्येवं निश्चिताऽव्यभिचारिणी बुद्धिर-
नन्ययोगस्तेन मज्जनं भक्तिर्न व्यभिचरणशीलाऽव्यभिचारिणी । सा च
ज्ञानम् । विविक्तदेशसेवित्वं विविक्तः स्वभावतः संस्कारेण वाऽशुच्या-

दिभिः सर्पव्याघ्रादिभिश्च रहितोऽरण्यनदीपुलिनदेवगृहादिभिर्विविक्तो देशस्तं सेवितुं शीलमस्येति विविक्तदेशसेवी तद्भावो विविक्तदेशसेवित्वम् । विविक्तेषु हि देशेषु चित्तं प्रसीदति यतस्तत आत्मादिभावना विविक्त उपजायतेऽतो विविक्तदेशसेवित्वं ज्ञानमुच्यते । अतिरमणं जनसंसदि जनानां प्राकृतानां संस्कारशून्यानामविनीतानां संसत्समवायो जनसंसन्न संस्कारवतां विनीतानां संसत्तस्या ज्ञानोपकारकत्वादतः प्राकृतजनसंसद्व्यतिर्ज्ञानार्थत्वाज्ज्ञानम् ॥ १० ॥

किंच—

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ॥

एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥ ११ ॥

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वमात्मादिविषयं ज्ञानमध्यात्मज्ञानं तस्मिन्नित्यभावो नित्यत्वममानित्वादीनां ज्ञानसाधनानां भावनापरिपाकनिमित्तं तत्त्वज्ञानं तस्यार्थो मोक्षः संसारोपरमस्तस्याऽऽलोचनं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् । तत्त्वज्ञानफलालोचने हि तत्साधनानुष्ठाने प्रवृत्तिः स्यादिति । एतदमानित्वादितत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्तमुक्तं ज्ञानमिति प्रोक्तं ज्ञानार्थत्वात् । अज्ञानं यदतोऽस्माद्यथोक्तादन्यथा विपर्ययेण मानित्वं दम्भित्वं हिंसाऽक्षान्तिरनार्जवमित्याद्यज्ञानं विज्ञेयं परिहरणाय संसारप्रवृत्तिकारणत्वादिति ॥ ११ ॥

यथोक्तेन ज्ञानेन ज्ञातव्यं किमित्याकाङ्क्षायामाह ज्ञेयं यत्तदित्यादि । ननु यमा नियमाश्चामानित्वादयो न तैर्ज्ञेयं ज्ञायते । न ह्यमानित्वादि कस्यचिद्वस्तुनः परिच्छेदकं दृष्टम् । सर्वत्रैव च यद्विषयं ज्ञानं तदेव तस्य ज्ञेयस्य परिच्छेदकं दृश्यते । न ह्यन्यविषयेण ज्ञानेनान्यदुपलभ्यते । यथा घटविषयेण ज्ञानेनाग्निः । नैष दोषो ज्ञाननिमित्तत्वाज्ज्ञानमुच्यत इति ह्यवोचाम । ज्ञानसहकारिकारणत्वाच्च—

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ॥

अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥ १२ ॥

ज्ञेयं ज्ञातव्यं यत्तत्प्रवक्ष्यामि प्रकर्षेण यथावद्वक्ष्यामि । किं फलं तदिति प्ररोचनेन श्रोतुरभिमुखीकरणायाऽऽह यज्ज्ञेयं ज्ञात्वाऽमृतममृत-

त्वमश्नुते न पुनर्घ्रियत इत्यर्थः । अनादिमदादिरस्यास्तीत्यादिमन्नाऽऽ-
दिमदनादिमत् । किं तत्परं निरतिशयं ब्रह्म ज्ञेयमिति प्रकृतम् । अत्र
केचिदनादिमत्परमिति पदं छिन्दन्ति बहुव्रीहिणोक्तेऽर्थे मतुप आन-
र्थक्यमनिष्टं स्यादिति । अर्थविशेषं च दर्शयन्ति अहं वासुदेवाख्या
परा शक्तिर्यस्य तन्मत्परमिति । सत्यमेवमपुनरुक्तं स्यादर्थश्चेत्संभवति
न त्वर्थः संभवति ब्रह्मणः सर्वविशेषप्रतिषेधेनैव विजिज्ञापयिषितत्वान्न
सत्तन्नासदुच्यत इति । विशिष्टशक्तिमत्त्वप्रदर्शनं विशेषप्रतिषेधश्चेति
विप्रतिषिद्धम् । तस्मान्मतुपो बहुव्रीहिणा समानार्थत्वेऽपि प्रयोगः
श्लोकपूरणार्थः । अमृतत्वफलं ज्ञेयं मयोच्यत इति प्ररोचनेनाभिमुखीकृ-
त्याऽऽह न सत्तज्ज्ञेयमुच्यत इति नाप्यसत्तदुच्यते । ननु महतां परिक-
रबन्धेन कण्ठरवेणोद्बुध्य ज्ञेयं प्रवक्ष्यामीत्यननुरूपमुक्तं न सत्तन्नासदु-
च्यत इति । न, अनुरूपमेवोक्तम् । कथं सर्वासु ह्युपनिषत्सु ज्ञेयं ब्रह्म
“ नेति नेत्यस्थूलमनणु ” इत्यादिविशेषप्रतिषेधेनैव निर्दिश्यते नेदं
तदिति वाचोऽगोचरत्वात् । ननु न तदस्ति यद्वस्त्वस्तिशब्देन
नोच्यते । अथास्तिशब्देन नोच्यते नास्ति तज्ज्ञेयम् । विप्रतिषिद्धं च ज्ञेयं
तदस्तिशब्देन नोच्यत इति च । न तावन्नानास्ति नास्तिबुद्ध्यविषयत्वात् ।
ननु सर्वा बुद्ध्योऽस्तिनास्तिबुद्ध्यनुगता एव । तत्रैवं सति ज्ञेय-
मप्यस्तिबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयं वा स्यान्नानास्तिबुद्ध्यनुगतप्रत्ययवि-
षयं वा स्यात् । नातीन्द्रियत्वेनोभयबुद्ध्यनुगतप्रत्ययाविषयत्वात् ।
यद्वीन्द्रियगम्यं वस्तु घटादिकं तदस्तिबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयं वा
स्यान्नानास्तिबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयं वा स्यात् । इदं तु ज्ञेयमतीन्द्रिय-
त्वेन शब्दैकप्रमाणगम्यत्वान्न घटादिवदुभयबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयमि-
त्यतो न सत्तन्नासदित्युच्यते । यत्तुक्तं विरुद्धमुच्यते ज्ञेयं तन्न सत्तन्ना-
सदुच्यत इति । न विरुद्धम् “ अन्यदेव तद्विदितादथो अविदिता-
दधि ” इति श्रुतेः । श्रुतिरपि विरुद्धार्थेति चेद्यथा यज्ञाय शालामा-
रभ्य को हि तद्वेद यद्यमुष्मिँल्लोकेऽस्ति वा न वेतीत्येवमिति चेत् ।
न, विदिताविदिताभ्यामन्यत्वश्रुतेरवश्यविज्ञेयार्थप्रतिपादनपरत्वात् ।
यद्यमुष्मिन्नित्यादि तु विधिशेषोऽर्थवादः । उपपत्तेश्च सदसदादिशब्दैर्ब्रह्म
नोच्यत इति । सर्वो हि शब्दोऽर्थप्रकाशनाय प्रयुक्तः श्रूयमाणश्च

१ घ. छ. झ. °च्यते ना° । २ घ. छ. झ. °ता क° । ३ क. °ते यन्नास्ति । ४ घ. °ति । न ।

५ ख. झ. °य नास्ति° ।

श्रोतृभिर्जातिक्रियागुणसंबन्धद्वारेण संकेतग्रहणं सव्यपेक्षोऽर्थं प्रत्याय-
यति । नान्यथाऽदृष्टत्वात् । तद्यथा गौरश्च इति वा जातितः, पचति
पठतीति वा क्रियातः, शुक्लः कृष्ण इति वा गुणतः, धनी गोमानिति
वा संबन्धतः, न तु ब्रह्म जातिमदतो न सदादिशब्दवाच्यं नापि गुण-
वद्येन गुणशब्देनोच्येत निर्गुणत्वान्नापि क्रियाशब्दवाच्यं निष्क्रिय-
त्वात् “ निष्कलं निष्क्रियं शान्तम् ” इति श्रुतेः । न च संबन्धेक-
त्वादद्वयत्वादविषयत्वादात्मत्वाच्च न केनचिच्छब्देनोच्यत इति युक्तं
“ यतो वाचो निवर्तन्ते ” इत्यादिश्रुतिभ्यश्च ॥ १२ ॥

सच्छब्दप्रत्ययाविषयत्वादसत्त्वाशङ्कायां ज्ञेयस्य सर्वप्राणिकरणोपा-
धिद्वारेण तदस्तित्वं प्रतिपादयंस्तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह—

सर्वतःपाणिपादं तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखम् ॥

सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १३ ॥

सर्वतःपाणिपादं सर्वतः पाणयः पादाश्चास्येति सर्वतःपाणिपादं
तज्ज्ञेयम् । सर्वप्राणिकरणोपाधिभिः क्षेत्रज्ञास्तित्वं विभाव्यते । क्षेत्र-
ज्ञश्च क्षेत्रोपाधित उच्यते । क्षेत्रं च पाणिपादादिभिरनेकधा भिन्नम् ।
क्षेत्रोपाधिभेदकृतं विज्ञेयजातं मिथ्यैव क्षेत्रज्ञस्येति तदपनयनेन ज्ञेयत्व-
मुक्तं न सत्तन्नासदुच्यत इति । उपाधिकृतं मिथ्यारूपमप्यस्तित्वाधि-
गमाय ज्ञेयधर्मवत्परिकल्प्योच्यते सर्वतःपाणिपादमित्यादि । तथाहि
संप्रदायविदां वचनम्—‘ अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यते ’
इति । सर्वत्र सर्वदेहावयवत्वेन गम्यमानाः पाणिपादादयो ज्ञेयशक्ति-
सद्भावनिमित्तस्वकार्या इति ज्ञेयसद्भावे लिङ्गानि ज्ञेयस्येत्युपचारत
उच्यन्ते । तथा व्याख्येयमन्यत्सर्वतःपाणिपादं तज्ज्ञेयम् । सर्वतोक्षि-
शिरोमुखं सर्वत्राक्षीणि शिरांसि मुखानि च यस्य तत्सर्वतोक्षिशिरो-
मुखम् । सर्वतःश्रुतिमच्छ्रुतिः श्रवणेन्द्रियं तद्यस्य तच्छ्रुतिमल्लोके प्राणि-
निकाये सर्वमावृत्य संव्याप्य तिष्ठति स्थितिं लभते ॥ १३ ॥

उपाधिभूतपाणिपादादीन्द्रियाध्यारोपणाज्ज्ञेयस्य तद्वत्ताशङ्का मा-
भूदित्येवमर्थः श्लोकारम्भः—

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ॥

असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ १४ ॥

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वाणि च तानीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि बुद्धी-

न्द्रियकर्मेन्द्रियाख्यान्य(ण्य)न्तःकरणे च बुद्धिमनसी ज्ञेयोपाधित्वस्य तुल्यत्वात्सर्वेन्द्रियग्रहणेन गृह्यन्ते । अपि चान्तःकरणोपाधिद्वारेणैव श्रोत्रादीनामप्युपाधित्वमित्यतोऽन्तःकरणबहिष्करणोपाधिभूतैः सर्वेन्द्रियगुणैरध्यवसायसंकल्पश्रवणवचनादिभिरवभासत इति सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियव्यापारैर्व्यापृतमिव तज्ज्ञेयमित्यर्थः “ध्यायतीव लेलायतीव” इति श्रुतेः । कस्मात्पुनः कारणान्न व्यापृतमेवेति गृह्यत इत्यत आह सर्वेन्द्रियविवर्जितं सर्वकरणरहितमित्यर्थः । अतो न कारणव्यापारैर्व्यापृतं तज्ज्ञेयम् । यस्त्वयं मन्त्रः—“अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः” इत्यादिः स सर्वेन्द्रियोपाधिगुणानुगुण्यभजनशक्तिमत्तज्ज्ञेयमित्येवंप्रदर्शनार्थो न तु साक्षादेव जवनादिक्रियावत्त्वप्रदर्शनार्थः । “अन्धो मणिमविन्दत्” इत्यादिमन्त्रार्थवत्तस्य मन्त्रस्यार्थः । यस्मात्सर्वकरणवर्जितं ज्ञेयं तस्मादसक्तं सर्वसंश्लेषवर्जितम् । यद्यप्येवं तथाऽपि सर्वभृच्चैव । सदास्पदं हि सर्वं सर्वत्र सद्बुद्ध्यनुगमात् । न हि मृगतृष्णिकादयोऽपि निरास्पदा भवन्ति । अतः सर्वभृत्सर्वं बिभर्तीति । स्यादिदं चान्यज्ज्ञेयस्य सत्त्वाधिगमद्वारं निर्गुणं सत्त्वरजस्तमांसि गुणास्तैर्वर्जितं तज्ज्ञेयं तथाऽपि गुणभोक्तृ च गुणानां सत्त्वरजस्तमसां शब्दादिद्वारेण सुखदुःखमोहाकारपरिणतानां भोक्तृ चोपलब्धुं तज्ज्ञेयमित्यर्थः ॥ १४ ॥

किंच—

बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ॥

सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥ १५ ॥

बहिस्त्वक्पर्यन्तं देहमात्मत्वेनाविद्याकल्पितमपेक्ष्य तमेवावधिं कृत्वा बहिरुच्यते । तथा प्रत्यगात्मानमपेक्ष्य देहमेवावधिं कृत्वाऽन्तरुच्यते । बहिरन्तश्चेत्युक्ते मध्येऽभावे प्राप्त इदमुच्यतेऽचरं चरमेव च यच्चराचरं देहाभासमपि तदेव ज्ञेयं यथा रेज्जुसर्पाभासः । यद्यचरं चरमेव च व्यवहारविषयं सर्वं ज्ञेयं किमर्थमिदमिति सर्वैर्न विज्ञेयमिति । उच्यते, सत्यं सर्वाभासं तत्तथाऽपि व्योमवत्सूक्ष्ममतः सूक्ष्मत्वात्स्वेन रूपेण तज्ज्ञेयमप्यविज्ञेयमविदुषाम् । विदुषां त्वात्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वमित्यादिप्र-

१ क. छ. गृह्यते । घ. ख. गृह्येते । २ घ. छ. रेज्जुः सर्पः । ३ घ. सर्पाभासा । ४ ख. छ. भासम् । य ।

माणतौ नित्यं विज्ञातमविज्ञाततया दूरस्थं वर्षसहस्रकोट्याऽप्यविदुषाम-
प्राप्यत्वादन्तिके च तदात्मत्वाद्विदुषाम् ॥ १५ ॥

किंच—

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ॥

भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥ १६ ॥

अविभक्तं च प्रतिदेहं व्योमवत्तदेकं भूतेषु सर्वप्राणिषु विभक्तमिव
च स्थितं देहेष्वेव विभाव्यमानत्वादभूतभर्तृ च भूतानि विभर्तीति तज्ज्ञे-
यं भूतभर्तृ च स्थितिकाले । प्रलयकाले ग्रसिष्णु ग्रसनशीलम् । उत्प-
त्तिकाले प्रभविष्णु च प्रभवनशीलं यथा रज्ज्वादिः सर्पादिर्मिथ्याक-
ल्पितस्य ॥ १६ ॥

किंच सर्वत्र विद्यमानं सन्नोपलभ्यते चेज्ज्ञेयं तमस्तर्हि । न,
किं तर्हि—

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ॥

ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम् ॥ १७ ॥

ज्योतिषामादित्यादीनामपि तज्ज्ञेयं ज्योतिः । आत्मचैतन्यज्योति-
षेन्द्रानि ह्यादित्यादीनि ज्योतीषि दीप्यन्ते “ येन सूर्यस्तपति तेजसे-
न्द्रः ” “ तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ” इत्यादिश्रुतिभ्यः । स्मृतेश्चैव
‘ यदादित्यगतं तेजः ’ इत्यादेः । तमसोऽज्ञानात्परमस्पृष्टमुच्यते ।
ज्ञानादेर्दुःसंपादनबुद्ध्या प्राप्तावसादस्योत्तम्भनार्थमाह ज्ञानममानि-
त्वादि । ज्ञेयं ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामीत्यादिनोक्तम् । ज्ञानगम्यं ज्ञेयमेव ज्ञातं
सज्ज्ञानफलमिति ज्ञानगम्यमुच्यते । ज्ञायमानं तु ज्ञेयम् । तदेतन्नयमपि
हृदि बुद्धौ सर्वस्य प्राणिजातस्य विष्ठितं विशेषेण स्थितम् । तत्रैव हि
त्रयं विभाव्यते ॥ १७ ॥

यथोक्तार्थोपसंहारार्थोऽयं श्लोक आरभ्यते—

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ॥

मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ १८ ॥

इत्येवं क्षेत्रं महाभूतादि धृत्यन्तं तथा ज्ञानममानित्वादि तत्त्वज्ञाना-
र्थदर्शनपर्यन्तं ज्ञेयं च ‘ ज्ञेयं यत्तत् ’ इत्यादि ‘ तमसः परमुच्यते ’ इत्ये-

वमन्तमुक्तं समासतः संक्षेपतः । एतावान्सर्वो हि वेदार्थो गीतार्थश्चोप-
संहृत्योक्तः । अस्मिन्सम्यग्दर्शने कोऽधिक्रियत इत्युच्यते मद्भक्तो
मयीश्वरे सर्वज्ञे परमगुरौ वासुदेवे समर्पितसर्वात्मभावो यत्पश्यति
शृणोति स्पृशति वा सर्वमेव भगवान्वासुदेव इत्येवंग्रहाविष्टबुद्धिर्मद्भक्तः
स एतद्यथोक्तं सम्यग्दर्शनं विज्ञाय मद्भावाय मम भावो मद्भावः पर-
मात्मभावस्तस्मै मद्भावायोपपद्यते मोक्षं गच्छति ॥ १८ ॥

तत्र सप्तम ईश्वरस्य द्वे प्रकृती उपन्यस्ते परापरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे ।
एतद्योनीनि भूतानीति चोक्तम् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रकृतिद्वययोनित्वं कथं
भूतानामित्ययमर्थोऽधुनोच्यते—

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्वद्यनादी उभावपि ॥

विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान् ॥ १९ ॥

प्रकृतिं पुरुषं चैवेश्वरस्य प्रकृती तौ प्रकृतिपुरुषावुभावप्यनादी
विद्धि । न विद्यत आदिर्योस्तावनादी । नित्येश्वरत्वादीश्वरस्य तत्प्र-
कृत्योरपि युक्तं नित्यत्वेन भवितुम् । प्रकृतिद्वयवत्त्वमेव हीश्वरस्येश्वर-
त्वम् । याभ्यां प्रकृतिभ्यामीश्वरो जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयहेतुस्ते द्वे
अनादी सत्यौ संसारस्य कारणम् । नाऽऽदी अनादी इति तत्पुरुषस-
मासं केचिद्वर्णयन्ति । तेन हि किलेश्वरस्य कारणत्वं सिध्यति । यदि
पुनः प्रकृतिपुरुषावेव नित्यौ स्यातां तत्कृतमेव जगन्नेश्वरस्य जगतः
कर्तृत्वम् । तदसत्, प्राक्प्रकृतिपुरुषयोरुत्पत्तेरीशितव्याभावादीश्वरस्या-
नीश्वरत्वप्रसङ्गात् । संसारस्य निर्निमित्तत्वेऽनिर्माक्षत्वप्रसङ्गाच्छास्त्रान-
र्थक्यप्रसङ्गाद्वन्धमोक्षाभावप्रसङ्गाच्च । नित्यत्वे पुनरीश्वरस्य प्रकृत्योः
सर्वमेतदुपपन्नं भवेत् । कथं, विकारांश्च गुणांश्चैव वक्ष्यमाणान्विकारान्बु-
द्ध्यादिदेहेन्द्रियान्तान्गुणांश्च सुखदुःखमोहप्रत्ययाकारपरिणतान्विद्धि
जानीहि प्रकृतिसंभवान्प्रकृतिरीश्वरस्य विकारकारणशक्तिस्त्रिगुणा-
त्मिका माया सा संभवो येषां विकाराणां गुणानां च तान्विकारान्गु-
णांश्च विद्धि प्रकृतिसंभवान्प्रकृतिपरिणामान् ॥ १९ ॥

के पुनस्ते विकारा गुणाश्च प्रकृतिसंभवाः—

कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ॥

पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥ २० ॥

कार्यकरणकर्तृत्वे कार्यं शरीरं करणानि तत्स्थानि त्रयोदश । देह-
स्याऽऽरम्भकाणि भूतानि विषयाश्च प्रकृतिसंभवा विकाराः पूर्वोक्ता
इह कार्यग्रहणेन गृह्यन्ते गुणाश्च प्रकृतिसंभवाः सुखदुःखतोहात्मकाः
करणाश्रयत्वात्करणग्रहणेन गृह्यन्ते । तेषां कार्यकरणानां कर्तृत्वमुत्पाद-
कत्वं यत्तत्कार्यकरणकर्तृत्वं तस्मिन्कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुः कारणमारम्भ-
कत्वेन प्रकृतिरुच्यते । एवं कार्यकरणकर्तृत्वेन संसारस्य कारणं
प्रकृतिः । कार्यकारणकर्तृत्व इत्यस्मिन्नपि पाठे कार्यं यद्यस्य विपरिणा-
मस्तत्तस्य कार्यं विकारो विकारि कारणं तयोर्विकारविकारिणोः कार्य-
कारणयोः कर्तृत्व इति । अथवा षोडश विकाराः कार्यं सप्त प्रकृतिवि-
कृतयः कारणं तान्येव कार्यकारणान्युच्यन्ते । तेषां कर्तृत्वे हेतुः प्रकृति-
रुच्यत आरम्भकत्वेनैव । पुरुषश्च संसारस्य कारणं यथा स्यात्तदु-
च्यते पुरुषो जीवः क्षेत्रज्ञो भोक्तेतिपर्यायः सुखदुःखानां भोग्यानां
भोक्तृत्व उपलब्धत्वे हेतुरुच्यते । कथं पुनरनेन कार्यकरणकर्तृत्वेन
सुखदुःखभोक्तृत्वेन च प्रकृतिपुरुषयोः संसारकारणत्वमुच्यत इति ।
अत्रोच्यते कार्यकरणसुखदुःखरूपेण हेतुफलात्मना प्रकृतेः परिणामा-
भावे पुरुषस्य चेतनस्यासति तदुपलब्धत्वे कुतः संसारः स्यात् । यदा
पुनः कार्यकरण[सुखदुःख]रूपेण हेतुफलात्मना परिणतया प्रकृत्या
भोग्यया पुरुषस्य तद्विपरीतस्य भोक्तृत्वेनाविद्यारूपः संयोगः स्यात्तदा
संसारः स्यादिति । अतो यत्प्रकृतिपुरुषयोः कार्यकरणकर्तृत्वेन सुख-
दुःखभोक्तृत्वेन च संसारकारणत्वमुक्तं तद्युक्तम् । कः पुनरयं संसारो
नाम, सुखदुःखसंभोगः संसारः पुरुषस्य च सुखदुःखानां संभोक्तृत्वं
संसारित्वमिति ॥ २० ॥

यत्पुरुषस्य सुखदुःखानां भोक्तृत्वं संसारित्वमित्युक्तं तस्य तत्किनि-
मित्तमित्युच्यते—

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान्गुणान् ॥

कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदस्योनिजन्मसु ॥ २१ ॥

पुरुषो भोक्ता प्रकृतिस्थः प्रकृतावविद्यालक्षणायां कार्यकारण-
रूपेण परिणतायां स्थितः प्रकृतिस्थः प्रकृतिमात्मत्वेन गत इत्ये-

१ ग. भोक्ता सु । २ क. ख. झ. 'र्थकार' । ३ क. ख. घ. झ. 'र्थकार' । ४ क. ख.
'र्थकारण' । ५ झ. 'र्थकारण' । ६ क. ख. 'र्थकार' । ६ क. ख. छ. 'तत्तुक्तम्' ।

तद्वि यस्मात्तस्मान्दुःख उपलभत इत्यर्थः । प्रकृतिजान्प्रकृतितो जाता-
न्सुखदुःखमोहाकाराभिव्यक्तान्गुणान्सुखी दुःखी मूढः पण्डितोऽह-
मित्येवम् । सत्यामप्यविद्यायां सुखदुःखमोहेषु गुणेषु भुज्यमानेषु यः
सङ्ग आत्मभावः संसारस्य स प्रधानं कारणं जन्मनः “स यथा-
कामो भवति तत्क्रतुर्भवति” इत्यादिश्रुतेः । तदेतदाह कारणं हेतुर्गु-
णसङ्गो गुणेषु सङ्गोऽस्य पुरुषस्य भोक्तुः, सदसद्योनिजन्मसु सत्य-
श्चासत्यश्च योनयः सदसद्योनयस्तासु सदसद्योनिषु जन्मानि सद-
सद्योनिजन्मानि तेषु सदसद्योनिजन्मसु विषयभूतेषु कारणं गुणसङ्गः ।
अथवा सदसद्योनिजन्मस्वस्य संसारस्य कारणं गुणसङ्ग इति संसार-
पदमध्याहार्यम् । सद्योनयो देवादियोनयोऽसद्योनयः पश्वादियोनयः ।
सामर्थ्यात्सदसद्योनयो मनुष्ययोनयोऽप्यविरुद्धा द्रष्टव्याः । एतदुक्तं
भवति प्रकृतिस्थत्वाख्याऽविद्या गुणेषु च सङ्गः कामः संसारस्य कार-
णमिति । तच्च परिवर्जनायोच्यते । अस्य च निवृत्तिकारणं ज्ञान(नं)-
वैराग्ये ससंन्यासे(सं)गीताशास्त्रे प्रसिद्धम् । तच्च ज्ञानं पुरस्तादुपन्यस्तं
क्षेत्रक्षेत्रज्ञविषयम् । यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुत इत्युक्तं चान्यापोहेनातद्दर्मा-
ध्यारोपेण च ॥ २१ ॥

तस्यैव पुनः साक्षान्निर्देशः क्रियते—

उपद्रष्टाऽनुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ॥

परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥ २२ ॥

उपद्रष्टा समीपस्थः सन्द्रष्टा स्वयमव्यापृतो यथार्त्विग्यजमानेषु यज्ञ-
कर्मव्यापृतेषु तटस्थोऽन्योऽव्यापृतो यज्ञविद्याकुशलं कृत्विग्यजमानव्या-
पारगुणदोषाणामीक्षिता तद्वत्कार्यकरणव्यापारेष्वव्यापृतोऽन्यो विलक्ष-
णस्तेषां कार्यकरणानां सव्यापाराणां सामीप्येन द्रष्टोपद्रष्टा । अथवा
देहचक्षुर्भनोबुद्ध्यात्मानो द्रष्टारस्तेषां बाह्यो द्रष्टा देहस्तत आरभ्यान्तर-
तमश्च प्रत्यक्समीप आत्मा द्रष्टा । यतः परोऽन्तरो नास्ति द्रष्टा सोऽति-
शयसामीप्येन द्रष्टृत्वादुपद्रष्टा स्यात् । यज्ञोपद्रष्टृवद्वा सर्वविषयीकरणा-
दुपद्रष्टा । अनुमन्ता चानुमोदनमनुमननं कुर्वत्सु तत्क्रियासु परितोषस्त-
त्कर्ताऽनुमन्ता च । अथवाऽनुमन्ता कार्यकरणप्रवृत्तिषु स्वयमप्रवृत्तोऽपि
प्रवृत्त इव तदनुकूलो विभाव्यते तेनानुमन्ता । अथवा प्रवृत्तान्स्वव्या-

पारेषु तत्साक्षिभूतः कदाचिदपि न निवारयतीत्यनुमन्ता । भर्ता भरणं
 नाम देहेन्द्रियमनोबुद्धीनां संहतानां चैतन्यात्मपारार्थ्येन निमित्तभूतेन
 चैतन्याभासानां यत्स्वरूपधारणं तच्चैतन्यात्मकृतमेवेति भर्ताऽऽस्मैत्यु-
 च्यते । भोक्ताऽऽन्युष्णवस्त्रित्यचैतन्यस्वरूपेण बुद्धेः सुखदुःखमोहात्मकाः
 प्रत्ययाः सर्वविषयविषयाश्चैतन्यात्मग्रस्ता इव जायमाना विभक्ता
 विभाव्यन्त इति भोक्ताऽऽत्मोच्यते । महेश्वरः सर्वात्मत्वात्स्वतन्त्र-
 त्वाच्च महानीश्वरश्चेति महेश्वरः । परमात्मा देहादीनां बुद्ध्यन्तानां
 प्रत्यगात्मत्वेन कल्पितानामविद्यया परम उपद्रष्टृत्वादिलक्षण आत्मेति
 परमात्मा सोऽन्तः परमात्मेत्यनेन शब्देन चाप्युक्तः कथितः श्रुतौ ।
 कासावस्मिन्देहे पुरुषः परोऽव्यक्तात् । 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मे-
 त्युदाहृतः' इति यो वक्ष्यमाणः 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' इत्युपन्यस्तो
 व्याख्यायोपसंहृतश्च ॥ २२ ॥

तमेवं यथोक्तलक्षणमात्मानम्—

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ॥

सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥ २३ ॥

य एवं यथोक्तप्रकारेण वेत्ति पुरुषं साक्षादहमिति प्रकृतिं च यथो-
 क्तमविद्यालक्षणां गुणैः स्वविकारैः सह निवर्तितामभावमापादितां
 विद्यया सर्वथा सर्वप्रकारेण वर्तमानोऽपि स भूयः पुनः पतितेऽस्मि-
 न्विद्वच्छरीरे देहान्तराय नाभिजायते नोत्पद्यते देहान्तरं न मृह्णाती-
 त्यर्थः । अपिशब्दात्किमु वक्तव्यं स्ववृत्तस्थो न जायत इत्यभिप्रायः ॥
 ननु यद्यपि ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं पुनर्जन्माभाव उक्तस्तथाऽपि प्राग्ज्ञानो-
 त्पत्तेः कृतानां कर्मणामुत्तरकालभाविनां च यानि चातिक्रान्तानेकजन्म-
 कृतानि तेषां फलमदत्त्वा नाशो न युक्त इति स्युस्त्रीणि जन्मानि । कृत-
 विप्रणाशो हि न युक्त इति । यथा फले प्रवृत्तानामारब्धजन्मनां कर्म-
 णाम् । न च कर्मणां विशेषोऽवगम्यते । तस्मात्त्रिप्रकाराण्यपि कर्माणि
 त्रीणि जन्मान्यारभेरन्संहतानि वा सर्वाण्येकं जन्माऽऽरभेरन् । अन्यथा
 कृतविनाशो सति सर्वत्रानाश्वासप्रसङ्गः शास्त्रानर्थक्यं च स्यादित्यत इद-
 मयुक्तमुक्तं न स भूयोऽभिजायत इति । न, "क्षीयन्ते चास्य कर्माणि"

“ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” “तस्य तावदेव चिरमिषीकातूलवत्सर्वकर्माणि प्रदूयन्ते” इत्यादिश्रुतिशतेभ्य उक्तो विदुषः सर्वकर्मदाहः । इहापि चोक्तो यथैधांसीत्यादिना सर्वकर्मदाहः । वक्ष्यति चोपपत्तेश्च । अविद्याकामक्लेशबीजनिमित्तानि हि कर्माणि जन्मान्तराङ्कुरमारभन्ते । इहापि च साहंकाराभिसंधीनि कर्माणि फलारम्भकाणि नेतराणीति तत्र तत्र भगवतोक्तम् ।

“बीजान्यग्न्युपदग्धानि न रोहन्ति यथा पुनः ।

ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नाऽऽत्मा संपद्यते पुनः” इति च ॥

अस्तु तावज्ज्ञानोत्पत्त्युत्तरकालकृतानां कर्मणां ज्ञानेन दाहो ज्ञानसहभावित्वात् । न त्विह जन्मनि ज्ञानोत्पत्तेः प्राक्कृतानामतीतानेकजन्मान्तरकृतानां च दाहो युक्तः । न, सर्वकर्माणीतिविशेषणात् । ज्ञानोत्तरकालभाविनामेव सर्वकर्मणामिति चेत् । न, संकोचे कारणानुपपत्तेः । यत्तूक्तं यथा वर्तमानजन्मारम्भकाणि कर्माणि न क्षीयन्ते फलदानाय प्रवृत्तान्येव सत्यपि ज्ञाने तथाऽनारब्धफलानामपि कर्मणां क्षयो न युक्त इति । तदसत् । कथं, तेषां मुक्तेषुवत्प्रवृत्तफलत्वात् । यथा पूर्वं लक्ष्यवेधाय मुक्त इषुर्धनुषो लक्ष्यवेधोत्तरकालमप्यारब्धवेगक्षयात्पतनेनैव निवर्तत एवं शरीरारम्भकं कर्म शरीरस्थितिप्रयोजने निवृत्तेऽप्यासंस्कारवेगक्षयात्पूर्ववद्वर्तत एवं । स एवेषुः प्रवृत्तिनिमित्तानारब्धवेगस्त्वमुक्तो धनुषि प्रयुक्तोऽप्युपसंह्रियते तथाऽनारब्धफलानि कर्माणि स्वाश्रयस्थान्येव ज्ञानेन निर्बीजी क्रियन्त इति पतितेऽस्मिन्विद्वच्छरीरे ‘न स भूयोऽभिजायते’ इति युक्तमेवोक्तमिति सिद्धम् ॥ २३ ॥

अत्राऽऽत्मदर्शन उपायविकल्पा इमे ध्यानादय उच्यन्ते—

ध्यानेनाऽऽत्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ॥

अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन(ण) चापरे ॥ २४ ॥

ध्यानेन ध्यानं नाम शब्दादिभ्यो विषयेभ्यः श्रोत्रादीनि करणानि मनस्युपसंहृत्य मनश्च प्रत्यक्चेतयितर्येकाग्रतया यच्चिन्तनं तद्ध्यानम् । तथा ध्यायतीव ब्रह्मो ध्यायतीव पृथिवी ध्यायन्तीव पर्वता इत्युपमोपादानात्तैलधारावत्संततोऽविच्छिन्नप्रत्ययो ध्यानं तेन ध्यानेनाऽऽत्मनि बुद्धौ पश्यन्त्यात्मानं प्रत्यक्चेतनमात्मना ध्यानसंस्कृतेनान्तःकरणेन

केचिद्योगिनः । अन्ये सांख्येन योगेन सांख्यं नाम—इमे सत्त्वरजस्त-
मांसि गुणा मया कृश्या अहं तेभ्योऽन्यस्तद्यापारसाक्षिभूतो नित्यो
गुणविलक्षण आत्मेति चिन्तनमेष सांख्यो योगस्तेन पश्यन्त्यात्मानमा-
त्मनेति वर्तते । कर्मयोगेन(ण) कर्मैव योग ईश्वरार्पणबुद्ध्याऽनुधीयमानं
घटनरूपं योगार्थत्वाद्योग उच्यते । गुणतस्तेन सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्ति-
द्वारेण चापरे ॥ २४ ॥

अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते ॥

तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥ २५ ॥

अन्ये त्विति । अन्ये त्वेषु विकल्पेष्वन्यतरेणाप्येवं यथोक्तमात्मान-
मजानन्तोऽन्येभ्य आचार्येभ्यः श्रुत्वेदमेव चिन्तयतेत्युक्ता उपासते श्रद्ध-
धानाः सन्तश्चिन्तयन्ति तेऽपि चातितरन्त्येवातिक्रामन्त्येव मृत्युं
मृत्युयुक्तं संसारमित्येतत् । श्रुतिपरायणाः श्रुतिः श्रवणं परमयनं गमनं
मोक्षमार्गप्रवृत्तौ परं साधनं येषां ते श्रुतिपरायणाः केवलपरोपदेशप्र-
माणाः स्वयं विवेकरहिता इत्यभिप्रायः । किमु वक्तव्यं प्रमाणं प्रति
स्वतन्त्रा विवेकिनो मृत्युमतितरन्तीत्यभिप्रायः ॥ २५ ॥

* क्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वविषयं ज्ञानं मोक्षसाधनं यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुत
इत्युक्तं तत्कस्मान्द्वेतोरिति तद्धेतुप्रदर्शनार्थं श्लोक आरभ्यते—

यावत्संजायते किञ्चित्सत्त्वं स्थावरजङ्गमम् ॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ २६ ॥

यावद्यत्किञ्चित्संजायते समुत्पद्यते सत्त्वं वस्तुं किमविशेषेणेत्याह
स्थावरजङ्गमं स्थावरं जङ्गमं च क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तज्जायत इत्येवं विद्धि
जानीहि हे भरतर्षभ । कः पुनरयं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः संयोगोऽभिप्रेतः । न
तावद्रज्ज्वेव घटस्यावयवसंश्लेषद्वारकः संबन्धविशेषः संयोगः क्षेत्रेण
क्षेत्रज्ञस्य संभवत्याकाशवन्निरवयवत्वात् । नापि समवायलक्षणस्तन्तुप-
टयोरिव क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरितरेतरकार्यकारणभावानभ्युपगमादिति । उच्यते,
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विषयविषयिणोर्भिन्नस्वभावयोरितरेतरतद्भ्रमाध्यासलक्षणः

* एतस्मात्प्रागत्रेति क. घ. पुस्तकयोर्विद्यते ।

संयोगः क्षेत्रक्षेत्रज्ञस्वरूपविवेकाभावनिवन्धनो रज्जुशुक्तिकादीनां तद्विवेकज्ञानाभावादध्यारोपितसर्परजतादिसंयोगवत् । सोऽयमध्यासस्वरूपः क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगो मिथ्याज्ञानलक्षणः । यथाशास्त्रं क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणभेदपरिज्ञानपूर्वकं प्राग्दर्शितरूपात्क्षेत्रान्मुञ्जादिवेषीकां यथोक्तलक्षणं क्षेत्रज्ञं प्रविभज्य न सत्तन्नासदुच्यत इत्यनेन निरस्तसर्वोपाधिविशेषं ज्ञेयं ब्रह्म स्वरूपेण यः पश्यति क्षेत्रं च मायानिर्मितहस्तिस्वप्नदृष्टुगन्धर्वनगरादिवदसदेव सदिवावभासत इत्येवं निश्चितविज्ञानो यस्तस्य यथोक्तसम्यग्दर्शनविरोधादपगच्छति मिथ्याज्ञानं तस्य जन्महेतोरपगमात् । 'य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह' इत्यनेन विद्वान्भूयो नाभिजायत इति यदुक्तं तदुपपन्नमुक्तम् ॥ २६ ॥

न स भूयोऽभिजायत इति सम्यग्दर्शनफलमविद्यादिसंसारबीजनिवृत्तिद्वारेण जन्माभाव उक्तः । जन्मकारणं चाविद्यानिमित्तकः क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोग उक्तः । अतस्तस्या अविद्याया निवर्तकं सम्यग्दर्शनमुक्तमपि पुनः शब्दान्तरेणोच्यते—

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ॥

विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥ २७ ॥

समं निर्विशेषं तिष्ठन्तं स्थितिं कुर्वन्तं क सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्थायरान्तेषु प्राणिषु कं परमेश्वरं देहेन्द्रियमनोबुद्धयव्यक्तात्मनोऽपेक्ष्य परमेश्वरस्तं सर्वेषु भूतेषु समं तिष्ठन्तम् । तानि विशिनष्टि विनश्यत्स्विति । तं च परमेश्वरमविनश्यन्तमिति भूतानां परमेश्वरस्य चात्यन्तवैलक्षण्यप्रदर्शनार्थम् । कथं सर्वेषां हि भावविकाराणां जनिलक्षणो भावविकारो मूलं जन्मोत्तरभाविनोऽन्ये सर्वे भावविकारा विनाशान्ताः । विनाशात्परो न कश्चिदस्ति भावविकारो भावाभावात् । सति हि धर्मिणि धर्मा भवन्त्यतोऽन्यभाषविकाराभावानुवादेन पूर्वभाविनः सर्वे भावविकाराः प्रतिषिद्धा भवन्ति सह कार्यैः । तस्मात्सर्वभूतैर्वैलक्षण्यमत्यन्तमेव परमेश्वरस्य सिद्धं निर्विशेषत्वमेकत्वं च । य एवं यथोक्तं परमेश्वरं पश्यति स पश्यति । ननु सर्वोऽपि लोकः पश्यति किं विशेषणेनेति, सत्यं पश्यति किंतु विपरीतं पश्यत्यतो विशिनष्टि स एव पश्यतीति । यथा तिमिरदृष्टिरनेकं चन्द्रं पश्यति तमपेक्ष्यैकचन्द्रदर्शी विशिष्यते स एव पश्यतीति तथैवेहाप्येकमविभक्तं यथोक्तमात्मानं यः पश्यति स विभक्तानेकात्मविपरीतद-

क्षिप्तो विशिष्यते स एव पश्यतीति । इतरे पश्यन्तोऽपि न पश्यन्ति
त्रिपरीतदर्शित्वादनेकचन्द्रदर्शिवदित्यर्थः ॥ २७ ॥

यथोक्तस्य सम्बन्धदर्शनस्य फलवचनेन स्तुतिः कर्तव्येति श्लोक
आरभ्यते—

समं पश्यन्हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ॥

न हिनस्त्यात्मनाऽऽत्मानं ततो याति परां गतिम् ॥ २८ ॥

समं पश्यन्नुपलभमानो हि यस्मात्सर्वत्र सर्वभूतेषु समवस्थितं
बुध्यतयाऽवस्थितमीश्वरमतीतानन्तरश्लोकोक्तलक्षणमित्यर्थः । समं
पश्यन्किं न हिनस्ति हिंसां न करोत्यात्मना स्वेनैव स्वमात्मानं ततस्त-
दहिंसनाद्याति परां प्रकृष्टां गतिं मोक्षाख्याम् । ननु नैव कश्चित्प्राणी
स्वयं स्वमात्मानं हिनस्ति कथमुच्यतेऽप्राप्तं न हिनस्तीति । यथा न
पृथिव्यामग्निश्चेतव्यो नान्तरिक्ष इत्यादि । नैष दोषः, अज्ञानात्मा-
तिरस्करणोपपत्तेः । सर्वो ह्यज्ञोऽत्यन्तप्रसिद्धं साक्षादपरोक्षादात्मानं
तिरस्कृत्यानात्मानमात्मत्वेन परिगृह्य तमपि धर्माधर्मौ कृत्वोपात्तमा-
त्मानं हत्वाऽन्यमात्मानमुपादत्ते नवं तं चैवं हत्वाऽन्यमेवं तमपि
हत्वाऽन्यमित्येवमुपात्तमुपात्तमात्मानं हन्तीत्यात्महा सर्वोऽज्ञः । यस्तु
परमार्थात्माऽसावपि सर्वदाऽविद्यया हत इव विद्यमानफलाभावादिति
सर्वं आत्महन एवाविद्भासः । यस्त्विदरो यथोक्तात्मदर्शी स उभय-
थाऽप्यात्मनाऽऽत्मानं न हिनस्ति ततो याति परां गतिं यथोक्तं फलं
तस्य भवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

सर्वभूतस्थमीशं समं पश्यन्न हिनस्त्यात्मनाऽऽत्मानमित्युक्तं तदनुप-
पन्नं स्वगुणकर्मवैलक्षण्यभेदभिन्नेष्वात्मस्वित्येतदाशङ्क्याऽऽह—

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ॥

यः पश्यति तथाऽऽत्मानमकर्तारं स पश्यति ॥ २९ ॥

प्रकृत्या प्रकृतिर्भगवतो माया त्रिगुणात्मिका, मायां तु प्रकृतिं
विद्यादिति मन्त्रवर्णात्तया प्रकृत्यैव च नान्येन महदादिकार्यकारणाका-
रणप्रणिताया कर्माणि बाह्यनःकायारभ्याणि क्रियमाणानि निवर्त्यमा-
नानि सर्वशः सर्वप्रकारैर्यः पश्यत्युपलभते तथाऽऽत्मानं क्षेत्रज्ञमकर्तारं

सर्वोपाधिविवर्जितं पश्यति स परमार्थदर्शीत्यभिप्रायः । निर्गुणस्याकर्तु-
र्निर्विशेषस्याऽऽकाशस्येव भेदे प्रमाणानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ २९ ॥

पुनरपि तदेव सम्यग्दर्शनं शब्दान्तरेण प्रपञ्चयति—

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ॥

तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३० ॥

यदा यस्मिन्काले भूतपृथग्भावं भूतानां पृथग्भावं पृथक्त्वमेकस्थमे-
कस्मिन्नात्मनि स्थितमेकस्थमनुपश्यति शास्त्राचार्योपदेशतो मत्त्वाऽऽत्म-
प्रत्यक्षत्वेन पश्यत्यात्मैवेदं सर्वमिति । तत एव च तस्मादेव च विस्तार-
मुत्पत्तिं विकाशमात्मतः प्राण आत्मत आशा आत्मतः स्मर आत्मत
आकाश आत्मतस्तेज आत्मत आप आत्मत आविर्भावतिरोभावावात्म-
तोऽन्नमित्येवमादिप्रकारैर्विस्तारं यदा पश्यति ब्रह्म संपद्यते ब्रह्मैव
भवति तदा तस्मिन्काल इत्यर्थः ॥ ३० ॥

एकस्याऽऽत्मनः सर्वदेहात्मत्वे तदोपसंबन्धे प्राप्त इदमुच्यते—

अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्माऽयमव्ययः ॥

शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥ ३१ ॥

अनादित्वाद्नादेर्भावोऽनादित्वमादिः कारणं तद्यस्य नास्ति तद-
नादि । यद्ध्यादिमत्तत्त्वेनाऽऽत्मना व्येत्ययं त्वनादित्वान्निरवयव इति
कृत्वा न व्येति । तथा निर्गुणत्वात्सगुणो हि गुणव्ययादव्येत्ययं तु
निर्गुणत्वान्न व्येतीति परमात्माऽयमव्ययो नास्य व्ययो विद्यत इत्य-
व्ययः । यत एवमतः शरीरस्थोऽपि शरीरेष्वात्मन उपलब्धिर्भवतीति
शरीरस्थ उच्यते तथाऽपि न करोति । तदकरणादेव तत्फलेन न
लिप्यते । यो हि कर्ता स कर्मफलेन लिप्यतेऽयं त्वकर्ताऽतो न फलेन
लिप्यत इत्यर्थः । कः पुनर्देहेषु करोति लिप्यते च यदि तावदन्यः पर-
मात्मनो देही करोति लिप्यते च तत इदमनुपपन्नमुक्तं क्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वं
क्षेत्रज्ञं चापि मां विन्दीत्यादि । अथ नास्तीश्वरादन्यो देही कः करोति
लिप्यते चेति वाच्यं परो वा नास्तीति । सर्वथा दुर्विज्ञेयं दुर्वीच्यं चेति
भगवत्प्रोक्तमौपनिषदं दर्शनं परित्यक्तं वैशेषिकैः सांख्याहृतबौद्धैश्च ।
तत्रायं परिहारो भगवता स्वेनैवोक्तः ‘स्वभावस्तु प्रवर्तते’ इति । अवि-

धामात्रस्वभावो हि करोति लिप्यत इति व्यवहारो भवति न तु पर-
मार्थत एकस्मिन्परमात्मानि तदस्ति । अत एतस्मिन्परमार्थसांख्यदर्शने
स्थितानां ज्ञाननिष्ठानां परमहंसपरिव्राजकानां तिरस्कृताविद्याव्यवहा-
राणां कर्माधिकारो नास्तीति तत्र तत्र दर्शितं भगवता ॥ ३१ ॥

किमिव न करोति न लिप्यत इत्यत्र दृष्टान्तमाह—

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ॥

सर्वत्रावस्थितो देहे तथाऽऽत्मा नोपलिप्यते ॥ ३२ ॥

यथा सर्वगतं व्याप्यपि सत्सौक्ष्म्यात्सूक्ष्मभावादाकाशं खं नोपलि-
प्यते न संबध्यते सर्वत्रावस्थितो देहे तथाऽऽत्मा नोपलिप्यते ॥ ३२ ॥

किंच—

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ॥

क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥ ३३ ॥

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः सविताऽऽदि-
त्यस्तथा तद्वन्महाभूतादिधृत्यन्तं क्षेत्रमेकः सन्प्रकाशयति कः क्षेत्री पर-
मात्मेत्यर्थः । रविदृष्टान्तोऽत्राऽऽत्मन उभयार्थोऽपि भवति रविदत्तसर्व-
क्षेत्रेष्वेक आत्माऽलेपकश्चेति ॥ ३३ ॥

समस्ताध्यायार्थोपसंहारार्थोऽयं श्लोकः—

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा ॥

भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मप-

र्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे प्रकृतिपुरुषविवेकयोगो नाम

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं यथाप्रदर्शितप्रकारेणान्तरमितरेत-
स्यैलक्षण्यविशेषं ज्ञानचक्षुषा शास्त्राचार्योपदेशजनितमात्मप्रत्ययिक-
ज्ञानं चक्षुस्तेन ज्ञानचक्षुषा भूतप्रकृतिमोक्षं च भूतानां प्रकृतिरवि-

द्यालक्षणाऽव्यक्ताख्या तस्या भूतप्रकृतेर्मोक्षणमभावगमनं च ये विदु-
र्विजानन्ति यान्ति गच्छन्ति ते परं परमार्थतत्त्वं ब्रह्म न पुनर्वेहमादृत
इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभग-
वतः कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगो नाम
त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

सर्वमुत्पद्यमानं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगादुत्पद्यत इत्युक्तं तत्कथमिति तत्प्र-
दर्शनार्थं 'परं भूयः' इत्यादिरध्याय आरभ्यते, अथवेश्वरपरतन्त्रयोः
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्जगत्कारणत्वं न तु सांख्यानामिव स्वतन्त्रयोरित्येवमर्थं
प्रकृतिस्थत्वं गुणेषु च सङ्गः संसारकारणमित्युक्तं कस्मिन्गुणे कथं सङ्गः
के वा गुणाः कथं वा ते बध्नन्तीति गुणेभ्यश्च मोक्षणं कथं स्यान्मुक्तस्य
च लक्षणं वक्तव्यमित्येवमर्थं च—

श्रीभगवानुवाच—

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ॥

यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥ १ ॥

परं ज्ञानमिति व्यवहितेन संबन्धः । भूयः पुनः पूर्वेषु सर्वेष्वध्या-
येष्वसकृदुक्तमपि प्रवक्ष्यामि । तच्च परं परवस्तुविषयत्वात्, किं तत्,
ज्ञानं सर्वेषां ज्ञानानामुत्तममुत्तमफलत्वात् । ज्ञानानामिति नामानि-
त्वादीनां किं तर्हि यज्ञादिज्ञेयवस्तुविषयाणामिति । तानि न मोक्षायेदं
तु मोक्षायेति परोत्तमशब्दाभ्यां स्तौति श्रोतृबुद्धिरुच्युत्पादनार्थम् ।
यज्ज्ञात्वा यज्ज्ञानं ज्ञात्वा प्राप्य मुनयः संन्यासिनो मननशीलाः सर्वे
परां सिद्धिं मोक्षाख्यामितोऽस्माद्वेहबन्धनादूर्ध्वं गताः प्राप्ताः ॥ १ ॥

अस्याश्च सिद्धेरैकान्तिकत्वं दर्शयति—

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ॥

सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ २ ॥

इदं ज्ञानं यथोक्तमुपाश्रित्य ज्ञानसाधनमनुष्ठायेत्येतत् । मम परमेश्वरस्य साधर्म्यं मत्स्वरूपतामागताः प्राप्ता इत्यर्थो न तु समानधर्मतां साधर्म्यं क्षेत्रज्ञेश्वरयोर्भेदानभ्युपगमाद्वीताशास्त्रे । फलवादश्चायं स्तुत्यर्थमुच्यते । सर्गेऽपि सृष्टिकालेऽपि नोपजायन्ते नोत्पद्यन्ते प्रलये ब्रह्मणोऽपि विनाशकाले न व्यथन्ति च व्यथां नाऽऽपद्यन्ते न च्यवन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोग ईदृशो भूतकारणमित्याह—

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम् ॥

संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ ३ ॥

मम स्वभूता मदीया माया त्रिगुणात्मिका प्रकृतियोनिः सर्वभूतानां सर्वकार्येभ्यो महत्त्वाद्भरणञ्च स्वविकाराणां, महद्ब्रह्मेति योनिरेव विशिष्यते । तस्मिन्महति ब्रह्मणि योनौ गर्भं हिरण्यगर्भस्य जन्मनो बीजं सर्वभूतजन्मकारणं बीजं दधामि निक्षिपामि क्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रकृतिद्वयशक्तिमानीश्वरोऽहमविद्याकामकर्मापाधिस्वरूपानुविधायिनं क्षेत्रज्ञक्षेत्रेण संयोजयामीत्यर्थः । संभव उत्पात्तिः सर्वभूतानां हिरण्यगर्भोत्पत्तिद्वारेण ततस्तस्माद्गर्भाधानाद्भवति हे भारत ॥ ३ ॥

सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः संभवन्ति याः ॥

तासां ब्रह्म महयोनिरहं बीजप्रदः पिता ॥ ४ ॥

सर्वयोनिष्विति । देवपितृमनुष्यपशुमृगादिसर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयो देहसंस्थानलक्षणा मूर्छिताङ्गावयवा मूर्तयः संभवन्ति यास्तासां मूर्तीनां ब्रह्म महत्सर्वावस्थं योनिः कारणमहमीशो बीजप्रदो गर्भाधानस्य कर्ता पिता ॥ ४ ॥

के गुणाः कथं बध्नन्तीत्युच्यते—

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः ॥

निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥ ५ ॥

सत्त्वं रजस्तम इत्येवंनामान्नो, गुणा इति पारिभाषिकः शब्दो न रूपादिवद्ब्रव्याश्रिताः । न च गुणगुणिनोरन्यत्वमत्र विवक्षितम् । तस्मा-

दुष्णा इव नित्यपरतन्त्राः क्षेत्रज्ञं प्रत्यविद्यात्मकत्वात्क्षेत्रज्ञं निबध्न्तीव
तमास्पदीकृत्याऽऽत्मानं प्रतिलभन्त इति निबध्न्तीत्युच्यते । ते च प्रकृ-
तिसंभवा भगवन्मायासंभवा निबध्न्तीव हे महाबाहो महान्तौ समर्थ-
तरावाजानुप्रलम्बौ बाहू यस्य स महाबाहुर्हे महाबाहो देहे शरीरे
देहिनं देहवन्तमव्ययमव्ययत्वं चोक्तमनादित्वादित्यादिश्लोके । ननु
देही न लिप्यत इत्युक्तं तत्कथमिह निबध्न्तीत्यन्यथोच्यते, परिहृत-
मस्माभिरिवशब्देन निबध्न्तीवेति ॥ ५ ॥

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ॥

सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥ ६ ॥

तत्र सत्त्वमिति । तत्र सत्त्वादीनां सत्त्वस्यैव तावल्लक्षणमुच्यते निर्मल-
त्वात्स्फटिकमणिरिव प्रकाशकमनामयं निरुपद्रवं सत्त्वं तन्निबध्नाति ।
कथं सुखसङ्गेन सुख्यहमिति विषयभूतस्य सुखस्य विषयिण्यात्मनि
संश्लेषापादनं मृषैव सुखे सञ्जनमिति । सैवाऽविद्या । न हि विषयधर्मो
विषयिणो भवति । इच्छादि च धृत्यन्तं क्षेत्रस्यैव विषयस्य धर्म इत्युक्तं
भगवता । अतोऽविद्यैव स्वकीयधर्मभूतया विषयविषयविवेकलक्ष-
याऽस्वात्मभूते सुखे सञ्जयतीव सक्तमिव करोत्यसुखिनं सुखिनमिव ।
तथा ज्ञानसङ्गेन च । ज्ञानमिति सुखसाहचर्यात्क्षेत्रस्यैवान्तःकरणस्य धर्मो
नाऽऽत्मनः । आत्मधर्मत्वे सङ्गानुपपत्तेर्बन्धानुपपत्तेश्च । सुख इव ज्ञानादौ
सङ्गो मन्तव्यो हेऽनघाव्यसन ॥ ६ ॥

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ॥

तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥ ७ ॥

रजो रागात्मकमिति । रजो रागात्मकं रञ्जनाद्रागो गैरिकादिवद्रा-
गात्मकं विद्धि जानीहि तृष्णासङ्गसमुद्भवं तृष्णाऽप्राप्तमिलाष आसङ्गः
प्राप्ते विषये मनसः प्रीतिलक्षणः संश्लेषः, तृष्णासङ्गयोः समुद्भवं तृष्णा-
सङ्गसमुद्भवं तन्निबध्नाति तद्रजः कौन्तेय कर्मसङ्गेन दृष्टादृष्टार्थेषु कर्मसु
सञ्जनं तत्परता कर्मसङ्गस्तेन निबध्नाति रजो देहिनम् ॥ ७ ॥

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ॥

प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ॥ ८ ॥

तमस्त्विति । तमस्तृतीयो गुणोऽज्ञानजमज्ञानाज्जातमज्ञानजं विद्धि
मोहनं मोहकरमविवेककरं सर्वदेहिनां सर्वेषां देहवतां प्रमादालस्यनि-
द्राभिः प्रमादश्चाऽऽलस्यं च निद्रा च प्रमादालस्यनिद्रास्ताभिस्तत्तमो
निबध्नाति भारत ॥ ८ ॥

पुनर्गुणानां व्यापारः संक्षेपत उच्यते—

सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत ॥

ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ॥ ९ ॥

सत्त्वं सुखे सञ्जयति संश्लेषयति रजः कर्मणि हे भारत सञ्जयतीति
वर्तते । ज्ञानं सत्त्वकृतं विवेकमावृत्याऽऽच्छाद्य तु तमः स्वेनाऽऽवरणात्मना
प्रमादे सञ्जयत्युत प्रमादो नाम प्राप्तकर्तव्याकरणम् ॥ ९ ॥

उक्तं कार्यं कदा कुर्वन्ति गुणा इत्युच्यते—

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ॥

रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥ १० ॥

रजस्तमश्चोभावप्यभिभूय सत्त्वं भवत्युद्भवति वर्धते यदा तदा लब्धा-
त्मकं सत्त्वं स्वकार्यं ज्ञानसुखाद्यारभते हे भारत । तथा रजोगुणः सत्त्वं
तमश्चोभावप्यभिभूय वर्धते यदा तदा कर्मतृष्णादि स्वकार्यमारभते ।
तमआख्यो गुणः सत्त्वं रजश्चोभावप्यभिभूय तथैव वर्धते यदा तदा
ज्ञानावरणादि स्वकार्यमारभते ॥ १० ॥

यदा यो गुण उद्भूतो भवति तदा तस्य किं लिङ्गमित्युच्यते—

सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्प्रकाश उपजायते ॥

ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥ ११ ॥

सर्वद्वारेष्वात्मन उपलब्धिद्वाराणि श्रोत्रादीनि सर्वाणि करणानि तेषु
सर्वद्वारेष्वन्तःकरणस्य बुद्धेर्वृत्तिः प्रकाशो देहेऽस्मिन्नुपजायते । तदेव
ज्ञानम् । यदैवं प्रकाशो ज्ञानाख्य उपजायते तदा ज्ञानप्रकाशेन लिङ्गेन
विद्याद्विवृद्धमुद्भूतं सत्त्वमित्युतापि ॥ ११ ॥

रजस उद्भूतस्येदं चिह्नम्—

लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा ॥

रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ॥ १२ ॥

लोभः परद्रव्यादित्सा, प्रवृत्तिः प्रवर्तनं सामान्यचेष्टा, आरम्भः, कस्य, कर्मणाम् । अशमोऽनुपशमः, हर्षरागादिप्रवृत्तिः, स्पृहा सर्वसामान्यवस्तुविषया तृष्णा, रजसि गुणे विवृद्ध एतानि लिङ्गानि जायन्ते हे भरतर्षभ ॥ १२ ॥

अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ॥

तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ॥ १३ ॥

अप्रकाश इति । अप्रकाशोऽविवेकोऽत्यन्तमप्रवृत्तिश्च प्रवृत्त्यभावस्तत्कार्यं प्रमादो मोह एव चाविवेको मूढतेत्यर्थः । तमसि गुणे विवृद्ध एतानि लिङ्गानि जायन्ते हे कुरुनन्दन ॥ १३ ॥

मरणद्वारेणापि यत्फलं प्राप्यते तदपि सङ्गरागहेतुकं सर्वं गौणमेवेति दर्शयन्नाह—

यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ॥

तदोत्तमविदां लोकानमलान्प्रतिपद्यते ॥ १४ ॥

यदा सत्त्वे प्रवृद्ध उद्भूते तु प्रलयं मरणं याति प्रतिपद्यते देहभृत्वात्मा तदोत्तमविदां महदादितत्त्वविदमित्येतत् । लोकानमलान्मलरहितान्प्रतिपद्यते प्राप्नोतीत्येतत् ॥ १४ ॥

रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते ॥

तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥ १५ ॥

रजसि गुणे विवृद्धे प्रलयं मरणं गत्वा प्राप्य कर्मसङ्गिषु कर्मासक्तियुक्तेषु मनुष्येषु जायते । तथा तद्वदेव प्रलीनो मृतस्तमसि विवृद्धे मूढयोनिषु पश्यादियोनिषु जायते ॥ १५ ॥

अतीतश्लोकार्थस्यैव संक्षेप उच्यते—

कर्मणः सुकृतस्याऽऽहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् ॥

रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥ १६ ॥

कर्मणः सुकृतस्य सात्त्विकस्येत्यर्थः । आहुः शिष्टाः सात्त्विकमेव निर्मलं फलमिति । रजसस्तु फलं दुःखं राजसस्य कर्मण इत्यर्थः । कर्माधिकारात्फलमपि दुःखमेव कारणानुरूप्याद्राजसमेव । तथाऽज्ञानं तमसस्तामसस्य कर्मणोऽधर्मस्यैव पूर्ववत् ॥ १६ ॥

किंच गुणेभ्यो भवति—

सत्त्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ॥

प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥ १७ ॥

सत्त्वाल्लब्धात्मकात्संजायते समुत्पद्यते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।
प्रमादमोहौ चोभौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च भवति ॥ १७ ॥

किंच—

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ॥

जघन्यगुणवृत्तस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥ १८ ॥

ऊर्ध्वं गच्छन्ति देवलोकादिषूत्पद्यन्ते सत्त्वस्थाः सत्त्वगुणवृत्तस्थाः ।
मध्ये तिष्ठन्ति मनुष्येषूत्पद्यन्ते राजसाः । जघन्यगुणवृत्तस्था जघन्य-
श्वासौ गुणश्च जघन्यगुणस्तमस्तस्य वृत्तं निद्रालस्यादि तस्मिन्स्थिता
जघन्यगुणवृत्तस्था मूढा अधो गच्छन्ति पश्यादिषूत्पद्यन्ते तामसाः ॥ १८ ॥

पुरुषस्य प्रकृतिस्थत्वरूपेण मिथ्याज्ञानेन युक्तस्य भोग्येषु गुणेषु
सुखदुःखमोहात्मकेषु सुखी दुःखी मूढोऽहमस्मीत्येवंरूपो यः सङ्गस्तत्का-
रणं पुरुषस्य सदसद्योनिजन्मप्राप्तिलक्षणस्य संसारस्येति समासेन पूर्वा-
ध्याये यदुक्तं तदिह सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवा इत्यत
आरभ्य गुणस्वरूपं गुणवृत्तं स्ववृत्तेन च गुणानां बन्धकत्वं गुण-
वृत्तनिबन्धस्य च पुरुषस्य या गतिरित्येतत्सर्वं मिथ्याज्ञानमज्ञानमूलं
बन्धकारणं विस्तरणोक्त्वाऽधुना सम्यग्दर्शनान्मोक्षो वक्तव्य इत्याह
भगवान्—

नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टाऽनुपश्यति ॥

गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥ १९ ॥

नान्यं कार्यकारणविषयाकारपरिणतेभ्यो गुणेभ्यः कर्तारमन्यं यदा
द्रष्टा विद्वान्सन्नानुपश्यति । गुणा एव सर्वावस्थाः सर्वकर्मणां कर्तार
इत्येवं पश्यति । गुणेभ्यश्च परं गुणव्यापारसाक्षिभूतं वेत्ति मद्भावं मम
भावं स द्रष्टाऽधिगच्छति ॥ १९ ॥

कथमधिगच्छतीत्युच्यते—

गुणानेतानतीत्य त्रीन्देही देहसमुद्भवान् ॥

जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥ २० ॥

गुणानेतान्यथोक्तानतीत्य जीवन्नेवातिक्रम्य मायोपाधिभूतांस्त्रीन्देही देहसमुद्भवान्देहोत्पत्तिबीजभूतान्, जन्ममृत्युजरादुःखैः, जन्म च मृत्युश्च जरा च दुःखानि च तैर्जीवन्नेव विमुक्तः सन्विद्वानमृतमश्नुते । एवं मन्दावमधिगच्छतीत्यर्थः ॥ २० ॥

जीवन्नेव गुणानतीत्यामृतमश्नुत इति प्रश्नबीजं प्रतिलभ्य—

अर्जुन उवाच—

कैलिङ्गैस्त्रीन्गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ॥

किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन्गुणानतिवर्तते ॥ २१ ॥

कैलिङ्गैश्चिह्नैस्त्रीनेतान्व्याख्यातान्गुणानतीतोऽतिक्रान्तो भवति प्रभो । किमाचारः कोऽस्याऽऽचार इति किमाचारः । कथं केन च प्रकारेणैतांस्त्रीन्गुणानतिवर्तते ॥ २१ ॥

गुणातीतस्य लक्षणं गुणातीतत्वोपायं चार्जुनेन पृष्टोऽस्मिन्श्लोके प्रश्नद्वयार्थं प्रतिवचनम्—

श्रीभगवानुवाच ।

यसावत्कैलिङ्गैर्युक्तो गुणातीतो भवतीति तच्छृणु—

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव ॥

न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥ २२ ॥

प्रकाशं च सत्त्वकार्यं प्रवृत्तिं च रजःकार्यं मोहमेव च तमःकार्यमित्येतानि न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि सम्यग्विषयभावेनोद्भूतानि । मम तामसः प्रत्ययो जातस्तेनाहं मूढस्तथा राजसी प्रवृत्तिर्ममोत्पन्ना दुःखात्मिका तेनाहं रजसा प्रवर्तितः प्रचलितः स्वरूपात्कष्टं मम वर्तते योऽयं मत्स्वरूपावस्थानान्द्वैशस्तथा सात्त्विको गुणः प्रकाशात्मा मां विवेकित्वमापादयन्नुत्प्रेष्य च संजयन्बध्नातीति तानि द्वेष्ट्यसम्यग्दर्शित्वेन । तदेवं गुणातीतो न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि । यथा च सात्त्विकादिपुरुषः सात्त्विकादिकार्याण्यात्मानं प्रति प्रकाश्य निवृत्तानि काङ्क्षति न तथा गुणातीतो निवृत्तानि काङ्क्षतीत्यर्थः । एतन्न परप्रत्यक्षं लिङ्गं किं तर्हि स्वात्मप्रत्यक्षत्वादात्मविषयमेवैतल्लक्षणम् । न हि स्वात्मविषयं द्वेषमाकाङ्क्षति वा परः पश्यति ॥ २२ ॥

अथेदानीं गुणातीतः किमाचार इति प्रश्नस्य प्रतिवचनमाह—

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ॥

गुणा वर्तन्त इत्येव योऽवतिष्ठति नेङ्गते ॥ २३ ॥

उदासीनवद्यथोदासीनो न कस्यचित्पक्षं भजते तथाऽयं गुणातीत-
त्वोपायमार्गेऽवस्थित आसीन आत्मविद्वुणैर्यः संन्यासी न विचाल्यते
विवेकदर्शनावस्थातः । तदेतत्स्फुटी करोति गुणाः कार्यकरणविषयाका-
रपरिणता अन्योन्यस्मिन्वर्तन्त इति योऽवतिष्ठति । छन्दोभङ्गभयात्प-
रस्मैपदप्रयोगः । योऽनुतिष्ठतीति वा पाठान्तरम् । नेङ्गते न चलति
स्वरूपावस्थ एव भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

किंच—

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥

तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥ २४ ॥

समदुःखसुखः समे दुःखसुखे यस्य स समदुःखसुखः । स्वस्थः स्व
आत्मनि स्थितः प्रसन्नः । समलोष्टाश्मकाञ्चनो लोष्टं चाश्मा च काञ्चनं
च समानि यस्य स समलोष्टाश्मकाञ्चनः । तुल्यप्रियाप्रियः प्रियं चाप्रियं
च प्रियाप्रिये तुल्ये समे यस्य सोऽयं तुल्यप्रियाप्रियः । धीरो धीमान् ।
तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिर्निन्दा चाऽऽत्मसंस्तुतिश्च तुल्ये निन्दात्मसंस्तुती
यस्य यतेः स तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥ २४ ॥

किंच—

मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ॥

सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥ २५ ॥

मानापमानयोस्तुल्यः समो निर्विकारः । तुल्यो मित्रारिपक्षयोः
यद्यप्युदासीना भवन्ति केचित्स्वाभिप्रायेण तथाऽपि पराभिप्रायेण
मित्रारिपक्षयोरिव भवन्तीति तुल्यो मित्रारिपक्षयोरित्याह । सर्वारम्भ-
परित्यागी वृष्टावृष्टार्थानि कर्माण्यारम्भन्त इत्यारम्भाः सर्वानारम्भा-
न्परित्यक्तुं शीलमस्येति सर्वारम्भपरित्यागी देहधारणमात्रनिमित्तव्य-
तिरेकेण सर्वकर्मपरित्यागीत्यर्थः । गुणातीतः स उच्यते । उदासीनव-
दित्यादि गुणातीतः स उच्यत इत्येतदन्तमुक्तं यावद्यत्नसाध्यं ताव-

त्संन्यासिनाऽनुष्ठेयं गुणातीतत्वसाधनं मुमुक्षोः स्थिरीभूतं तु स्वसंवेद्यं
सद्गुणातीतस्य यत्तेर्लक्षणं भवतीति ॥ २५ ॥

अधुना कथं च त्रीन्गुणानतिवर्तत इति प्रश्नस्य प्रतिवचनमाह—

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ॥

स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २६ ॥

मां चेश्वरं नारायणं सर्वभूतहृदयाश्रितं यो यतिः कर्मी वाऽव्यभि-
चारेण न कदाचिद्यो व्यभिचरति भक्तियोगेन भजनं भक्तिः सैव
योगस्तेन भक्तियोगेन सेवते स गुणान्समतीत्यैतान्यथोक्तान्ब्रह्मभूयाय
भवन् भूयो ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभवनाय मोक्षाय कल्पते समर्थो भवती-
त्यर्थः ॥ २६ ॥

कुत एतदित्युच्यते—

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहममृतस्याव्ययस्य च ॥

शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥ २७ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्म-

पर्वणि श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे गुणत्रयविभागयोगो

नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

ब्रह्मणः परमात्मनो हि यस्मात्प्रतिष्ठाऽहं प्रतितिष्ठत्यस्मिन्निति प्रति-
ष्ठाऽहं प्रत्यगात्मा । कीदृशस्य ब्रह्मणोऽमृतस्याविनाशिनोऽव्ययस्या-
विकारिणः शाश्वतस्य च नित्यस्य धर्मस्य ज्ञानयोगधर्मप्राप्त्यस्य सुख-
स्याऽऽनन्दरूपस्यैकान्तिकस्याव्यभिचारिणः । अमृतादिस्वभावस्य
परमात्मनः प्रत्यगात्मा प्रतिष्ठां सम्यग्ज्ञानेन परमात्मतया निश्चीयते ।
तदेतद्ब्रह्मभूयाय कल्पत इत्युक्तम् । यथा चेश्वरशक्त्या भक्तानुग्रहादि-
प्रयोजनाय ब्रह्म प्रतिष्ठते प्रवर्तते सा शक्तिर्ब्रह्मैवाहं शक्तिशक्तिमतोर-
नन्यत्वादित्यभिप्रायः । अथवा ब्रह्मशब्दवाच्यत्वात्सविकल्पकं ब्रह्म
तस्य ब्रह्मणो निर्विकल्पकोऽहमेव नान्यः प्रतिष्ठाऽऽश्रयः । किंविशिष्ट-

स्यामृतस्यामरणधर्मकस्याव्ययस्य व्ययरहितस्य । किञ्च शाश्वतस्य
च नित्यस्य धर्मस्य ज्ञाननिष्ठा लक्षणस्य सुखस्य तज्जनितस्यैकान्तिक-
स्यैकान्तनियतस्य च प्रतिष्ठाऽहमिति वर्तते ॥ २७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकर-

भगवतः कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये गुणत्रयविभागयोगो

नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

यस्मान्मदधीनं कर्मिणां कर्मफलं ज्ञानिनां च ज्ञानफलमतो मक्ति-
योगेन मां ये सेवन्ते ते मत्प्रसादाज्ज्ञानप्राप्तिक्रमेण गुणातीता मोक्षं
गच्छन्ति किमु वक्तव्यमात्मनस्तत्त्वमेव सम्यग्विजानन्त इत्यतो भग-
वानर्जुनेनापृष्टमप्यात्मनस्तत्त्वं विवक्षुरुवाच—ऊर्ध्वमूलमित्यादि । तत्र
तावद्वृक्षरूपककल्पमया वैराग्यहेतोः संसारस्वरूपं वर्णयति विरक्तस्य
हि संसाराद्भगवत्तत्त्वज्ञानेऽधिकारो नान्यस्येति—

श्रीभगवानुवाच—

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ॥

छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १ ॥

ऊर्ध्वमूलं कालतः सूक्ष्मत्वात्कारणत्वान्नित्यत्वान्महत्त्वाच्चोर्ध्वमुच्यते
ब्रह्माव्यक्तमायाशक्तिमत्तन्मूलमस्येति सोऽयं संसारवृक्ष ऊर्ध्वमूलः ।
श्रुतेश्च—‘ऊर्ध्वमूलोऽर्वाक्शाखः’ इति ।

पुराणे च—‘अव्यक्तमूलप्रभवस्तस्यैवानुग्रहोत्थितः ।

बुद्धिस्कन्धमयश्चैव इन्द्रियान्तरकोटरः ॥

महाभूतविशाखश्च विषयैः पत्रवांस्तथा ।

धर्माधर्मसुपुष्पश्च सुखदुःखफलोदयः ॥

आजीव्यः सर्वभूतानां ब्रह्मवृक्षः सनातनः ।

एतद्ब्रह्मवनं चैव ब्रह्माऽऽचरति नित्यशः ॥

एतच्छित्त्वा च भित्त्वा च ज्ञानेन परमासिना ।

ततश्चाऽऽत्मारतिं प्राप्य यस्मान्नाऽऽवर्तते पुनः” इत्यादि ॥

तमूर्ध्वमूलं संसारमायामयं वृक्षमधःशाखं महदहंकारतन्मात्रादयः
शाखा इवास्याधो भवन्तीति सोऽयमधःशाखस्तमधःशाखं न श्वोऽपि
स्थातेत्यश्वत्थस्तं क्षणप्रध्वंसिनमश्वत्थं प्राहुः कथयन्ति ।

अव्ययं संसारमायामयमनादिकालप्रवृत्तत्वात्सोऽयं संसारवृक्षोऽ-
व्ययोऽनाद्यनन्तदेहादिसंतानाश्रयो हि सुप्रसिद्धस्तमव्ययम् । तस्यैव
संसारवृक्षस्येदमन्यद्विशेषणं छन्दांसि छादनाद्व्यजुःसामलक्षणानि
यस्य संसारवृक्षस्य पर्णानीव पर्णानि । यथा वृक्षस्य परिरक्षणा-
र्थानि पर्णानि तथा वेदाः संसारवृक्षपरिरक्षणार्था धर्माधर्मतद्वेतुफल-
प्रकाशनार्थत्वात् । यथाव्याख्यातं संसारवृक्षं समूलं यस्तं वेद स वेद-
विद्वेदार्थविदित्यर्थः । नहि संसारवृक्षादस्मात्समूलाज्ज्ञेयोऽन्योऽणुमा-
त्रोऽप्यवशिष्टोऽस्त्यतः सर्वज्ञः स यो वेदार्थविदिति समूलवृक्षज्ञानं
स्तौति ॥ १ ॥

तस्यैव संसारवृक्षस्यापराऽवयवकल्पनोच्यते—

अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा

गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ॥

अधश्च मूलान्यनुसंततानि

कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥ २ ॥

अधो मनुष्यादिभ्यो यावत्स्थावरमूर्ध्वं च यावद्ब्रह्मा विश्वसृजो धर्म
इत्येतदन्तं यथाकर्म यथाश्रुतं ज्ञानकर्मफलानि तस्य वृक्षस्य शाखा इव
शाखाः प्रसृताः प्रगता गुणप्रवृद्धा गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिः प्रवृद्धाः
स्थूलीकृता उपादानभूतैर्विषयप्रवाला विषयाः शब्दादयः प्रवाला इव
देहादिकर्मफलेभ्यः शाखाभ्योऽङ्कुरी भवन्तीव तेन विषयप्रवालाः शाखाः ।
संसारवृक्षस्य परममूलमुपादानं कारणं पूर्वमुक्तमथेदानीं कर्मफलजनि-
तरागद्वेषादिवासना मूलानीव धर्माधर्मप्रवृत्तिकारणान्यवान्तरभावीनि
तान्यधश्च देहाद्यपेक्षया मूलान्यनुसंततान्यनुप्रविष्टानि कर्मानुबन्धीनि
कर्म धर्माधर्मलक्षणमनुबन्धः पश्चाद्भावी येषामुद्भूतिमनुभवतीति तानि
कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके विशेषतोऽत्र हि मनुष्याणां कर्माधिकारः
प्रसिद्धः ॥ २ ॥

यस्त्वयं वर्णितः संसारवृक्षः—

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते

नान्तो न चाऽऽदिर्न च संप्रतिष्ठा ॥

अश्वत्थमेनं सुविरूढमूल-

मसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा ॥ ३ ॥

न रूपमस्येह यथा वर्णितं तथा नैवोपलभ्यते स्वप्नमरीच्युदकमाया-
गन्धर्वनगरसमत्वादृष्टनष्टस्वरूपो हि स इत्यत एव नान्तो न पर्यन्तो
निष्ठा समाप्तिर्वा विद्यते । तथा न चाऽऽदिरित आरम्भायं प्रवृत्त इति
न केनचिद्भ्रम्यते । न च संप्रतिष्ठा स्थितिर्मध्यमस्य न केनचिदुपलभ्यते ।
अश्वत्थमेनं यथोक्तं सुविरूढमूलं सुष्ठु विरूढानि विरोहं गतानि मूलानि
यस्य तमेनं सुविरूढमूलमसङ्गशस्त्रेणासङ्गः पुत्रवित्तलोकैषणादिभ्यो
व्युत्थानं तेनासङ्गशस्त्रेण दृढेन परमात्माभिमुख्यनिश्चयदृढीकृतेन पुनः-
पुनर्विवेकाभ्यासाश्मनिशितेन छित्त्वा संसारवृक्षं सबीजमुद्धृत्य ॥ ३ ॥

ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं

यस्मिन्गता न निवर्तन्ति भूयः ॥

तमेव चाऽऽद्यं पुरुषं प्रपद्ये

यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ ४ ॥

तत इति-। ततः पश्चात्पदं वैष्णवं तत्परिमार्गितव्यं परिमार्गणम-
न्वेषणं ज्ञातव्यमित्यर्थः । यस्मिन्पदे गताः प्रविष्टा न निवर्तन्ति नाऽऽ-
वर्तन्ते भूयः पुनः संसाराय । कथं परिमार्गितव्यमित्याह तमेव च यः
पदशब्देनोक्त आद्यमादौ भवं पुरुषं प्रपद्ये इत्येवं परिमार्गितव्यं तच्छ-
रणतयेत्यर्थः । कोऽसौ पुरुष इत्युच्यते यतो यस्मात्पुरुषात्संसारमायावृ-
क्षप्रवृत्तिः प्रसृता निःसृतैन्द्रजालिकादिव माया पुराणी चिरंतनी ॥ ४ ॥

कथंभूतास्तत्पदं गच्छन्तीत्युच्यते—

निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा

अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ॥

द्वैविमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञै-

र्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥ ५ ॥

निर्मानमोहा मानश्च मोहश्च मानमोहौ तौ निर्गतौ येभ्यस्ते निर्मानमोहा मानमोहवर्जिता जितसङ्गदोषाः सङ्ग एव दोषः सङ्गदोषो जितः सङ्गदोषो यैस्ते जितसङ्गदोषा अध्यात्मनित्याः परमात्मस्वरूपा-लोचननित्यास्तत्परा विनिवृत्तकामा विशेषतो निर्लेपेन निवृत्ताः कामा येषां ते विनिवृत्तकामा यतयः संन्यासिनो द्वंद्वैः प्रियाप्रियादिभिर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैः परित्यक्ता गच्छन्त्यमूढा मोहवर्जिताः पदमव्ययं तद्यथोक्तम् ॥ ५ ॥

तदेव पदं पुनर्विशिष्यते—

न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ॥

यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ ६ ॥

तद्धामेति व्यवहितेन धाम्ना संबन्धः । धाम तेजोरूपं पदं न भासयते सूर्य आदित्यः सर्वावभासनशक्तिमत्त्वेऽपि सति । तथा न शशाङ्कश्चन्द्रो न पावको नाग्निरपि । यद्धाम वैष्णवं पदं गत्वा प्राप्य न निवर्तन्ते यच्च सूर्यादिर्न भासयते तद्धाम पदं परमं मम विष्णोः ॥ ६ ॥

यद्गत्वा न निवर्तन्त इत्युक्तम् । ननु सर्वा हि गतिरागत्यन्ता संयोगा विप्रयोगान्ता इति हि प्रसिद्धं कथमुच्यते तद्धामगतानां नास्ति निवृत्तिरिति, शृणु तत्र कारणम्—

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ॥

मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ ७ ॥

ममैव परमात्मनोऽंशो भागोऽवयव एकदेश इत्यनर्थान्तरं जीवलोके जीवानां लोके संसारे जीवभूतो भोक्ता कर्तेति प्रसिद्धः सनातनः । यथा जलसूर्यकः सूर्यांशो जलनिमित्तापाये सूर्यमेव गत्वा न निवर्तते तथाऽयमप्यंशस्तेनैवाऽऽत्मना संगच्छत्येवमेव यथा वा घटाद्युपाधिपरिच्छिन्नौ घटाद्याकाश आकाशांशः सन्घटादिनिमित्तापाय आकाशं प्राप्य न निवर्तत इत्येवमत उपपन्नमुक्तं यद्गत्वा न निवर्तन्त इति । ननु निरवयवस्य परमात्मनः कुतोऽवयव एकदेशोऽंश इति । सावयवत्वे च विनाशसङ्गोऽवयवविभागात् । नैष दोषोऽविद्याकृतोपाधिपरिच्छिन्न एकदेशोऽंश इव कल्पितो यतः । दर्शितश्चायमर्थः क्षेत्राध्याये विस्तरशः ।

स च जीवो मदंशत्वेन कल्पितः कथं संसरत्युत्कामति चेत्युच्यते मनः-
षष्ठानीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि प्रकृतिस्थानि स्वस्थावे कर्णशङ्कुल्यादौ
प्रकृतौ स्थितानि कर्षत्याकर्षति ॥ ७ ॥

कस्मिन्काले—

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्कामतीश्वरः ॥

गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाऽऽशयात् ॥ ८ ॥

यच्चापि यदा चाप्युत्कामतीश्वरो देहादिसंघातस्वामी जीवस्तदा
कर्षतीति श्लोकस्य द्वितीयपादोऽर्थवशात्प्राथम्येन संबध्यते । यदा च
पूर्वस्माच्छरीराच्छरीरान्तरमाप्नोति तदा गृहीत्वैतानि मनःषष्ठानीन्द्रि-
याणि संयाति सम्यग्याति गच्छति । किमिवेत्याह वायुः पवनो गन्धा-
निवाऽऽशयात्पुष्पादेः ॥ ८ ॥

कानि पुनस्तानीति—

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ॥

अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥ ९ ॥

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च त्वग्निन्द्रियं रसनं घ्राणमेव च मनश्च षष्ठं
प्रत्येकमिन्द्रियेण सहाधिष्ठाय देहस्थो विषयाञ्छब्दादीनुपसेवते ॥ ९ ॥

एवं देहगतं देहात्—

उत्कामन्तं स्थितं वाऽपि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् ॥

विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ १० ॥

उत्कामन्तं परित्यजन्तं देहं पूर्वोपात्तं स्थितं वा देहे तिष्ठन्तं भुञ्जानं
वा शब्दादींश्चोपलभमानं गुणान्वितं सुखदुःखमोहोत्थैर्गुणैरन्वितमनु-
गतं संयुक्तमित्यर्थः । एवंभूतमप्येनमत्यन्तदर्शनगोचरप्राप्तं विमूढा दृष्टा-
दृष्टविषयभोगबलाकृष्टचेतस्तयाऽनेकधा मूढा नानुपश्यन्त्यहो कष्टं वर्तत
इत्यनुक्रोशति च भगवान् । ये तु पुनः प्रमाणजनितज्ञानचक्षुषस्त एनं
पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषो विविक्तदृष्टय इत्यर्थः ॥ १० ॥

केचित्तु—

यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवास्थितम् ॥

यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥ ११ ॥

यतन्तः प्रयत्नं कुर्वन्तो योगिनश्च समाहितचित्ता एनं प्रकृतमात्मानं
पश्यन्त्ययमहमस्मीत्युपलभन्त आत्मनि स्वस्यां बुद्ध्यावस्थितं यत-
न्तोऽपि शास्त्रादिप्रमाणैरकृतात्मानोऽसंस्कृतात्मानस्तपसेन्द्रियजयेन च
दुश्चरितादनुपरता अशान्तदर्पात्मानः प्रयत्नं कुर्वन्तोऽपि नैनं पश्यन्त्य-
चेतसोऽविवेकिनः ॥ ११ ॥

यत्पदं सर्वस्यावभासकमप्यग्न्यादित्यादिकं ज्योतिर्नावभासयते यत्प्रा-
प्ताश्च मुमुक्षवः पुनः संसाराभिमुखा न निवर्तन्ते यस्य च पदस्यो-
पाधिभेदमनु विधीयमाना जीवा घटाकाशादय इवाऽऽकाशस्यांशा-
स्तस्य पदस्य सर्वात्मत्वं सर्वव्यवहारास्पदत्वं च विवक्षुश्चतुर्भिः श्लोकै-
र्विभूतिसंक्षेपमाह भगवान्—

यदादित्यगतं तेजो जगद्धासयतेऽखिलम् ॥

यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥ १२ ॥

यदादित्यगतमादित्याश्रयं किं तत्तेजो दीप्तिः प्रकाशो जगद्धासयते
प्रकाशयत्यखिलं समस्तं यच्चन्द्रमसि शशभृति तेजोऽवभासकं वर्तते
यच्चाग्नौ हुतवहे तत्तेजो विद्धि विजानीहि मामकं मदीयं मम विष्णो-
स्तज्ज्योतिः । अथवा यदादित्यगतं तेजश्चैतन्यात्मकं ज्योतिर्यच्चन्द्रमसि
यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकं मदीयं मम विष्णोस्तज्ज्योतिः । ननु
स्थावरेषु जङ्गमेषु च तत्समानं चैतन्यात्मकं ज्योतिस्तत्र कथमिदं विशे-
षणं यदादित्यगतमित्यादि । नैष दोषः सत्त्वाधिकादाधिक्योपपत्तेः ।
आदित्यादिषु हि सत्त्वमत्यन्तप्रकाशमत्यन्तभास्वरमतस्तत्रैवाऽऽविस्तरा
ज्योतिरिति तद्विशिष्यते, न तु तत्रैव तदधिकमिति । यथा हि लोके
तुल्येऽपि मुखसंस्थाने न काष्ठकुड्यादौ मुखमाविर्भवत्यादर्शादौ नु
स्वच्छे स्वच्छतरे च तारतम्येनाऽऽविर्भवति तद्वत् ॥ १२ ॥

किंच—

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ॥

पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥ १३ ॥

गां पृथिवीमाविश्य प्रविश्य धारयामि भूतानि जगदहमोजसा बलेन
यद्वलं कामरागविवर्जितमैश्वरं जगद्विधारणाय पृथिव्यां प्रविष्टं येन
गुर्वी पृथिवी नाधः पतति न विदीर्यते च । तथा च मन्त्रवर्णः—“येन

द्यौरुग्रा पृथिवी च दृढा” इति । “स दाधार पृथिवीम् ” इत्यादिश्च । अतो गामाविश्य च भूतानि चराचराणि धारयामीति युक्तमुक्तम् । किञ्च पृथिव्यां जाता ओषधीः सर्वा ब्रीहियवाद्याः पुष्णामि पुष्टिमती रसस्वादुमतीश्च करोमि सोमो भूत्वा रसात्मकः सोमः सर्वरसात्मको रसस्वभावः सर्वरसानामाकरः सोमः स हि सर्वा ओषधीः स्वात्मरसानुप्रवेशेन पुष्णाति ॥ १३ ॥

किञ्च—

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ॥

प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ १४ ॥

अहमेव वैश्वानर उदरस्थोऽग्निर्भूत्वा “अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते ” इत्यादिश्रुतेर्वैश्वानरः सन्प्राणिनां प्राणवतां देहमाश्रितः प्रविष्टः प्राणापानसमायुक्तः प्राणापानाभ्यां समायुक्तः संयुक्तः पचामि पक्तिं करोमि चतुर्विधं चतुष्प्रकारमन्नमशनं भोज्यं भक्ष्यं चोष्यं लेह्यं च भोक्ता वैश्वानरोऽग्निर्भोज्यमन्नं सोमस्तदेतदुभयमग्नीषोमौ सर्वमिति पश्यतोऽन्नदोषलेपो न भवति ॥ १४ ॥

किञ्च—

सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो

मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ॥

वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो

वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥ १५ ॥

सर्वस्य प्राणिजातस्याहमात्मा संहृदि बुद्धौ संनिविष्टोऽतो मत्त आत्मनः सर्वप्राणिनां स्मृतिर्ज्ञानं तदपोहनं च । येषां पुण्यकर्मिणां पुण्यकर्मानुरोधेन ज्ञानस्मृती भवतस्तथा पापकर्मिणां पापकर्मानुरूपेण स्मृतिज्ञानयोरपोहनं चापायनमपगमनं च । वेदैश्च सर्वैरहमेव परमात्मा वेद्यो वेदितव्यो वेदान्तकृद्वेदान्तार्थसंप्रदायकृदित्यर्थः । वेदविद्वेदार्थविदेव चाहम् ॥ १५ ॥

भगवत ईश्वरस्य नारायणाख्यस्य विभूतिसंक्षेप उक्तो विशिष्टोपाधिकृतो यदादित्यगतं तेज इत्यादिना, अथाधुना तस्यैव क्षराक्षरोपाधि-प्रविभक्ततया निरुपाधिकस्य केवलस्य स्वरूपनिर्दिधारयिष्योत्तरश्लोका

आरभ्यन्ते । तत्र सर्वमेवातीतानागतानन्तराध्यायार्थजातं त्रिधा राशी-
कृत्याऽऽह—

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ॥

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ १६ ॥

द्वाविमौ पृथग्राशीकृतौ पुरुषावित्युच्येते लोके संसारे । क्षरश्च क्षर-
तीति क्षरो विनाश्येको राशिरपरः पुरुषोऽक्षरस्तद्विपरीतो भगवतो
मायाशक्तिः क्षराख्यस्य पुरुषस्योत्पत्तिबीजमनेकसंसारिजन्तुकामकर्मा-
दिसंस्काराश्रयोऽक्षरः पुरुष उच्यते । कौ तौ पुरुषावित्याह स्वयमेव
भगवान्क्षरः सर्वाणि भूतानि समस्तं विकारजातमित्यर्थः । कूटस्थः
कूटो राशी राशिरिव स्थितः, अथवा कूटो माया वञ्चना जिह्मता
कुटिलतेति पर्यायाः, अनेकमायादिप्रकारेण स्थितः कूटस्थः संसारबी-
जानन्त्यान्न क्षरतीत्यक्षर उच्यते ॥ १६ ॥

आभ्यां क्षराक्षराभ्यां विलक्षणः क्षराक्षरोपाधिद्वयदोषेणास्पृष्टो नित्य-
शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः—

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ॥

यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ १७ ॥

उत्तम उत्कृष्टतमः पुरुषस्त्वन्योऽत्यन्तविलक्षण आभ्यां परमात्मेति
परमश्चासौ वेदाद्यविद्याकृतात्मभ्य आत्मा च सर्वभूतानां प्रत्यक्चेतन
इत्यतः परमात्मेत्युदाहृत उक्तो वेदान्तेषु । स एव विशेष्यते यो
लोकत्रयं भूर्भुवःस्वराख्यं स्वकीयया चैतन्यबलशक्त्याऽऽविश्य प्रविश्य
विभर्ति स्वरूपसद्भावमात्रेण विभर्ति धारयत्यव्ययो नास्य व्ययो विद्यत
इत्यव्यय ईश्वरः सर्वज्ञो नारायणाख्य ईशानशीलः ॥ १७ ॥

यथाव्याख्यातस्येश्वरस्य पुरुषोत्तम इत्येतन्नाम प्रसिद्धं तस्य नाम-
निर्वचनप्रसिद्ध्याऽर्थवत्त्वं नाम्नो दर्शयन्निरतिशयोऽहमीश्वर इत्यात्मानं
दर्शयति भगवान्—

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ॥

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ १८ ॥

यस्मात्क्षरमतीतोऽहं संसारमायावृक्षमश्वत्थाख्यमतिक्रान्तोऽहमक्षरा-
दपि संसारवृक्षबीजभूतादपि चोत्तम उत्कृष्टतम ऊर्ध्वतमो वास्तः क्षरा-

क्षराभ्यामुत्तमत्वादास्मि भवामि लोके वेदे च प्रथितः प्रख्यातः पुरुषोत्तम इत्येवं मां भक्तजना विदुः कवयः काव्यादिषु चेदं नाम निबध्नन्ति पुरुषोत्तम इत्यनेनाभिधानेनाभिगृणन्ति ॥ १८ ॥

अथेदानीं यथानिरुक्तमात्मानं यो वेद तस्येदं फलमुच्यते—

यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ॥

स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ १९ ॥

यो मामीश्वरं यथोक्तविशेषणमेवं यथोक्तेन प्रकारेणासंमूढः संमोहवर्जितः सञ्ज्ञानात्ययमहमस्मीति पुरुषोत्तमं स सर्ववित्सर्वात्मना सर्वं वेत्तीति सर्वज्ञः सर्वभूतस्थं भजति मां सर्वभावेन सर्वात्मचित्ततया हे भारत ॥ १९ ॥

अस्मिन्नध्याये भगवत्तत्त्वज्ञानं मोक्षफलमुक्त्वाऽथेदानीं तस्तीति—

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ ॥

एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥ २० ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे पुरुषोत्तमयोगे नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

इत्येतद्गुह्यतमं गोप्यतममत्यन्तरहस्यमित्येतत् । किं तच्छास्त्रम् । यद्यपि गीताख्यं समस्तं शास्त्रमुच्यते तथाऽप्ययमेवाध्याय इह शास्त्रमित्युच्यते स्तुत्यर्थं प्रकरणात् । सर्वो हि गीताशास्त्रार्थोऽस्मिन्नध्याये समासेनोक्तो न केवलं, सर्वश्च वेदार्थ इह परिसमाप्तो 'यस्तं वेद स वेदवित्' 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः' इति चोक्तम् । इदमुक्तं कथितं मया हेऽनघापाप । एतच्छास्त्रं यथादर्शितार्थं बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्याद्ब्रह्मवेन्नान्यथा कृतकृत्यश्च भारत कृतं कृत्यं कर्तव्यं येन स कृतकृत्यो विशिष्टजन्मप्रसूतेन ब्राह्मणेन यत्कर्तव्यं तत्सर्वं भगवत्तत्त्वे विदिते कृतं भवेदित्यर्थः । न चान्यथा कर्तव्यं परिसमाप्यते कस्यचिदित्यभिप्रायः ।

'सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते' इति चोक्तम् ।

"एतद्धि जन्मसामग्र्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः ।

प्राप्यैतत्कृतकृत्यो हि द्विजो भवति नान्यथा " ॥

इति च मानवं वचनम् ।

यत एतत्परमार्थतत्त्वं मत्तः श्रुतवानसि ततः कृतार्थस्त्वं भास्तेति॥२०॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजकाचार्यगोविन्दमगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छ-

करमगवतः कृतौ श्रीमगवद्गीताभाष्ये पुरुषोत्तमयोगो नाम

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अथ षोडशोऽध्यायः ।

दैव्यासुरी राक्षसी चेति प्राणिनां प्रकृतयो नवमेऽध्याये सूचिता-
स्तासां विस्तरेण प्रदर्शनायाभयं सत्त्वसंशुद्धिरित्यादिरध्याय आरभ्यते,
तत्र संसारमोक्षाय दैवी प्रकृतिर्निबन्धनायाऽऽसुरी राक्षसी चेति दैव्या
आदानाय प्रदर्शनं क्रियत इतरयोः परिवर्जनाय—

श्रीभगवानुवाच—

अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ॥

दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥ १ ॥

अभयमभीरुता सत्त्वसंशुद्धिः सत्त्वस्यान्तःकरणस्य संव्यवहारेषु
परवश्चनमायानृतादिपरिवर्जनं शुद्धभावे न व्यवहार इत्यर्थः । ज्ञानयो-
गव्यवस्थितिर्ज्ञानं शास्त्रत आचार्यतश्चाऽऽत्मादिपदार्थानामवगमोऽवग-
तानामिन्द्रियाद्युपसंहारेणैकाग्रतया स्वात्मसंवेद्यतापादनं योगस्तयोर्ज्ञान-
योगयोर्व्यवस्थितिव्यवस्थानं तन्निष्ठतैषा प्रधाना दैवी सात्त्विकी संपत् ।
यत्र च येषामधिकृतानां या प्रकृतिः संभवति सात्त्विकी सोऽव्यते । दानं
यथाशक्ति संविभागोऽन्नादीनां, दमश्च बाह्यकरणानामुपशमोऽन्तःकर-
णस्योपशमं शान्तिं वक्ष्यति, यज्ञश्च श्रौतोऽग्निहोत्रादिः, स्मार्तश्च
देवयज्ञादिः, स्वाध्याय ऋग्वेदाद्यध्ययनमदृष्टार्थं, तपो वक्ष्यमाणं शारी-
रादि, आर्जवमृजुत्वं सर्वदा ॥ १ ॥

किंच—

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ॥

दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ २ ॥

अहिंसाऽहिंसनं प्राणिनां पीडावर्जनं, सत्यमप्रियानृतवर्जितं यथाभू-
तार्थवचनम्, अक्रोधः परैराकुटस्याभिहतस्य वा प्राप्तस्य क्रोधस्योपश-

मनः, त्यागः संन्यासः पूर्वं दानस्योक्तत्वात्, शान्तिरन्तःकरणस्योपशमः, अपैशुनमपिशुनता परस्मै परस्मैप्रकटीकरणं पैशुनं तदभावोऽपैशुनं, दया कृपा भूतेषु दुःखितेषु, अलोलुप्त्वमिन्द्रियाणां विषयसंनिधावविक्रिया, मार्दवं मृदुताऽक्रौर्यं ह्रीर्लज्जा, अचापलमसति प्रयोजने वाक्पाणिपादादीनामव्यापारयितृत्वम् ॥ २ ॥

किंच—

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ॥

भवन्ति संपदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥ ३ ॥

तेजः प्रागल्भ्यं न त्वग्गता दीप्तिः, क्षमाऽऽकुष्टस्य ताडितस्य वाऽन्तर्विक्रियानुत्पत्तिरुत्पन्नायां विक्रियायां प्रशमनमक्रोध इत्यवोचाम, इत्थं क्षमाया अक्रोधस्य च विशेषः, धृतिर्देहेन्द्रियेष्ववसादं प्राप्तेषु तस्य प्रतिषेधकोऽन्तःकरणवृत्तिविशेषो येनोत्तम्भितानि करणानि देहश्च नावसीदन्ति, शौचं द्विविधं मृज्जलकृतं बाह्यमाभ्यन्तरं च मनोबुद्धयोर्नैर्मल्यं मायारागादिकालुष्यामाव एवं द्विविधं शौचम्, अद्रोहः परजिघांसाभावोऽहिंसनं, नातिमानिताऽत्यर्थं मानोऽतिमानः स यस्य विद्यते सोऽतिमानी तद्भावोऽतिमानिता तदभावो नातिमानिताऽऽत्मनः पूज्यतातिशयभावनाभाव इत्यर्थः । भवन्त्यभयादीन्येतदन्तानि संपदमभिजातस्य । किंविशिष्टां संपदं दैवीं देवानां संपदमभिलक्ष्य जातस्य दैवविभूत्यर्हस्य भाविकल्याणस्येत्यर्थो हे भारत ॥ ३ ॥

अथेदानीमासुरी संपदुच्यते—

दम्भो दर्पोऽतिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ॥

अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीम् ॥ ४ ॥

दम्भो धर्मध्वजित्वम्, दर्पो धनस्वजनादिनिमित्त उत्सेकोऽतिमानः पूर्वोक्तः क्रोधश्च, पारुष्यमेव च परुषवचनं यथा काणं चक्षुष्मान्, विरूपं रूपवान्, हीनाभिजनमुत्तमाभिजन इत्यादि । अज्ञानं चाविवेकज्ञानं मिथ्याप्रत्ययः कर्तव्याकर्तव्यादिविषयमभिजातस्य पार्थ । किमभिजातस्येत्याह—असुराणां संपदमासुरी तामभिजातस्येत्यर्थः ॥ ४ ॥

अनयोः संपदोः कार्यमुच्यते—

दैवी संपद्विमोक्षाय निबन्धायाऽऽसुरी मता ॥

मा शुचः संपदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव ॥ ५ ॥

दैवी संपद्या सा विमोक्षाय संसारबन्धनात्, निबन्धाय नियतो बन्धो निबन्धस्तदर्थमासुरी संपन्मताऽभिप्रेता तथा राक्षसी । तत्रैवमुक्तेऽर्जुनस्यान्तर्गतं भावं किमहमासुरसंपद्युक्तः किं वा दैवसंपद्युक्त इत्येवमालोचनारूपमालक्ष्याऽऽह भगवान्मा शुचः शोकं मा कार्षीः संपदं दैवीमभिजातोऽस्यभिलक्ष्य जातोऽसि भाविकल्याणस्त्वमसीत्यर्थो हे पाण्डव ॥ ५ ॥

द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च ॥

दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥ ६ ॥

द्वौ भूतेति द्वौ द्विसंख्याकौ भूतसर्गौ भूतानां मनुष्याणां सर्गौ सृष्टी भूतसर्गौ सृज्येते इति सर्गौ भूतान्येव सृज्यमानानि दैवासुरसंपद्युक्तानि द्वौ भूतसर्गावित्युच्येते “द्वया ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च” इति श्रुतेः । लोकेऽस्मिन्संसार इत्यर्थः । सर्वेषां द्वैविध्योपपत्तेः । कौ तौ भूतसर्गावित्युच्येते प्रकृतावेव दैव आसुर एव च । उक्तयोरेव पुनरनुवादे प्रयोजनमाह दैवो भूतसर्गोऽभयं सत्त्वसंशुद्धिरित्यादिना विस्तरशो विस्तरप्रकारैः प्रोक्तः कथितो न त्वासुरो विस्तरशोऽतस्तत्परिवर्जनार्थमासुरं पार्थ मे मम वचनादुच्यमानं विस्तरशः शृण्ववधारय ॥ ६ ॥

आऽध्यायपरिसमाप्तेरासुरी संपत्प्राणिविशेषणत्वेन प्रदर्श्यते प्रत्यक्षीकरणेन च शक्यतेऽस्याः परिवर्जनं कर्तुमिति—

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ॥

न शौचं नापि चाऽऽचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥ ७ ॥

प्रवृत्तिं च प्रवर्तनं यस्मिन्पुरुषार्थसाधने कर्तव्ये प्रवृत्तिस्तां निवृत्तिं च तद्विपरीतां यस्मादनर्थहेतोर्निवर्तितव्यं सा निवृत्तिस्तां च जना आसुरा न विदुर्न जानन्ति । न केवलं प्रवृत्तिनिवृत्ती एव न विदुर्न शौचं नापि चाऽऽचारो न सत्यं तेषु विद्यते । अशौचा अनाचारा मायाविनोऽनृतवादिनो ह्यासुराः ॥ ७ ॥

किंच—

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ॥

अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहेतुकम् ॥ ८ ॥

असत्यं यथा वयमनृतप्रायास्तथेदं जगत्सर्वमसत्यमप्रतिष्ठं च नास्य धर्माधर्मौ प्रतिष्ठाऽतोऽप्रतिष्ठं चेति त आसुरा जना जगदाहुरनीश्वरं न च धर्माधर्मसव्यपेक्षकोऽस्य शासितेश्वरो विद्यत इत्यतोऽनीश्वरं जगदाहुः । किं चापरस्परसंभूतं कामप्रयुक्तयोः स्त्रीपुरुषयोरन्योन्य-संयोगाज्जगत्सर्वं संभूतम् । किमन्यत्कामहेतुकं कामहेतुकमेव कामहेतुकं किमन्यज्जगतः कारणं न किंचिद्वृष्टं धर्माधर्मादि कारणान्तरं विद्यते जगतः काम एव प्राणिनां कारणमिति लोकायतिकवृष्टिरियम् ॥८॥

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ॥

प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥ ९ ॥

एतामिति । एतां दृष्टिमवष्टभ्याऽऽश्रित्य नष्टात्मानो नष्टस्वभावा विभ्रष्टपरलोकसाधना अल्पबुद्धयो विषयविषयाऽल्पैव बुद्धिर्येषां तेऽल्प-बुद्धयः प्रभवन्त्युद्भवन्त्युग्रकर्माणः क्रूरकर्माणो हिंसात्मकाः क्षयाय जगतः प्रभवन्तीति संबन्धः । जगतोऽहिताः शत्रव इत्यर्थः ॥ ९ ॥

ते च—

काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः ॥

मोहाद्गृहीत्वाऽसद्ग्राहान्प्रवर्तन्तेऽशुचिव्रताः ॥ १० ॥

काममिच्छाविशेषमाश्रित्यावष्टभ्य दुष्पूरमशक्यपूरणं दम्भमानमदान्विता दम्भश्च मानश्च मदश्च दम्भमानमदास्तैरान्विता दम्भमानमदान्विता मोहादविवेकतो गृहीत्वोपादायासद्ग्राहानशुभनिश्चयान्प्रवर्तन्ते लोकेऽशुचिव्रता अशुचीनि व्रतानि येषां तेऽशुचिव्रताः ॥ १० ॥

किंच—

चिन्तामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः ॥

कामोपभोगपरमा एतावदितिनिश्चिताः ॥ ११ ॥

चिन्तामपरिमेयां च न परिमातुं शक्यते यस्याश्चिन्ताया इयत्ता साऽपरिमेया तामपरिमेयां प्रलयान्तां मरणान्तामुपाश्रिताः सदा चिन्ता-

परा इत्यर्थः । कामोपभोगपरमाः, काम्यन्त इति कामाः शब्दादयस्तदुपभोगपरमाः, अयमेव परमः पुरुषार्थो यः कामोपभोग इत्येवंनिश्चितात्मान एतावदिति निश्चिताः ॥ ११ ॥

आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः ॥

ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् ॥ १२ ॥

आशापाशेति । आशापाशशतैराशा एव पाशास्तच्छतैराशापाशशतैर्बद्धा नियन्त्रिताः सन्तः सर्वत आकृष्यमाणाः कामक्रोधपरायणाः कामक्रोधौ परमयनं पर आश्रयो येषां ते कामक्रोधपरायणाः, ईहन्ते चेष्टन्ते कामभोगार्थं कामभोगप्रयोजनाय न धर्मार्थमन्यायेनार्थसंचयानर्थप्रचयानन्यायेन परस्वापहरणादिनेत्यर्थः ॥ १२ ॥

ईदृशश्च तेषामभिप्रायः—

इदमद्य मया लब्धमिदं प्राप्स्ये मनोरथम् ॥

इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥ १३ ॥

इदं द्रव्यमद्येदानीं मया लब्धमिदमन्यत्प्राप्स्ये मनोरथं मनस्तुष्टिकरमिदं चास्तीदमपि मे भविष्यत्यागामिनि संवत्सरे पुनर्धनं तेनाहं धनी विख्यातो भविष्यामि ॥ १३ ॥

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ॥

ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ॥ १४ ॥

असौ मयेति । असौ देवदत्तनामा मया हतो दुर्जयः शत्रुः, हनिष्ये चान्यान्वराकानपरानपि किमेते करिष्यन्ति तपस्विनः सर्वथाऽपि नास्ति मत्तुल्य ईश्वरोऽहमहं भोगी सर्वप्रकारेण च सिद्धोऽहं संपन्नः पुत्रैः पौत्रैर्नप्तृभिर्न केवलं मानुषोऽहं बलवान्सुखी चाहमेवान्ये तु भूमि-भारायावतीर्णाः ॥ १४ ॥

आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ॥

यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥ १५ ॥

आढ्य इति । आढ्यो धनेनाभिर्जनेनाभिजनवान्सप्तपुरुषं श्रोत्रियत्वादिसंपन्नस्तेनापि न मम तुल्योऽस्ति कश्चित्कोऽन्योऽस्ति सदृशस्तुल्यो

मया, किंच यक्ष्ये यागेनाप्यन्यानभिभविष्यामि दास्यामि नटादिभ्यो
मोदिष्ये हर्षं चातिशयं प्राप्स्यामीत्येवमज्ञानेन विमोहिता अज्ञानवि-
मोहिता विविधमविवेकभावमापन्नाः ॥ १५ ॥

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ॥

प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ १६ ॥

अनेकेति । अनेकचित्तविभ्रान्ता उक्तप्रकारैरनेकैश्चित्तैर्विविधं भ्रान्ता
अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृता मोहोऽविवेकोऽज्ञानं तदेव जाल-
मिवाऽऽवरणात्मकत्वात्तेन समावृताः प्रसक्ताः कामभोगेषु तत्रैव निषण्णाः
सन्तस्तेनोपचितकल्मषाः पतन्ति नरकेऽशुचौ वैतरण्यादौ ॥ १६ ॥

आत्मसंभाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ॥

यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥ १७ ॥

आत्मेति । आत्मसंभाविताः सर्वगुणविशिष्टतयाऽऽत्मनैव संभाविता
आत्मसंभाविता न साधुभिः, स्तब्धा अप्रणतात्मानो धनमानमदान्विता
धननिमित्तो मानो मदश्च ताभ्यां धनमानमदाभ्यामन्विता यजन्ते नाम-
यज्ञैर्नाममात्रैर्यज्ञैस्ते दम्भेन धर्मध्वजितयाऽविधिपूर्वकं विहिताङ्गेतिकर्त-
व्यतारहितैः ॥ १७ ॥

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः ॥

मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥ १८ ॥

अहमिति । अहंकारमहंकरणमहंकारो विद्यमानैरविद्यमानैश्च गुणैरा-
त्मन्यध्यारोषितैर्विशिष्टमात्मानमहमिति मन्यते सोऽहंकारोऽविद्याख्यः
कष्टतमः सर्वदोषाणां मूलं सर्वानर्थप्रवृत्तीनां च तथा बलं पराभिभव-
निमित्तं कामरागान्वितं दर्पं दर्पो नाम यस्योद्भवे धर्ममतिक्रामति सोऽय-
मन्तःकरणाश्रयो दोषविशेषः कामं रुयादिविषयं क्रोधमनिष्टविषयमे-
तानन्यांश्च महतो दोषान्संश्रिताः । किंच ते मामीश्वरमात्मपरदेहेषु स्वदेहे
परदेहेषु च तद्बुद्धिकर्मसाक्षिभूतं मां प्रद्विषन्तो मच्छासनासिर्वर्तित्वं
प्रद्वेषस्तं कुर्वन्तोऽभ्यसूयकाः सन्मार्गस्थानां गुणेष्वसहमानाः ॥ १८ ॥

१ ख. घ. छ. झ. 'ता स्त' । २ ख. 'षः क्षोदीयस्थिप वित्तादौ प्राप्ते ह्यधर्मो हृष्यति हृष्टो
हृष्यति हृष्टो हि धर्ममतिक्रामतीति श्रुतैः का' ।

तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् ॥

क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥ १९ ॥

तानहमिति । तानहं सर्वान्सन्मार्गप्रतिपक्षभूतान्साधुद्वेषिणो द्विषतश्च मां क्रूरान्संसारेष्वेव नरकसंस्तरणमार्गेषु नराधमानधर्मदोषवत्त्वाक्षिपामि प्रक्षिपाम्यजस्रं संततमशुभानशुभकर्मकारिण आसुरीष्वेव क्रूरकर्मप्रायासु व्याघ्रसिंहादियोनिषु क्षिपामीत्यनेन संबन्धः ॥ १९ ॥

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ॥

मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥ २० ॥

आसुरीमिति । आसुरीं योनिमापन्नाः प्रतिपन्ना मूढा जन्मनि जन्मन्यविवेकिनः प्रतिजन्म तमोबहुलास्वेव योनिषु जायमाना अधो गच्छन्तो मूढा मामीश्वरमप्राप्यानासाद्यैव हे कौन्तेय ततस्तस्मादपि यान्त्यधमां निकृष्टतमां गतिम् । मामप्राप्यैवेति न मत्प्राप्तौ काचिदप्याशङ्काऽस्त्यतो मच्छिष्टसाधुमार्गमप्राप्येत्यर्थः ॥ २० ॥

सर्वस्या आसुर्याः संपदः संक्षेपोऽयमुच्यते, यस्मिन्निविधे सर्व आसुरसंपदोऽनन्तोऽप्यन्तर्भवति, यत्परिहारेण परिहृतश्च भवति, यन्मूलं सर्वस्यानर्थस्य तदेतदुच्यते—

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ॥

कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतन्नयं त्यजेत् ॥ २१ ॥

त्रिविधं त्रिप्रकारं नरकस्य प्राप्ताविदं द्वारं नाशनमात्मनो यद्द्वारं प्रविशन्नेव नश्यत्यात्मा कस्मैचित्पुरुषार्थाय योग्यो न भवतीत्येतदत उच्यते द्वारं नाशनमात्मन इति । किं तत्कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतन्नयं त्यजेत् । यत एतद्द्वारं नाशनमात्मनस्तस्मात्कामादित्रयमेतत्त्यजेत्त्यागस्तुतिरियम् ॥ २१ ॥

एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ॥

आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥ २२ ॥

एतैरिति । एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्तमसो नरकस्य दुःखमोहात्मकस्य द्वाराणि कामादयस्तैरैस्त्रिभिर्विमुक्तो नर आचरत्यनुतिष्ठति । किमात्मनः श्रेयो यत्प्रतिबद्धः पूर्वं नाऽऽचरति तदपगमादाचरति ततस्तदाचरणाद्याति परां गतिं मोक्षमपीति ॥ २२ ॥

सर्वस्यैतस्याऽऽसुरसंपत्परिवर्जनस्य श्रेयआचरणस्य च शास्त्रं कारणं
शास्त्रप्रमाणादुभयं शक्यं कर्तुं नान्यथाऽतः—

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ॥

न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥ २३ ॥

यः शास्त्रविधिं कर्तव्याकर्तव्यज्ञानकारणं विधिप्रतिषेधाख्यमुत्सृज्य
स्यक्त्वा वर्तते कामकारतः कामप्रयुक्तः सन्न स सिद्धिं पुरुषार्थयोग्य-
तामाप्नोति । नाप्यस्मिँल्लोके सुखं नापि परां प्रकृष्टां गतिं स्वर्गं
मोक्षं वा ॥ २३ ॥

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ॥

ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥ २४ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मप-
र्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे देवासुरसंपद्विभागयोगो नाम
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

तस्मादिति । तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ज्ञानसाधनं ते तव कार्याकार्यव्य-
वस्थितौ कर्तव्याकर्तव्यव्यवस्थायामतो ज्ञात्वा बुद्ध्वा शास्त्रविधानोक्तं
विधिर्विधानं शास्त्रेण विधानं शास्त्रविधानं कुर्यान्न कुर्यादित्येवंलक्षणं
तेनोक्तं स्वकर्म यत्तत्कर्तुमिहार्हसि । इहेति कर्माधिकारभूमिप्रदर्शनार्थ-
मिति ॥ २४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमदा-
चार्यश्रीशंकरभगवतः कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये संपद्विभाग-
योगो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं त इति भगवद्वाक्याल्लब्धप्रश्नबीजः—

अर्जुन उवाच—

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः ॥

तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥ १ ॥

ये केचिद्विशेषिताः शास्त्रविधिं शास्त्रविधानं श्रुतिस्मृतिशास्त्रचो-
दनामुत्सृज्य परित्यज्य यजन्ते देवादीन्पूजयन्ति श्रद्धयाऽऽस्तिक्यबु-
द्ध्याऽन्विताः संयुक्ताः सन्तः श्रुतिलक्षणं स्मृतिलक्षणं वा कंचिच्छास्त्र-
विधिमपश्यन्तो बृद्धव्यवहारदर्शनादेव श्रद्धधानतया ये देवादीन्पूजयन्ति
त इह ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयाऽन्विता इत्येवं गृह्यन्ते । ये
पुनः कंचिच्छास्त्रविधिमुपलभमाना एव तमुत्सृज्यायथाविधि देवादी-
न्पूजयन्ति त इह 'ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते' इति न परिगृह्यन्ते ।
कस्माच्छ्रद्धयाऽन्वितत्वविशेषणात् । देवादिपूजाविधिपरं किंचिच्छास्त्रं
पश्यन्त एव तदुत्सृज्याश्रद्धधानतया तद्विहितायां देवादिपूजायां श्रद्ध-
याऽन्विताः प्रवर्तन्त इति न शक्यं कल्पयितुं यस्मात्तस्मात्पूर्वोक्ता एव
'ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः' इत्यत्र गृह्यन्ते । तेषा-
मेवंभूतानां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः किं सत्त्वं निष्ठाऽ-
वस्थानमाहोस्विद्रजोऽथ वा तमः । एतदुक्तं भवति या तेषां देवादि-
विषया पूजा सा किं सात्त्विक्याहोस्विद्राजस्युत तामसीति ॥ १ ॥

सामान्याविषयोऽयं प्रश्नो नाप्रविमज्य प्रतिवचनमर्हतीति—

श्रीभगवानुवाच—

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ॥

सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥ २ ॥

त्रिविधा त्रिप्रकारा भवति श्रद्धा । यस्यां निष्ठायां त्वं पृच्छसि
देहिनां सा स्वभावजा । जन्मान्तरकृतो धर्मादिसंस्कारो मरणकालेऽ-
भिव्यक्तः स्वभाव उच्यते ततो जाता स्वभावजा । सात्त्विकी सत्त्वनि-
र्वृत्ता देवपूजादिविषया, राजसी रजोनिर्वृत्ता यक्षरक्षःपूजादिविषया,
तामसी तमोनिर्वृत्ता प्रेतपिशाचादिपूजाविषयैवं त्रिविधा तामुच्यमानां
श्रद्धां शृणु ॥ २ ॥

सैवं त्रिविधा भवति—

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ॥

श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥ ३ ॥

सत्त्वानुरूपा विशिष्टसंस्कारोपेतान्तःकरणानुरूपा सर्वस्य प्राणिजा-
तस्य श्रद्धा भवति भारत । यद्येवं ततः किं स्यादित्युच्यते श्रद्धामयः
श्रद्धाप्रायोऽयं पुरुषः संसारी जीवः । कथं यो यच्छ्रद्धो या श्रद्धा
यस्य जीवस्य स यच्छ्रद्धः स एव तच्छ्रद्धानुरूप एव स जीवः ॥ ३ ॥

ततश्च कार्येण लिङ्गेन देवादिपूजया सत्त्वादिनिष्ठाऽनुमेयेत्याह—

यजन्ते सात्त्विका देवान्यक्षरक्षांसि राजसाः ॥

प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ ४ ॥

यजन्ते पूजयन्ति सात्त्विकाः सत्त्वनिष्ठा देवान्, यक्षरक्षांसि राजसाः,
प्रेतान्भूतगणांश्च सप्तमातृकादींश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ ४ ॥

एवं कार्यतो निर्णीताः सत्त्वादिनिष्ठाः शास्त्रविध्युत्सर्गे तत्र कश्चि-
देव सहस्रेषु देवपूजादित्परः सत्त्वनिष्ठो भवति बाहुल्येन तु रजोनिष्ठा-
स्तमोनिष्ठाश्चैव प्राणिनो भवन्ति, कथम्—

अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः ॥

दम्भाहंकारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥ ५ ॥

अशास्त्रविहितं न शास्त्रविहितमशास्त्रविहितं घोरं पीडाकरं प्राणि-
नामात्मनश्च तपस्तप्यन्ते निर्वर्तयन्ति ये तपो जनास्ते च दम्भाहंकार-
संयुक्ता दम्भश्चाहंकारश्च दम्भाहंकारौ ताभ्यां संयुक्ता दम्भाहंकारसं-
युक्ताः कामरागबलान्विताः कामश्च रागश्च कामरागौ तत्कृतं बलं
कामरागबलं तेनान्विताः कामरागबलैर्वाऽन्विताः ॥ ५ ॥

कर्शयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः ॥

मां चैवान्तःशरीरस्थं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥ ६ ॥

कर्शयन्त इति । कर्शयन्तः कृशीकुर्वन्तः शरीरस्थं भूतग्रामं करणस-
मुदायमचेतसोऽविवेकिनो मां चैव तत्कर्मबुद्धिसाक्षिभूतमन्तःशरीरस्थं
कर्शयन्तो मदनुशासनाकरणमेव मत्कर्शनं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयानासुरो
निश्चयो येषां त आसुरनिश्चयास्तान्परिहरणार्थं विद्धीत्युपदेशः ॥ ६ ॥

आहाराणां च रस्यस्निग्धादिवर्गत्रयरूपेण भिन्नानां यथाक्रमं
सात्त्विकराजसतामसपुरुषप्रियत्वदर्शनमिह क्रियते रस्यस्निग्धादिष्वा-
हारविशेषेष्व्वात्मनः प्रीत्यतिरेकेण लिङ्गेन सात्त्विकत्वं राजसत्त्वं ताम-

सत्त्वं च बुद्ध्वा रजस्तमोलिङ्गानामाहाराणां परिवर्जनार्थं सत्त्वलिङ्गानां
चोपादानार्थं तथा यज्ञादीनामपि सत्त्वादिगुणभेदेन त्रिविधत्वप्रतिपाद-
नमिह राजसतामसान्बुद्ध्वा कथं नु नाम परित्यजेत्सात्त्विकानेवानुति-
ष्ठेदित्येवमर्थम्—

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ॥

यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥ ७ ॥

आहारस्त्वपि सर्वस्य भोक्तृस्त्रिविधो भवति प्रिय इष्टस्तथा यज्ञ-
स्तथा तपस्तथा दानं तेषामाहारादीनां भेदमिमं वक्ष्यमाणं शृणु ॥ ७ ॥

आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः ॥

रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥ ८ ॥

आयुरिति । आयुश्च सत्त्वं च बलं चाऽऽरोग्यं च सुखं च प्रीतिश्च
तासां विवर्धना आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनास्ते च रस्या
रसोपेताः स्निग्धाः स्नेहवन्तः स्थिराश्चिरकालस्थायिनो देहे, हृद्या हृदय-
प्रिया आहाराः सात्त्विकप्रियाः सात्त्विकस्येष्टाः ॥ ८ ॥

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ॥

आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥ ९ ॥

कट्विति । कटुरम्लो लवणोऽत्युष्णोऽतिशब्दः कट्वादिषु सर्वत्र योज्योऽ-
तिकटुरतितीक्ष्ण इत्येवं कट्वम्ललवणात्युष्णरूक्षविदाहिन आहारा
राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदा दुःखं च शोकं चाऽऽमयं च प्रयच्छन्तीति
दुःखशोकामयप्रदाः ॥ ९ ॥

यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् ॥

उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥ १० ॥

यातयाममिति । यातयामं मन्दपक्वं निर्वीर्यस्य गतरसेनोक्तत्वाद्गुत-
रसं रसवियुक्तं पूति दुर्गन्धं पर्युषितं च पक्वं सद्रात्र्यन्तरितं च यदुच्छि-
ष्टमपि च भुक्तशिष्टमप्यमेध्यमयज्ञाहं भोजनमीदृशं तामसप्रियम् ॥ १० ॥

अथेदानीं यज्ञस्त्रिविध उच्यते—

अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ॥

यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥ ११ ॥

अफलाकाङ्क्षिभिरफलार्थिभिर्यज्ञो विधिदृष्टः शास्त्रचोदनादृष्टो यो
यज्ञ इज्यते निर्वर्त्यते यष्टव्यमेवेति यज्ञस्वरूपनिर्वर्तनमेव कार्यमिति मनः
समाधाय नानेन पुरुषार्थो मम कर्तव्य इत्येवं निश्चित्य स सात्त्विको
यज्ञ उच्यते ॥ ११ ॥

अभिसंधाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ॥

इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥ १२ ॥

अभिसंधायेति । अभिसंधायोद्दिश्य फलं दम्भार्थमपि चैव यदिज्यते
भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥ १२ ॥

विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ॥

श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ १३ ॥

विधिहीनमिति । विधिहीनं यथाचोदितविपरीतम्, असृष्टान्नं ब्राह्म-
णेभ्यो न सृष्टं न दत्तमन्नं यस्मिन्यज्ञे सोऽसृष्टान्नस्तमसृष्टान्नम्, मन्त्रहीनं
मन्त्रतः स्वरतो वर्णतश्च वियुक्तं मन्त्रहीनम्, अदक्षिणमुक्तदक्षिणारहितं
श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते तमोनिर्वृत्तं कथयन्ति ॥ १३ ॥

अथेदानीं तपस्त्रिविधमुच्यते—

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ॥

ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥ १४ ॥

देवाश्च द्विजाश्च गुरवश्च प्राज्ञाश्च देवद्विजगुरुप्राज्ञास्तेषां पूजनं देव-
द्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवसृजुत्वं ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीरनिर्वर्त्य
शारीरं शरीरप्रधानैः सर्वैरेव कार्यकरणैः कर्त्रादिभिः साध्यं शारीरं तप
उच्यते । पञ्चैते तस्य हेतव इति हि ब्रूयति ॥ १४ ॥

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ॥

स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ १५ ॥

अनुद्वेगेति । अनुद्वेगकरं प्राणिनामदुःखकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं
च यत्प्रियहिते दृष्टावृष्टार्थे । अनुद्वेगकरत्वादिभिर्धर्मैर्वाक्यं विशेष्यते ।
विशेषणधर्मसमुच्चयार्थश्चशब्दः । परप्रत्यायनार्थं प्रयुक्तस्य वाक्यस्य सत्य-
प्रियहितानुद्वेगकरत्वानामन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा हीनता स्याद्यदि न
तद्वाङ्मयं तपः । तथा सत्त्ववाक्यस्येतेषामन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा

हीनतायां न वाङ्मयतपस्त्वम् । तथा प्रियवाक्यस्यापीतरेषामन्य-
तमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा हीनस्य न वाङ्मयतपस्त्वम् । तथा हितवाक्य-
स्यापीतरेषामन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा वियुक्तस्य न वाङ्मयतप-
स्त्वम् । किं पुनस्तत्तपो यत्सत्यं वाक्यमनुद्वेगकरं प्रियहितं च यत्तत्प-
रमं तपो वाङ्मयम् । यथा शान्तो भव वत्स स्वाध्यायं योगं चानु-
तिष्ठ तथा ते श्रेयो भविष्यति । स्वाध्यायाभ्यसनं चैव यथाविधि
वाङ्मयं तप उच्यते ॥ १५ ॥

मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ॥

भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ १६ ॥

मन इति । मनःप्रसादो मनसः प्रशान्तिः स्वच्छतापादनं मनसः
प्रसादः । सौम्यत्वं यत्सौमनस्यमाहुर्मुखादिप्रसादकार्याऽन्तःकरणस्य
वृत्तिः, मौनं वाक्संयमोऽपि मनःसंयमपूर्वको भवतीति कार्येण कारण-
मुच्यते मनःसंयमो मौनमिति । आत्मविनिग्रहो मनोनिरोधः सर्वतः
सामान्यरूप आत्मविनिग्रहो वाग्विषयस्यैव मनसः संयमो मौनमिति
विशेषः । भावसंशुद्धिः परैर्व्यवहारकालेऽमायावित्तं भावसंशुद्धिरित्येत-
त्तपो मानसमुच्यते ॥ १६ ॥

यथोक्तं कायिकं वाचिकं मानसं च तपस्तप्तं नरैः सत्त्वादिभेदेन
कथं त्रिविधं भवतीत्युच्यते—

श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्रिविधं नरैः ॥

अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥ १७ ॥

श्रद्धयाऽऽस्तिक्यबुद्ध्या परया प्रकृष्टया तप्तमनुष्ठितं तपस्तत्प्रकृतं
त्रिविधं त्रिप्रकारमाधिष्ठानं नरैरनुष्ठातृभिरफलाकाङ्क्षिभिः फलाकाङ्-
क्षारहितैर्युक्तैः समाहितैर्यदीदृशं तपस्वत्सात्त्विकं सत्त्वनिर्वृत्तं परिचक्षते
कथयन्ति शिष्टाः ॥ १७ ॥

सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ॥

क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥ १८ ॥

सत्कारेति । सत्कारमानपूजार्थं सत्कारः साधुकारः साधुरयं तपस्वी
ब्राह्मण इत्येवमर्थं मानो माननं प्रत्युत्थानाभिवादानादिस्तदर्थं पूजा

पादप्रक्षालनार्चनाशयितृत्वादिस्तदर्थं च तपः सत्कारमानपूजार्थं दम्भेन
चैव यत्क्रियते तपस्तदिह प्रोक्तं कथितं राजसं चलं कादाचित्कफल-
त्वेनाध्रुवम् ॥ १८ ॥

मूढग्राहेणाऽऽत्मनो यत्पीडया क्रियते तपः ॥

परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥ १९ ॥

मूढेति । मूढग्राहेणाविवेकनिश्चयेनाऽऽत्मनः पीडया क्रियते यत्तपः
परस्योत्सादनार्थं विनाशार्थं वा तत्तामसं तप उदाहृतम् ॥ १९ ॥

इदानीं दानभेद उच्यते—

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ॥

देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २० ॥

दातव्यमित्येवं मनः कृत्वा यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे प्रत्युपकारास-
मर्थाय समर्थायापि निरपेक्षं दीयते देशे पुण्ये कुरुक्षेत्रादौ काले संक्रा-
न्त्यादौ पात्रे च षडङ्गविद्वेदपारग इत्यादौ तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २० ॥

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ॥

दीयते च परिक्रिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥ २१ ॥

यत्त्विति । यत्तु दानं प्रत्युपकारार्थं काले त्वयं मां प्रत्युपकरिष्यती-
त्येवमर्थं फलं वाऽस्य दानस्य मे भविष्यत्यवष्टमिति तदुद्दिश्य पुनर्दी-
यते च परिक्रिष्टं खेदसंयुक्तं तद्राजसं स्मृतम् ॥ २१ ॥

अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ॥

असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

अदेशेति । अदेशकालेऽपुण्ये देशे म्लेच्छाशुच्यादिसंकीर्णेऽकाले पुण्य-
हेतुत्वेनाप्रख्याते संक्रान्त्यादिविशेषरहितेऽपात्रेभ्यश्च मूर्खतस्करादिभ्यो
देशादिसंपत्तौ चासत्कृतं प्रियवचनपादप्रक्षालनपूजादिरहितमवज्ञातं पात्र-
परिमवयुक्तं यद्दानं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

यज्ञदानतपःप्रभृतीनां साद्वृण्यकरणायायमुपदेश उच्यते—

ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ॥

ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥ २३ ॥

ओं तत्सदित्येष निर्देशो निर्दिश्यतेऽनेनेति निर्देशस्त्रिविधो नाम-
निर्देशो ब्रह्मणः स्मृतश्चिन्तितो वेदान्तेषु ब्रह्मविद्भिः । ब्राह्मणास्तेन
निर्देशेन त्रिविधेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिता निर्मिताः पुरा पूर्वमिति
निर्देशस्तुत्यर्थमुच्यते ॥ २३ ॥

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ॥

प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥ २४ ॥

तस्मादोमित्युदाहृत्योच्चार्य यज्ञदानतपःक्रिया यज्ञादिस्वरूपाः क्रियाः
प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः शास्त्रचोदिताः सततं सर्वदा ब्रह्मवादिनां ब्रह्मव-
दनशीलानाम् ॥ २४ ॥

तदित्यनभिसंधाय फलं यज्ञतपःक्रियाः ॥

दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥ २५ ॥

तदिति । तदित्यनभिसंधाय तदिति ब्रह्माभिधानमुच्चार्यानभिसंधाय
च कर्मणः फलं यज्ञतपःक्रिया यज्ञक्रियाश्च तपःक्रियाश्च यज्ञतपःक्रिया
दानक्रियाश्च विविधाः क्षेत्रहिरण्यप्रदानादिलक्षणाः क्रियन्ते निर्वर्त्यन्ते
मोक्षकाङ्क्षिभिर्मोक्षार्थिभिर्मुमुक्षुभिः ॥ २५ ॥

ओंतच्छब्दयोर्विनियोग उक्तोऽथेदानीं सच्छब्दस्य विनियोगः
कथ्यते—

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते ॥

प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ॥ २६ ॥

सद्भावेऽसतः सद्भावे तथाऽविद्यमानस्य पुत्रस्य जन्मनि तथा साधु-
भावेऽसद्वृत्तस्यासाधोः सद्वृत्तता साधुभावस्तस्मिन्साधुभावे च सदित्ये-
तदभिधानं ब्रह्मणः प्रयुज्यते तत्रोच्यतेऽभिधीयते प्रशस्ते कर्मणि विवा-
हादौ च तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते प्रयुज्यत इत्येतत् ॥ २६ ॥

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ॥

कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥ २७ ॥

यज्ञे यज्ञकर्मणि या स्थितिस्तपसि च या स्थितिर्दाने च या स्थितिः
सा च सदित्युच्यते विद्वद्भिः, कर्म चैव तदर्थीयमथ वा यस्याभिधान-
त्रयं प्रकृतं तदर्थीयं यज्ञदानतपःकर्मैर्धीयमीश्वरार्थीयमित्येतत् । सदित्येवा-

मिधीयते । तदेतद्यज्ञतपआदिकर्मासात्त्विकं विगुणमपि श्रद्धापूर्वकं ब्रह्मणोऽभिधानत्रयप्रयोगेण सगुणं सात्त्विकं संपादितं भवति ॥ २७ ॥

तत्र च सर्वत्र श्रद्धाप्रधानतया सर्वं संपाद्यते यस्मात्तस्मात्—

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ॥

असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥ २८ ॥

इति श्रीमहामारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मप-

र्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रद्धात्रयविभागयोगो नाम

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अश्रद्धया हुतं हवनं कृतं दत्तं च ब्राह्मणेभ्योऽश्रद्धया, तपस्तप्तम-
नुष्ठितमश्रद्धया, तथाऽश्रद्धयैव कृतं यत्स्तुतिनमस्कारादि तत्सर्वमसदि-
त्युच्यते मत्प्राप्तिसाधनमार्गबाह्यत्वात्पार्थ । न च तद्ब्रह्मायासमपि प्रेत्य
फलाय नो अपीहार्थं साधुभिर्निन्दितत्वादिति ॥ २८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभग-

वतः कृतौ श्रीमगवद्गीताभाष्ये श्रद्धात्रयविभागयोगो नाम

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अथाष्टादशोऽध्यायः ।

सर्वस्यैव गीताशास्त्रस्यार्थोऽस्मिन्नध्याय उपसंहृत्य सर्वश्च वेदार्थो
वक्तव्य इत्येवमर्थोऽयमध्याय आरभ्यते । सर्वेषु ह्यतीतेष्वध्यायेषूक्तोऽ-
र्थोऽस्मिन्नध्यायेऽवगम्यते । अर्जुनस्तु संन्यासत्यागशब्दार्थयोरेव विशेषं
बुभुक्षुरुवाच—

अर्जुन उवाच—

संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ॥

त्यागस्य च हृषीकेश पृथक्केशिनिषूदन ॥ १ ॥

संन्यासस्य संन्यासशब्दार्थस्येत्येतद्धे महाबाहो तत्त्वं तस्य भाव-
स्तत्त्वं याथात्म्यमित्येतद्विच्छामि वेदितुं ज्ञातुं त्यागस्य च त्यागशब्दा-
र्थस्येत्येतद्धृषीकेश पृथगितरेवरविभाषतः । केशिनिषूदन केशिनामा

हयच्छद्वाऽसुरस्तं निषूदितवान्मगवान्वासुदेवस्तेन तन्नाम्ना संबोध्य-
तेऽर्जुनेन ॥ १ ॥

तत्र तत्र निर्दिष्टौ संन्यासत्यागशब्दौ न निर्लुण्ठितार्थौ पूर्वेष्वध्याये-
ष्वतोऽर्जुनाय पृष्ठवते तन्निर्णयाय—

श्रीभगवानुवाच—

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः ॥

सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥ २ ॥

काम्यानामश्वमेधादीनां कर्मणां न्यासं परित्यागं संन्यासं संन्यासश-
ब्दार्थमनुष्ठेयत्वेन प्राप्तस्याननुष्ठानं कवयः पण्डिताः केचिद्विदुर्विज्ञा-
नन्ति । नित्यनैमित्तिकानामनुष्ठीयमानानां सर्वकर्मणामात्मसंबन्धितया
प्राप्तस्य फलस्य परित्यागः सर्वकर्मफलत्यागस्तं प्राहुः कथयन्ति त्यागं
त्यागशब्दार्थं विचक्षणाः पण्डिताः । यदि काम्यकर्मपरित्यागः फलप-
रित्यागो वाऽर्थो वक्तव्यः सर्वथाऽपि त्यागमात्रं संन्यासत्यागशब्दयो-
रेकोऽर्थो न घटपटशब्दाविव जात्यन्तरभूतार्थौ । ननु नित्यनैमित्ति-
कानां कर्मणां फलमेव नास्तीत्याहुः कथमुच्यते तेषां फलत्याग इति ।
यथा बन्ध्यायाः पुत्रत्यागः । नैष दोषः, नित्यानामपि कर्मणां भगवता
फलवत्त्वस्येष्टत्वात् । वक्ष्यति हि भगवाननिष्टमिष्टमिति न तु संन्या-
सिनामिति च । संन्यासिनामेव हि केवलं कर्मफलासंबन्धं दर्शयन्नसंन्या-
सिनां नित्यकर्मफलप्राप्तिं 'भवत्यत्यागिनां प्रेत्य' इति दर्शयति ॥ २ ॥

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः ॥

यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥ ३ ॥

त्याज्यं दोषेति । त्याज्यं त्यक्तव्यं दोषवद्दोषोऽस्यास्तीति दोषवत् ।
किं तत्कर्म बन्धहेतुत्वात्सर्वमेव । अथवा दोषो यथा रागादिस्त्यज्यते
तथा त्याज्यमित्येके प्राहुर्मनीषिणः पण्डिताः सांख्यादिदृष्टिमाश्रिता
अधिकृतानां कर्मिणामपीति । तत्रैव यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यमिति
चापरे । कर्मिण एवाधिकृतानपेक्ष्यते विकल्पा न तु ज्ञाननिष्ठान्व्युत्था-
यिनः संन्यासिनोऽपेक्ष्य । ज्ञानयोगेन सांख्यानां निष्ठा मया पुरा
प्रोक्तेति कर्माधिकारादपोद्धृता ये न तान्प्रति चिन्ता । ननु कर्मयोगेन(ण)
योगिनामित्यधिकृताः पूर्वं विभक्तनिष्ठा अपीह सर्वशास्त्रोपसंहार-
प्रकरणे तथा विचार्यन्ते तथा सांख्या अपि ज्ञाननिष्ठा विचार्यन्ता-

मिति । न, तेषां मोहदुःखनिमित्तत्यागानुपपत्तेः । न कायक्लेशनिमित्तानि दुःखानि सांख्या आत्मानि पश्यन्तांच्छादीनां क्षेत्रधर्मत्वेनैव दर्शितत्वात् । अतस्ते न कायक्लेशदुःखभयात्कर्म परित्यजन्ति । नापि ते कर्माण्यात्मानि पश्यन्ति । येन नियतं कर्म मोहात्परित्यजेयुः । गुणानां कर्म नैव किञ्चित्करोमीति हि ते संन्यस्यन्ति । सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्येत्यादिभिर्हि तत्त्वविदः संन्यासप्रकार उक्तः ।

तस्माद्येऽन्येऽधिकृताः कर्मण्यनात्मविदो येषां च मोहात्त्यागः संभवति कायक्लेशभयाच्च त एव तामसास्त्यागिनो राजसाश्चेति निन्द्यन्ते कर्मिणाममात्मज्ञानां कर्मफलत्यागस्तुत्यर्थम् । सर्वारम्भपरित्यागी मौनी संतुष्टो येन केनचिदनिकेतः स्थिरमतिरिति गुणातीतलक्षणे च परमार्थसंन्यासिनो विशेषितत्वात् । वक्ष्यति च ज्ञानस्य या परां निष्ठेति । तस्माज्ज्ञाननिष्ठाः संन्यासिनो नेह विवक्षिताः । कर्मफलत्याग एव सात्त्विकत्वेन गुणन ताप्रसत्त्वाद्यपेक्षया संन्यास उच्यते न मुख्यः सर्वकर्मसंन्यासः । सर्वकर्मसंन्यासासंभवे च नहि देहभृतेति हेतुवचनान्मुख्य एवेति चेत् । न, हेतुवचनस्य स्तुत्यर्थत्वात् । यथा त्यागाच्छान्तिरनन्तरमिति कर्मफलत्यागस्तुतिरेव यथोक्तानेकपक्षानुष्ठानाशक्तिमन्तमर्जुनमज्ञं प्रति विधानात्तथेदमपि न हि देहभृता शक्यमिति कर्मफलत्यागस्तुत्यर्थं वचनम् । न सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य नैव कुर्वन्न कारयन्नास्ति इत्यस्य पक्षस्यापवादः केनचिद्दर्शयितुं शक्यः । तस्मात्कर्मण्यधिकृतान्प्रत्येवैष संन्यासत्यागाविकल्पः । ये तु परमार्थदर्शिनः सांख्यास्तेषां ज्ञाननिष्ठायामेव सर्वकर्मसंन्यासलक्षणायामधिकारो नान्यत्रेति न ते विकल्पाहार्हाः । तथोपपादितमस्माभिर्वेदाविनाशिनमित्यास्मिन्प्रदेशे तृतीयादौ च ॥ ३ ॥

तत्रैतेषु विकल्पभेदेषु—

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ॥

त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥ ४ ॥

निश्चयं शृण्ववधारय मे मम वचनात्तत्र त्यागे त्यागसंन्यासविकल्पे यथादर्शिते भरतसत्तम भरतानां साधुतम । त्यागो हि त्यागसंन्यासशब्दवाच्यो हि योऽर्थः स एक एवेत्यभिप्रेत्याऽऽह, त्यागो

हीति । पुरुषव्याघ्र त्रिविधस्त्रिप्रकारस्तामसादिप्रकारैः संप्रकीर्तितः शास्त्रेषु सम्यक्कथितः । यस्मात्तामसादिभेदेन त्यागसंन्यासशब्दवाच्योऽर्थोऽधिकृतस्य कर्मिणोऽनात्मज्ञस्य त्रिविधः संभवति न परमार्थदर्शिन इत्ययमर्थो दुर्ज्ञानस्तस्मादत्र तत्त्वं नान्यो वक्तुं समर्थः । तस्मान्निश्चयं परमार्थशास्त्रार्थविषयमध्यवसायमैश्वरं शृणु ॥ ४ ॥

कः पुनरसौ निश्चय इत्यत आह—

यज्ञो दानं तपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ॥

यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ ५ ॥

यज्ञो दानं तप इत्येतन्निविधं कर्म न त्याज्यं न त्यक्तव्यं कार्यं करणीयमेव तत् । कस्माद्यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि विशुद्धिकारणानि मनीषिणां फलानभिसंधीनामित्येतत् ॥ ५ ॥

एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ॥

कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ६ ॥

एतान्यपीति । एतान्यपि तु कर्माणि यज्ञदानतपांसि पावनान्युक्तानि सङ्गमासक्तिं तेषु त्यक्त्वा, फलानि च तेषां त्यक्त्वा परित्यज्य कर्तव्यानीत्यनुष्ठेयानीति मे मम निश्चितं मतमुत्तमम् । निश्चयं शृणु मे तत्रेति प्रतिज्ञाय पावनत्वं च हेतुमुक्त्यैतान्यपि कर्माणि कर्तव्यानीत्येतन्निश्चितं मतमुत्तममिति प्रतिज्ञातार्थोपसंहार एव नापूर्वार्थं वचनमेतान्यपीति प्रकृतसंनिकृष्टार्थतोपपत्तेः । सासङ्गस्य फलार्थिनो बन्धहेतव एतान्यपि कर्माणि मुमुक्षोः कर्तव्यानीत्यपिशब्दस्यार्थो न त्वन्यानि कर्माण्यपेक्ष्यैतान्यपीत्युच्यते । अन्ये वर्णयन्ति नित्यानां कर्मणां फलाभावात्सङ्गं त्यक्त्वा फलानि चेति नोपपद्यते । एतान्यपीति यानि काम्यानि कर्माणि नित्येभ्योऽन्यान्येतान्यपि कर्तव्यानि किमुत यज्ञदानतपांसि नित्यानीति । तदसत्, नित्यानामपि कर्मणां फलवत्त्वस्योपपादितत्वात् । यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानीत्यादिवचनेन नित्यान्यपि कर्माणि बन्धहेतुत्वाशङ्कया जिहासोर्मुमुक्षोः कुतः काम्येषु प्रसङ्गः 'दूरेण ह्यवरं कर्म' इति च निन्दितत्वात् 'यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र, इति च काम्यकर्मणां बन्धहेतुत्वस्य निश्चितत्वात् । 'त्रैगुण्यविषया वेदाः' 'त्रैविद्या मां सोमपाः' 'क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति' इति च दूरव्यवहितत्वाच्च न काम्येष्वेतान्यपीति व्यपदेशः ॥ ६ ॥

तस्मादज्ञस्याधिकृतस्य मुमुक्षोः—

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ॥

मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥ ७ ॥

नियतस्य तु नित्यस्य संन्यासः परित्यागः कर्मणो नोपपद्यतेऽज्ञस्यै
पावनत्वस्येष्टत्वात् । मोहादज्ञानात्तस्य नियतस्य परित्यागः । नियतं
चावश्यं कर्तव्यं त्यज्यते चेति विप्रतिषिद्धमतो मोहनिमित्तः परित्याग-
स्तामसः परिकीर्तितो मोहश्च तम इति ॥ ७ ॥

किंच—

दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् ॥

स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥ ८ ॥

दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयाच्छरीरदुःखमयात्त्यजेत्परित्यजेत्स
कृत्वा राजसं रजोनिर्वृत्तं त्यागं नैव त्यागफलं ज्ञानपूर्वकस्य सर्वकर्मत्या-
गस्य फलं मोक्षाख्यं न लभेन्नैव लभते ॥ ८ ॥

कः पुनः सात्त्विकस्त्यागः—

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ॥

सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥ ९ ॥

कार्यं कर्तव्यमित्येव यत्कर्म नियतं नित्यं क्रियते निर्वर्त्यते हेऽर्जुन
सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव । नित्यानां कर्मणां फलवत्त्वे भगवद्वचनं प्रमा-
णमवोचाम । अथवा यद्यपि फलं न श्रूयते नित्यस्य कर्मणस्तथाऽपि
नित्यं कर्म कृतमात्मसंस्कारं प्रत्यवायपरिहारं वा फलं करोत्यात्मन इति
कल्पयत्येवाज्ञस्तत्र तामपि कल्पनां निवारयति फलं त्यक्त्वेत्यनेनातः
साधूक्तं सङ्गं त्यक्त्वा फलं चेति । स त्यागो नित्यकर्मसु सङ्गफलपरि-
त्यागः सात्त्विकः सत्त्वनिर्वृत्तो मतोऽभिमतः । ननु कर्मपरित्यागस्त्रि-
विधः संन्यास इति च प्रकृतस्तत्र तामसो राजसश्चोक्तस्त्यागः कथमिह
सङ्गफलत्यागस्तृतीयत्वेनोच्यते यथा त्रयो ब्राह्मणा आगतास्तत्र षडङ्ग-
विदो द्वौ क्षत्रियस्तृतीय इति तद्वत् । नैष दोषस्त्यागसामान्येन स्तुत्य-
र्थत्वात् । अस्ति हि कर्मसंन्यासस्य फलाभिसंधित्यागस्य च त्यागत्व-
सामान्यं तत्र राजसतामसत्वेन कर्मत्यागनिन्दया कर्मफलाभिसंधित्यागः
सात्त्विकत्वेन स्तूयते 'स त्यागः सात्त्विको मतः' इति ॥ ९ ॥

यस्त्वधिकृतः सङ्गं त्यक्त्वा फलाभिसंधिं च नित्यं कर्म करोति तस्य फलरागादिनाऽकलुषीक्रियमाणमन्तःकरणं नित्यैश्च कर्मभिः संस्क्रिय-
यमाणं विशुध्यति । विशुद्धं प्रसन्नमात्मालोचनक्षमं भवति । तस्यैव
नित्यकर्मानुष्ठानेन विशुद्धान्तःकरणस्याऽऽत्मज्ञानाभिमुखस्य क्रमेण यथा
तन्निष्ठा स्यात्तद्वक्तव्यमित्याह—

न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते ॥

त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥ १० ॥

न द्वेष्ट्यकुशलमशोभनं काम्यं कर्म शरीरारम्भद्वारेण संसारकारणं
किमनेनेत्येवं कुशले शोभने नित्ये कर्मणि सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तितन्नि-
ष्ठाहेतुत्वेन मोक्षकारणमिदमित्येवं नानुषज्जते तत्रापि प्रयोजनमपश्यन्न-
नुषङ्गं प्रीतिं न करोतीत्येतत् । कः पुनरसौ त्यागी पूर्वोक्तेन सङ्गफल-
परित्यागेन तद्वांस्त्यागी यः कर्मणि सङ्गं त्यक्त्वा तत्फलं च नित्यक-
र्मानुष्ठापी स त्यागी । कदा पुनरसौ कुशलं कर्म न द्वेष्टि कुशले च नानु-
षज्जत इत्युच्यते सत्त्वसमाविष्टो यदा सत्त्वेनाऽऽत्मानात्मविवेकविज्ञान-
हेतुना समाविष्टः संव्याप्तः संयुक्त इत्येतत् । अत एव च मेधावी मेध-
याऽऽत्मज्ञानलक्षणया प्रज्ञया संयुक्तस्तद्वान्मेधावी मेधावित्वादेव छिन्न-
संशयश्छिन्नोऽविद्याकृतः संशयो यस्याऽऽत्मस्वरूपावस्थानमेव परं
निःश्रेयससाधनं नान्यत्किंचिदित्येवं निश्चयेन छिन्नसंशयो योऽधि-
कृतः पुरुषः पूर्वोक्तेन प्रकारेण कर्मयोगानुष्ठानेन क्रमेण संस्कृतात्मा
सञ्जन्मादिविक्रियारहितत्वेन निष्क्रियमात्मानमात्मत्वेन संबुद्धः स सर्व-
कर्माणि मनसा संन्यस्य नैव कुर्वन्न कारयन्नासीनो नैष्कर्म्यलक्षणां
ज्ञाननिष्ठामश्नुत इत्येतत्पूर्वोक्तस्य कर्मयोगस्य प्रयोजनमनेन श्लोके-
नोक्तम् ॥ १० ॥

यः पुनरधिकृतः सन्देहात्माभिमानित्वेन देहभृदज्ञोऽबाधितात्मक-
तृत्वविज्ञानतयाऽहं कर्तेति निश्चितबुद्धिस्तस्याशेषकर्मपरित्यागस्याश-
क्यत्वात्कर्मफलत्यागेन चोदितकर्मानुष्ठान एवाधिकारो न तस्याग
इत्येतमर्थं दर्शयितुमाह—

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ॥

यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥ ११ ॥

न हि यस्माद्देहभृता देहं विभर्तीति देहभृद्देहात्माभिमानवान्देहभृदुच्यते न हि विवेकी स हि वेदाविनाशिनमित्यादिना कर्तृत्वाधिकारा-
न्निर्वर्तितोऽतस्तेन देहभृताऽज्ञेन न शक्यं त्यक्तुं संन्यासितुं कर्माण्यशेषतो
निःशेषेण । तस्माद्यस्त्वज्ञोऽधिकृतो नित्यानि कर्माणि कुर्वन्कर्मफल-
त्यागी कर्मफलाभिसंधिमात्रसंन्यासी स त्यागीत्यभिधीयते कर्म्यपि
सन्निति स्तुत्यभिप्रायेण । तस्मात्परमार्थदर्शिनैवादेहभृता देहात्मभाव-
हितेनाशेषकर्मसंन्यासः शक्यते कर्तुम् ॥ ११ ॥

किं पुनस्तत्प्रयोजनं यत्सर्वकर्मपरित्यागात्स्यादित्युच्यते—

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ॥

भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् ॥ १२ ॥

अनिष्टं नरकतिर्यगादिलक्षणमिष्टं देवादिलक्षणं मिश्रमिष्टानिष्टसंयुक्तं
मनुष्यलक्षणं चैवं त्रिविधं त्रिप्रकारं कर्मणो धर्माधर्मलक्षणस्य फलं
बाह्यानेककारकव्यापारनिष्पन्नं सद्विद्याकृतमिन्द्रजालमायोपमं महामो-
हकरं प्रत्यगात्मोपसर्पीव फल्गुतया लयमदर्शनं गच्छतीति फलमिति
फलनिर्वचनं तदेतदेवलक्षणं फलं भवत्यत्यागिनामज्ञानां कर्मिणामपर-
मार्थसंन्यासिनां प्रेत्य शरीरपातादूर्ध्वम् । न तु परमार्थसंन्यासिनां पर-
महंसपरिव्राजकानां केवलज्ञाननिष्ठानां क्वचित् । न हि केवलसम्यग्दर्-
शननिष्ठा अविद्यादिसंसारबीजं नोन्मूलयन्ति कदाचिदित्यर्थः ॥ १२ ॥

अतः परमार्थदर्शिन एवाशेषकर्मसंन्यासित्वं संभवत्यविद्याधारोपि-
तत्वादात्मनि क्रियाकारकफलानां न त्वज्ञस्याधिष्ठानादीनि क्रियाक-
र्तृणि कारकाण्यात्मत्वेन पश्यतोऽशेषकर्मसंन्यासः संभवति । तदेतदु-
त्तरैः श्लोकैर्दर्शयति—

पञ्चेमानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ॥

सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥ १३ ॥

पञ्चेमानि वक्ष्यमाणानि हे महाबाहो कारणानि निर्वर्तकानि निबोध
मे ममेति, उत्तरत्र चेतःसमाधानार्थं वस्तुवैषम्यप्रदर्शनार्थं च तानि
कारणानि ज्ञातव्यतया स्तौति । सांख्ये ज्ञातव्याः पदार्थाः संख्यायन्ते
यस्मिञ्छास्त्रे तत्सांख्यं वेदान्तः । कृतान्त इति तस्यैव विशेषणं कृत-

मिति कर्मोच्यते तस्यान्तः कृतस्य परिसमाप्तिर्यत्र स कृतान्तः कर्मान्त इत्येतत् । 'यावानर्थ उदपाने' 'सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते' इत्यात्मज्ञाने संजाते सर्वकर्मणां निवृत्तिं दर्शयति । अतस्तस्मिन्नात्मज्ञानार्थं सांख्ये कृतान्ते वेदान्ते प्रोक्तानि कथितानि सिद्धये निष्पत्त्यर्थं सर्वकर्मणाम् ॥ १३ ॥

कानि तानीत्युच्यन्ते—

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ॥

विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ॥ १४ ॥

अधिष्ठानमिच्छाद्वेषमुखदुःखज्ञानादीनामभिव्यक्तेराश्रयोऽधिष्ठानं शरीरं तथा कर्तोपाधिलक्षणो भोक्ता करणं च श्रोत्रादिकं शब्दाद्युपलब्धये पृथग्विधं नानाप्रकारं द्वादशसंख्यं विविधाश्च पृथक्चेष्टा वायवीयाः प्राणापानाद्या दैवं चैव दैवमेव चात्रैतेषु चतुर्षु पञ्चमं पञ्चानां पूरणमादित्यादि चक्षुराद्यनुग्राहकम् ॥ १४ ॥

शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः ॥

न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥ १५ ॥

शरीरेति । शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म त्रिभिरेतैः प्रारभते निर्वर्तयति नरो न्याय्यं वा धर्म्यं शास्त्रीयं, विपरीतं वाऽशास्त्रीयमधर्म्यम् । यच्चापि निमित्तित्वेष्टादि जीवनहेतुस्तदपि पूर्वकृतधर्माधर्मयोरेव कार्यमिति न्याय्यविपरीतयोरेव ग्रहणेन गृहीतम् । पञ्चैते यथोक्तास्तस्य सर्वस्यैव कर्मणो हेतवः कारणानि । नन्वाधिष्ठानादीनि सर्वकर्मणां कारणानि, कथमुच्यते शरीरवाङ्मनोभिः कर्म प्रारभत इति । नैष दोषः, विधिप्रतिषेधलक्षणं सर्वं कर्म शरीरादित्रयप्रधानं तदङ्गतया दर्शनश्रवणादि च जीवनलक्षणं त्रिधैव राशीकृतमुच्यते शरीरादिभिरारभत इति फलकालेऽपि तत्प्रधानैर्भुज्यत इति पञ्चानामेव हेतुत्वं न विरुध्यते ॥ १५ ॥

तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ॥

पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ॥ १६ ॥

तत्रेति । तत्रेति प्रकृतेन संबध्यते, एवं सति, एवं यथोक्तैः पञ्चभिर्हेतुभिर्निर्वर्त्ये सति कर्मणि । तत्रैवं सतीति दुर्मतित्वस्य हेतुत्वेन

संबध्यते । तत्र तेष्व्वात्मानमनन्यत्वेनाविद्यया परिकल्प्य तैः क्रियमाणस्य कर्मणोऽहमेव कर्तेति कर्तारमात्मानं केवलं शुद्धं तु यः पश्यत्यविद्वान्कस्माद्वेदान्ताचार्योपदेशन्यायैरकृतबुद्धित्वादसंस्कृतबुद्धित्वाद्योऽपि देहादिव्यतिरिक्तात्मवाद्यन्यमात्मानमेव केवलं कर्तारं पश्यत्यसावप्यकृतबुद्धिरेवातोऽकृतबुद्धित्वान्न स पश्यत्यात्मनस्तत्त्वं कर्मणो वेत्यर्थोऽतो दुर्मतिः कुत्सिता विपरीता दुष्टाऽजस्रं जननमरणप्रतिपात्तिहेतुभूता मतिरस्येति दुर्मतिः स पश्यन्नपि न पश्यति, यथा तैमिरिकोऽनेकं चन्द्रं, यथा वाऽग्नेषु धावत्सु चन्द्रं धावन्तं, यथा वा वाहन उपविष्टोऽन्येषु धावत्स्वात्मानं धावन्तम् ॥ १६ ॥

कः पुनः सुमतिर्यः सम्यक्पश्यतीत्युच्यते—

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ॥

हत्वाऽपि स इमँल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते ॥ १७ ॥

यस्य शास्त्राचार्योपदेशन्यायसंस्कृतात्मनो न भवत्यहंकृतोऽहं कर्तृत्वेवल्लक्षणो भावो भावना प्रत्यय एत एव पञ्चाधिष्ठानादयोऽविद्ययाऽऽत्मनि कल्पिताः सर्वकर्मणां कर्तारो नाहमहं तु तद्यापाराणां साक्षिभूतोऽप्राणो ह्यमनाः शुभ्रोऽक्षरात्परतः परः केवलोऽविक्रिय इत्येवं पश्यतीत्येतत् । बुद्धिरन्तःकरणं यस्याऽऽत्मन उपाधिभूता न लिप्यते नानुशायिनी भवतीदमहमकार्थं तेनाहं नरकं गमिष्यामीत्येवं यस्य बुद्धिर्न लिप्यते स सुमतिः स पश्यति । हत्वाऽपि स इमँल्लोकान्सर्वान्प्राणिन इत्यर्थः । न हन्ति हननक्रियां न करोति न निबध्यते नापि तत्कार्येणाधर्मफलेन संबध्यते । ननु हत्वाऽपि न हन्तीति विप्रतिषिद्धमुच्यते यद्यपि स्तुतिः । नैष दोषः, लौकिकपारमार्थिकदृष्ट्यपेक्षया तदुपपत्तेः । देहाद्यात्मबुद्ध्या हन्ताऽहमिति लौकिकीं दृष्टिमाश्रित्य हत्वाऽपीत्याह यथादर्शितां पारमार्थिकीं दृष्टिमाश्रित्य न हन्ति न निबध्यत इति तदुभयमुपपद्यत एव । नन्वधिष्ठानादिभिः संभूय करोत्येवाऽऽत्मा कर्तारमात्मानं केवलं त्विति केवलशब्दप्रयोगात् । नैष दोष आत्मनोऽविक्रियस्वभावत्वेऽधिष्ठानादिभिः संहतत्वानुपपत्तेः । विक्रियावतो ह्यन्यैः संहननं संभवति संहत्य वा कर्तृत्वं स्यान्न त्वविक्रियस्याऽऽत्मनः केनचित्संहननमस्तीति न संभूय कर्तृत्वमुपपद्यते । अतः केवलत्वमात्मनः

स्वाभाविकमिति केवलशब्दोऽनुवादमात्रम् । अविक्रियत्वं चाऽऽत्मनः श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धम् । 'अविकार्योऽयमुच्यते' 'गुणैरेव कर्माणि क्रियन्ते' शरीरस्थोऽपि न करोतीत्याद्यसकृदुपपादितं गीतास्वेव तावत् । श्रुतिषु च "ध्यायतीव लेलायतीव" इत्येवमाद्यासु । न्याय-तश्च निरवयवमपरतन्त्रमविक्रियमात्मतत्त्वमिति राजमार्गः । विक्रिया-वत्त्वाभ्युपगमेऽप्यात्मनः स्वकीयैव विक्रिया स्वस्य भवितुमर्हति । नाधि-ष्ठानादीनां कर्माण्यात्मकर्तृकाणि स्युः । नहि परस्य कर्मपरेणाकृतमाग-न्तुमर्हति । यत्त्वविद्यया गमितं न तत्तस्य । यथा रजतत्वं न शुक्तिकाया यथा वा तलमलवत्त्वं बालैर्गमितमविद्यया नाऽऽकाशस्य तथाऽधिष्ठा-नाविविक्रियाऽपि तेषामेवेति नाऽऽत्मनः । तस्माद्युक्तमुक्तमहंकृतत्वबुद्धि-लेपाभावाद्बिद्वान्न हन्ति न निबध्यत इति । नायं हन्ति न हन्यत इति प्रतिज्ञाय न जायत इत्यादिहेतुवचनेनाविक्रियत्वमात्मन उक्त्वा वेदा-विनाशिनमिति विदुषः कर्माधिकारनिवृत्तिं शास्त्रादौ संक्षेपत उक्त्वा मध्ये प्रसारितां च तत्र तत्र प्रसङ्गं कृत्वेहोपसंहरति शास्त्रार्थपिण्डी-करणाय विद्वान्न हन्ति न निबध्यत इति । एवं च सति देहभृत्त्वाभि-मानानुपपत्तावविद्याकृताशेषकर्मसंन्यासोपपत्तेः संन्यासिनामनिष्ठादि त्रिविधं कर्मणः फलं न भवतीत्युपपन्नं तद्विपर्ययाच्चेतरेषां भवतीत्येत-च्चापरिहार्यमित्येष गीताशास्त्रस्यार्थ उपसंहृतः । स एष सर्ववेदार्थसारो निपुणमतिभिः पण्डितैर्विचार्य प्रतिपत्तव्य इति तत्र तत्र प्रकरणविभा-गेन दर्शितोऽस्माभिः शास्त्रन्यायानुसारेण ॥ १७ ॥

अथेदानीं कर्मणां प्रवर्तकमुच्यते—

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ॥

करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥ १८ ॥

ज्ञानं ज्ञायतेऽनेनेति सर्वविषयमविशेषेणोच्यते । तथा ज्ञेयं ज्ञातव्यं तदपि सामान्येनैव सर्वमुच्यते । तथा परिज्ञातोपाधिलक्षणोऽविद्याक-ल्पितो भोक्ता, इत्येतन्नयमेषामविशेषेण सर्वकर्मणां प्रवर्तिका त्रिविधा त्रिप्रकारा कर्मचोदना । ज्ञानादीनां हि त्रयाणां संनिपाते हानोपादा-नादिप्रयोजनः सर्वकर्मारम्भः स्यात्ततः पञ्चभिरधिष्ठानादिभिरारब्धं वाङ्मनःकायाश्रयभेदेन त्रिधा राशीभूतं त्रिषु करणादिषु संगृह्यत इत्ये-

तदुच्यते । करणं क्रियतेऽनेनेति बाह्यं श्रोत्रादि, अन्तस्थं बुद्ध्यादि कर्म-
प्सिततमं कर्तुः क्रियया व्याप्यमानं, कर्ता करणानां व्यापारयितोपाधि-
लक्षण इति त्रिविधस्त्रिप्रकारः कर्मसंग्रहः संगृह्यतेऽस्मिन्निति संग्रहः
कर्मणः संग्रहः कर्मसंग्रहः । कर्मैषु हि त्रिषु समवैति तेनायं त्रिविधः
कर्मसंग्रहः ॥ १८ ॥

अथेदानीं क्रियाकारकफलानां सर्वेषां गुणात्मकत्वात्सत्त्वरजस्तमोगु-
णभेदतस्त्रिविधो भेदो वक्तव्य इत्यारभ्यते—

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ॥

प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि ॥ १९ ॥

ज्ञानं कर्म च, कर्म क्रिया, न कारकं पारिभाषिकमीप्सिततमं कर्म,
कर्ता च निर्वर्तकः क्रियाणां त्रिधैवावधारणं गुणव्यतिरिक्तजात्यन्तरा-
भावप्रदर्शनार्थं गुणभेदतः सत्त्वादिभेदेनेत्यर्थः, प्रोच्यते कथ्यते गुणसं-
ख्याने कापिले शास्त्रे तदपि गुणसंख्यानं शास्त्रं गुणभोक्तृविषये प्रमा-
णमेव परमार्थब्रह्मैकत्वविषयं यद्यपि विरुध्यते । ते हि कापिला गुणगौ-
णव्यापारनिरूपणेऽभियुक्ता इति तच्छास्त्रमपि वक्ष्यमाणार्थस्तुत्यर्थत्वे-
नोपादीयत इति न विरोधः । यथावद्यथान्यायं यथाशास्त्रं शृणु तान्यपि
ज्ञानादीनि तद्भेदजातानि गुणभेदकृतानि शृणु वक्ष्यमाणेऽर्थे मनः-
समाधिं कुर्वित्यर्थः ॥ १९ ॥

ज्ञानस्य तु तावन्निविधत्वमुच्यते—

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ॥

अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥ २० ॥

सर्वभूतेष्वव्यक्तादिस्थावरान्तेषु भूतेषु येन ज्ञानेनैकं भावं वस्तु भाव-
शब्दो वस्तुवाच्येकमात्मवस्त्वित्यर्थः । अव्ययं न व्येति स्वात्मना धर्मैर्वा
कूटस्थनित्यमित्यर्थः । ईक्षते येन ज्ञानेन पश्यति तं च भावमविभक्तं
प्रतिदेहं विभक्तेषु देहभेदेषु न विभक्तं तदात्मवस्तु व्योमवन्निरन्तरमि-
त्यर्थः । तज्ज्ञानमद्वैतात्मदर्शनं सात्त्विकं सम्यग्दर्शनं विन्दीति । यानि
द्वैतदर्शनान्यसम्यग्भूतानि राजसानि तामसानि चेति न साक्षात्संसा-
रोच्छिन्नये भवन्ति ॥ २० ॥

पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान् ॥

वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥ २१ ॥

पृथक्त्वेनेति । पृथक्त्वेन तु भेदेन प्रतिशरीरमन्यत्वेन यज्ज्ञानं नानाभावान्भिन्नानात्मनः पृथग्विधान्पृथक्प्रकारान्भिन्नलक्षणानित्यर्थः । वेत्ति विजानाति यज्ज्ञानं सर्वेषु भूतेषु ज्ञानस्य कर्तृत्वासंभवाद्येन ज्ञानेन वेत्तीत्यर्थः । तज्ज्ञानं विद्धि राजसं रजोनिर्वृत्तम् ॥ २१ ॥

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहेतुकम् ॥

अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

यत्त्विति । यत्तु ज्ञानं कृत्स्नवत्समस्तवत्सर्वविषयमिवैकस्मिन्कार्ये देहे बहिर्वा प्रतिमादौ सक्तमेतावानेवाऽऽत्मेऽश्वरो वा नातः परमस्तीति यथा नग्नक्षपणकादीनां शरीरानुवर्ती देहपरिमाणो जीव ईश्वरो वा पाषाण-
द्वार्वादिमात्र इत्येवमेकस्मिन्कार्ये सक्तमहेतुकं हेतुवर्जितं निर्युक्तिकमत-
स्त्वार्थवद्यथाभूतोऽर्थस्तत्त्वार्थः सोऽस्य ज्ञेयभूतोऽस्तीति तत्त्वार्थवन्न
तत्त्वार्थवदतत्त्वार्थवदहेतुकत्वादेवाल्पं चाल्पविषयत्वादल्पफलत्वाद्वा
तत्तामसमुदाहृतम् । तामसानां हि प्राणिनामविवेकिनामीदृशं ज्ञानं
दृश्यते ॥ २२ ॥

अथ कर्मणस्त्रैविध्यमुच्यते—

नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् ॥

अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥

नियतं नित्यं सङ्गरहितमासक्तिवर्जितमरागद्वेषतः कृतं रागप्रयुक्तेन
द्वेषप्रयुक्तेन च कृतं रागद्वेषतः कृतं तद्विपरीतं कृतमरागद्वेषतः कृतम-
फलप्रेप्सुना फलं प्रेप्सतीति फलप्रेप्सुः फलतृष्णस्तद्विपरीतेनाफलप्रे-
प्सुना कर्त्रा कृतं कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥

यत्तु कामेप्सुना कर्म साहंकारेण वा पुनः ॥

क्रियते बहुलायासं तद्वाजसमुदाहृतम् ॥ २४ ॥

यत्त्विति । यत्तु कामेप्सुना फलप्रेप्सुनेत्यर्थः । कर्म साहंकारेण वा
साहंकारेणेति न तत्त्वज्ञानापेक्षया किं तर्हि लौकिकश्रोत्रियनिरहंका-
रापेक्षया । यो हि परमार्थनिरहंकार आत्मविन्न तस्य कामेप्सुत्वबहु-

लायासकर्तृत्वप्राप्तिरस्ति । सात्त्विकस्यापि कर्मणोऽनात्मवित्साहंकारः कर्ता किमुत राजसतामसयोः । लोकेऽनात्मविदपि श्रोत्रियो निरहंकार उच्यते निरहंकारोऽयं ब्राह्मण इति । तस्मात्तदपेक्षयैव साहंकारेण वेत्युक्तम् । पुनःशब्दः पादपूरणार्थः । क्रियते बहुलायासं कर्त्रा महताऽऽयासेन निर्वर्त्यते तत्कर्म राजसमुदाहृतम् ॥ २४ ॥

अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् ॥

मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥ २५ ॥

अनुबन्धमिति । अनुबन्धं पश्चाद्भावि यद्वस्तु सोऽनुबन्ध उच्यते तं चानुबन्धं, क्षयं यस्मिन्कर्मणि क्रियमाणे शक्तिक्षयोऽर्थक्षयो वा स्यात्तं क्षयं, हिंसां प्राणिपीडामनपेक्ष्य च पौरुषं पुरुषकारं शक्तोमीदं कर्म समापयितुमित्येवमात्मसामर्थ्यम्, इत्येतान्यनुबन्धादीन्यनपेक्ष्य पौरुषान्तानि मोहादविवेकत आरभ्यते कर्म यत्तत्तामसं तमोनिर्वृत्तमुच्यते ॥ २५ ॥

मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ॥

सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥

मुक्तेति । मुक्तसङ्गो मुक्तः परित्यक्तः सङ्गो येन स मुक्तसङ्गोऽनहंवादी नाहंवदनशीलो धृत्युत्साहसमन्वितो धृतिधारणमुत्साह उद्यमस्ताभ्यां समन्वितः संयुक्तो धृत्युत्साहसमन्वितः, सिद्ध्यसिद्ध्योः क्रियमाणस्य कर्मणः फलसिद्धावसिद्धौ च सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः केवलं शास्त्रप्रमाणप्रयुक्तो न फलरागादिनाऽयुक्तो यः स निर्विकार उच्यते । एवंभूतः कर्ता यः स सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥

रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ॥

हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥ २७ ॥

रागीति । रागी रागोऽस्यास्तीति रागी, कर्मफलप्रेप्सुः कर्मफलार्थी, लुब्धः परद्रव्येषु संजाततृष्णास्तीर्थादौ च स्वद्रव्यापरित्यागी, हिंसात्मकः परपीडास्वभावोऽशुचिर्बाह्यान्तःशौचवर्जितो हर्षशोकान्वित इष्टप्राप्तौ हर्षोऽनिष्टप्राप्ताविष्टवियोगे च शोकस्ताभ्यां हर्षशोकाभ्यामन्वितः संयुक्तस्तस्यैव च कर्मणः संपत्तिविपत्त्योर्हर्षशोकौ स्यातां ताभ्यां संयुक्तो यः कर्ता स राजसः परिकीर्तितः ॥ २७ ॥

अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः ॥

विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥ २८ ॥

अयुक्त इति । अयुक्तोऽसमाहितः प्राकृतोऽत्यन्तासंस्कृतबुद्धिर्बाल-
समः, स्तब्धो दण्डवन्न नमति कस्मैचित्, शठो मायावी शक्तिगूहन-
कारी, नैष्कृतिकः परवृत्तिच्छेदनपरोऽलसोऽप्रवृत्तिशीलः कर्तव्येष्वपि,
विषादी सर्वदाऽवसन्नस्वभावो दीर्घसूत्री च कर्तव्यानां दीर्घप्रसारणो
यद्यश्च वा कर्तव्यं तन्मासेनापि न करोति, यश्चैवंभूतः कर्ता स
तामस उच्यते ॥ २८ ॥

बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु ॥

प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनंजय ॥ २९ ॥

बुद्धेर्भेदमिति । बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव भेदं गुणतः सत्त्वादिगुणतस्त्रिविधं
शृण्विति सूत्रोपन्यासः । प्रोच्यमानं कथ्यमानमशेषेण निरवशेषतो
यथावत्पृथक्त्वेन विवेकतो धनंजय । दिग्विजये मानुषं दैवं च प्रभूतं
धनमजयत्तेनासौ धनंजयोऽर्जुनः ॥ २९ ॥

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ॥

बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३० ॥

प्रवृत्तिं चेति । प्रवृत्तिं च प्रवृत्तिः प्रवर्तनं बन्धहेतुः कर्ममार्गः,
निवृत्तिं च निवृत्तिर्मोक्षहेतुः संन्यासमार्गः, बन्धमोक्षसमानवाक्यत्वा-
त्प्रवृत्तिनिवृत्ती कर्मसंन्यासमार्गावित्यवगम्यते । कार्याकार्ये विहितप्र-
तिषिद्धे कर्तव्याकर्तव्ये करणाकरणे इत्येतत्, कस्य देशकालाद्यपेक्षया
दृष्टादृष्टार्थानां कर्मणाम् । भयाभये बिभेत्यस्मादिति भयं तद्विपरीतमभयं
भयं चाभयं च भयाभये दृष्टादृष्टविषययोर्भयाभययोः कारणे इत्यर्थः ।
बन्धं सहेतुकं मोक्षं च सहेतुकं या वेत्ति विजानाति बुद्धिः सा पार्थ
सात्त्विकी । तत्र ज्ञानं बुद्धेर्वृत्तिर्बुद्धिस्तु वृत्तिमती । धृतिरपि वृत्तिविशेष
एव बुद्धेः ॥ ३० ॥

यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ॥

अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥ ३१ ॥

ययेति । यया धर्मं शास्त्रचोदितमधर्मं च तत्प्रतिषिद्धं कार्यं चाकार्य-
मेव च पूर्वोक्ते एव कार्याकार्ये अयथावन्न यथावत्सर्वतो निर्णयेन न
प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥ ३१ ॥

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसाऽऽवृता ॥

सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥ ३२ ॥

अधर्ममिति । अधर्मं प्रतिषिद्धं धर्मं विहितमिति या मन्यते जानाति
तमसाऽऽवृता सती सर्वार्थान्सर्वानेव ज्ञेयपदार्थान्विपरीतांश्च विपरीता-
नेव विजानाति बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥ ३२ ॥

धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः ॥

योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३३ ॥

धृत्येति । धृत्या ययाऽव्यभिचारिण्येति व्यवहितेन संबन्धः, धारयते
किं मनःप्राणेन्द्रियक्रिया मनश्च प्राणाश्चेन्द्रियाणि च मनःप्राणेन्द्रियाणि
तेषां क्रियाश्चेष्टास्ता उच्छास्त्रमार्गप्रवृत्तेर्धारयति । धृत्या हि धार्यमाणा
उच्छास्त्रविषया न भवन्ति । योगेन समाधिनाऽव्यभिचारिण्या नित्य-
समाध्यनुगतयेत्यर्थः । एतदुक्तं भवत्यव्यभिचारिण्या धृत्या मनः-
प्राणेन्द्रियक्रिया धारयमाणो योगेन धारयतीति । यैवलक्षणा धृतिः सा
पार्थ सात्त्विकी ॥ ३३ ॥

यया तु धर्मकामार्थान्धृत्या धारयतेऽर्जुन ॥

प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥ ३४ ॥

ययेति । यया तु धर्मकामार्थान्धर्मश्च कामश्चार्थश्च धर्मकामार्थास्ता-
न्धर्मकामार्थान्धृत्या यया धारयते मनसि नित्यकर्तव्यरूपानवधारयते हेऽ-
र्जुन प्रसङ्गेन यस्य यस्य धर्मादेर्धारणप्रसङ्गस्तेन तेन प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी
च भवति यः पुरुषस्तस्य धृतिर्या सा पार्थ राजसी ॥ ३४ ॥

यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ॥

न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा तामसी मता ॥ ३५ ॥

ययेति । यया स्वप्नं निद्रां भयं त्रासं शोकं विषादमवसादं विष-

१ ख. 'न प्र' । २ क. घ. छ. 'ति या बु' । ३ क. 'क्षमार्गवि' । ४ छ. नित्यं स' ।
५ ख. घ. छ. झ. सा पार्थ तामसी ॥ ३५ ॥

णतां मदं विषयसेवामात्मनो बहु मन्यमानो मत्त इव मदमेव च मनसि नित्यमेव कर्तव्यरूपतया कुर्वन्न विमुञ्चति धारयत्येव दुर्मेधाः कुत्सितमेधाः पुरुषो यस्तस्य धृतिर्या सा तामसी मता ॥ ३५ ॥

गुणभेदेन क्रियाणां कारकाणां च त्रिधा भेद उक्तोऽथेदानीं फलस्य च सुखस्य त्रिधा भेद उच्यते—

सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ॥

अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति ॥ ३६ ॥

सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु समाधानं कुर्वित्येतन्मे मम भरतर्षभ । अभ्यासात्परिचयादावृत्ते रमते रतिं प्रतिपद्यते यत्र यस्मिन्सुखानुभवे दुःखान्तं च दुःखावसानं दुःखोपशमं च निगच्छति निश्चयेन प्राप्नोति ॥ ३६ ॥

यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ॥

तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥ ३७ ॥

यदिति । यत्तत्सुखमग्रे पूर्वं प्रथमसंनिपाते ज्ञानवैराग्यध्यानसमाध्या-
रम्भेऽत्यन्तायासपूर्वकत्वाद्विषमिव दुःखात्मकं भवति, परिणामे ज्ञान-
वैराग्यादिपरिपाकजं सुखममृतोपमं तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तं विद्वद्भिरा-
त्मनो बुद्धिरात्मबुद्धिरात्मबुद्धेः प्रसादो नैर्मल्यं सलिलवत्स्वच्छता ततो
जातमात्मबुद्धिप्रसादजमात्मविषया वाऽऽत्मात्मबुद्धिना वा बुद्धिरात्मबु-
द्धिस्तत्प्रसादप्रकर्षाद्वा जातमित्येतत्तस्मात्सात्त्विकं तत् ॥ ३७ ॥

विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ॥

परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८ ॥

विषयेति । विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तत्सुखं जायतेऽग्रे प्रथमक्षणेऽमृतो-
पमममृतसमं परिणामे विषमिव बलवीर्यरूपप्रज्ञामेधाधनोत्साहहानिहेतु-
त्वादधर्मतज्जनितनरकादिहेतुत्वाच्च परिणामे तदुपभोगविपरिणामान्ते
विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८ ॥

यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहजमात्मनः ॥

निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

यदग्रे चेति । यदग्रे चानुबन्धे चावसानोत्तरकाले सुखं मोहनं मोह-
करमात्मनो निद्रालस्यप्रमादोत्थं निद्रा चाऽऽलस्यं च प्रमादश्चेत्येतेभ्यः
समुत्तिष्ठतीति निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

अथेदानीं प्रकरणोपसंहारार्थः श्लोक आरभ्यते—

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ॥

सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यान्निभिर्गुणैः ॥ ४० ॥

न तदस्ति तन्नास्ति पृथिव्यां वा मनुष्यादि सत्त्वं प्राणिजातमन्य-
द्वाऽप्राणिजातं दिवि देवेषु वा पुनः सत्त्वं प्रकृतिजैः प्रकृतितो जातैरेभि-
स्त्रिभिर्गुणैः सत्त्वदिभिर्मुक्तं परित्यक्तं यत्स्याद्भवेन्न तदस्तीति पूर्वेण
संबन्धः ॥ ४० ॥

सर्वः संसारः क्रियाकारकफललक्षणः सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकोऽवि-
द्यापरिकल्पितः समूलोऽनर्थ उक्तो वृक्षरूपकल्पनया चोर्ध्वमूलमित्या-
दिना, तं चासङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा ततः पदं तत्परिमार्गितव्यमिति
चोक्तं, तत्र च सर्वस्य त्रिगुणात्मकत्वात्संसारकारणनिवृत्त्यनुपपत्तौ
प्राप्तायां यथा तन्निवृत्तिः स्यात्तथा वक्तव्यं, सर्वश्च गीताशास्त्रार्थ उप-
संहर्तव्य एतावानेव च सर्वो वेदस्मृत्यर्थः पुरुषार्थमिच्छद्भिरनुष्ठेय इत्ये-
वमर्थं च ब्राह्मणक्षत्रियविशामित्यादिरारभ्यते—

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप ॥

कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥ ४१ ॥

ब्राह्मणाश्च क्षत्रियाश्च विशश्च ब्राह्मणक्षत्रियविशस्तेषां ब्राह्मणक्षत्रि-
यविशां शूद्राणां च शूद्राणामसमासकरणमेकजातित्वे सति वेदेऽनधि-
कारात्, हे परंतप कर्माणि प्रविभक्तानीतरेतरविभागेन व्यवस्थापितानि,
केन स्वभावप्रभवैर्गुणैः स्वभाव ईश्वरस्य प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका माया
सा प्रभवो येषां गुणानां ते स्वभावप्रभवास्तैः । शमादीनि कर्माणि
प्रविभक्तानि ब्राह्मणादीनाम् । अथवा ब्राह्मणस्वभावस्य सत्त्वगुणः
प्रभवः कारणं, तथा क्षत्रियस्वभावस्य सत्त्वोपसर्जनं रजः प्रभवः,
वैश्यस्वभावस्य तमोपसर्जनं रजः प्रभवः, शूद्रस्वभावस्य रजोपसर्जनं
तमः प्रभवः प्रशान्त्यैश्वर्यैहामूढतास्वभावदर्शनाच्चतुर्णाम् । अथवा
जन्मान्तरकृतसंस्कारः प्राणिनां वर्तमानजन्मनि स्वकार्याभिमुखत्वेनाभि-
व्यक्तः स्वभावः स प्रभवो येषां गुणानां ते स्वभावप्रभवा गुणाः ।
गुणप्रादुर्भावस्य निष्कारणत्वानुपपत्तेः स्वभावः कारणमिति कारण

विशेषोपादानम् । एवं स्वभावप्रभवैः प्रकृतिप्रभवैः सत्त्वरजस्तमोभिर्गुणैः स्वकार्यानुरूपेण शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि । ननु शास्त्रप्रविभक्तानि शास्त्रेण विहितानि ब्राह्मणादीनां शमादीनि कर्माणि कथमुच्यते सत्त्वादिगुणप्रविभक्तानीति । नैष दोषः शास्त्रेणापि ब्राह्मणादीनां सत्त्वादिगुणविशेषापेक्षयैव शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि न गुणानपेक्षयैवेति शास्त्रप्रविभक्तान्यपि कर्माणि गुणप्रविभक्तानीत्युच्यन्ते ॥४१॥

कानि पुनस्तानि कर्माणीत्युच्यन्ते—

शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ॥

ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥ ४२ ॥

शमो दमश्च यथाव्याख्यातार्थैः, तपो यथोक्तं शारीरादि, शौचं व्याख्यातं, क्षान्तिः क्षमा, आर्जवमृजुतैव च, ज्ञानं विज्ञानम्, आस्तिक्यमस्तिभावः श्रद्धाधानताऽऽगमार्थेषु, ब्रह्मकर्म ब्राह्मणजातेः कर्म ब्रह्मकर्म स्वभावजम् । यदुक्तं स्वभावप्रभवैर्गुणैः प्रविभक्तानीति तदेवोक्तं स्वभावजमिति ॥ ४२ ॥

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ॥

दानमीश्वरभावश्च क्षत्रकर्म स्वभावजम् ॥ ४३ ॥

शौर्यमिति । शौर्यं शूरस्य भावः । तेजः प्रागल्भ्यम् । धृतिर्धारणं सर्वावस्थास्वनवसादो भवति यया धृत्योत्तम्भितस्य । दाक्ष्यं दक्षस्य भावः सहसा प्रत्युत्पन्नेषु कार्येष्वव्यामोहेन प्रवृत्तिः । युद्धे चाप्यपलायनमपराङ्मुखीभावः शत्रुभ्यः । दानं देयेषु मुक्तहस्तता । ईश्वरभावश्चेश्वरस्य भावः प्रभुशक्तिप्रकटीकरणमीशितव्यान्प्रति । क्षत्रकर्म क्षत्रियजातेर्विहितं कर्म क्षत्रकर्म स्वभावजम् ॥ ४३ ॥

कृषिगौरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ॥

परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ ४४ ॥

कृषीति । कृषिगौरक्ष्यवाणिज्यं कृषिश्च गौरक्ष्यं च वाणिज्यं च कृषिगौरक्ष्यवाणिज्यं कृषिर्भूमेर्विलेखनं गौरक्ष्यं गा रक्षतीति गौरक्षस्तद्भावी गौरक्ष्यं पाशुपाल्यं वाणिज्यं वणिक्कर्म क्रयविक्रयादिलक्षणं

वैश्यकर्म वैश्यजातेः कर्म वैश्यकर्म स्वभावजम् । परिचर्यात्मकं शुश्रूषा-
स्वभावं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ ४४ ॥

एतेषां जातिविहितानां कर्मणां सम्यगनुष्ठितानां स्वर्गप्राप्तिः फलं
स्वभावतो वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततः
शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलधर्मायुःश्रुतवृत्तवित्तसुखमेधसो जन्म प्रति-
पद्यन्त इत्यादिस्मृतिभ्यः पुराणे च वर्णिनामाश्रमिणां च लोकफल-
भेदविशेषस्मरणात् । कारणान्तरात्त्विदं वक्ष्यमाणं फलम्—

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ॥

स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥ ४५ ॥

स्वे स्वे यथोक्तलक्षणभेदे कर्मण्यभिरतस्तत्परः संसिद्धिं स्वकर्मा-
नुष्ठानादशुद्धिक्षये सति कायेन्द्रियाणां ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणां लभते
प्राप्नोति नरोऽधिकृतः पुरुषः । किं स्वकर्मानुष्ठानत एव साक्षात्सं-
सिद्धिः । न, कथं तर्हि स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा येन प्रकारेण
विन्दति तच्छृणु ॥ ४५ ॥

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ॥

स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ ४६ ॥

यत इति । यतो यस्मात्प्रवृत्तिरुत्पत्तिश्चेष्टा वा यस्मादन्तर्यामिण
ईश्वराद्भूतानां प्राणिनां स्याद्येनेश्वरेण सर्वमिदं जगत्तत् व्याप्तं स्वक-
र्मणा पूर्वोक्तेन प्रतिवर्णं तमीश्वरमभ्यर्च्य पूजयित्वाऽऽराध्य केवलं
ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणां सिद्धिं विन्दति मानवो मनुष्यः ॥ ४६ ॥

यत एवमतः—

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ॥

स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाऽऽप्नोति किल्बिषम् ॥ ४७ ॥

श्रेयान्प्रशस्यतरः स्वो धर्मः स्वधर्मो विगुणोऽपीत्यपिशब्दो द्रष्टव्यः,
परधर्मात्स्वनुष्ठितात्स्वभावनियतं स्वभावेन नियतं, यदुक्तं स्वभावजमिति
तदेवोक्तं स्वभावनियतमिति, यथा विषजातस्येव कृमेर्विषं न दोषकरं
तथा स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाऽऽप्नोति किल्बिषं पापम् ॥ ४७ ॥

स्वभावनियतं कर्म कुर्वाणो विषजात इव कृमिः किल्बिषं नाऽऽप्नो-
तीत्युक्तम् । परधर्मश्च भयावह इति । अनात्मज्ञश्च न हि कश्चित्क्षणम-
प्यकर्मकृत्तिष्ठतीति, अतः—

सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् ॥

सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवाऽऽवृताः ॥ ४८ ॥

सहजं सह जन्मनैवोत्पन्नं सहजं किं तत्कर्म कौन्तेय सदोषमपि त्रिगुणत्वान्न त्यजेत्सर्वारम्भा आरभ्यन्त इत्यारम्भाः सर्वकर्माणीत्येतत्प्रकरणार्थः । ये केचिदारम्भाः स्वधर्माः परधर्माश्च ते सर्वे हि यस्मात्त्रिगुणात्मकत्वमत्र हेतुस्त्रिगुणात्मकत्वाद्दोषेण धूमेन सहजेनाग्निरिवाऽऽवृताः । सहजस्य कर्मणः स्वधर्माख्यस्य परित्यागेन परधर्मानुष्ठानेऽपि दोषान्नैव मुच्यते, भयावहश्च परधर्मः । न च शक्यतेऽशेषतस्त्यक्तुमज्ञेन कर्म यतस्तस्मान्न त्यजेदित्यर्थः । किमशेषतस्त्यक्तुमशक्यं कर्मेति न त्यजेत्किं वा सहजस्य कर्मणस्त्यागे दोषो भवतीति । किंचातो यदि तावदशेषतस्त्यक्तुमशक्यमिति न त्याज्यं सहजं कर्मेवं तर्ह्यशेषतस्त्यागे गुण एव स्यादिति सिद्धं भवति । सत्यमेवमशेषतस्त्याग एव नोपपद्यत इति चेत्, किं नित्यप्रचलितात्मकः पुरुषो यथा सांख्यानां गुणाः किंवा क्रियैव कारकं यथा बौद्धानां पञ्च स्कन्धाः क्षणप्रध्वंसिनः, उभयथाऽपि कर्मणोऽशेषतस्त्यागो न भवति । अथ तृतीयोऽपि पक्षो यदा करोति तदा सक्रियं वस्तु यदा न करोति तदा निष्क्रियं वस्तु तदेव । तत्रैवं सति शक्यं कर्माशेषतस्त्यक्तुम् । अयं त्वस्मिन्तृतीये पक्षे विशेषो न नित्यप्रचलितं वस्तु नापि क्रियैव कारकं किं तर्हि व्यवस्थिते द्रव्येऽविद्यमाना क्रियोत्पद्यते विद्यमाना च विनश्यति । शुद्धं द्रव्यं शक्तिमदवतिष्ठत इत्येषमाहुः काणादास्तदेव च कारकमित्यस्मिन्पक्षे को दोष इति, अयमेव तु दोषो यतस्वभागवतं मतमिदम् । कथं ज्ञायते, यत आह भगवान्नासतो विद्यते भाव इत्यादि । काणादानां ह्यसतो भावः सतश्चाभाव इतीदं मतम् । अभागवतत्वेऽपि न्यायवच्चेत्को दोष इति चेत् । उच्यते, दोषवत्त्विदं सर्वप्रमाणविरोधात् । कथं, यदि तावद्द्रव्यणुकादि द्रव्यं प्रागुत्पत्तेरत्यन्तमेवासदुत्पन्नं च स्थितं कंचित्कालं पुनरत्यन्तमेवासत्त्वमापद्यते । तथा च सत्यसदेव सज्जायतेऽभावो भावो भवति भावश्चाभाव इति । तत्राभावो जायमानः प्रागुत्पत्तेः शशविषाणकल्पः समवाय्यसमवायि-

१ क. ख. घ. छ. झ. 'त' । यः केचिदारम्भः स्व° । २ क. ख. घ. छ. 'धर्मः परधर्मश्च ।

३ घ. न संम° । ४ घ. छ. झ. त्वस्मिन्पक्षे । ५ घ. 'तमभागवतम् ।

निमित्ताख्यं कारणमपेक्ष्य जायत इति । न चैवमभाव उत्पद्यते कारणं वाऽपेक्षत इति शक्यं वक्तुमसतां शशविषाणादीनामदर्शनात् । भावात्मकाश्चेद्घटादय उत्पद्यमानाः किञ्चिदभिव्यक्तिमात्रकारणमपेक्ष्योत्पद्यन्त इति शक्यं प्रतिपत्तुम् । किंचासतश्च सद्भावे सतश्चासद्भावे न क्वचित्प्रमाणप्रमेयव्यवहारे विश्वासः कस्याचित्स्यात् । सत्सदेवासदसदेवेतिनिश्चयानुपपत्तेः । किंचोत्पद्यत इति द्व्यणुकादेर्द्रव्यस्य स्वकारणसत्तासंबन्धमाहुः । प्रागुत्पत्तेश्चासत्पश्चात्स्वकारणव्यापारमपेक्ष्य स्वकारणैः परमाणुभिः सत्तया च समवायलक्षणेन संबन्धेन संबध्यते संबद्धं सत्कारणसमवेतं सद्भवति । तत्र वक्तव्यं कथमसतः सत्कारणं भवेत्संबन्धो वा केनचित् । नहि वन्ध्यापुत्रस्य सता संबन्धो वा कारणं वा केनचित्प्रमाणतः कल्पयितुं शक्यम् । ननु नैव वैशेषिकैरभावस्य संबन्धः कल्प्यते द्व्यणुकादीनां हि द्रव्याणां स्वकारणेन समवायलक्षणः संबन्धः सतामेवोच्यत इति । न संबन्धात्प्राक्सत्त्वानभ्युपगमात् । नहि वैशेषिकैः कुलालदण्डचक्रादिव्यापारात्प्राग्घटादीनामस्तित्वमिष्यते । न च मृद एव घटाद्याकारप्राप्तिमिच्छन्ति । ततश्चासत एव संबन्धः पारिशेष्यादिष्टो भवति । नन्वसतोऽपि समवायलक्षणः संबन्धो न विरुद्धः । न वन्ध्यापुत्रादीनामदर्शनात् । घटादेरेव प्रागभावस्य स्वकारणसंबन्धो भवति न वन्ध्यापुत्रादेरभावस्य तुल्यत्वेऽपीति विशेषोऽभावस्य वक्तव्यः । एकस्याभावो द्वयोरभावः सर्वस्याभावः प्रागभावः प्रध्वंसाभाव इतरेतराभावोऽत्यन्ताभाव इति लक्षणतो न केनचिद्विशेषो दर्शयितुं शक्यः । असति च विशेषे घटस्य प्रागभाव एव कुलालादिभिर्घटभावमापद्यते संबध्यते च भावेन कपालाख्येन स्वकारणेन सर्वव्यवहारयोग्यश्च भवति नतु घटस्यैव प्रध्वंसाभावोऽभावत्वे सत्यपीति प्रध्वंसाद्यभावानां न क्वचिद्व्यवहारयोग्यत्वं प्रागभावस्यैव व्यणुकादिद्रव्याख्यस्योत्पत्त्यादिव्यवहारार्हत्वमित्येतदसमञ्जसमभावत्वाविशेषादत्यन्तप्रध्वंसाभावयोरिव । ननु नैवास्माभिः प्रागभावस्य भावापत्तिरुच्यते । भावस्यैव हि तर्हि भावापत्तिर्यथा घटस्य घटापत्तिः पटस्य वा पटापत्तिः । एतदप्यभा-

१ ख. झ. 'रकव्या' । २ ख. झ. 'भिः स्वस' । ३ ख. 'तं भव' । ४ घ. झ. 'तः स्वं कार' । ५ ख. घ. छ. झ. 'स्य स्वं क सं' । ६ घ. झ. 'साभावस्य न । ७ ख. 'यभावस्य न । ८ क. 'त्वं दृष्टं दृष्टं च प्रा' । ख. 'त्वं दृष्टं च प्रा' ।

वस्य भावापत्तिवदेव प्रमाणविरुद्धम् । सांख्यस्यापि यः परिणामपक्षः सोऽप्यपर्वधर्मोत्पत्तिविनाशाङ्गीकरणद्वैशेषिकपक्षान्न विशिष्यते । अभिव्यक्तितिरोभावाङ्गीकरणेऽप्यभिव्यक्तितिरोभावयोर्विद्यमानत्वाविद्यमानत्वनिरूपणे पूर्ववदेव प्रमाणविरोधः । एतेन कारणस्यैव संस्थानमुत्पत्त्यादीत्येतदपि प्रत्युक्तम् । पारिशेष्यात्सदेकमेव वस्त्वविद्ययोत्पत्तिविनाशादिधर्मैर्नष्टवदनेकधा विकल्प्यत इतीदं भागवतं मतमुक्तं नासतो विद्यते भाव इत्यस्मिन्श्लोके । सत्प्रत्ययस्याव्यभिचारादव्यभिचाराच्चेतरेषामिति । कथं तर्हि आत्मनोऽविक्रियत्वेऽशेषतः कर्मणस्त्यागो नोपपद्यत इति । यदि वस्तुभूता गुणा यदि वाऽविद्याकल्पितास्तन्द्वर्मः कर्म तदाऽऽत्मन्यविद्याधारोपितमेवेत्यविद्वान्न हि कश्चित्क्षणमप्यशेषतस्त्यक्तुं शक्नोतीत्युक्तम् । विद्वान्स्तु पुनर्विद्ययाऽविद्यायां निवृत्तायां शक्नोत्येवाशेषतः कर्म परित्यक्तुमविद्याधारोपितस्य शेषानुपपत्तेः । नहि तैमिरिकदृष्ट्याऽधारोपितस्य द्विचन्द्रादेस्तिमिरापगमे शेषोऽवतिष्ठते । एवं च सतीदं वचनमुपपन्नं सर्वकर्माणि मनसेत्यादि । 'स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः' 'स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः' इति च ॥ ४८ ॥

या च कर्मजा सिद्धिरुक्ता ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणा तस्याः फलभूता नैष्कर्म्यसिद्धिर्ज्ञाननिष्ठालक्षणा वक्तव्येति श्लोक आरभ्यते—

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ॥

नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥ ४९ ॥

असक्तबुद्धिरसक्ता सङ्गरहिता बुद्धिरन्तःकरणं यस्य सोऽसक्तबुद्धिः सर्वत्र पुत्रदारादिष्वासक्तिनिमित्तेषु जितात्मा जितो वशीकृत आत्माऽन्तःकरणं यस्य स जितात्मा विगतस्पृहो विगता स्पृहा तृष्णा देहजीवितभोगेषु यस्मात्सं विगतस्पृहः । य एवंभूत आत्मज्ञः स न नैष्कर्म्यसिद्धिं निर्गतानि कर्माणि यस्मान्निष्क्रियं ब्रह्मात्मसंबोधात्सं निष्कर्मा तस्य भावो नैष्कर्म्यं नैष्कर्म्यं च तत्सिद्धिश्च सा नैष्कर्म्यसिद्धिर्नैष्कर्म्यस्य वा सिद्धिर्निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणस्य सिद्धिर्निष्पत्तिस्तां नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां प्रकृष्टां कर्मजसिद्धिविलक्षणां सद्योमुक्त्यवस्थानरूपां संन्यासेन सम्यग्दर्शनेन तत्पूर्वकेण वा सर्वकर्मसंन्यासेनाधिगच्छति

प्राप्नोति । तथा चोक्तं “ सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य नैव कुर्वन्न कार-
यन्नास्ते ” इति ॥ ४९ ॥

पूर्वोक्तेन स्वकर्मानुष्ठानेनेश्वराभ्यर्चनरूपेण जनितां प्रागुक्तलक्षणां
सिद्धिं प्राप्तस्योत्पन्नात्मविवेकज्ञानस्य केवलात्मज्ञाननिष्ठारूपा नैष्कर्म्य-
लक्षणा सिद्धिर्येन क्रमेण भवति तद्वक्तव्यमित्याह—

सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाऽऽप्नोति निबोध मे ॥

समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥ ५० ॥

सिद्धिं प्राप्तः स्वकर्मणेश्वरं समभ्यर्च्य तत्प्रसादजां कायेन्द्रियाणां
ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणां सिद्धिं प्राप्तः सिद्धिं प्राप्त इति तदनुवाद-
उत्तरार्थः । किं तदुत्तरं यदर्थोऽनुवाद इत्युच्यते । यथा येन प्रकारेण
ज्ञाननिष्ठारूपेण ब्रह्म परमात्मानमाप्नोति तथा तं प्रकारं ज्ञाननिष्ठाप्रा-
प्तिक्रमं मे मम वचनान्निबोध त्वं निश्चयेनावधारयेत्येतत् । किं विस्तरेण
नेत्याह समासेनैव संक्षेपेणैव हे कौन्तेय । यथा ब्रह्म प्राप्नोति तथा
निबोधेति अनेन या प्रतिज्ञाता ब्रह्मप्राप्तिस्तामिदं तथा दर्शयितुमाह
निष्ठा ज्ञानस्य या परेति । निष्ठा पर्यवसानं परिसमाप्तिरित्येतत् । कस्य
ब्रह्मज्ञानस्य या परा परिसमाप्तिः । कीदृशी सा यादृशमात्मज्ञानम् ।
कीदृक्तत्, यादृश आत्मा । कीदृशोऽसौ, यादृशो भगवतोक्त उपनिष-
द्वाक्यैश्च न्यायतश्च । ननु विषयाकारं ज्ञानं न विषयो नाप्याकारवानात्मे-
ष्यते क्वचित्, ननु आदित्यवर्णं भारूपः स्वयंज्योतिः, इत्याकारवत्त्वमा-
त्मनः श्रूयते, न तमोरूपत्वप्रतिषेधार्थत्वात्तेषां वाक्यानाम् । द्रव्यगुणाद्या-
कारप्रतिषेध आत्मनस्तमोरूपत्वे प्राप्ते तत्प्रतिषेधार्थान्यादित्यवर्णमित्या-
दिवाक्यानि, अरूपमिति च विशेषतो रूपप्रतिषेधात् । अविषयत्वाच्च “
संहशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम्” । “अशब्दमस्पर्-
शम्” इत्याद्यैः । तस्मादात्माकारं ज्ञानमित्यनुपपन्नम् । कथं तर्ह्यात्मनो
ज्ञानम् । सर्वं हि यद्विषयं ज्ञानं तत्तदाकारं भवति निराकारश्चाऽऽत्मे-
त्युक्तम् । ज्ञानात्मनोश्चोभयोर्निराकारत्वे कथं तद्भावनानिष्ठेति । न,
अत्यन्तनिर्मलत्वस्वच्छत्वसूक्ष्मत्वोपपत्तेरात्मनो बुद्धेश्चाऽऽत्मसमनैर्मल्या-
द्युपपत्तेरात्मचैतन्याकाराभासत्वोपपत्तिः । बुद्ध्याभासं मनस्तदामासा-

नीन्द्रियाणीन्द्रियाभासश्च देहोऽतो लौकिकैर्देहमात्र एवाऽऽत्मदृष्टिः क्रियते । देहचैतन्यवादिनश्च लोकायतिकाश्चैतन्यविशिष्टः कायः पुरुष इत्याहुः, तथाऽन्य इन्द्रियचैतन्यवादिनः । अन्ये मनश्चैतन्यवादिनः । अन्ये बुद्धिचैतन्यवादिनः । ततोऽप्यन्तरव्यक्तमव्याकृताख्यमविद्यावस्थमात्मत्वेन प्रतिपन्नाः केचित् । सर्वत्र हि बुद्ध्यादिदेहान्त आत्मचैतन्याभासताऽऽत्मभ्रान्तिकारणमित्यत आत्मविषयं ज्ञानं न विधातव्यं किं तर्हि नामरूपाद्यनात्माध्यारोपणनिवृत्तिरेव कार्या नाऽऽत्मचैतन्यविज्ञानमविद्याध्यारोपितसर्वपदार्थाकारैरेव विशिष्टतया गृह्यमाणत्वात् । अत एव हि विज्ञानवादिनो बौद्धा विज्ञानव्यतिरेकेण वस्त्वेव नास्तीति प्रतिपन्नाः प्रमाणान्तरनिरपेक्षतां च स्वसंविदितत्वाभ्युपगमेन । तस्मादविद्याध्यारोपणनिराकरणमात्रं ब्रह्मणि कर्तव्यं न तु ब्रह्मज्ञाने यत्नोऽत्यन्तप्रसिद्धत्वात् । अविद्याकल्पितनामरूपविशेषाकारापहतबुद्धित्वाद्यत्यन्तप्रसिद्धं सुविज्ञेयमासन्नतरमात्मभूतमप्यप्रसिद्धं दुर्विज्ञेयमतिदूरमन्यदिव च प्रतिभात्यविवेकिनाम् । बाह्याकारनिवृत्तबुद्धीनां तु लब्धगुर्वात्मप्रसादानां नातःपरं सुखं सुप्रसिद्धं सुविज्ञेयं स्वासन्नमस्ति । तथाचोक्तं 'प्रत्यक्षावगमं धर्म्यम्' इत्यादि । केचित्तु पण्डितमन्या निराकारत्वादात्मवस्तु नोपैति बुद्धिरतो दुःसाध्या सम्यग्ज्ञाननिष्ठेत्याहुः । सत्यमेवं गुरुसंप्रदायरहितानामश्रुतवेदान्तानामत्यन्तबहिर्विषयासक्तबुद्धीनां सम्यक्प्रमाणेष्वकृतश्रमाणां, तद्विपरीतानां तु लौकिकग्राह्यग्राहकद्वैतवस्तुनि सद्बुद्धिर्नितरां दुःसंपाद्याऽऽत्मचैतन्यव्यतिरेकेण वस्त्वन्तरस्यानुपलब्धेः । यथा चैतदेवमेव नान्यथेत्यवोचाम । उक्तं च भगवता — 'यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः' इति । तस्माद्बाह्याकारभेदबुद्धिनिवृत्तिरेवाऽऽत्मस्वरूपालम्बने कारणम् । न ह्यात्मा नाम कस्यचित्कदाचिदप्रसिद्धः प्राप्यो हेय उपादेयो वा । अप्रसिद्धे हि तस्मिन्नात्मनि अस्वार्थाः सर्वाः प्रवृत्तयः प्रसज्येरन् । न च देहाद्यचैतनार्थत्वं शक्यं कल्पयितुम् । न च सुखार्थं सुखं दुःखार्थं वा दुःखमात्मावगत्यवसानार्थत्वाच्च सर्वव्यवहारस्य । तस्माद्यथा स्वदेहस्य परि-

१ क. 'नित्प्रकृतिचैतन्यवादिनः । स' । २ क. ख. छ. घ. 'ज्ञविज्ञा' । ३ घ. 'स्तुष' । छ. 'स्तुषु स' । ४ घ. छ. झ. 'मदनका' । ५ क. घ. छ. 'नि स्वा' । ६ क. घ. छ. 'तयो व्यर्थाः प्र' ।

च्छेदाय न प्रमाणान्तरापेक्षा ततोऽप्यात्मनोऽन्तरतमत्वात्तदवगतिं प्रति न प्रमाणान्तरापेक्षेत्यात्मज्ञाननिष्ठा विवेकिनां सुप्रसिद्धेति सिद्धम् । येषामपि निराकारं ज्ञानमप्रत्यक्षं तेषामपि ज्ञानवशैव ज्ञेयावगतिरिति ज्ञानमत्यन्तं प्रसिद्धं सुखादिवदेत्यभ्युपगन्तव्यम् । जिज्ञासानुपपत्तेश्च । अप्रसिद्धं चेज्ज्ञानं ज्ञेयवज्जिज्ञास्येत । यथा ज्ञेयं घटादिलक्षणं ज्ञानेन ज्ञाता व्याप्तुमिच्छति तथा ज्ञानमपि ज्ञानान्तरेण ज्ञाता व्याप्तुमिच्छेत् । न चैतदस्ति । अतोऽत्यन्तप्रसिद्धं ज्ञानं ज्ञाताऽप्यत एव प्रसिद्ध इति । तस्माज्ज्ञाने यत्नो न कर्तव्यः किं त्वनात्मबुद्धिनिवृत्तावेव । तस्माज्ज्ञान-
निष्ठा सुसंपाद्या ॥ ५० ॥

सेयं ज्ञानस्य परा निष्ठोच्यते कथं कार्येति—

बुद्ध्या विशुद्ध्या युक्तो धृत्याऽऽत्मानं नियम्य च ॥

शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥ ५१ ॥

बुद्ध्याऽध्यवसायात्मिकया विशुद्ध्या मायारहितया युक्तः संपन्नो धृत्या धैर्येणाऽऽत्मानं कार्यकरणसंघातं नियम्य च नियमनं कृत्वा वशीकृत्य शब्दादीञ्शब्द आदिर्येषां ते शब्दादयस्तान्विषयांस्त्यक्त्वा । सामर्थ्याच्छरीरस्थितिमात्रान्केवलान्मुक्त्वा ततोऽधिकान्सुखार्थास्त्य-
क्त्वेत्यर्थः । शरीरस्थित्यर्थत्वेन प्राप्तेषु च रागद्वेषौ व्युदस्य च परि-
त्यज्य ॥ ५१ ॥

ततः—

विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः ॥

ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥ ५२ ॥

विविक्तसेव्यरन्ध्रनदीपुलिनगि गुहादीन्विविक्तान्देशान्सेवितुं शील-
मस्येति विविक्तसेवी । लघ्वाशी लघ्वशनशीलः । विविक्तसेवालघ्वश-
नयोर्निद्रादिदोषनिवर्तकत्वेन चित्तप्रसादहेतुत्वाद्ग्रहणम् । यतवाक्का-
यमानसो वाक्च कायश्च मानसं च यतानि संयतानि यस्य ज्ञाननि-
ष्ठस्य स ज्ञाननिष्ठो यतिर्यतवाक्कायमानसः स्यात् । एवमुपरतसर्वकरणः
सन्ध्यानयोगपरो ध्यानमात्मस्वरूपचिन्तनं योग आत्मविषय एवैका-
ग्रीकरणं तौ ध्यानयोगौ परत्वेन कर्तव्यौ यस्य स ध्यानयोगपरः ।
नित्यं नित्यग्रहणं मन्त्रजपाद्यन्यकर्तव्याभावप्रदर्शनार्थम् । वैराग्यं विराग-

भावो दृष्टादृष्टेषु विषयेषु वैतृण्यं समुपाश्रितः सम्यगुपाश्रितो
नित्यमेवेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

किंच—

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ॥

विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५३ ॥

अहंकारमहंकरणमहंकारो देहेन्द्रियादिषु तं बलं सामर्थ्यं कामरागा-
दियुक्तं नेतरच्छरीरादिसामर्थ्यं स्वाभाविकत्वेन त्यागस्याशक्यत्वात् ।
दर्पो नाम हर्षानन्तरभावी धर्मातिक्रमहेतुः 'दृष्टो दृष्यति दृष्टो धर्ममति-
क्रामति' इति स्मरणात्तं च । काममिच्छां क्रोधं द्वेषं परिग्रहमिन्द्रिय-
मनोगतदोषपरित्यागेऽपि शरीरधारणप्रसङ्गेन धर्मानुष्ठाननिमित्तेन वा
बाह्यः परिग्रहः प्राप्तस्तं च विमुच्य परित्यज्य परमहंसपरिव्राजको
भूत्वा देहजीवनमात्रेऽपि निर्गतममभावा निर्ममोऽत एव शान्त
उपरतः । यः संहृतायासो यतिज्ञाननिष्ठो ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभवनाय
कल्पते समर्थो भवति ॥ ५३ ॥

अनेन क्रमेण—

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ॥

समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ ५४ ॥

ब्रह्मभूतो ब्रह्मप्राप्तः प्रसन्नात्मा लब्धाध्यात्मप्रसादो न शोचति
किञ्चिदर्थवैकल्यमात्मनो वैगुण्यं चोद्दिश्य न शोचति न संतप्यते न
काङ्क्षति । ब्रह्मभूतस्यायं स्वभावोऽनूद्यते न शोचति न काङ्क्षतीति । न
ह्यप्राप्तविषयाकाङ्क्षा ब्रह्मविद उपपद्यते । न हृष्यतीति वा पाठः ।
समः सर्वेषु भूतेष्व्वात्मौपद्येन सर्वेषु भूतेषु सुखं दुःखं वा सममेव पश्य-
तीत्यर्थो नाऽऽत्मसमदर्शनमिह तस्य वक्ष्यमाणत्वान्द्रक्त्या मामभिजाना-
तीति । एवंभूतो ज्ञाननिष्ठो मद्भक्तिं मयि परमेश्वरे भक्तिं भजनं
परामुत्तमां ज्ञानलक्षणां चतुर्थीं लभते चतुर्विधा भजन्ते मामित्यु-
क्तम् ॥ ५४ ॥

ततो ज्ञानलक्षणया—

भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः ॥

ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥ ५५ ॥

भक्त्या मामभिजानाति यावानहमुपाधिकृतविस्तरभेदो यश्चाहं
विध्वस्तसर्वोपाधिभेद उत्तमपुरुष आकाशकल्पस्तं मामद्वैतं चैतन्यमा-
त्रैकरसमजमजरममरमभयमनिधनं तत्त्वतोऽभिजानाति । ततो मामेवं
तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरं मामेव । नात्र ज्ञानानन्तरप्रवेशक्रिये
भिन्ने विवक्षिते ज्ञात्वा विशते तदनन्तरमिति, किं तर्हि फलान्तराभाव-
ज्ञानमात्रमेव, क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्ध्युक्तत्वात् । ननु विरुद्धमिद-
मुक्तं ज्ञानस्य या परा निष्ठा तथा मामभिजानातीति, कथं विरुद्ध-
मिति चेदुच्यते, यदैव यस्मिन्विषये ज्ञानमुत्पद्यते ज्ञातुस्तदैव तं विषय-
मभिजानाति ज्ञातेति न ज्ञाननिष्ठां ज्ञानावृत्तिलक्षणामपेक्षत इति ।
ततश्च ज्ञानेन नाभिजानाति ज्ञानावृत्त्या तु ज्ञाननिष्ठयाऽभिजानातीति ।
नैष दोषो ज्ञानस्य स्वात्मात्पत्तिपरिपाकहेतुयुक्तस्य प्रतिपक्षविहीनस्य
यदात्मानुभवनिश्चयावसानत्वं तस्य निष्ठाशब्दाभिलाषाच्छास्त्राचार्यो-
पदेशेन ज्ञानोत्पत्तिपरिपाकहेतुं सहकारिकारणं बुद्धिविशुद्ध्याद्यमानि-
त्वादि चापेक्ष्य जनितस्य क्षेत्रज्ञपरमात्मैकत्वज्ञानस्य कर्त्रादिकारकभे-
दबुद्धिनिबन्धनसर्वकर्मसंन्याससाहितस्य स्वात्मानुभवनिश्चयरूपेण यद्-
वस्थानं सा परा ज्ञाननिष्ठेत्युच्यते । सेयं ज्ञाननिष्ठाऽऽर्तादिभक्तित्र-
यापेक्षया परा चतुर्थी भक्तिरित्युक्ता । तथा परया भक्त्या भगवन्तं
तत्त्वतोऽभिजानाति । यदनन्तरमेवेश्वरक्षेत्रज्ञभेदबुद्धिरशेषतो निवर्तते ।
अतो ज्ञाननिष्ठालक्षणया भक्त्या मामभिजानातीति वचनं न विरुध्यते ।
अत्र च सर्वं निवृत्तिविधायि शास्त्रं वेदान्तेतिहासपुराणस्मृतिलक्षणम-
र्थवद्भवति, “ विदित्वा व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति तस्मान्न्यासमेषां
तपसामतिरिक्तमाहुर्न्यास एवात्यरेचयत् ” इति संन्यासः कर्मणां न्यासो
वेदानिमं च लोकममुं च परित्यज्य त्यज धर्ममधर्मं चेत्यौदि । इह च
दर्शितानि वाक्यानि । न च तेषां वाक्यानामानर्थक्यं युक्तम् । न
चार्थवादत्वं स्वप्रकरणस्थत्वात्प्रत्यगात्माविक्रियस्वरूपनिष्ठत्वाच्च मोक्ष-
स्य । न हि पूर्वसमुद्रं जिगमिषोः प्रातिलोभ्येन प्रत्यक्समुद्रं जिगमिषुणा
समानमार्गत्वं संभवति । प्रत्यगात्मविषयप्रत्ययसंतानकरणाभिनिवेशश्च
ज्ञाननिष्ठा । सा च प्रत्यक्समुद्रगमनवत्कर्मणा सहभावित्वेन विरुध्यते ।
पर्वतसर्षपयोरिवान्तरवान्विरोधः प्रमाणविदां निश्चितः । तस्मात्सर्व-
कर्मसंन्यासेनैव ज्ञाननिष्ठा कार्येति सिद्धम् ॥ ५५ ॥

१ क. ख. °क्षणं न्यायप्रसिद्धम् । २ ख. छ. झ. °न्ति न्यास° । ३ घ. °सः सर्वक° । ४ ङ.
छ. झ. °मं लो° । ५ ञ. °स्यादीनीह द° ।

स्वकर्मणा भगवतोऽभ्यर्चनभक्तियोगस्य सिद्धिप्राप्तिः फलं ज्ञाननि-
ष्ठायोग्यता । यन्निमित्ता ज्ञाननिष्ठा मोक्षफलावसाना स भगवद्भक्ति-
योगोऽधुना स्तूयते शास्त्रार्थोपसंहारप्रकरणे शास्त्रार्थनिश्चयदाढ्याय—

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्ब्रह्मपाश्रयः ॥

मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ ५६ ॥

सर्वकर्माणि प्रतिषिद्धान्यपि सदा कुर्वाणोऽनुतिष्ठन्मद्ब्रह्मपाश्रयोऽहं
वासुदेव ईश्वरो व्यपाश्रयो यस्य स मद्ब्रह्मपाश्रयो मय्यर्पितसर्वात्मभाव
इत्यर्थः । सोऽपि मत्प्रसादान्ममेश्वरस्य प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं नित्यं
वैष्णवं पदमव्ययम् ॥ ५६ ॥

यस्मादेवं तस्मात्—

चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः ॥

बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥ ५७ ॥

चेतसा विवेकबुद्ध्या सर्वकर्माणि दृष्टादृष्टार्थानि मयीश्वरे संन्यस्य
यत्करोषि यदश्नासीत्युक्तन्यायेन मत्परोऽहं वासुदेवः परो यस्य तव स
त्वं मत्परः सन्बुद्धियोगं मयि समाहितबुद्धित्वं बुद्धियोगस्तं बुद्धियोग-
मुपाश्रित्योऽऽश्रयोऽनन्यशरणत्वं मच्चित्तो मय्येव चित्तं यस्य तव स त्वं
मच्चित्तः सततं सर्वदा भव ॥ ५७ ॥

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तारिष्यसि ॥

अथ चेत्त्वमहंकारान्न श्रोष्यसि विनङ्क्ष्यसि ॥ ५८ ॥

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि सर्वाणि दुस्तराणि संसारहेतुजातानि मत्प्रसा-
दात्तारिष्यस्यति क्रमिष्यसि । अथ चेद्यदि त्वं मदुक्तमहंकारात्पण्डितोऽ-
हमिति न श्रोष्यसि न ग्रहीष्यसि ततस्त्वं विनङ्क्ष्यसि विनाशं गमि-
ष्यसि ॥ ५८ ॥

इदं च त्वया न मन्तव्यं स्वतन्त्रोऽहं किमर्थं परोक्तं करिष्यामीति—

यदहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ॥

मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥ ५९ ॥

यच्चैतत्त्वमहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इति न युद्धं करिष्यामीति
मन्यसे चिन्तयसि निश्चयं करोषि मिथ्यैष व्यवसायो निश्चयस्ते तव
प्रस्मात्प्रकृतिः क्षत्रस्वभावस्त्वां नियोक्षयति ॥ ५९ ॥

यस्माच्च—

स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा ॥

कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपि तत् ॥ ६० ॥

स्वभावजेन शौर्यादिना यथोक्तेन कौन्तेय निबद्धो निश्चयेन बद्धः
स्वेनाऽऽत्मीयेन कर्मणा कर्तुं नेच्छसि यत्कर्म मोहादविवेकतः करिष्य-
स्यवशोऽपि परवश एव तत्कर्म ॥ ६० ॥

यस्मात्—

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ॥

भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ ६१ ॥

ईश्वर ईशानशीलो नारायणः सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां हृद्देशे हृदय-
देशेऽर्जुन शुक्लान्तरात्मस्वभावो विशुद्धान्तःकरण इति, 'अहश्च कृष्ण-
महरर्जुनं च' इति दर्शनात् । तिष्ठति स्थितिं लभते । स कथं तिष्ठती-
त्याह भ्रामयन्भ्रमणं कारयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि यन्त्राण्यारूढान्य-
धिष्ठितानीवेतिवशब्दोऽत्र द्रष्टव्यः । यथा दारुकृतपुरुषादीनि यन्त्ररू-
ढानि मायया छद्मना भ्रामयन्ति तिष्ठतीति संबन्धः ॥ ६१ ॥

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ॥

तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ ६२ ॥

तमेवेश्वरं शरणमाश्रयं संसारार्तिहरणार्थं गच्छाऽऽश्रय सर्वभावेन
सर्वात्मना हे भारत ततस्तत्प्रसादादीश्वरानुग्रहात्परां प्रकृष्टां शान्तिं
परामुपरातिं स्थानं च मम विष्णोः परमं पदमवाप्स्यसि शाश्वतं
नित्यम् ॥ ६२ ॥

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ॥

विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥

इत्येतत्ते तुभ्यं ज्ञानमाख्यातं कथितं गुह्याद्गोप्याद्गुह्यतरमतिशयेन
गुह्यं रहस्यमित्यर्थः । मया सर्वज्ञेश्वरेण विमृश्य विमर्शनमालोचनं

कृत्वैतद्यथोक्तं शास्त्रमशेषेण समस्तं यथोक्तं चार्थजातं यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥

भूयोऽपि मयोच्यमानं शृणु—

सर्वगुह्यतम भूयः शृणु मे परमं वचः ॥

इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ६४ ॥

सर्वगुह्यतमं सर्वगुह्येभ्योऽत्यन्तरहस्यमुक्तमप्यसकृद्भूयः पुनः शृणु मे मम परमं प्रकृष्टं वचो वाक्यम् । न भयान्नाप्यर्थकारणाद्वा वक्ष्यामि किं तर्हीष्टः प्रियोऽसि मे मम दृढमव्यभिचारेणेति कृत्वा ततस्तेन कारणेन वक्ष्यामि कथयिष्यामि ते हितं परं ज्ञानप्राप्तिसाधनम् । तस्मिन् सर्वहितानां हिततमम् ॥ ६४ ॥

किं तदित्याह—

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ॥

मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥ ६५ ॥

मन्मना भव भच्चित्तो भव मद्भक्तो भव मद्भजनो भव मद्याजी मद्य-जनशीलो भव मां नमस्कुरु नमस्कारमपि ममैव कुरु । तत्रैवं वर्तमानो वासुदेव एव सर्वसमर्पितसाध्यसाधनप्रयोजनो मामेवैष्यस्यागमिष्यसि । सत्यं ते तव प्रतिजाने सत्यां प्रतिज्ञां करोम्येतस्मिन्वस्तुनीत्यर्थः । यतः प्रियोऽसि मे । एवं भगवतः सत्यप्रतिज्ञत्वं बुद्ध्वा भगवद्भक्तेरवश्यंभाविमोक्षफलमवधार्य भगवच्छरणैकपरायणो भवेदिति वाक्यार्थः ॥ ६५ ॥

कर्मयोगनिष्ठायाः परमरहस्यमीश्वरशरणतामुपसंहृत्याथेदानीं कर्मयोगनिष्ठाफलं सम्यग्दर्शनं सर्ववेदान्तविहितं वक्तव्यमित्याह—

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ॥

अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ ६६ ॥

सर्वधर्मान्सर्वे च ते धर्माश्च सर्वधर्मास्तान् । धर्मशब्देनात्राधर्मोऽपि गृह्यते नैष्कर्म्यस्य विवक्षितत्वात् “नाविरतो दुश्चरितात्” “त्यज धर्ममधर्मं च” इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । सर्वधर्मान्परित्यज्य संन्यस्य सर्वकर्माणीत्येतत् । मामेकं सर्वात्मानं समं सर्वभूतस्थमीश्वरमच्युतं गर्भ-

जन्मजरामरणविवर्जितमहमेवेत्येवमेकं शरणं ब्रजं न मत्तोऽन्यद्वर्तीत्यवधारयेत्यर्थः । अहं त्वा त्वामेवंनिश्चितबुद्धिं सर्वपापेभ्यः सर्वधर्माधर्मबन्धनरूपेभ्यो मोक्षयिष्यामि स्वात्मभावप्रकाशीकरणेन । उक्तं च—
 'नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता' इति । अतो मा शुचः शोकं मा कार्षीरित्यर्थः । अस्मिन्हि गीताशास्त्रे परं निःश्रेयससाधनं निश्चितं किं ज्ञानं किं कर्म वाऽऽहोस्विदुभयमिति । कुतः संदेहः 'यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते' 'ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्' इत्यादीनि धाक्यानि केवलाज्ज्ञानान्निःश्रेयसप्राप्तिं दर्शयन्ति । 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' कुरु कर्मैवेत्येवमादीनि कर्मणामवश्यकर्तव्यतां दर्शयन्ति । एवं ज्ञानकर्मणोः कर्तव्यतोषदेशात्समुच्चितयोरपि निःश्रेयसहेतुत्वं स्यादिति भवेत्संशयः । किं पुनरत्र मीमांसाफलम् । नन्वेतदेवैषामन्यतमस्य परमनिःश्रेयससाधनत्वावधारणम् । अतो विस्तीर्णतरं मीमांस्यमेतत् । आत्मज्ञानस्य तु केवलस्य निःश्रेयसहेतुत्वं भेदप्रत्ययनिवर्तकत्वेन कैवल्यफलावसानत्वात् । क्रियाकारकफलभेदबुद्धिरविद्ययाऽऽत्मनि नित्यप्रवृत्ता मम कर्माहं कर्ताऽमुष्मै फलायेदं कर्म करिष्यामीतीयमविद्याऽनादिकालप्रवृत्ता । अस्या अविद्याया निवर्तकमयमहमस्मि केवलोऽकर्ताऽक्रियोऽफलो न मत्तोऽन्योऽस्ति कश्चिदित्येवंरूपमात्मविषयं ज्ञानमुत्पद्यमानं कर्मप्रवृत्तिहेतुभूताया भेदबुद्धेर्निवर्तकत्वात् । तुशब्दः पक्षद्वयव्यावृत्त्यर्थो न केवलेभ्यः कर्मभ्यो न च ज्ञानकर्मभ्यां समुच्चिताभ्यां निःश्रेयसप्राप्तिरिति पक्षद्वयं निवर्तयति । अकार्यत्वाच्च निःश्रेयसस्य कर्मसाधनत्वा-
 नुपपत्तिः । न हि नित्यं वस्तु कर्मणा ज्ञानेन वा क्रियते । केवलज्ञानमप्यनर्थकं तर्हि । नाविद्यानिवर्तकत्वे सति दृष्टकैवल्यफलावसानत्वात् । अविद्यातमोनिवर्तकस्य ज्ञानस्य दृष्टं कैवल्यफलावसानत्वम् । रज्ज्वादिविषये सर्पाद्यज्ञानतमोनिवर्तकप्रदीपप्रकाशफलवत् । विनिवृत्तसर्पविकल्परज्जुकैवल्यावसानं हि प्रकाशफलं तथा ज्ञानम् । दृष्टार्थानां च च्छिदिक्रियाग्निमन्थनादीनां व्यापृतकर्त्रादिकारकाणां द्वैधीभावाग्निदर्शनादिफलादन्यफले कर्मान्तरे व्यापारानुपपत्तिर्यथा तथा ज्ञाननिष्ठाक्रियायां दृष्टार्थायां व्यापृतस्य ज्ञात्रादिकारकस्याऽऽत्मकैवल्यफलादन्यफले कर्मान्तरे प्रवृत्तिरनुपपन्नैति न ज्ञाननिष्ठा कर्मसहितो-

पपद्यते । भुज्यग्निहोत्रादिक्रियावत्स्यादिति चेत् । न, कैवल्यफले ज्ञाने क्रियाफलार्थित्वानुपपत्तेः । कैवल्यफले हि ज्ञाने प्राप्ते सर्वतःसंप्लुतोदके फले कूपतडागादिक्रियाफलार्थित्वाभाववत्फलान्तरे तत्साधनभूतायां वा क्रियायामर्थित्वानुपपत्तिः । नहि राज्यप्राप्तिफले कर्मणि व्यापृतस्य क्षेत्रप्राप्तिफले व्यापारोपपत्तिस्तद्विषयं चार्थित्वम् । तस्मान्न कर्मणोऽस्ति निःश्रेयससाधनत्वम् । न च ज्ञानकर्मणोः समुच्चितयोः । नापि ज्ञानस्य कैवल्यफलस्य कर्मसाहाय्यापेक्षाऽविद्यानिवर्तकत्वेन विरोधात् । नहि तमस्तमसो निवर्तकमतः केवलमेव ज्ञानं निःश्रेयससाधनमिति । न नित्याकरणे प्रत्यवायप्राप्तेः कैवल्यस्य च नित्यत्वात् । यत्तावत्केवलज्ञानात्कैवल्यप्राप्तिरित्येतदसत् । यतो नित्यानां कर्मणां श्रुत्युक्तानामकरणे प्रत्यवायो नरकादिप्राप्तिलक्षणः स्यात् । नन्वेवं तर्हि कर्मभ्यो मोक्षो नास्तीत्यनिर्मोक्ष एव । नैष दोषो नित्यत्वान्मोक्षस्य । नित्यानां कर्मणामनुष्ठानात्प्रत्यवायस्याप्राप्तिः । प्रतिषिद्धस्य चाकरणादनिष्टशरीरानुपपत्तिः । काम्यानां च वर्जनादिष्टशरीरानुपपत्तिः । वर्तमानशरीरारम्भकस्य च कर्मणः फलोपभोगक्षये पतितेऽस्मिञ्शरीरे देहान्तरतोत्पत्तौ च कारणाभावादात्मनो रागादीनां चाकरणात्स्वरूपावस्थानमेव कैवल्यमित्ययत्नसिद्धं कैवल्यमिति । अतिक्रान्तानेकजन्मान्तरकृतस्य स्वर्गनरकादिप्राप्तिफलस्यानारब्धकार्यस्योपभोगानुपपत्तेः क्षयाभाव इति चेत् । न, नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखोपभोगस्य तत्फलोपभोगत्वोपपत्तेः । प्रायश्चित्तवद्वा पूर्वोपात्तदुरितक्षयार्थत्वान्नित्यकर्मणाम् । आरब्धानां चोपभोगेनैव कर्मणां क्षीणत्वादपूर्वाणां च कर्मणामनारम्भेऽयत्नसिद्धं कैवल्यमिति । न, “तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ” इति विद्याया अन्यः पन्था मोक्षाय न विद्यत इति श्रुतेश्चर्मवदाकाशवेष्टनासंभववदविदुषो मोक्षासंभवश्रुतेर्ज्ञानात्कैवल्यमाप्नोतीति च पुराणस्मृतेरनारब्धफलानां पुण्यानां कर्मणां क्षयानुपपत्तेश्च । यथा पूर्वोपात्तानां दुरितानामनारब्धफलानां संभवस्तथा पुण्यानामप्यनारब्धफलानां स्यात्संभवः । तेषां च देहान्तरमकृत्वा क्षयानुपपत्तौ मोक्षानुपपत्तिः । धर्माधर्महेतूनां च रागद्वेषमोहानामन्यत्राऽऽत्मज्ञानादुच्छेदानुपपत्तैर्धर्माधर्मोच्छेदानुपपत्तिः । नित्यानां च कर्मणां पुण्यलोकफलश्रुतेर्वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठा इत्यादिस्मृतेश्च कर्मक्षयानुपपत्तिः । ये त्वाहुर्नित्यानि कर्माणि दुःखरूपत्वात्पूर्वकृतदुरितकर्मणां फलमेव न तु तेषां स्वरूपव्यतिरेकेणान्यत्फलमस्त्यश्रुतत्वाज्जीवना-

दिनिमित्ते च विधानादिति । न, अप्रवृत्तानां फलदानासंभवाद्दुःख-
 फलविशेषानुपपत्तिश्च स्यात् । यदुक्तं पूर्वजन्मकृतदुरितानां कर्मणां
 फलं नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखं भुज्यत इति तदसत् । न हि मरणकाले
 फलदानायानङ्कुरीभूतस्य कर्मणः फलमन्यकर्मारब्धे जन्मन्युपभुज्यत
 इत्युपपत्तिः । अन्यथा स्वर्गफलोपभोगायाग्निहोत्रादिकर्मारब्धे जन्मनि
 नरककर्मफलोपभोगानुपपत्तिर्न स्यात् । तस्य दुरितदुःखविशेषफलत्वा-
 नुपपत्तेश्च, अनेकेषु हि दुरितेषु संभवत्सु भिन्नदुःखसाधनफलेषु नित्यक-
 र्मानुष्ठानायासदुःखमात्रफलेषु कल्प्यमानेषु द्वंद्वरोगादिबाधानिमित्तं न
 हि शक्यते कल्पयितुं नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमेव पूर्वकृतदुरितफलं
 न शिरसा पाषाणवहनादिदुःखमिति । अप्रकृतं चेदमुच्यते नित्यकर्मा-
 नुष्ठानायासदुःखं पूर्वकृतदुरितकर्मफलमिति । कथम्, अप्रसूतफलस्य
 पूर्वकृतदुरितस्य क्षयो नोपपद्यत इति प्रकृतं तत्र प्रसूतफलस्य कर्मणः
 फलं नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमाह भवान्नाप्रसूतफलस्येति । अथ सर्वमेव
 पूर्वकृतं दुरितं प्रसूतफलमेवेति मन्यत भवांस्ततो नित्यकर्मानुष्ठानायास-
 दुःखमेव फलमिति विशेषणमयुक्तं नित्यकर्मविध्यानर्थक्यप्रसङ्गश्चोपभो-
 गेनैव प्रसूतफलस्य दुरितकर्मणः क्षयोपपत्तेः । किंच श्रुतस्य नित्यस्य
 दुःखं कर्मणश्चेत्फलं नित्यकर्मानुष्ठानायासादेव तददृश्यते व्यायामादिवत्त-
 दन्यस्येतिकल्पनानुपपत्तिः । जीवनादिनिमित्ते च विधानान्नित्यानां
 कर्मणाम् । प्रायश्चित्तवत्पूर्वकृतदुरितफलत्वानुपपत्तिः । यस्मिन्पापकर्मनि-
 मित्ते यद्विहितं प्रायश्चित्तं न तु तस्य पापस्य तत्फलम् । अथ तस्यैव पापस्य
 निमित्तस्य प्रायश्चित्तदुःख फलं जीवनादिनिमित्तमपि नित्यकर्मानुष्ठा-
 नायासदुःखं जीवनादिनिमित्तस्यैव तत्फलं प्रसज्येत नित्यप्रायश्चित्तयो-
 र्निमित्तिकत्वाविशेषात् । किंचान्यन्नित्यस्य काश्यस्य चाग्निहोत्रादेरनुष्ठा-
 नायासदुःखस्य तुल्यत्वान्नित्यानुष्ठानायासदुःखमेव पूर्वकृतदुरितस्य
 फलं न तु काम्यानुष्ठानायासदुःखमिति विशेषो नास्तीति तदपि पूर्वकृ-
 तदुरितफलं प्रसज्येत । तथा च सति नित्यानां फलाश्रवणात्तद्विधानान्ना-
 न्यथानुपपत्तेश्च नित्यानुष्ठानायासदुःखं पूर्वकृतदुरितफलमित्यर्थापत्तिक-
 ल्पनाऽनुपपन्ना । एवं विधानान्यथानुपपत्तेरनुष्ठानायासदुःखव्यतिरिक्त-
 फलत्वानुमानाच्च नित्यानाम् । विरोधाच्च । विरुद्धं चेदमुच्यते नित्य-

कर्मण्यनुष्ठीयमानेऽन्यस्य कर्मणः फलं भुज्यत इत्यभ्युपगम्यमाने स एवोपभोगो नित्यस्य कर्मणः फलमिति नित्यस्य कर्मणः फलाभाव इति[च] विरुद्धमुच्यते । किंच काम्याग्निहोत्रादावनुष्ठीयमाने नित्यमप्यग्निहोत्रादि तन्त्रैणैवानुष्ठितं भवतीति तदायासदुःखेनैव काम्याग्निहोत्रादिफलमुपक्षीणं स्यात्तत्तन्त्रत्वात् । अथ काम्याग्निहोत्रादिफलमन्यदेव स्वर्गादि तदनुष्ठानायासदुःखमपि भिन्नं प्रसज्येत । न च तदास्ति दृष्टविरोधात् । न हि काम्यानुष्ठानायासदुःखात्केवलनित्यानुष्ठानायासदुःखं भिद्यते । किंचान्यदविहितमप्रतिषिद्धं च कर्म तत्कालफलं न तु शास्त्रचोदितं प्रतिषिद्धं वा तत्कालफलम् । भवेद्यदि तदा स्वर्गादिष्वप्यदृष्टफलशासने चोद्यमो न स्यात् । अग्निहोत्रादीनामेव कर्मस्वरूपाविशेषेऽनुष्ठानायासदुःखमात्रेणोपक्षयः काम्यानां च स्वर्गादिमहाफलत्वमङ्गेतिकर्तव्यताद्याधिक्ये त्वसति फलकामित्वमात्रेणेति न शक्यं कल्पयितुम् । तस्मान्न नित्यानां कर्मणामदृष्टफलाभावः कदाचिदप्युपपद्यते । अतश्चाविद्यापूर्वकस्य कर्मणो विद्यैव शुभस्याशुभस्य वा क्षयकारणमशेषतो न नित्यकर्मानुष्ठानम् । अविद्याकामबीजं हि सर्वमेव कर्म । तथाचोपपादितम् । अविद्वद्विषयं कर्म विद्वद्विषया च सर्वकर्मसंन्यासपूर्विका ज्ञाननिष्ठा । उभौ तौ न विजानीतः, वेदाविनाशिनं नित्यम्, ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन (ण) योगिनाम्, अज्ञानां कर्मसङ्गिनां, तत्त्ववित्तु, गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते, सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्याऽऽस्ते, नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्तु, अर्थादज्ञः करोमीति । आरुरुक्षोः कर्म कारणमारूढस्य योगस्थस्य शम एव कारणम् । उदारान्त्रयोऽप्यज्ञा ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् । अज्ञाः कर्मिणो गतागतं कामकामा लभन्ते । अन्याश्चिन्तयन्तो मां नित्ययुक्ता यथोक्तमात्मानमाकाशकल्पमकल्मषमुपासते । ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते । अर्थान्न कर्मिणोऽज्ञा उपयान्ति । भगवत्कर्मकारिणो ये युक्ततमा अपि कर्मिणोऽज्ञास्त उत्तरोत्तरहीनफलत्यागावसानसाधनाः । अनिर्देश्याक्षरोपासकास्त्वद्वेष्टा सर्वभूतानामित्याद्याध्यायपरिसमाप्त्युक्तसाधनाः क्षेत्राध्यायाद्यध्यायत्रयोक्तज्ञानसाधनांश्च अधिष्ठानादिपञ्चहेतुकसर्वकर्मसंन्यासिनामात्मैक-

स्वाकर्तृत्वज्ञानवतां परस्यां ज्ञाननिष्ठायां वर्तमानानां भगवत्तत्त्वविदाम-
 निष्ठादिकर्मफलत्रयं परमहंसपरिव्राजकानामेव लब्धभगवत्स्वरूपात्मैक-
 त्वशरणानां न भवति भवत्येवान्येषामज्ञानां कर्मिणामसंन्यासिनामि-
 त्येष गीताशास्त्रोक्तस्य कर्तव्याकर्तव्यार्थस्य विभागः । अविद्यापूर्वकत्वं
 सर्वस्य कर्मणोऽसिद्धमिति चेत् । न, ब्रह्महत्यादिवत् । यद्यपि शास्त्रा-
 वगतं नित्यं कर्म तथाऽप्यविद्यावत् एव भवति । यथा प्रतिषेधशास्त्राव-
 गतमपि ब्रह्महत्यादिलक्षणं कर्मानर्थकारणमविद्याकामादिदोषवतो भव-
 त्यन्यथा प्रवृत्त्यनुपपत्तेस्तथा नित्यनैमित्तिककाम्यान्वपीति । व्यतिरि-
 क्तात्मन्यज्ञाते प्रवृत्तिर्नित्यादिकर्मस्वनुपपन्नेति चेत् । न, चलनात्म-
 कस्य कर्मणोऽनात्मकर्तृकस्याहं करोमीति प्रवृत्तिर्दर्शनात् । देहादिसंघा-
 तेऽहंप्रत्ययो गौणो न मिथ्येति चेत् । न, तत्कार्येष्वपि गौणत्वो-
 पपत्तेः । आत्मीये देहादिसंघातेऽहंप्रत्ययो गौणो यथाऽऽत्मीये पुत्र
 आत्मा वै पुत्र नामासीति, लोके चापि मम प्राण एवायं गौरिति
 तद्वत् । नैवायं मिथ्याप्रत्ययो मिथ्याप्रत्ययस्तु स्थाणुपुरुषयोरगृह्यमाण-
 विशेषयोः । न गौणप्रत्ययस्य मुख्यकार्यार्थत्वमाधिकरणस्तुत्यर्थत्वालु-
 प्तोपमाशब्देन । यथा सिंहो देवदत्तोऽग्निर्माणवक इति सिंह इवाग्नि-
 रिव क्रौर्यपैङ्गल्यादिसामान्यवत्त्वाद्देवदत्तमाणवकाधिकरणस्तुत्यर्थमेव
 न तु सिंहकार्यमग्निकार्यं वा गौणशब्दप्रत्ययानिमित्तं किञ्चित्साध्यते
 मिथ्याप्रत्ययकार्यं त्वनर्थमनुभवति । गौणप्रत्ययविषयं च जानाति नैष
 सिंहो देवदत्तः स्यान्नायमग्निर्माणवक इति । तथा गौणेन देहादिसंघा-
 तेनाऽऽत्मना कृतं कर्म न मुख्येनाहंप्रत्ययविषयेणाऽऽत्मना कृतं स्यात् ।
 न हि गौणसिंहाग्निभ्यां कृतं कर्म मुख्यसिंहाग्निभ्यां कृतं स्यात् । न च
 क्रौर्येण पैङ्गल्येन वा मुख्यसिंहाग्नयोः कार्यं किञ्चित्क्रियते स्तुत्यर्थत्वे-
 नोपक्षीणत्वात् । स्तूयमानौ च जानीतो नाहं सिंहो नाहमग्निरिति
 न सिंहस्य कर्म ममाग्रेष्वेति तथा न संघातस्य कर्म मम मुख्यस्या-
 ऽऽत्मन इति प्रत्ययो युक्ततरः स्यान्न पुनरहं कर्ता मम कर्मेति ।
 यच्चाऽऽहुरात्मीयैः स्मृतीच्छाप्रयत्नैः कर्महेतुभिरात्मा करोतीति । न,
 तेषां मिथ्याप्रत्ययपूर्वकत्वात् । मिथ्याप्रत्ययानिमित्तेष्टानिष्ठानुभूताक्रिया-
 फलजनितसंस्कारपूर्वका हि स्मृतीच्छाप्रयत्नादयः । यथाऽस्मिञ्जन्मनि
 देहादिसंघाताभिमानरागद्वेषादिकृतौ धर्माधर्मौ तत्फलानुभवश्च तथाऽ-

तीतेऽतीततरेऽपि जन्मनीत्यनादिरविद्याकृतः संसारोऽतीतोऽनागतश्चानुमेयः । ततश्च सर्वकर्मसंन्यासाज्ज्ञाननिष्ठायामात्यन्तिकः संसारोपरम इति सिद्धम् । अविद्यात्मकत्वाच्च देहाभिमानस्य तन्निवृत्तौ देहानुपपत्तेः संसारानुपपत्तिः । देहादिसंघात आत्माभिमानोऽविद्यात्मकः । न हि लोके गवादिभ्योऽन्योऽहं मत्तश्चान्ये गवादय इति जानंस्तेष्वहमिति प्रत्ययं मन्यते कश्चित् । अजानंस्तु स्थाणौ पुरुषविज्ञानवदविवेकतो देहादिसंघाते कुर्यादहमिति प्रत्ययं न विवेकतो जानन् । यस्त्वात्मा वै पुत्र नामासीति पुत्रेऽहंप्रत्ययः स तु जन्यजनकसंबन्धनिमित्तो गौणः । गौणेन चाऽऽत्मना भोजनादिवत्परमार्थकार्यं न शक्यते कर्तुं गौणसिंहाग्निभ्यां मुख्यसिंहाग्निकार्यवत् । अदृष्टविषयचोदनाप्रामाण्यादात्मकर्तव्यं गौणैर्देहेन्द्रियात्मभिः क्रियत इति चेत् । न, अविद्याकृतात्मकत्वात्तेषाम् । न गौणा आत्मानो देहेन्द्रियादयः । कथं तर्हि मिथ्याप्रत्ययेनैर्वासङ्गस्याऽऽत्मनः संगत्यात्मत्वमापाद्यते तद्भावे भावात्तदभावे चाभावात् । अविवेकिनां ह्यज्ञानकाले बालानां दृश्यते दीर्घोऽहं गौरोऽहमिति देहादिसंघातेऽहंप्रत्ययो न तु विवेकिनामन्योऽहं देहादिसंघातादिति ज्ञानवतां तत्काले देहादिसंघातेऽहंप्रत्ययो भवति । तस्मान्मिथ्याप्रत्ययाभावेऽभावात्तत्कृत एव न गौणः । पृथग्गृह्यमाणविशेषसामान्ययोर्हि सिंहदेवदत्तयोरग्निमाणवकयोर्वा गौणः प्रत्ययः शब्दप्रयोगो वा स्यान्नागृह्यमाणसामान्यविशेषयोः । यत्तूक्तं श्रुतिप्रामाण्यादिति । न, तत्प्रामाण्यस्यादृष्टविषयत्वात् । प्रत्यक्षादिप्रमाणानुपलब्धे हि विषयेऽग्निहोत्रादिसाध्यसाधनसंबन्धे श्रुतेः प्रामाण्यं न प्रत्यक्षादिविषयेऽदृष्टदर्शनार्थत्वात्प्रामाण्यस्य । तस्मान्न दृष्टमिथ्याज्ञाननिमित्तस्याहंप्रत्ययस्य देहादिसंघाते गौणत्वं कल्पयितुं शक्यम् । न हि श्रुतिशतमपि शीतोऽग्निरप्रकाशो वेति ब्रुवत्प्रामाण्यमुपैति । यदि ब्रूयाच्छीतोऽग्निरप्रकाशो वेति तथाऽप्यर्थान्तरं श्रुतेर्विवक्षितं कल्प्यं प्रामाण्यान्यथानुपपत्तेर्न तु प्रमाणान्तरविरुद्धं स्ववचनविरुद्धं वा कर्मणो मिथ्याप्रत्ययवत्कर्तृकत्वात्कर्तृरभावे श्रुतेरप्रामाण्यमिति चेत् । न, ब्रह्मविद्यायामर्थवत्त्वोपपत्तेः । कर्मविधिभ्रुतिवद्ब्रह्मविद्याविधिभ्रुतेरप्रामाण्यप्रसङ्ग इति चेत् । न, बाधकप्रत्ययानुपपत्तेः । यथा ब्रह्मविद्याविधिभ्रुत्याऽऽत्मन्यवगते देहा-

दिसंघातेऽहंप्रत्ययो बाध्यते तथाऽऽत्मन्येवाऽऽत्मावगतिर्न कदाचित्केन-
चित्कथंचिदपि बाधितुं शक्या फलाव्यतिरेकावगतेर्यथाऽग्निरुष्णः प्रका-
शश्चेति । न च कर्मविधिभ्रुतेरप्रामाण्यं, पूर्वपूर्वप्रवृत्तिनिरोधेनोत्तरोत्तरापूर्-
वप्रवृत्तिजननस्य प्रत्यगात्माभिमुख्यप्रवृत्त्युत्पादनार्थत्वात् । मिथ्यात्वेऽ-
प्युपायस्योपेयसत्यतया सैत्यत्वमेव स्याद्यथाऽर्थवादानां विधिषोषाणाम् ।
लोकेऽपि बालोन्मत्तादीनां पयआदौ पाययितव्ये चूडावर्धनादिवचनम् ।
प्रकारान्तरस्थानां च साक्षादेवं प्रामाण्यसिद्धिः प्रागात्मज्ञानाद्देहाभि-
माननिमित्तप्रत्यक्षादिप्रामाण्यवत् । यत्तु मन्यसे स्वयमव्याप्रियमाणोऽ-
प्यात्मा संनिधिमात्रेण करोति तदेव च मुख्यं कर्तृत्वमात्मनः । यथा
राजा युध्यमानेषु योधेषु युध्यत इति प्रसिद्धं स्वयमयुध्यमानोऽपि
संनिधानादेव जितः पराजितश्चेति च तथा सेनापतिर्विचैव करोति
क्रियाफलसंबन्धश्च राज्ञः सेनापतेश्च दृष्टः, यथा च ऋत्विक्कर्म यजमा-
नस्य, तथा देहादीनां कर्माऽऽत्मकृतं स्यात्तत्फलस्याऽऽत्मगामित्वात् ।
यथा च भ्रामकस्य लोहभ्रामयितृत्वादव्यापृतस्यैव मुख्यमेव कर्तृत्वं
तथा चाऽऽत्मन इति । तदसत्, अकुर्वतः कारकत्वप्रसङ्गात् ।
कारकमनेकप्रकारमिति चेत् । न, राजप्रभृतीनां मुख्यस्यापि कर्तृ-
त्वस्य दर्शनात् । राजा तावत्स्वव्यापारेणापि युध्यते योधानां योध-
यितृत्वेन; धनदानेन च मुख्यमेव कर्तृत्वं तथा जयपराजयफलोप-
भोगे । तथा यजमानस्यापि प्रधानत्यागेन दक्षिणादानेन च मुख्य-
मेव कर्तृत्वम् । तस्मादव्यापृतस्य कर्तृत्वोपचारो यः स गौण इत्यवग-
म्यते । यदि मुख्यं कर्तृत्वं स्वव्यापारलक्षणं नोपलभ्यते राजयजमान-
प्रभृतीनां तदा संनिधिमात्रेणापि कर्तृत्वं मुख्यं परिकल्प्येत यथा भ्राम-
कस्य लोहभ्रामणेन न तथा राजयजमानादीनां स्वव्यापारो नोपल-
भ्यते । तस्मात्संनिधिमात्रेणापि कर्तृत्वं गौणमेव । तथा च सति तत्फ-
लसंबन्धोऽपि गौण एव स्यात् । न गौणेन मुख्यं कार्यं निर्वर्त्यते ।
तस्मादसदेवैतद्गीयते देहादीनां व्यापारेणाव्यापृत आत्मा कर्ता भोक्ता
च स्यादिति । भ्रान्तिनिमित्तं तु सर्वमुपपद्यते । यथा स्वप्ने मार्यायां चैवम् ।

१ क. घ. छ. 'पूर्वापूर्व' । २ घ. सत्यार्थत्वं । ३ ख. छ. झ. 'व वा प्रा' । ४ क. घ.
को नैव । ५ क. ख. घ. छ. झ. मुख्यमन्यत्कर्तृ । ६ ख. आया वैभव ।

न च देहाद्यात्मप्रत्ययभ्रान्तिसंतानविच्छेदेषु सुषुप्तिसमाध्यादिषु कर्तृ-
त्वभोक्तृत्वाद्यनर्थ उपलभ्यते । तस्माद्भ्रान्तिप्रत्ययनिमित्त एवायं
संसारभ्रमो न तु परमार्थ इति सम्यग्दर्शनादत्यन्तमेवोपरम इति
सिद्धम् ॥ ६६ ॥

सर्वं गीताशास्त्रार्थमुपसंहृत्यास्मिन्नध्याये विशेषतश्चान्त इह शास्त्रार्थ-
षास्त्रार्थाय संक्षेपत उपसंहारं कृत्वाऽथेदानीं शास्त्रसंप्रदायविधिमाह—

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ॥

न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥ ६७ ॥

इदं शास्त्रं ते तव हिताय मयोक्तं संसारविच्छिन्नयेऽतपस्काय तपो-
रहिताय न वाच्यमिति व्यवहितेन संबध्यते । तपस्विनेऽप्यभक्ताय गुरु-
देवभक्तिरहिताय कदाचन कस्याचिदप्यवस्थायां न वाच्यम् । भक्त-
स्तपस्व्यपि सन्नशुश्रूषुर्यो भवति तस्मा अपि न वाच्यम् । न च यो मां
वासुदेवं प्राकृतं मनुष्यं मत्वाऽभ्यसूयत्यात्मप्रशंसादिदोषाधारोपणेन
ममेश्वरत्वमजानन्न सहतेऽसावप्ययोग्यस्तस्मा अपि न वाच्यम् । भग-
वति भक्ताय तपस्विने शुश्रूषवेऽनसूयवे च वाच्यं शास्त्रमिति सामर्थ्या-
ज्जम्यते । तत्र मेधाविने तपस्विने धेत्यनयोर्विकल्पदर्शनात् । शुश्रूषाम-
क्तियुक्ताय तपस्विने तद्युक्ताय मेधाविने वा वाच्यम् । शुश्रूषाभक्ति-
वियुक्ताय न तपस्विने नापि मेधाविने वाच्यम् । भगवत्यसूयायुक्ताय
समस्तगुणवतेऽपि न वाच्यम् । गुरुशुश्रूषाभक्तिमते च वाच्यमित्येष
शास्त्रसंप्रदायविधिः ॥ ६७ ॥

संप्रदायस्य कर्तुः फलमिदानीमाह—

य इमं परमं गुह्यं मद्भक्तैश्चभिधास्यति ॥

भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ६८ ॥

य इमं यथोक्तं परमं निःश्रेयसार्थं केशवार्जुनयोः संवादरूपं ग्रन्थं
गुह्यं गोप्यं मद्भक्तैषु मयि भक्तिमत्स्वभिधास्यति वक्ष्यति ग्रन्थतोऽर्थ-
तश्च स्थापयिष्यतीत्यर्थः । यथा त्वयि मया । भक्तेः पुनर्ग्रहणात्तद्भ-
क्तिमात्रेण केवलेन शास्त्रसंप्रदाने पात्रं भवतीति गम्यते । कथमभिधा-
स्यतीत्युच्यते भक्तिं मयि परां कृत्वा भगवतः परमगुरोः शुश्रूषा मया
क्रियत इत्येवं कृत्वेत्यर्थः । तस्येदं फलं मामेवैष्यति मुच्यत एवात्र
संशयो न कर्तव्यः ॥ ६८ ॥

किंच—

न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ॥

भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥ ६९ ॥

न च तस्माच्छास्त्रसंप्रदायकृतो मनुष्येषु मनुष्याणां मध्ये कश्चिन्मे मम प्रियकृत्तमोऽतिशयेन प्रियकृत्ततोऽन्यः प्रियकृत्तमो नास्त्येवेत्यर्थो वर्तमानेषु । न च भविता भविष्यत्यपि काले तस्माद्वितीयोऽन्यः प्रियतरो भुवि लोकेऽस्मिन् ॥ ६९ ॥

योऽपि—

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ॥

ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥ ७० ॥

अध्येष्यते च पठिष्यति य इमं धर्म्यं धर्मादनपेतं संवादरूपं ग्रन्थमावयोस्तेनेदं कृतं स्यात् । ज्ञानयज्ञेन विधिजपोपांशुमानसानां यज्ञानां ज्ञानयज्ञो मानसत्वाद्विशिष्टतम इत्यतस्तेन ज्ञानयज्ञेन गीताशास्त्रस्याध्ययनं स्तूयते । फलविधिरेव वा देवतादिविषयज्ञानयज्ञफलतुल्यमस्य फलं भवतीति । तेनाध्ययनेनाहमिष्टः पूजितः स्यां भवेयमिति मे मम मतिर्निश्चयः ॥ ७० ॥

अथ श्रोतुरिदं फलम्—

श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः ॥

सोऽपि मुक्तः शुभाल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ॥ ७१ ॥

श्रद्धावान्श्रद्धधानोऽनसूयश्चासूयावर्जितः सन्निमं ग्रन्थं शृणुयादपि यो नरोऽपिशब्दात्किमुतार्थज्ञानवान्सोऽपि पापान्मुक्तः शुभान्प्रशस्ताल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणामग्निहोत्रादिकर्मवताम् ॥ ७१ ॥

शिष्यस्य शास्त्रार्थग्रहणाग्रहणविवेकबुभुत्सया पृच्छति । तदग्रहणे ज्ञाते पुनर्ग्राहयिष्याम्युपयान्तरेणापीति प्रष्टुरभिप्रायः । यत्नान्तरमास्थाय शिष्यः कृतार्थः कर्तव्य इत्याचार्यधर्मः प्रदर्शितो भवति—

कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्र्येण चेतसा ॥

कच्चिदज्ञानसंमोहः प्रनष्टस्ते धनंजय ॥ ७२ ॥

कच्चित्किमेतन्मयोक्तं श्रुतं श्रवणेनावधारितं पार्थ किं त्वयैकाग्र्येण चेतसा चित्तेन किं वा प्रमादितम् । कच्चिदज्ञानसंमोहोऽज्ञाननिमित्तः

संमोहो विचित्तभावोऽविवेकता स्वाभाविकः किं प्रनष्टः । यदर्थोऽयं शास्त्रश्रवणायासस्तव मम चोपदेष्टृत्वायासः प्रवृत्तस्ते तव धनंजय ॥ ७२ ॥

अर्जुन उवाच—

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाऽच्युत ॥

स्थितोऽस्मि गतसंदेहः करिष्ये वचनं तव ॥ ७३ ॥

नष्टो मोहोऽज्ञानजः समस्तसंसारानर्थहेतुः सागर इव दुस्तरः । स्मृतिश्चाऽऽत्मतत्त्वविषया लब्धा । यस्या लाभात्सर्वग्रन्थीनां विप्र-
मोक्षः । त्वत्प्रसादात्तव प्रसादान्मया त्वत्प्रसादमाश्रितेनाच्युत । अनेन
मोहनाशप्रश्नप्रतिवचनेन सर्वशास्त्रार्थज्ञानफलमेतावदेवेति निश्चितं
दर्शितं भवति यदुताज्ञानसंमोहनाश आत्मस्मृतिलाभश्चेति । तथाच
श्रुतावनात्मविच्छोचामीत्युपन्यस्याऽऽत्मज्ञाने सर्वग्रन्थिविप्रमोक्ष उक्तः ।
मिद्यते हृदयग्रन्थिस्तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति च
मन्त्रवर्णः । अथेदानीं त्वच्छासने स्थितोऽस्मि गतसंदेहो मुक्तसंशयः
करिष्ये वचनं तवाहं त्वत्प्रसादात्कृतार्थो न मम कर्तव्यमस्तीत्य-
भिप्रायः ॥ ७३ ॥

परिसमाप्तः शास्त्रार्थोऽथेदानीं कथासंबन्धप्रदर्शनार्थम्—

संजय उवाच—

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ॥

संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥ ७४ ॥

इत्येवमहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः संवादमिमं यथोक्तमश्रौषं
श्रुतवानस्मि अद्भुतमत्यन्तविस्मयकरं रोमहर्षणं रोमाश्चकरम् ॥ ७४ ॥
तं चेमम्—

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेनद्गुह्यमहं परम् ॥

योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयम् ॥ ७५ ॥

व्यासप्रसादात्ततो दिव्यचक्षुर्लाभाच्छ्रुतवानेतं संवादं गुह्यमहं परं
योगं योगार्थत्वात्संवादमिमं योगमेव वा योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथ-
यतः स्वयं न परम्परातः ॥ ७५ ॥

२७८ श्रीमद्भगवद्गीता श्रीमच्छांकरभाष्यसमेता । [अष्टादशोऽध्यायः]

राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतम् ॥

केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥ ७६ ॥

हे राजन्धृतराष्ट्र संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतं केशवार्जुनयोः
पुण्यं श्रवणादपि पापहरं श्रुत्वा हृष्यामि च मुहुर्मुहुः प्रतिक्षणम् ॥ ७६ ॥

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः ॥

विस्मयो मे महान्राजन्हृष्यामि च पुनः पुनः ॥ ७७ ॥

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेर्विश्वरूपं विस्मयो मे महान्हे
राजन्हृष्यामि च पुनः पुनः ॥ ७७ ॥

किं बहुना—

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ॥

।त्र श्रीविजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥ ७८ ॥

इति श्रीमहामारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मप-
र्वाणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे मोक्षसंन्यासयोगो नामा-
ष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

यत्र यस्मिन्पक्षे योगेश्वरः सर्वयोगानामीश्वरस्तत्प्रभवत्वात्सर्वयोग-
बीजश्च कृष्णो यत्र पार्थो यस्मिन्पक्षे धनुर्धरो गाण्डीवधन्वा तत्र
श्रीस्तस्मिन्पाण्डवानां पक्षे विजयस्तत्रैव भूतिः श्रियो विशेषो विस्तारो
भूतिर्ध्रुवाऽव्यभिचारिणी नीतिर्नय इत्येवं मतिर्ममेति ॥ ७८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरित्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमदाचार्यशं-
करभगवतः कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये मोक्षसंन्यासयोगो
नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

समाप्तिमगमदिदं गीताशास्त्रम् ।

श्रीमद्भगवद्गीताश्लोकाद्यचरणप्रतीक-

वर्णानुक्रमः ।

श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०
अ.		अनपेक्षः शुचिर्दक्षः १२ १६		अयतिः श्रद्धयोपेतो ६ ३७	
अकीर्तिं चापि भूतानि २ ३४		अनादिस्वाभिर्गुणत्वात् १३ ३१		अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः १८ २८	
अक्षरं ब्रह्म परमम् ८ ३		अनादिमध्यान्तमनन्तं ११ १९		अवजानन्ति मां मूढाः ९ ११	
अक्षराणामकारोऽस्मि १० ३३		अनाश्रितः कर्मफलम् ६ १		अवाक्यवादाश्च बहून् २ ३६	
अभिज्योतिरहः शुक्लः ८ २४		अनिष्टमिष्टं मिश्रं च १८ १२		अविनाशि तु तद्विद्धि २ १७	
अच्छेयोऽयमदाहोऽयम् २ २४		अनुद्वेगकरं वाक्यम् १७ १५		अविमक्तं च भूतेषु १३ १६	
अजोऽपि सन्नव्ययात्मा ४ ६		अनुबन्धं क्षयं हिंसाम् १८ २५		अव्यक्तादीनि भूतानि २ २८	
अज्ञश्चाश्रद्धानश्च ४ ४०		अनेकचित्तविभ्रान्ताः १६ १६		अव्यक्ताद्वयक्षयः सर्वाः ८ १८	
अत्र शूरा महेश्वासाः १ ४		अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रम् ११ १६		अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः ८ २१	
अथ केन प्रयुक्तोऽयम् ३ ३६		अनेकवक्त्रनयनम् ११ १०		अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽन्तर २ २५	
अथ चित्तं समाधातुम् १२ ९		अन्तकाले च मामेव ८ ५		अव्यक्तं व्यक्तमापन्नम् ७ २४	
अथ चेत्वमिमं धर्म्यम् २ २३		अन्तवत्तु फलं तेषाम् ७ २३		अशास्त्रविहितं धोरम् १७ ५	
अथ चैनं नित्यजातम् २ २६		अन्तवन्त इमे देहाः २ १८		अशोक्यानन्वशोचस्त्वम् २ ११	
अथवा योगिनामेव ६ ४२		अन्नाद्भवन्ति भूतानि ३ १४		अश्रद्धानाः पुरुषाः ९ ३	
अथवा बहुनैतेन १० ४२		अन्ये च बहवः शूराः १ ९		अश्रद्धया हुतं दत्तम् १७ २८	
अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा १ २०		अन्ये त्वेवमजानन्तः १३ २५		अश्रद्धाः सर्ववृक्षाणाम् १० २६	
अथैतदप्यशकोऽसि १२ ११		अपरं भवतो जन्म ४ ४		असक्तबुद्धिः सर्वत्र १८ ४९	
अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि ११ ४५		अपरे नियताहाराः ४ ३०		असक्तिरनभिष्वङ्गः १३ ९	
अदेशकाले यद्गानम् १७ २२		अपरेयमितस्त्वन्याम् ७ ५		असत्यमप्रतिष्ठं ते १६ ८	
अद्वेष्टा सर्वभूतानाम् १२ १३		अपर्याप्तं तदस्माकम् १ १०		असौ मया हुतः शत्रुः १६ १४	
अधर्मं धर्ममिति या १८ ३२		अपाने जुह्वति प्राणम् ४ २९		असंयतात्मना योगो ६ ३६	
अधर्माभिभवात्कुण्ठ १ ४१		अपि चेत्सुदुराचारो ९ ३०		असंशयं महाबाहो ६ ३५	
अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य १५ २		अपि चेदसि पापेभ्यः ४ ३६		अस्माकं तु विशिष्टा ये १ ७	
अधिभूतं क्षरो भावः ८ ४		अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च १४ १३		अहं क्रतुरहं यज्ञः ९ १६	
अधियज्ञः कथं कोऽत्र ८ २		अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञां १७ ११		अहंकारं बलं दर्पम् १६ १८	
अधिष्ठानं तथा कर्ता १८ १४		अभयं सत्त्वसंशुद्धिः १६ १		” ” ” १८ ५३	
अध्यात्मज्ञाननित्यत्वम् १३ ११		अभिसंधाय तु फलम् १७ १२		अहमात्मा गुडाकेश १० २०	
अध्येष्यते च य इमम् १८ ७०		अभ्यासयोगयुक्तेन ८ ८		अहं वैश्वानरो भूत्वा १५ १४	
अमन्तविजयं राजा १ १६		अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि १२ १०		अहं सर्वस्य प्रभवो १० ८	
अमन्तश्चास्मि नांगानाम् १० २९		अमानित्वमदम्भित्वम् १३ ७		अहं हि सर्वज्ञानाम् ९ २४	
अमन्यचेताः सततम् ८ १४		अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य ११ २६		अहिंसा सत्यमक्रोधः १६ २	
अमन्याश्चिन्तयन्तो माम् १२ २२		अमी हि त्वां सुरसंघाः ११ २१		अहिंसा समता दुष्टिः १० ५	
		अयनेषु च सर्वेषु १ ११		अहो बत महत्पापम् १ ४५	

श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०
आ.		इ.		ए.	
आख्याहि मे को भवान् ११ ३१		इहैकस्थं जगत्कृत्स्नम् ११ ७		एतच्छ्रुत्वा वचनं केश० ११ ३५	
आचार्याः पितरः पुत्राः १ ३४		इहैव तैजितः सर्गः ५ ११		एतद्योनीनि भूतानि ७ ६	
आढ्योऽभिजनवानस्मि १६ १५		ई.		एतन्मे संशयं कृष्ण ६ ३९	
आत्मसंभाविताः स्त० १६ १७		ईश्वरः सर्वभूतानाम् १८ ६०		एतान्न हन्तुमिच्छामि १ ३५	
आत्मौपम्येन सर्वत्र ६ ३२		उ.		एतान्यपि तु कर्माणि १८ ६	
आदित्यानामहं विष्णुः १० २१		उच्चैःश्रवसमश्चानाम् १० २७		एतां दृष्टिमवष्टभ्य १६ ९	
आपूर्यमाणमचल० २ ७०		उत्क्रामन्तं स्थितं वाऽपि १५ १०		एतां विभूर्तिं योगं च १० ७	
आब्रह्मभुवनल्लोकाः ८ १६		उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः १५ १७		एतैर्विमुक्तः कौन्तेय १६ २२	
आयुधानामहं वज्रम् १० २८		उत्सन्नकुलधर्माणाम् १ ४४		एवमुक्तो हृषीकेशः १ २४	
आयुःसत्त्वबलारोग्य० १७ ८		उत्सादेयुरिमे लोकाः ३ २४		एवमुक्त्वा ततो राजन् ११ ९	
आरुरुक्षोर्मुनेर्योगम् ६ ३		उदाराः सर्वे एवैते ७ १८		एवमुक्त्वा हृषीकेशम् २ ९	
आवृतं ज्ञानमेतेन ३ ३९		उदासीनवदासीनः १४ २३		एवमेतद्यथाऽऽस्य त्वम् ११ ३	
आशापाशशतैर्वद्धाः १६ १२		उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानम् ६ ५		एवं परम्पराप्राप्तम् ४ २	
आश्चर्यवत्पश्यति २ २९		उपद्रष्टाऽनुमन्ता च १३ २९		एवं प्रवर्तितं चक्रम् ३ १६	
आसुरीं योनिमापन्नाः १६ २०		ऊ.		एवं बहुविधा यज्ञाः ४ ३२	
आहारस्त्वपि सर्वस्य १७ ७		ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्व० १४ १८		एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा ३ ४३	
आहुस्त्वामृषयः सर्वे १० १३		ऊर्ध्वमूलमधः शाखम् १५ १			
इ.		ऊ.		क.	
इच्छाद्वेषसमुत्थेन ७ २७		ऊषिभिर्बहुधा गीतम् १३ ४		कच्चिन्नोभयविभ्रष्टः ६ ३८	
इच्छा द्वेषः सुखम् १३ ६		ए.		कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ १८ ७२	
इति गुह्यतमं शास्त्रम् १५ २०		एतच्छ्रुत्वा वचनं केश० ११ ३५		कट्वम्ललवणात्युष्ण० १७ ९	
इति ते ज्ञानमाख्यातम् १८ ६३		एतद्योनीनि भूतानि ७ ६		कथं न ज्ञेयमस्माभिः १ ३९	
इति क्षेत्रं तथा ज्ञानम् १३ १८		एतन्मे संशयं कृष्ण ६ ३९		कथं भीष्ममहं संख्ये २ ४	
इत्यर्जुनं वासुदेवः ११ ५०		एतान्न हन्तुमिच्छामि १ ३५		कथं विद्यामहं योगिन् १० १७	
इत्यहं वासुदेवस्य १८ ७४		एतान्यपि तु कर्माणि १८ ६		कर्मजं बुद्धियुक्ता हि २ ५१	
इदमद्य मया लब्धम् १६ १३		एतां दृष्टिमवष्टभ्य १६ ९		कर्मणः सुकृतस्याऽऽहुः १४ १६	
इदं तु ते गुह्यतमम् ९ १		एतां विभूर्तिं योगं च १० ७		कर्मणैव हि संसिद्धिम् ३ २०	
इदं ते नातपस्काय १८ ६७		एतैर्विमुक्तः कौन्तेय १६ २२		कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यम् ४ १७	
इदं शरीरं कौन्तेय १३ १		एवमुक्तो हृषीकेशः १ २४		कर्मण्यकर्म यः पश्येत् ४ १८	
इदं ज्ञानमुपाश्रित्य १४ २		एवमुक्त्वाऽर्जुनः संख्ये १ ४७		कर्मण्येवाधिकारस्ते २ ४७	
इन्द्रियस्थेन्द्रियस्थार्थे ३ ३४		एवमुक्त्वा ततो राजन् ११ ९		कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ३ १५	
इन्द्रियाणां हि चरताम् २ ६७		एवमुक्त्वा हृषीकेशम् २ ९		कर्मेन्द्रियाणे संयम्य ३ ६	
इन्द्रियाणि पराण्याहुः ३ ४२		एवमेतद्यथाऽऽस्य त्वम् ११ ३		कर्षयन्तः शरीरस्थम् १७ ६	
इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः ३ ४०		एवं परम्पराप्राप्तम् ४ २		काविं पुराणमनुशा० ८ ९	
इन्द्रियार्थेषु वैराग्यम् १३ ८		एवं प्रवर्तितं चक्रम् ३ १६		कस्माच्च ते न नमेरन् ११ ३७	
इमं विवस्वते योगम् ४ १		एवं बहुविधा यज्ञाः ४ ३२		काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिम् ४ १२	
इष्टान्भोगान्हि ३ १२		एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा ३ ४३		काम एष क्रोध एष ३ ३७	
				कामक्रोधवियुक्तानाम् ५ २६	
				काममाश्रित्य दुष्पूरम् १६ १०	
				कामात्मानः स्वर्गपराः २ ४३	
				कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः ७ ३०	
				काम्यानां कर्मणां १८ २	
				काथेन मनसा बुद्ध्या ५ ११	
				कार्पण्यदोषोपहत० २ ७	
				कार्यकारणकर्तृत्वे १३ २०	
				कार्यमित्येव यत्कर्म १८ ९	
				कालोऽस्मि लोकक्षय० ११ ३३	

श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०
काश्यश्च परमेष्वासः	१ १७	ज्ञानं कर्म च कर्ता च	१८ १९	तस्मान्नार्हा वयं हन्तुम्	१ ३७
किरीटिनं गदिनं चक्र०	११ ४६	ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानम्	७ २	तस्य संजनयन्हर्षम्	१ १२
किरीटिनं गदिनं चक्रि०	११ १७	ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता	१८ १८	तं विद्याद्दुःखसंयोगम्	६ २३
किं कर्म किमकर्मेति	४ १६	ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी	५ ३	तं तथा कृपयाऽऽविष्टम्	२ १
किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मम्	८ १	ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि	१३ १२	तानहं द्विषतः क्रूरान्	१६ १९
किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्याः	९ ३३	ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते	३ १	तानि सर्वाणि संयम्य	२ ६१
कुतस्त्वा कश्मलमिदम्	२ २	ज्योतिषामपि तज्ज्यो०	१३ १७	तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी	१२ १९
कुलक्षये प्रणश्यन्ति	१ २०	त.		तेजः क्षमा धृतिः शौ०	१६ ३
कृपया परयाऽऽविष्टो	१ २८			ते तं भुक्त्वा स्वर्गलो-	
कृषागौरक्ष्यवाणिज्यम्	१८ ४२	ततः पदं तत्परिमा०	१५ २	कम्	९ २१
कैलिङ्गैस्त्रीन्गुणानेतान्	१४ २१	तच्च संस्मृत्य संमृत्य	१८ ७७	तेषामहं समुद्रतां	१२ ७
क्रोधाद्भवति संमोहः	२ ६३	ततः शङ्काश्च भेर्यश्च	१ १३	तेषामेवानुकम्पार्थम्	१० ११
क्लेशोऽधिकतरस्तेषाम्	१२ ५	ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते	१ १२	तेषां सततयुक्तानाम्	१० १०
क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ	२ ३	ततः स विस्मयाविष्टो	११ १२	तेषां ज्ञानी नित्ययुक्तः	७ १७
क्षिप्रं भवति धर्मात्मा	९ ३१	तत्त्ववित्तु महाबाहो	३ २८	त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गम्	४ २०
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवम्	१३ ३२	तत्र तं बुद्धिसंयोगम्	६ २३	त्याज्यं दोषवदित्येके	१८ ३
क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि	१३ २	तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्	१४ ६	त्रिभिर्गुणमयैर्भावैः	७ १३
ग		तत्रापश्यंति स्थितान्पार्थः	१ २६	त्रिविधा भवति श्रद्धा	१७ २
गतसङ्गस्य मुक्तस्य	४ २३	तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नम्	११ १३	त्रिविधं नरकस्येदम्	१६ २१
गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी	९ १८	तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा	६ १२	त्रैगुण्यविषया वेदाः	२ २५
गण्डीवं संसते हस्तात्	१ ३०	तत्रैवं सति कर्तारम्	१८ १६	त्रैविद्या मां सोमपाः	९ २०
गामाविश्य च भूतानि	१५ १३	तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च	१३ ३	त्वमक्षरं परमं वेदि०	११ १८
गुणानेतानतीत्य त्रीन्	१४ २०	तदित्यनभिसंधाय	१७ २५	त्वमादिदेवः पुरुषः	११ ३८
गुरुनहत्वा हि महानु०	२ ५	तद्बुद्धयस्तदात्मानः	५ १७	द.	
च.		तद्विद्धि प्रणिपातेन	४ ३४	दण्डो दमयतामस्मि	१० ३८
चक्षुरे हि मनः कृष्ण	६ ३२	तपस्विभ्योऽधिको योगी	४६ २६	दम्भो दर्पोऽभिमानश्च	१६ २
चतुर्विधा भजन्ते माम्	७ १६	तपाम्यहमहं वर्षम्	९ १९	दंष्ट्राकरालानि च ते	११ २५
चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टम्	४ १३	तपस्त्वज्ञानजं विद्धि	१४ ८	दातव्यमिति यद्दानम्	१७ २०
चिन्तामपस्मिन्मया च	१६ ११	तमुवाच हृषीकेशः	२ ५०	दिवि सूर्यतद्वत्स्य	११ १३
चेतसा सर्वकर्माणि	१८ ५७	तमेव शरणं गच्छ	१८ ६२	दिव्यमाल्याम्बरधरम्	११ ११
ज.		तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं	ते१६ २४	दुःखमित्येव यत्कर्म	१८ ८
जन्म कर्म च मे दिव्यम्	४ ३	तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय	११ २२	दुःखेननुद्विगमनाः	२ ५६
जरामरणमोक्षाय	७ २९	तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ	३ २१	दूरेण ह्यवरं कर्म	२ २९
जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः	२ २	तस्मात्सर्वेषु कालेषु	८ ७	दृष्ट्वा तु पापदुर्बानीकम्	१ ३
जितस्मिनः प्रशान्तस्य	६ ७	तस्मादसक्तः सततम्	३ १९	दृष्ट्वेदं मानुषं रूपम्	११ ५१
ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये	९ १५	तस्मादज्ञानसंभूतम्	४ २२	देवद्विजगुरुप्राज्ञ	१७ १२
ज्ञानविज्ञानतप्तात्मा	६ ८	तस्मादोमित्युदाहृत्य	१७ २४	देवान्भावयतान्मेतन्	३ ११
ज्ञानेन तु तदज्ञानम्	५ १६	तस्माद्यस्य महाबाहो	२ ६८	देही नित्यमवध्योऽयम्	२ ३०

श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०
देहिनोऽस्मिन्यथा देहे	२ १३	न मां दुष्कृतिनो मूढाः	७ १५	पवनः पवतामस्मि	१० ३१
दैवमेवापरे यज्ञम्	४ २५	न मे पार्थास्ति कर्त०	३ २२	पश्य मे पार्थ रूपाणि	११ ५
दैवी शेषा गुणमयी	७ १४	न मे विदुः सुरगणाः	१० २	पश्याऽऽदित्यान्वसु०	११ ६
दैवी संपद्धिमोक्षाय	१६ ५	न रूपमस्येह तथो०	१५ ३	पश्यामि देवांस्तव देव	११ १५
दोषैरेतैः कुलघ्नानाम्	१ ४३	न वेदयज्ञाध्ययनैः	११ ४८	पश्येतां पाण्डुपुत्राणाम्	१ ३
द्यावापृथिव्योरिदं	११ २०	नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा	१८ ७३	पाञ्चजन्यं हृषीकेशो	१ १५
द्युतं छलयतामस्मि	१० ३६	न हि कश्चित्क्षणमपि	३ ५	पार्थ नैवेह नामुत्र	६ ४०
द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञाः	४ २८	न हि देहभृता शक्यम्	१८ ११	पिताऽसि लोकस्य चरा	११ ४३
द्रुपदो द्रौपदेयाश्च	१ १८	न हि प्रपश्यामि ममा०	२ ८	पिताऽहमस्य जगतो	९ १७
द्रोणं च भीष्मं च	११ ३४	न हि ज्ञानेन सदृशम्	४ ३८	पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च	७ ९
द्राविमौ पुरुषौ लोके	१५ १६	नात्यश्रतस्तु योगोऽस्ति	६ १६	पुरुषः प्रकृतिस्थो हि	१३ २१
द्वौ भूतसर्गौ लोके	१६ ६	नाऽऽदत्ते कस्यचित्पापम्	५ १५	पुरुषः स परः पार्थ	८ २२
धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे	१ १	नान्तोऽस्ति मम दि०	१० ४०	पुरोधसां च मुख्यं मां	१० २४
धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः	८ २५	नान्यं गुणेभ्यः कर्तारम्	१४ १९	पूर्वाभ्यासेन तेनैव	६ ४४
धूमेनाऽऽम्रियते वहिः	३ ३८	नासतो विद्यते भावः	२ १६	पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानम्	१८ २१
धृत्वा यया धारयते	१८ ३३	नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य	२ ६६	प्रकाशं च प्रवृत्तिं च	१४ २२
धृष्टकेतुश्चेकितानः	१ ५	नाहं प्रकाशः सर्वस्य	७ २५	प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य	९ ८
ध्यानेनाऽऽत्मनि पश्य०	१३ २४	नाहं वेदैर्न तपसा	११ ५३	प्रकृतेः क्रियमाणानि	३ २७
ध्यायतो विषयान्पुंसः	२ ६२	निमित्तानि च पश्यामि	१ ३१	प्रकृतेर्गुणसंमूढः	३ २९
न.		नियतस्य तु संन्यासः	१८ ७	प्रकृत्यैव च कर्माणि	१३ २९
न कर्तृत्वं न कर्माणि	५ १४	नियतं कुरु कर्म त्वम्	३ ८	प्रजहाति यदा कामान्	२ ५५
न कर्मणामनारम्भात्	३ ४	निघतं सङ्गरहितम्	१८ २३	प्रयत्नाद्यतमानस्तु	६ ४५
न काङ्क्षे विजयं कृष्ण	१ ३२	निराशीर्यतचित्तात्मा	४ २१	प्रयाणकाले मनसा	८ १०
न च तस्मान्मनुष्येषु	१८ ६९	निर्मानमोहा जितसङ्ग०	१५ ५	प्रलपन्विष्टजन्मूढन्	५ ९
न च मत्स्थानि भूतानि	९ ५	निश्चयं शुणु मे तत्र	१८ ४	प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च	१६ ७
न च मां तानि कर्माणि	९ ९	निहत्वा धार्तराष्ट्रात्रः	१ ३६	" " " "	१८ ३०
न चैतद्विद्मः कतरन्नो	२ ६	नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति	२ ४०	प्रशान्तमनसं ह्येनम्	६ २७
न जायते म्रियते वा	२ २०	नैते सृती पार्थ जानन्	८ २७	प्रशान्तात्मा विगतभीः	६ १४
न तदस्ति पृथिव्यां वा	१८ ४०	नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि	२ २३	प्रसादे सर्वदुःखानाम्	२ ६५
न तद्भासयते सूर्यो	१५ ६	नैव किञ्चित्करोमिति	५ ८	प्रह्लादश्चास्मि दैत्या०	१० ३०
न तु मां शक्यसे द्रष्टुम्	११ ८	नैव तस्य कृतेनार्यो	३ १८	प्राप्य पुण्यकृतां लो०	६ ४१
न त्वेवाहं जातु नाऽऽसम्	२ १२	प.		ब.	
न द्वेष्टत्यकुशलं कर्म	१८ १०	पञ्चैतानि महाबाहो	१८ ३	बन्धुरात्माऽऽत्मनस्तस्य	६ ६
न प्रहृष्येतिप्रयं प्राप्य	५ २०	पञ्च पुष्पं फलं तोयम्	९ २६	बलं बलवतां चाहम्	७ ११
न बुद्धिभेदं जनयेत्	३ २६	परस्तस्मात्तु भावोऽन्यो	८ २०	बाहिरन्तश्च भूतानाम्	१३ १५
न भः स्पृशं दीप्तमने०	११ २४	परं ब्रह्म परं धाम	१० १२	ब्रह्मा जन्मनामन्ते	७ १९
न भः पुरस्तादयं पृष्ठ०	११ ४०	परं भूयः प्रवक्ष्यामि	१४ १	ब्रह्मि मे व्यसीतानि	४ ५
न मां कर्माणि लिम्पन्ति	४ १४	परित्राणाय साधूनाम्	४ ८		

श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०
बाह्यस्पर्शेष्वसक्तत्वा	५ २१	मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः	९ १०	यतो यतो निश्चरति	६ २६
बीजं मां सर्वभूतानां	७ १०	मया प्रसभेन तवा०	११ २७	यत्करोषि यदभ्रासि	९ २०
बुद्धियुक्तो जहातीह	२ ५०	मयि चानन्ययोगेन	१३ १०	यत्तदग्रे विषमिव	१८ १०
बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः	१० ४	मयि सर्वाणि कर्माणि	३ ३०	यसु कामेप्सुना कर्म	१८ २४
बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव	१८ २९	मय्यावेदय मनो ये माम्	१२ २	यसु कृत्स्नवदेकस्मिन्	१८ २२
बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो	१८ ५१	सय्यासक्तमनाः पार्थ	७ १	यत्तु प्रत्युपकारार्थम्	१७ २१
बृहत्त्वाम तथा साम्नाम्	१० ३५	मय्येव मन आधत्स्व	१२ ८	यत्र काले त्वनावृतिम्	८ २३
ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहम्	१४ २७	महर्षयः सप्त पूर्वं	१० ६	यत्र योगेश्वरः कृष्णो	१८ ७८
ब्रह्मण्याधाय कर्माणि	५ १०	महर्षीणां भृगुरहम्	१० २५	यत्रोपरमते चित्तम्	६ २०
ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा	१८ १४	महात्मानस्तु मां पार्थ	९ १३	यत्सांख्यैः प्राप्यते	५ ५
ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः	४ २४	महाभूतान्यहंकारो	१३ ५	यथाऽऽकाशस्थितो	
ब्रह्मणक्षत्रियविशाम्	१८ ४१	मा ते व्यथा मा च	११ ४९	नित्यम्	९ ६
भ.		मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय	२ १४	यथा दीपो निवातस्थो	६ १९
भक्षत्या त्वनन्यया शक्यः	११ ५४	मानापमानयोस्तुल्यः	१४ २५	यथा नदीनां बहवोऽऽ	११ २८
भक्षत्या मामभिजानाति	१८ ५५	मामुपेत्य पुनर्जन्म	८ १५	यथा प्रकाशयत्येकः	१३ ३३
भयाद्विषादुपरतम्	२ ३५	मां च योऽव्यभिचारेण	१४ २६	यथा प्रदीपं ज्वलनम्	११ २९
भवान्भीष्मश्च कर्णश्च	१ ८	मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य	९ ३२	यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यात्	१३ ३२
भवाप्ययौ हि भूतानाम्	११ २	मुक्तसङ्गोऽनहंवादी	१८ २६	यथैधांसि समिद्धोऽग्निः	४ ३७
भीष्मद्रोणप्रमुखतः	१ २५	मूढप्रादेणाऽऽत्मनो यत्	१७ १९	यदग्रे चानुबन्धे च	१८ ३९
भूतप्रायः स एवायम्	८ १९	मृत्युः सर्वहरश्चाहम्	१० ३४	यदहंकारमाश्रित्य	१८ ५९
भूमिरापोऽनलो वायुः	७ ४	मोघाशा मोघकर्माणो	९ १२	यदक्षरं वेदविदो	८ ११
भूय एव महाबाहो	१० १	य.		यदा ते मोहकलिलम्	२ ५२
भोक्तारं यज्ञतपसाम्	५ २९	य इदं परमं गुह्यम्	१८ ६८	यदादित्यगतं तेजो	१५ १२
भोगैश्वर्यप्रसक्तानाम्	२ ४४	य एनं वेत्ति हन्तारम्	२ १९	यदा भूतपृथग्भावम्	१३ ३०
म.		य एवं वेत्ति पुरुषम्	१३ २३	यदा यदा हि धर्मस्य	४ ७
मच्चितः सर्वदुर्गाणे	१८ ५८	यच्चापि सर्वभूतानाम्	१० ३९	यदा विनियतं चित्तम्	६ १८
मक्षिस्ता मद्रतप्राणाः	१० ९	यच्चावहासार्यमस०	११ ४२	यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु	१४ १४
मत्कर्मकृन्मत्परमो	११ ५५	यजन्ते सात्विका देवाः	१७ ४	यदा संहर्ते चायम्	२ ५८
मत्तः परतरं नान्यत्	७ ७	यज्ञो दानं तपः कर्म	१८ ५	यदा हि नेन्द्रियार्थेषु	६ ४
मदनुग्रहाय परमम्	११ १	यज्ञशिष्टामृतभुजो	४ ३१	यदि मामप्रतीकारम्	१ ४६
मनः प्रसादः सौम्यत्वम्	१७ १६	यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो	३ १३	यदि ह्यहं न वर्तेय	३ ३३
मनुष्याणां सहस्रेषु	७ ३	यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र	३ ९	यदृच्छया चोपपन्नम्	२ ३२
मन्मना भव मद्रक्षो	९ ३४	यज्ञे तपसि दाने च	१७ २७	यदृच्छालाभस्तुष्टो	४ २२
„ „	१८ ६५	यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहम्	४ ३५	यथादाचरति श्रेष्ठः	३ ३४
मन्यसे यदि तच्छक्यम्	११ ४	यततो ह्यपि कौन्तेय	२ ६०	यद्यद्विभूतिमत्स्वत्वम्	१० ४१
मम योनिर्मेहद्रक्ष	१४ ३	यतन्तो योगिनश्चैनम्	१५ ११	यद्यप्येते न पश्यन्ति	१ ३८
ममैवांशो जगिलोके	१५ ७	यतः प्रवृत्तिर्भूतानाम्	१८ ४६	यथा तु धर्मकामार्थान्	१८ ३४
मया सतमिदं सर्वम्	९ ४	यतेन्द्रियमनोबुद्धिः	५ २८	यथा धर्ममधर्मं च	१८ ३१

श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०
यथा स्वप्नं भयं शोकम् १८ ३५		योगस्थः कुरु कर्माणि २ ४८		विषयेन्द्रियसंयोगात् १८ ३८	
यस्त्विन्द्रियाणि मनसा ३ ७		योगिनामपि सर्वेषाम् ६ ४७		विस्तरेणाऽऽत्मनो	
यस्मात्क्षरमतीतोऽहम् १५ १८		योगी युञ्जीत सततम् ६ १०		योगम् १० १८	
यस्मान्नोद्विजते लोको १२ १५		योऽस्यमानानवेक्षेऽहम् १ २३		विहाय कामान्यः २ ७१	
यस्य नाहंकृतो भावो १८ १७		यो न हृष्यति न द्वेष्टि १२ १७		वातरागभयक्रोधाः ४ १०	
यस्य सर्वे समारम्भाः ४ ११		योऽन्तःसुखोऽन्तरारामः ५ २४		वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि १० ३७	
यं यं वाऽपि स्मरन्भावम् ८ ६		यो मामजमनादि च १० ३		वेदानां सामवेदोऽस्मि १० २२	
यं लब्ध्वा चापरं लाभम् ६ २२		यो मामेवमसंभूदो १५ ११		वेदाविनाशिनं नित्यम् २ २१	
यं संन्यासमिति प्राहुः ६ ३२		यो मां पश्यति सर्वत्र ६ ३०		वेदाहं समतीतानि ७ २६	
यं हि न व्यथयन्त्येते २ १५		यो यो यां यां तनुं भक्तः ७ २१		वेदेषु यज्ञेषु तपःसु ८ २८	
यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य १६ २३		योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः ६ ३३		व्यवसायात्मिका बुद्धिः २ ४१	
यः सर्वत्रानभिज्ञेहः २ ५७		र.		व्यामिश्रेणैव वाक्येन ३ २	
यातयामं गतरसम् १७ १०		रजस्तमश्चाभिभूय १४ १०		व्यासप्रसादाच्छ्रुतवान् १८ ७५	
या निशा सर्वभूतानाम् २ ६१		रजसि प्रलयं गत्वा १४ १५		श.	
यान्ति देवव्रता देवान् ९ २५		रजो रागात्मकं विद्धि १४ ७		शक्नोतीहैव यः सोढुम् ५ २३	
यामिमां पुष्पितां वाचम् २ ४२		रसोऽहमप्यु कौन्तेय ७ ८		शनैः शनैरुपरमेत् ६ २५	
यावत्संजायते किञ्चित् १३ २६		रागद्वेषवियुक्तैस्तु २ ६४		शमो दमस्तपः शौचम् १८ ४२	
यावदेतान्निरीक्षेऽहम् १ २२		रागी कर्मफलप्रेप्सुः १८ २७		शरीरं यदवाप्नोति १५ ८	
यावानर्थं उदपाने २ ४६		राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य १८ ७६		शरीरवाङ्मनोभिर्यत् १८ १५	
युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा ५ १२		राजविद्या राजगुह्यम् ९ २		शुक्लकृष्णे गती ह्येते ८ २६	
युक्ताहारविहारस्य ६ १७		रूपाणां शंकरश्चास्मि १० २३		शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य ६ ११	
युञ्जन्नेवं सदाऽऽत्मानम् ६ १५		रूपादित्या वसवो ये च ११ २२		शुभाशुभफलैरेवम् ९ २८	
" " ६ २८		रूपं महते बहुवक्त्रम् ११ २३		शौर्यं तेजोधृतिदाक्ष्यम् १८ ४३	
युधामन्युश्च विक्रान्तः १ ६		ल.		श्रद्धया परया तप्तम् १७ १०	
ये चैव सात्त्विका भावाः ७ १२		लभन्ते ब्रह्म निर्वाणम् ५ २५		श्रद्धावाननसूयश्च १८ ७१	
ये तु धर्म्यामृतमिदम् १२ २०		लेलिह्यसे प्रसमानः ११ ३०		श्रद्धावाल्लभते ज्ञानम् ४ ३९	
ये तु सर्वाणि कर्माणि १२ ६		लोकेऽस्मिन्द्विविधा ३ ३		श्रुतिविप्रतिपन्ना ते २ ५३	
ये त्वंक्षरमनिर्देश्यम् १२ ३		लोभः प्रवृत्तिरारम्भः १४ १२		श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञात् ४ ३३	
ये त्वेतदभ्यसूयन्तो ३ ३२		व.		श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः ३ ३५	
येऽप्यन्यदेवतामक्ताः ९ २३		वक्तुमर्हस्यशेषेण... १० १६		" " १८ ४७	
ये मे मत्तमिदं नित्यम् ३ ३१		वक्त्राणि ते त्वरमाणा ११ २७		श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासः १२ १२	
ये यथा मां प्रपद्यन्ते ४ ११		वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः ११ ३१		श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये ४ २६	
ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य १७ १		वासांसि जीर्णानि यथा २ २२		श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च १५ ९	
येषां मयै काङ्क्षितं नो १ ३३		विद्याविनयसंपन्ने ५ १८		श्वशुरान्सुहृदश्चैव ४ २७	
येषां त्वन्तर्गतं पापम् ७ २८		विधिहीनमसृष्टाश्रमम् १७ १३		स.	
ये हि संस्पर्शजा भोगाः ५ २२		विविक्तसेवी लब्ध्वाशी १८ ५२		स एवायं मया तेऽयम् ४ ३	
योगयुक्तो विशुद्धात्मा ५ ७		विषया विनिवर्तन्ते २ ५१		सक्ताः कर्मण्यधिदासः ३ ३५	
योगसंन्यस्तकर्माणाम् ४ ४१					

श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०
सखेति मत्वा प्रसभम्	११ ४१	सर्वद्वाराणि संयम्य	८ १२	साधिभूताधिदैवं माम्	७ ३०
स घोषो धार्तराष्ट्राणाम्	१ १९	सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्	१४ ११	सांख्ययोगौ पृथग्बालाः	५ ४
सततं कीर्तयन्तो माम्	९ १४	सर्वधर्मान्परित्यज्य	१८ ६६	सिद्धिं प्राप्नो यथा	१८ ५०
स तथा श्रद्धया युक्तः	७ २२	सर्वभूतस्थमात्मानम्	६ २९	सीदन्ति मम गात्राणि	१ २९
सत्कारमानपूजार्थम्	१७ १८	सर्वभूतस्थितं यो माम्	६ ३१	सुखदुःखे समे कृत्वा	२ ३८
सत्त्वं रजस्तम इति	१४ ५	सर्वभूतानि कौन्तेय	९ ७	सुखमात्यन्तिकं यत्तत्	६ २१
सत्त्वं सुखे सज्जयति	१४ ९	सर्वभूतेषु येनैकम्	१८ २०	सुखं त्विदानीं त्रिविधम्	१८ ३६
सत्त्वात्संजायते ज्ञानम्	१४ १७	सर्वमेतदृतं मन्ये	१० १४	सुदुर्दर्शमिदं रूपम्	११ ५२
सत्त्वानुरूपा सर्वस्य	१७ ३	सर्वयोनिषु कौन्तेय	१४ ४	सुहृन्मित्रार्युदासीन०	६ ९
सदृशं चेष्टते स्वस्याः	३ ३३	सर्वस्य चाहं हृदि	१५ १५	स्थाने हृषीकेश तव	११ ३६
सद्भावे साधुभावे च	१७ २६	सर्वाणीन्द्रियकर्माणि	४ २७	स्थितप्रज्ञस्य का भाषा	२ ५४
समदुःखसुखः स्वस्थः	१४ २४	सर्वेन्द्रियगुणाभासम्	१३ १४	स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यान्	५ २७
समं कायशिरोग्रीवम्	६ १३	सहजं कर्म कौन्तेय	१८ ४८	स्वधर्ममपि चावेक्ष्य	२ ३१
समं पश्यन् हि सर्वत्र	१३ २८	सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा	३ १०	स्वभावजेन कौन्तेय	१८ ६०
समं सर्वेषु भूतेषु	१३ २७	सहस्रयुगपर्यन्तम्	८ १७	स्वयमेवाऽऽत्मनाऽऽत्मा-	
समः शत्रौ च मित्रे च	१२ १८	संकरो नरकायैव	१ ४२	नम्	१० १५
समोऽहं सर्वभूतेषु	९ २९	संकल्पप्रभवान्कामान्	६ २४	स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः	१८ ४५
सर्गाणामादिरन्तश्च	१० ३२	संतुष्टः सततं योगी	१२ १४		
सर्वकर्माणि मनसा	५ १३	संनियम्येन्द्रियग्रामम्	१२ ४		
सर्वकर्माण्यपि सदा	१८ ५६	संन्यासस्तु महाबाहो	५ ६	हतो वा प्राप्स्यसि	२ ३७
सर्वगुह्यतमं सूयः	१८ ६४	संन्यासस्य महाबाहो	१८ १	हन्त ते कथयिष्यामि	१० १९
सर्वतःपाणिपादं तत्	१३ १३	संन्यासः कर्मयोगश्च	५ २	हृषीकेशं तदा वाक्यम्	१ २१

ह.

समाप्तोऽयं श्रीमद्भगवद्गीतापद्यानामकारादिवर्णक्रमः ।

अथ श्रीमद्भगवद्गीताश्लोकान्तर्गतपदानाम-

कारादिवर्णानुक्रमः ।

पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०
अ.			अक्षरः	८-२१;		अच्युत	१-२१		अतिमानिता	१६-१	
अक्षरार्थम्	४-१३,		१५-१६, १६			११-२२; १८-७३			अतिरिच्यते	२-१४	
१३-२९			अक्षराणाम्	१०-३३		अजस्रम्	१६-१९		अतिवर्तते	६-२२;	
अकर्म ४-१६, १८			अक्षरात्	१५-१८		अजम्	२-२१;		१४-२१		
अकर्मकृत ३-५			अखिलम्	४-३३		७-२५; १०-३, १२			अतिस्वप्नशी-		
अकर्मणः ३-८, ८;			७-२९; १५-१२			अजः २-२०; ४-६			लस्य	६-१६	
४-१७			अगतासून्	२-११		अजानता	११-४१		अतीतः	१४-२१	
अकर्मणि	२-२७;		अमिः	४-३७;		अजानन्तः	७-२२;		१५-१८		
४-१८			८-२२; ९-१६;			९-११; १३-२५			अतीत्य	१४-२०	
अकल्मषम्	६-२७		११-३९; १८-४८			अज्ञः	४-२०		अतीन्द्रियम्	६-२१	
अकारः	१०-३३		अमौ	१५-१२		अज्ञानजम्	१०-११;		अतीव	१२-२०	
अकार्यम्	१८-३१		अग्रे १८-३७, ३८, ३९			१४-८			अत्यद्भुतम्	१८-७७	
अकीर्तिकरम्	२-२		अवम्	३-१३		अज्ञानविमो-			अत्यन्तम्	६-२८	
अकीर्तिम्	२-३४		अघायुः	३-१६		हिताः	१६-१५		अत्यर्थम्	७-१७	
अकीर्तिः	२-३४		अज्ञानि	२-५८		अज्ञानसंभूतम्	४-४२		अत्यश्रुतः	६-१६	
अकुर्वत	१-१		अचरम्	१३-१५		अज्ञानसंमोहः १८-७२			अत्याग्निनाम्	१८-१२	
अकुशलम्	१८-१०		अचलप्रतिष्ठम्	२-७०		अज्ञानम्	५-१६;		अत्युच्छिन्नम्	६-११	
अकृतबुद्धि-			अचलम्	६-१३;		१३-११; १४-१६,			अयेति	८-२८	
त्वात्	१८-१६		१२-३			१७; १६-२			अत्र	१-२, २३;	
अकृतात्मानः १५-११			अचलः	२-२२		अज्ञानाम्	३-२६		४-१६; ८-२, २,		
अकृतेन	३-१८		अचला	२-५३		अज्ञानेन	५-१५		५; १०-७; १८-१४		
अकृत्वविदः	३-२९		अचलाम्	७-२१		अणीयांसम्	८-९		अथ	१-२०, २६;	
अक्रियः	६-१		अचलेन	८-१०		अणोः	८-९		२-२६, ३३,		
अक्रोधः	१६-२		अचापलम्	१६-२		अतरुवार्थवत् १८-२२			३-३६; ११-५,		
अक्षेयः	२-२२		अचिन्त्यरूपम्	८-९		अतन्द्रितः	३-२३		२०; १२-९, ११;		
अक्षयम्	५-२१		अचिन्त्यम्	१२-३		अतपस्काय १८-६७			१८-५८		
अक्षयः	१०-३३		अचिन्त्यः	२-२५		अतः २-१२; ९-२४;			अथवा	६-४२,	
अक्षरसमुद्भवम् ३-१५			अचिरेण	४-३९		१२-८; १३-११;			१०-२२; ११-२२		
अक्षरम् ८-३, ११;			अचेतसः	३-३२;		१५-१८			अथो	४-३५	
१०-२५; ११-१८			१५-११; १७-६			अतितरन्ति १३-२५			अदक्षिणम्	१७-१३	
३७; १२-१, ३			अच्छेयः	२-२२		अतिनीचम्	६-११		अदम्भित्वम्	१३-७	
						अतिमानः	१६-२		अदाहः	२-२२	

पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०
अदृष्टपूर्वम् ११—४५	अध्यात्मनिःश्रुत्याः १५—५	अनसूयन्तः ३—३१	अनुप्रपन्नाः ९—२१
अदृष्टपूर्वाणि ११—६	अध्यात्मविद्या १०—३२	अनसूयवे ९—१	अनुबन्धम् १८—२५
अदेशकाले १७—२२	अध्यात्मसंज्ञितम् ११—१	अनसूयः १८—७१	अनुबन्धे १८—३९
अद्भुतम् ११—२०;	अध्यात्मम् ७—२९	अनहंकारः १३—८	अनुमन्ता १३—२२
१८—७४, ७६	अध्येष्यते १८—७०	अनहंवादी १८—२६	अनुरज्यते ११—३६
अद्य ४—३; ११—७;	अधुनम् १७—१८	अनात्मनः ६—६	अनुवर्तते ३—२१
१६—१३	अनधः ३—३, १४—६;	अनादित्वात् १३—३१	अनुवर्तन्ते ३—२३;
अद्रोहः १६—३	१५—२०	अनादिमत् १३—१२	४—११
अद्वेष्टाः १२—१३	अनन्त ११—३७	अनादिमध्या- न्तम् ११—१९	अनुवर्तयति ३—१६
अधमाम् १६—२०	अनन्तबाहुम् ११—१९	अनादिम् १०—३	अनुविधीयते २—६७
अधर्मस्य ४—७	अनन्तरम् १२—१२	अनादी १३—१९	अनुशासितारम् ८—९
अधर्मम् १८—३१, ३२	अनन्तरूप ११—३८	अनामयम् २—५१;	अनुशुश्रुम् १—४४
अधर्मः १—२०	अनन्तरूपम् ११—१६	१४—६	अनुशोचन्ति २—११
अधर्माभिभ- वात् १—४१	अनन्तविजयम् १—१६	अनारम्भात् ३—४	अनुशोचितुम् २—२५
अधः १४—१८,	अनन्तवीर्यं ११—४०	अनार्यजुष्टम् २—२	अनुषजते ६—४;
१५—१, २	अनन्तवीर्यम् ११—१९	अनावृत्तिम् ८—२३,	१८—१०
अधःशालम् १५—१	अनन्तम् ११—११, २७	२६	अनुसंततानि १५—२
अधिकतरः १२—५	अनन्तः १०—२९	अनाशिनः २—१८	अनुस्मर ८—७
अधिकम् ६—२२	अनन्ताः २—४१	अनाश्रितः ६—१	अनुस्मरन् ८—१३
अधिकः ६—४६, ४६,	अनन्यचेताः ८—१४	अनिकेतः १२—१९	अनुस्मरेत् ८—९
४६	अनन्यभाक् ९—३०	अनिच्छन् ३—३६	अनेकचितवि-
अधिकारः २—२७	अनन्यमनसः ९—१३	अनित्यम् ९—३३	प्रान्ताः १६—१६
अधिगच्छति २—६४,	अनन्यया ८—२२	अनिर्देश्यम् १२—३	अनेकजन्मसं-
७१, ४—३९,	अनन्येन ११—५४	अनिष्टम् १८—१२	सिद्धः ६—४५
५—६, २४, ६—१५	अनन्येन १२—६	अनीश्वरम् १६—८	अनेकादिव्याभ-
१४—१९, १८—४९	अनन्ययोगेन १३—१०	अनुकम्पार्थम् १०—११	रणम् ११—१०
अधिदैवतम् ८—४	अनन्याः ९—२२	अनुचिन्तयन् ८—८	अनेकधा ११—१३
अधिदैवम् ८—१	अनपेक्षः १२—१६	अनुतिष्ठन्ति ३—३१,	अनेकबाहूदर-
अधिभूतम् ८—४	अनपेक्ष्य १८—२५	३२	वक्त्रनेत्रम् ११—१६
अधियज्ञः ८—२, ४	अनभिष्वङ्गः १३—९	अनुत्तमम् ७—२४	नेकवक्त्रन-
अधिष्ठानम् ३—२०,	अनाभिःसंधाय १७—२५	अनुत्तमाम् ७—१८	यनम् ११—१०
१८—१४	अनभिज्ञेहः २—५५	अनुद्विग्नमनाः २—५६	अनेकवर्णम् ११—२४
आधिष्ठाय ४—६	अनयोः २—१६	अनुद्वेगकरम् १७—१५	अनेकाद्भुतद-
१५—९	अनलः ७—४	अनुपकारिणे १७—२०	र्शनम् ११—१०
अध्यक्षेण ९—१०	अनलेन ३—३९	अनुपश्यति १३—३०;	अनेन ३—१०, ११;
अध्यात्मचेतसा ३—३०	अनवलोकयन् ६—१३	१४—१९	९—१०; ११—८
अध्यात्मज्ञान-	अनवाप्तम् ३—२२	अनुपश्यन्ति १५—१०	अन्तकाले २—७२
नित्यत्वम् १३—११	अनश्नतः ६—१६	अनुपश्यामि १—३१	८—५
			अन्तर्गतम् ७—२८

पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०
अन्तरम्	११—२०;		१३—२४,	२५;		२२, २५, ३१, ४४, ४४,	अब्रवीत्	१—२, २७,			
	१३—३४		१७—४			४६, ४७; ७—३, २३,	४—१				
अन्तरात्मना	६—४७		अन्येभ्यः	१३—२५		३०; ८—६; ९—१५,	अभक्ताय	१८—६५			
अन्तरारामः	५—२४		अन्वशोचः	२—११		२३, २३, २५, २९	अभयम्	१०—४;			
अन्तरे	५—२७		अन्विच्छ	२—४९		३०, ३२, ३२;	१६—१				
अन्तर्ज्योतिः	५—२४		अन्विताः	९—२३;		१०—३७, ३९,	अभवत्	१—०३			
अन्तवत्	७—२३			१७—१		११—२, २६, २९,	अभविता	२—२०			
अन्तवन्तः	२—१८		अपनुद्यात्	२—८		३२, ३४, ३७, ३९,	अभावयतः	२—६६			
अन्तम्	११—१६		अपरस्परसंभूतम्	१६—८		४१, ४२, ४३, ५२,	अभावः	२—१६			
अन्तः	२—१६;		अपरम्	४—४; ६—२२		१२—१, १०, १०,	अभाषत	११—१४			
१०—१९, २०, ३२,			अपरा	७—५		११, १३—२, १७,	अभिक्रमनाशः	२—४०			
४०;	१३—१५;		अपराजितः	१—१७		१९, २२, २३, २५, ३१,	अभिजनवान्	१६—१५			
१५—३;	१७—६		अपराणि	२—२२		१४—२, १५—८,	अभिजातस्य	१६—३, ४			
अन्तःसुख	५—२४		अपरान्	१६—१४		१०, ११, १८, १६—७,	अभिजातः	१६—५			
अन्तःस्थानि	८—२२		अप, ग्रहः	६—१०		१३, १४ १७—७, १०,	अभिजानन्ति	९—२४			
अन्तिके	१३—१५		अपरिमेयम्	१६—११		१२ १८—६, १७,	अभिजानाति	४—१४;			
अन्ते	७—१९; ८—६		अपरिहार्ये	२—२७		१९ ४३, ४४, ४८,	७—१३, २५; १८—५५				
अन्नसंभवः	३—१४		अपरे	४—२५, २५,		५६, ६०, ७१, ७१,	अभिजायते	२—६२;			
अन्नम्	१५—१४		२७, २८, २९, ३०;			अपुनरावृत्तिम्	५—१७	६—४१; १३—२३			
अन्नात्	३—१४		१३—२४; १८—३			अपैशुनम्	१६—२	अभितः	५—२६		
अन्यत्	२—३१, ४२;		अपर्याप्तम्	१—१०		अपोहनम्	१५—१५	अभिधास्यति	१८—६८		
७—२, ७; ११—७;			अपलायनम्	१८—४३		अप्रकाशः	१४—१३	अभिधीयते	१३—१,		
१६—८			अपश्यत्	१—२६;		अप्रतिमप्रभावः		१७—२७; १८—११			
अन्यत्र	३—९			११—१३		११—४३	अभिनन्दति	२—५७			
अन्यथा	१३—११		अपहतचेतसाम्	२—४४		अप्रतिष्ठम्	१६—८	अभिप्रवृत्तः	४—२०		
अन्यदेवताभक्ताः	९—२३		अपहतज्ञानाः	७—१५		अप्रतिष्ठः	६—३८	अभिभवति	१—४०		
अन्यदेवताः	७—२०		अपात्रेभ्यः	१७—२२		अप्रतीकारम्	१—४६	अभिभूय	१४—१०		
अन्यथा	८—२६		अपानम्	४—२९		अप्रदाय	३—१२	अभिमुक्ताः	११—२८		
अन्यम्	१४—१९		अपाने	४—२९		अप्रमेयम्	११—१७, ४२	अभिरक्षन्तु	१—११		
अन्यः	२—२९, २९;		अपावृत्तम्	२—३२		अप्रमेयस्य	२—१८	आभिरतः	१८—४५		
४—३१; ८—२०;			अपि	१—२६, ३५, ३५,		अप्रवृत्तिः	१४—१३	अभिविज्वलन्ति			
११—४३; १५—१७;			३८; २—५, ८, १६,			अप्राप्य	६—३७;	११—३८			
१६—१५; १८—६९			२६, २९, ३१, ३४,			९—३, १६—२०	अभिसंधाय	१७—१२			
अन्यानि	२—२२		४०, ५९, ६०, ७२;			अप्रियम्	५—२०	अभिहिता	२—३९		
अन्यान्	११—३४		३—५, ८, २०, ३१,			अप्सु	७—८	अभ्यधिकः	११—४३		
अन्यायेन	१६—१३		३३, ३६; ४—६, ६,			अफलप्रेप्सुना	१८—२३	अभ्वर्च्य	१८—४६		
अन्याम्	७—५		१३, १५, १६, १७, २०,			अफलाकाङ्क्षिभिः		अभ्यसूयकाः	१६—१८		
अन्ये	१—९; ४—२६,		२२, ३०, ३६; ५—४			१७—११, १७	अभ्यसूयति	१८—६७			
२६;	९—१५;		५, ७, ९, ११; ६—९,			अबुद्धयः	७—२४	अभ्यसूयन्तः	३—३३		

पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०
अभ्यह्न्यन्त १-१३	१३-३१; १५-९;	अर्हाति २-१७	१६-२३; १८-५६
अभ्यासयोगयुक्तेन ८-८	१७-३	अर्हासे २-२५, २६,	अवाप्य २-८
अभ्यासयोगेन १२-९	अयुक्तस्य २-६६, ६६	२७, ३०, ३१;	अवाप्यते १२-५
अभ्यासात् १२-१२;	अयुक्तः ५-१२;	३-२०; ६-३१;	अवाप्त्यथ ३-११
१८-३६	१८-२८	१०-१६; ११-४४;	अवाप्त्यसि २-३३,
अभ्यासे १२-१०	अयोगतः ५-६	१६-२४	३८, ५३; १२-१०
अभ्यासेन ६-३५	अरतिः १३-१०	अर्होः १-३७	अविकम्पन १०-७
अभ्युत्थानम् ४-७	अरागद्वेषतः १८-२३	अलसः १८-२८	अविकार्यः २-२५
अमलान् १४-१४	अरिसूदन २-४	अलोलुप्त्वम् १६-२	अविज्ञेयम् १३-१५
अमानित्वम् १३-७	अर्चितुम् ७-२१	अल्पबुद्धयः १६-९	अविद्वान् ३-२५
आमतविक्रमः ११-२०	अर्जुन २-२, ४५;	अल्पमेधसाम् ७-२३	अविधिपूर्वकम् ९-२३
अमी ११-२१, २६, २८	३-७; ४-५, ९,	अल्पम् १८-२२	१६-१७
अमुत्र ६-२०	३७; ६-१६, ३२,	अवगच्छ १०-४१	अविनश्यन्तम् १३-२७
अमूढाः १५-५	४६; ७-१६, २६,	अवजानन्ति ९-११	अविनाशि २-१७
अमृतत्वाय २-१५	८-१६, २७; ९-१९;	अवज्ञातम् १७-२२	अविनाशिनम् २-२१
अमृतस्य १४-२७	१०-३२, ३९, ४२;	अवतिष्ठति १४-२३	अविपश्चितः २-४२
अमृतम् ९-१९;	११-४७, ५४;	अवतिष्ठते ६-१८	अविभक्तम् १३-१६;
१०-१८; १३-१२;	१८-९, ३४, ६१	अवध्यः २-३०	१८-२०
१४-२०	अर्जुनम् ११-५०	अवनि गालस्यैः ११-२६	अवक्षे १-२३
अमृतोद्भवम् १०-२७	अर्जुनः १-२१, २८,	अवरम् २-४९	अवेक्ष्य २-३१
अमृतोपमम् १८-३७	४७; २-४, ५४;	अवशम् ९-८	अव्यक्तानिध-
३८	३-१, ३६; ४-४;	अवशः ३-५; ६-४४;	नानि २-२८
अमेध्यम् १७-१०	५-१; ६-३३, ३७;	८-१९; १८-६०	अव्यक्तमूर्तिना ९-४
अम्बुवेगाः ११-२८	८-१; १०-१२;	अवशिष्यते ७-२	अव्यक्तसंज्ञक ८-१८
अम्भसा ५-१०	११-१, १५, ३६,	अवष्टभ्य ९-८;	अव्यक्तम् ७-२४;
अम्भसि २-६७	५१; १२-१;	१६-९	१२-१, ३; १३-५
अयज्ञस्य ४-३१	१४-२१; १७-१;	अवसादयेत् ६-५	अव्यक्तः २-२५;
अयतिः ६-३७	१८-१, ७३	अवस्थातुम् १-३०	८-२०, २१
अयथावत् १८-३१	अर्थकामान् २-५	अवस्थितम् १५-११	अव्यक्ता १२-५
अयनेषु १-११	अर्थव्यपात्रयः ३-१८	अवस्थितः ९-४;	अव्यक्तात् ८-१८, २०
अयशः १०-५	अर्थसंचयान् १६-१२	१३-३२	अव्यक्तादीनि २-२८
अयम् २-१९, २०,	अर्थः २-४६; ३-१८	अवस्थितान् १-२२, २७	अव्यक्तासक्त-
२०, २४, २४, २४,	अर्थार्थी ७-१६	अवास्थिताः १-११, ३३;	चेतसाम् १२-५
२५, २५, २५, ३०,	अर्थे १-३३; २-२७;	२-६; ११-३२;	अव्यभिचा-
५८; ३-९, ३६;	३-३४	अवहासार्थम् ११-४२	रिणी १३-१०
४-३, ३१, ४०,	अर्पणम् ४-२४	अवाच्यवादान् २-३६	अव्यभिचा-
६-२१, ३३; ७-२५;	अपिमतनोबुद्धिः ८-७	अवासव्यम् ३-२२	रिण्या १८-३३
८-१९; ११-१;	१२-१४	अवाप्तम् ६-३६	अव्यभिचा-
	अर्थमा १६-२९	अवाप्नोति १५-८,	रेड १४-२६

पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०
अव्ययस्य २—१७; १४—२७	अश्रद्धानाः ९—३ अश्रद्धया १७—२८	५३; १२—१०, ११; १६—५; १८—६४, ६५	१४—११; १६—६ अस्य २—१७, ४०, ५९, ६५, १७; ३—१८, ३४, ४०; ६—३९; ९—३; ११—१८, ३८, ४३, ५२, १३—२१; १५—३
अव्ययम् २—२१, ४—१, १३; ७—१३, २४, २५; ९—२, १३, १८; ११—३, ४; १४—५; १५—१, ५; १८—२०, ५६	अश्रुपूर्णाकुले- क्षणम् २—१ अश्रौषम् १८—७४ अश्वत्थम् १५—१, ३ अश्वत्थः १०—२६ अश्वत्थामा १—८ अश्वानाम् १०—२७	असितः १०—१३ असिद्धौ ४—२२ असुखम् ९—३३ असृष्टाग्रम् १७—१३ असी ११—२६; १६—१४ अस्ति २—४०, ४२, ३—२२; ४—३१, ४०; ६—१६, ७—७; ८—५, ९—२९; १०—१८, १९, ३९, ४०; ११—४३; १६—१३, १५, १८—४०	अस्याम् २—७२ अस्वर्ग्यम् २—२ अहत्वा २—५ अहरागमे ८—१८, १९ अहम् १—२३, १४, २—४, ७, १२; ३—९, २३, २४, २७, ४—१ ५, ७, ११; ६—३०, ३३, ३४; ७—२, ६, ८, १०, ११, १२, १७, २१, २५, २६, ८—४, १४, ९—४, ७, १६, १६, १६, १६, १६, १६, १६, १६, ११, ११ ११, २३, २४, २६, २९ २९, १०—१, २, ८, ११, १७, २०, २०, २१ २१, २३, २४, २५, २८, २९, २९, ३०, ३०, ३१, ३२, ३२ ३३, ३३, ३४, ३५, ३५, ३६, ३६ ३७, ३८, ३९ ४२; ११—२३, ४२, ४४, ४६, ४८, ५३, ५४, १२—७, १४—३, ४, २७ १५—१३, १४, १५, १५, १५, १८, १६—१४, १४, १४, १९, १८—६६, ७०, ७४, ७५
अव्ययः ११—१८; १३—३१; १५—१७	अश्विनौ ११—६, २२ अष्टधा ७—४ असक्तबुद्धिः १८—४९ असक्तम् ९—९; १३—१४ असक्तः ३—७, १९, १९, २५	अस्तु २—४७; ३—१०; ११—३१, ३९, ४० अस्थिरम् ६—२६ अस्मदीयैः ११—२६ अस्माकम् १—७, १० अस्मात् १—३९ अस्मान् १—३६ अस्माभिः १—३९ अस्मि ७—८, ९, ९, १०, ११; १०—२१, २२, २२, २२, २२, २३, २३, २४, २५, २८, २८, २८, २९, २९, ३०, ३१, ३१, ३१, ३३, ३६, ३६, ३६, ३७, ३८, ३८, ३८; ११—३२, ४५, ५१; १५—१८, १६—१५; १८—५५, ७३	अव्ययात्मा ४—६ अव्ययाम् २—३४ अशक्तः १२—११ अशमः १४—१२ अशान्त्रम् १—४६ अशान्तस्य २—६६ अशाश्वतम् ८—१५ अशाश्वविहितम् १७—७ अशुचिप्रताः १६—१० अशुचिः १८—२७ अशुचौ १६—१६ अशुभात् ४—१६; ९—१ अशुभान् १६—१९ अशुश्रूषवे १८—६७ अशेषतः ६—२४, ३९; ७—३; १८—११ अशेषेण ४—३; १०—१६; १८—२९, ६३ अशोच्यान् २—११ अशोष्यः २—२४ अश्वन् ५—९ अश्वन्ति ९—२० अश्वामि ९—२६ अश्वसि ९—२७ अश्नुते ३—४, ५—२१; ६—२८; १३—१२; १४—२० अश्रद्धानः ४—४०
अशुचिप्रताः १६—१० अशुचिः १८—२७ अशुचौ १६—१६ अशुभात् ४—१६; ९—१ अशुभान् १६—१९ अशुश्रूषवे १८—६७ अशेषतः ६—२४, ३९; ७—३; १८—११ अशेषेण ४—३; १०—१६; १८—२९, ६३ अशोच्यान् २—११ अशोष्यः २—२४ अश्वन् ५—९ अश्वन्ति ९—२० अश्वामि ९—२६ अश्वसि ९—२७ अश्नुते ३—४, ५—२१; ६—२८; १३—१२; १४—२० अश्रद्धानः ४—४०	असक्तबुद्धिः १८—४९ असक्तम् ९—९; १३—१४ असक्तः ३—७, १९, १९, २५ असक्तात्मा ५—२१ असक्तिः १३—९ असङ्गशब्देण १५—३ असतः २—१६ असत् ९—१९; १३—१२; १७—२८ असत्कृतम् १७—२२ असत्कृतः ११—४२ असत्यम् १६—८ असद्वाहान् १६—१० असपत्नम् २—८ असमर्थः १२—१० असंन्यस्तसं- कल्पः ६—२ असंमूढः ५—२०; १०—३; १५—१९ असंमोहः १०—४ असंयतात्मना ६—३६ असंशयम् ६—३५; ७—१ असंशयः ८—७; १८—६८ असि ४—३, ३६; ८—२; १०—१७; ११—३८, ४०, ४२, ४३, ५३,	अस्तु २—४७; ३—१०; ११—३१, ३९, ४० अस्थिरम् ६—२६ अस्मदीयैः ११—२६ अस्माकम् १—७, १० अस्मात् १—३९ अस्मान् १—३६ अस्माभिः १—३९ अस्मि ७—८, ९, ९, १०, ११; १०—२१, २२, २२, २२, २२, २३, २३, २४, २५, २८, २८, २८, २९, २९, ३०, ३१, ३१, ३१, ३३, ३६, ३६, ३६, ३७, ३८, ३८, ३८; ११—३२, ४५, ५१; १५—१८, १६—१५; १८—५५, ७३ अस्मिन् १—२२, २—१३, ३—३, ८—३; १३—३९, १४—१६	

पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०
अहंकारः	७—४	१८—५३, ५९	आब्धः	१६—१७		आत्मसंयम-			७०; ७—४		
अहंकारात्	१८—५८	१३—५	आततायिनः	१—३६		योगाग्नौ	४—२७		आपूर्य	११—३०	
अहंकृतः	१८—१७		आतिष्ठ	४—४२		आत्मसंस्थम्	६—२५		आपूर्यमाणम्	२—७०	
अहः	८—१७, २४		आत्थ	११—३		आत्मा	६—५, ५, ६, ६,		आप्तम्	५—६;	
अहिताः	२—३६;		आत्मकारणात्	३—१३		६; ७—१८; ९—५;			१२—९		
१६—९			आःमृतम्	३—१७		१०—२०; १३—३२			आप्तयाम्	३—२	
अहिंसा	१०—५;		आत्मनः	४—४२		आत्मानम्	३—४३;		आप्तवन्ति	८—१५	
१३—७; १६—२;			५—६; ६—५, ५,			४—७; ६—५, ५,			आप्नोति	२—७०;	
१७—१४			६, ११, १९; ८—१२;			१०, १५, २०,			३—१९; ४—२१;		
अहैतुकम्	१८—२२		१०—१८; १६—२१,			२८, २९; ९—३४;			५—१२; १८—४७,		
अहो	१—४५		२२; १७—०९;			१०—१५; ११—३,			५०		
अहोरात्रविदः	८—१७		१८—३९			४, १३—२४, २८,			आब्रह्मभुवनान्	८—१६	
अंशः	१५—७		आत्मना	२—५५;		२९; १८—१६, ५१			आयुधानाम्	१०—२८	
अंशुमान्	१०—२१		३—४३; ६—५, ६,			आत्मौपम्येन	६—३२		आयुःसत्त्वबलारोग्यसु-		
आ.			२०; १०—१५;			आत्यन्तिकम्	६—२१		खप्रीतिविवर्धनाः		
आकाशस्थितः	९—६		१३—२४, २८			आदत्ते	५—१५		१७—८		
आकाशम्	१३—३२		आत्मनि	२—५५,		आदर्शः	३—३८		आरभते	३—७	
आख्यातम्	१८—६३		३—१७; ४—२५,			आदिकर्त्रे	११—३७		आरभ्यते	१८—२५	
आख्याहि	११—३१		३८; ५—२१; ६—१८,			आदित्यगतम्	१५—१२		आरम्भः	१४—१२	
आग छेत्	३—३४		२०, २६, २९;			आदित्यवत्	५—१६		आरुक्षोः	६—३	
आगताः	४—१०		१३—२४, १५—११			आदित्यवर्णम्	८—९		आर्जवम्	१३—७;	
१४—२			आत्मपरदहपु	१६—१८		आदित्यानाम्	१०—२१		१६—१; १७—१४		
आगमापायिनः	२—१४		आत्मबुद्धिप्र-			आदित्यान्	११—६		१८—४२		
आचरतः	४—२३		सादजम्	१८—३७		आदिदेवम्	१०—१२		आर्तः	७—१६	
आचरति	३—२१		आत्मभावस्थः	१०—११		आदिदेवः	११—३८		आवयोः	१८—७०	
१६—२२			आत्ममामया	४—६		आदिम्	११—१६		आवर्तते	८—२६	
आचरन्	३—१९		आत्मयोगात्	११—४७		आदिः	१०—२, २०		आवर्तनः	८—१६	
आचारः	१४—२१		आत्मरतिः	३—१७		३२; १५—३			आविश्य	१५—१३, १७	
१६—७			आत्मवन्तम्	४—४१		आदौ	३—४१; ४—४		आविष्टम्	२—१	
आचार्य	१—३		आत्मवश्यैः	२—६४		आद्यन्तवन्तः	५—२२		आविष्टः	१—२७	
आचार्यम्	१—२		आत्मवान्	२—४५		आद्यम्	८—२८;		आवृतम्	३—३८,	
आचार्यान्	१—२६		आत्मविनिग्रहः	१३—७;		११—३१, ४७; १५—४			३९; ५—५५		
आचार्याः	१—३४		१७—१			आधत्स्व	१२—८		आवृतः	३—३८	
आचार्योपा-			अत्मदिभू-			आधाय	५—१०		आवृता	१८—३२	
सनम्	१३—७		तयः	१०—१६, १९		८—१२			आवृताः	१८—४८	
आज्यम्	९—१६		आत्मविशुद्धये	५—११;		आधिपत्यम्	२—८		आवृत्तिम्	८—२३	
			६—१२			आपन्नम्	७—२४		आवृत्य	३—४०	
			आत्मसंभा-			आपन्नाः	१६—२०		१३—१३; १४—९		
			विताः	१६—१७		आपः	२—२३		आवेशितचेतसाम्	१२—७	

पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०
आवेश्य	८—१०		६—३१; ७—१८,			११—४, २१, ४१,			१५—७		
१२—२			८—१२			४१, ५०; १३—१.			इन्द्रियारामः ३—१६		
आव्रियते ३—३८			आस्थिताः ३—२०			१, ११, १८, २२;			इन्द्रियार्थान् ३—६		
आशयात् १५—८			आह १—२१;			१४—५, ११ २३;			इन्द्रियार्थेभ्यः २—५८		
आशापाशशतैः १६—१२			११—३५			१५—१७, २०;			६८		
आशु २—६५			आहवे १—३१			१६—११, १५;			इन्द्रियार्थेषु ५—९,		
आश्चर्यवत् २—२९			आहारः १७—७			१७—२, ११ १६,			६—४, १३—८		
२९—२९			आहाराः १७—८, ९			२०, २३, २४, २५,			इन्द्रियेभ्यः ३—४२		
आश्चर्याणि ११—६			आहुः ३—४२;			२६, २७, २७, २८;			इन्द्रियैः २—६४, ५—११		
आश्रयेत् १—३६			४—१९; ८—२१;			१८—२, ३, ६; ८, ९,			इमम् १—२८, २—३३,		
आश्रितम् ९—११			११—१३; १४—१६;			११, १८, ३२, ५९,			४—१, २, ९—८, ३३		
आश्रितः १२—११			१६—८			६३, ६४, ७०, ७४			१३—३३, १७—७,		
१५—१४			आहो १७—१			इदम् १—१०, २१,			१८—७०, ७४, ७६		
आश्रिताः ७—१५						२७; २—१, २, १०,			इमानि १८—१३		
९—१३			इ.			१७; ३—३१, ३८,			इमान् ११—१६,		
आश्रित्य ७—२९;			इक्ष्वाकवे ४—१			७—२, ५, ७, १३,			१८—१७		
१६—१०; १८—५९			इक्षते ६—१९;			८—२२, २८; ९—१			इमाम् २—३९, ४२,		
आश्वासयामास ११—५०			१४—२३			२, ४; १०—४२,			इमाः ३—२४, १०—६,		
आसक्तमनाः ७—१			इच्छ १२—९			११—१९, २०, २०			इमे १—३३, २—१२.		
आसने ६—१२			इच्छति ७—२१			४१, ४७, ४९, ४९			१८, ३—२४		
असम् २—१२			इच्छन्तः ८—११			५१, ५२; १२—२०,			इमौ १५—१५		
आसाद्य ९—२०			इच्छसि ११—७;			१३—१; १४—२,			इयम् ७—४, ५		
आसीत् २—५४, ६१;			१८—६०, ६३			१५—२०, १६, १३,			इव १—३०, २—१०,		
६—१४			इच्छा १३—६			१३, १३, १३, २१;			५८, ६७; ३—२४		
आसीनम् ९—९			इच्छाद्वेषसमुत्थेन ७ २७			१८—४६, ६७, ६८			२, ३६, ५—१०,		
आसीनः १४—२३			इच्छामि १—३५;			इदानीम् ११—५१,			६—३४, ३८, ७—७,		
आसुरनिश्चयान् १७—६			११—३, ३१, ४६;			१८—३६,			११—४४, ४४,		
आसुरम् ७—१५;			१८—१			इन्द्रियकर्माणि ४—२७			१३—१६, १५—८,		
१६—६			इज्यते १७—११, १२			इन्द्रियगोचराः १३—५			१८—३७, ३८, ४८,		
आसुरः १६—६			इज्यया ११—५३			इन्द्रियग्रामम् ६—२४,			इषुभिः २—४		
आसुराः १६—७			इतरः ३—२१			१२—४			इष्टकामधुक् ३—१०		
आसुरी १६—५			इतः ७—५, १४—१			इन्द्रियस्य ३—३४, ३८			इष्टम् १८—१२		
आसुरीषु १६—१९			इति १—२५, ४४; २—९,			इन्द्रियामिषु ४—२६			इष्टः १८—६४, ७०		
आसुरीम् ९—१२;			४२; ३—२७, २८;			इन्द्रियाणाम् २—८, ६७,			इष्टानिष्टोप-		
१६—४, २०			४—३, ४, १४, १६;			११—२२			त्तिषु १३—९		
आस्तिक्यम् १८—४२			५—८, ९; ६—२, ८,			इन्द्रियाणि २—५८, ६०,			इष्टान् ३—१२		
आस्ते ३—६; ५—१३			१८, ३६; ७—४, ६,			६१, ६८, ३—७, ४०,			इष्टाः १७—९		
आस्था ७—२०			१२, १९; ८—१३,			४१, ४२, ४—२६,			इष्ट्वा ९—२०		
आस्थितः ५—४;			२१; ९—६; १०—८,			५—९, १३—५,			इष्ट्वा ५, ५, ४०, ४१,		

पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०
५०, ३-१६, १८, ३७, ४-२, १३, ३८, ५-१९, २३, ६-४८ ७-२, ११-७, ३२, १५-३, १६-२४, १७-१८, २८	उच्छोषणम् २-८ उच्यते २-२५, ४८, ५५, ५६, ३-६, ४०, ६-३, ३, ४, ८, १८, ८-१, ३, १३-१२, १७, २०, २०, १४-२५, १५-१६; १७-१४ १५, १६, २७, २८; १८-२३, २५, २६, २८	उदाहृतम् १३-६; १७-१९, २२; १८-२२, २४, ३९ उदाहृतः १५-१७ उदाहृत्य १७-२४ उद्दिश्य १७-२१ उद्देशतः १०-४० उद्धरेत् ६-५ उद्भवः १०-३४ उद्यताः १-४५ उद्यम्य १-२० उद्विजते १२-१५, १५ उद्विजन्त ५-२० उन्मिषन् ५- उपजायते २-६२, ६५; १४-११ उपजायन्ते १४-२ उपजुङ्गति ४-२५ उपदेक्ष्यन्ति ४-३४ उपद्रष्टा १३-२२ उपधारय ७-६, ९-६ उपपद्यते २-३, ६-३९, १३-१८; १८-७ उपपन्नम् २-३२ उपमा ६-१८ उपयान्ति १०-१० उपरतम् २-३५ उपरमते ६-२० उपरमेत् ६-२५ उपलभ्यते १५-३ उपालिप्यते १३-३२, ३२ उपाविश्य ६-१२ उपसंगम्य १-२१ उपसेवते १५-९ उपहन्याम् ३-२४ उपायतः ६-३६ उपाविशत् १-४७ उपाश्रिताः ४-१०, १६-११	उपाश्रित्य १४-२ १८-५७ उपासते ९-१४, १५; १२-२, ६; १३-२५ उपेतः ६-३७ उपेताः १२-२ उपेत्य ८-१५, १६ उपैति ६-२७, ८-१०, २८ उपैष्यसि ९-२८ उभयाविभ्रष्टः ६-३८ उभयोः १-२१, २४, २६; २-१०, १६, ५-४ उभे २-५० उभौ २-१९, ५-२, १३-१९ उरगान् ११-१५ उल्बेन ३-३८ उवाच १-१; २, २१, २४, २५, २८, ४७, २-१, १, २, ४, ९ १०, ११, ५४, ५५ ३-१, ३, १०, ३६ ३७; ४-१, ४, ५, ५-१, २; ६-१ ३३, ३५, ३७, ४०. ७-१; ८-१, ३; ९-१; १०-१, १२, १९; ११-१, ५, ९, ५, ३२, ३५, ३६, ४७, ५०, ५१, ५२; १२-१, २; १३-१; १४-१, २१, २२; १५-१; १६-१; १७-१, २; १८-१ २, ७३ ४४ उशना १०-३७ उषित्वा ६-४१
ईक्षते ६-२९, १८-२० ईक्षाम् ११-४४ ईदृक् ११-४९ ईदृशम् २-३२, ६-४२ ईशम् ११-१५, ४४ ईश्वरभावः १-४३ ईश्वरम् १३-२८ ईश्वरः ४-६, १५-८, १७, १६-१४, १८-६ ईहते ७-२२ ईहन्ते १६-१२	उत १-४० १४-९, ११ उत्क्रामति १५-८ उत्क्रमन्तम् १५-१० उत्तमविदाम् १४-४ उत्तमम् ४-३, ६-२७, ९-२, १४-१, १८-६ उत्तमः १५-१७, १८ उत्तमाङ्गैः ११-२७ उत्तमौजाः १-६ उत्तरायणम् ८-२४ उत्तिष्ठ २-३ ४-४२, ११-३३ उत्थिता ११-१२ उत्सन्नकुलधर्मा- णाम् १-४४ उत्सादनार्थम् १७-१९ उत्साद्यन्ते १-४३ उत्सीदेयुः ३-२४ उत्सृजामि ९-१९ उत्सृज्य १६-२३, १७-१ उदपाने २-४६ उदाराः ७-१८ उदासीनवत् ९-९, १४-२३ उदासीनः १२-१६	उद्विजते १२-१५, १५ उद्विजन्त ५-२० उन्मिषन् ५- उपजायते २-६२, ६५; १४-११ उपजायन्ते १४-२ उपजुङ्गति ४-२५ उपदेक्ष्यन्ति ४-३४ उपद्रष्टा १३-२२ उपधारय ७-६, ९-६ उपपद्यते २-३, ६-३९, १३-१८; १८-७ उपपन्नम् २-३२ उपमा ६-१८ उपयान्ति १०-१० उपरतम् २-३५ उपरमते ६-२० उपरमेत् ६-२५ उपलभ्यते १५-३ उपालिप्यते १३-३२, ३२ उपाविश्य ६-१२ उपसंगम्य १-२१ उपसेवते १५-९ उपहन्याम् ३-२४ उपायतः ६-३६ उपाविशत् १-४७ उपाश्रिताः ४-१०, १६-११	उपाश्रित्य १४-२ १८-५७ उपासते ९-१४, १५; १२-२, ६; १३-२५ उपेतः ६-३७ उपेताः १२-२ उपेत्य ८-१५, १६ उपैति ६-२७, ८-१०, २८ उपैष्यसि ९-२८ उभयाविभ्रष्टः ६-३८ उभयोः १-२१, २४, २६; २-१०, १६, ५-४ उभे २-५० उभौ २-१९, ५-२, १३-१९ उरगान् ११-१५ उल्बेन ३-३८ उवाच १-१; २, २१, २४, २५, २८, ४७, २-१, १, २, ४, ९ १०, ११, ५४, ५५ ३-१, ३, १०, ३६ ३७; ४-१, ४, ५, ५-१, २; ६-१ ३३, ३५, ३७, ४०. ७-१; ८-१, ३; ९-१; १०-१, १२, १९; ११-१, ५, ९, ५, ३२, ३५, ३६, ४७, ५०, ५१, ५२; १२-१, २; १३-१; १४-१, २१, २२; १५-१; १६-१; १७-१, २; १८-१ २, ७३ ४४ उशना १०-३७ उषित्वा ६-४१
ई. उ. उक्तम् ११-१, ४१, १२-२०, १३-१८, १५-२० उक्तः १-२४, ८-२१, १३-२२ उक्ताः २-१८ उक्त्वा १-४७, २-९, ९; ११-९, २१, ५० उप्रकर्माणः १६-९ उप्ररूपः ११-३१ उग्रम् ११-२० उग्राः ११-३० उग्रैः ११-४८ उच्चैः १-१२ उच्चश्रवसम् १०-२७ उच्छिष्टम् १७-१०	उत्तमः १५-१७, १८ उत्तमाङ्गैः ११-२७ उत्तमौजाः १-६ उत्तरायणम् ८-२४ उत्तिष्ठ २-३ ४-४२, ११-३३ उत्थिता ११-१२ उत्सन्नकुलधर्मा- णाम् १-४४ उत्सादनार्थम् १७-१९ उत्साद्यन्ते १-४३ उत्सीदेयुः ३-२४ उत्सृजामि ९-१९ उत्सृज्य १६-२३, १७-१ उदपाने २-४६ उदाराः ७-१८ उदासीनवत् ९-९, १४-२३ उदासीनः १२-१६	उद्विजते १२-१५, १५ उद्विजन्त ५-२० उन्मिषन् ५- उपजायते २-६२, ६५; १४-११ उपजायन्ते १४-२ उपजुङ्गति ४-२५ उपदेक्ष्यन्ति ४-३४ उपद्रष्टा १३-२२ उपधारय ७-६, ९-६ उपपद्यते २-३, ६-३९, १३-१८; १८-७ उपपन्नम् २-३२ उपमा ६-१८ उपयान्ति १०-१० उपरतम् २-३५ उपरमते ६-२० उपरमेत् ६-२५ उपलभ्यते १५-३ उपालिप्यते १३-३२, ३२ उपाविश्य ६-१२ उपसंगम्य १-२१ उपसेवते १५-९ उपहन्याम् ३-२४ उपायतः ६-३६ उपाविशत् १-४७ उपाश्रिताः ४-१०, १६-११	उपाश्रित्य १४-२ १८-५७ उपासते ९-१४, १५; १२-२, ६; १३-२५ उपेतः ६-३७ उपेताः १२-२ उपेत्य ८-१५, १६ उपैति ६-२७, ८-१०, २८ उपैष्यसि ९-२८ उभयाविभ्रष्टः ६-३८ उभयोः १-२१, २४, २६; २-१०, १६, ५-४ उभे २-५० उभौ २-१९, ५-२, १३-१९ उरगान् ११-१५ उल्बेन ३-३८ उवाच १-१; २, २१, २४, २५, २८, ४७, २-१, १, २, ४, ९ १०, ११, ५४, ५५ ३-१, ३, १०, ३६ ३७; ४-१, ४, ५, ५-१, २; ६-१ ३३, ३५, ३७, ४०. ७-१; ८-१, ३; ९-१; १०-१, १२, १९; ११-१, ५, ९, ५, ३२, ३५, ३६, ४७, ५०, ५१, ५२; १२-१, २; १३-१; १४-१, २१, २२; १५-१; १६-१; १७-१, २; १८-१ २, ७३ ४४ उशना १०-३७ उषित्वा ६-४१

पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०
ऊ.	एकान्तम् ६—१६	२५, २६, २९, २९,	२६, २९; १२—२,
ऊर्जितम् १०—२१	एकाशिन १०—२२	२९; ३—३७, २१;	६, ८, ९, १३; १३—२,
ऊर्ध्वमूलम् १५—१	एकेन ११—२०	४—४२; ६—२७;	५, ८, १४, १५,
ऊर्ध्वम् १२—८;	एके १८—३	११—५०; १५—३,	१९, १९, २५, २९,
१४—१८; १५—२	एतत् २—३, ६; ३—३२;	११, ११	३०; १४—१०, १३,
ऊष्मपाः ११—२२	४—३, ४; ६—२६,	एनाम् २—७२	१७, १७, २२, २३;
ऋ.	२२; १०—१४;	एभिः ७—१३; १८—४०	१५—२, ७, ९, १५,
ऋक् २—१७	११—३, ३५;	एभ्यः ३—१२; ७—१३	१५, १६; १६—४,
ऋच्छति २—७२;	१२—११; १३—१	एव १—१, ६, ८,	६, १९, २०; १७—२,
५—२९	६, ११, १८;	११, ११, १३, १४,	३, ६, ११, १२,
ऋतम् १०—१४	१५—२०; १६—	१९, २६, २९, ३४,	१५, १८, २७, २७;
ऋतूनाम् १०—३५	२१; १७—१६ २६;	३६, ४२; २—५,	१८—५, ५, ८, ८,
ऋते १०—३२	१८—६३, ७२, ७५	६, १२, १२, २४,	९, ९, १४, १९, २९,
ऋद्धम् २—८	एतद्योनीनि ७—६	२८, २९, २९, ४७,	३१, ३५, ४२, ५०,
ऋषयः ५—२५;	एतयोः ५—१	५५; ३—२, १२,	६२, ६५, ६८
१०—१३	एतस्य ६—३३	१७, १७, १८, २०,	एवम् १—२४, ४७;
ऋषिभिः १३—२	एतम् ६—३९	२०, २१, २२; ४—३,	२—९, १५, २६,
ऋषीन् ११—१५	एतानि १४—१२, १३;	११, १५ २०, २४,	३८; ३—१६, २३,
ए.	१५—८; १८—६	२५, २५, ३६;	४—२, ९, १५, ३९,
एकत्वम् ६—३१	एतान् १—२०, २५,	५—८, १३, १५,	३२, ३५; ६—१५, २८;
एकत्वेन ९—१५	३५, ३६; १४—२०	१८, १९, २२, २३,	९—२१, २८, ३४;
एकभक्तिः ७—१७	२१, २१, २६,	२३, २४, २७, २८;	११—३९; १२—१;
एकया ८—२६	एतावत् १६—११	६—३, ५, ५, ६,	१३—२३, २५, ३४;
एकस्थम् ११—७;	एताम् १—३; ७—१४;	६, १६, १८, २०,	१५—१९; १८—१६
११—१३; १३—३०	१०—७; १६—९	२१, २४, २६, ४०,	एवंरूपः ११—४८
एकस्मिन् १८—२२	एतिष्ठ—९, ९; ८—६;	४२, ४४; ७—२,	एवंविधः ११—५३, ५४
एकम् ३—२; ५—१,	११—५५	१२, १२ १४, १८,	एषः ३—१०, ३७,
२, ५; १०—२५;	एते १—२३, ३८;	१८, १८, २१, २२;	३७, ४०; १०—४०;
१३—५; १८—२०	२—१५; ४—३०	८—२, ५, ६, ७,	१८—५९
६६	७—१८; ८—२६	१०, १८, १९, २३,	एषा २—३९, ७२;
एकः १३—३३; ११—२२	२७; ११—३३;	२८; ९—१२, १६,	७—१४
एका २—२१	१८—१५	१७, १९, २३, २४,	एषाम् १—२२
एकाकी ६—१०	एतेन ३—३९; १०—२२	३०, ३४; १०—१,	एष्यति १८—६८
एकाक्षरम् ८—१३	एतेषाम् १—१०	२, ५, ११, १३,	एष्यसिद्ध—७; ९—३४
एकाग्रम् ६—१२	एतैः १—२३; ३—४०;	१५, २०, ३२, ३३,	१८—६५
एकाग्रैण १८—७२	१६—२२	३८, ४१, ४१; ११—८,	ऐ.
	एधांसि ४—३७	२२, २५, २६,	एकान्तिकस्य १४—७२
	एनम् २—१९, १९,	२८, २९, ३३, ३३,	ऐश्वर्यम् ९—५; ११—३
	२१, २३, २३, २३,	३५, ४०, ४५, ४६,	८, ९

पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०
ऐरावतम् १०-२७;	१३-३१	कर्मणाम् ३-४;	१८-६, ११, २१
ओ.	करोमि ५-८	४-१२; ५-१;	कर्मानुबन्धीनि १५-२
ओजसा १५-१३	करोषि ९-२७	१४-१२; १८-२	कर्मिभ्यः ६-४६
ओषधीः १५-१३	कर्णम् ११-३२	कर्मणि २-२७; ३-१	कर्मेन्द्रियाणि ३-६
ओम् ८-१३;	कर्णः १-८	२२, २३, २५;	कर्मेन्द्रियैः ३-७
१७-२३, २४	कर्तव्यम् ३-२२	४-१८, २०; १४-१६	कर्शयन्तः १७-६
ओंकारः ९-१७	कर्तव्यानि १८-६	१७-२६; १८-२५	कर्षति १५-७
औ.	कर्ता ३-२४, २७;	कर्मफलत्यागः १२-१२	कलयताम् १०-३०
औषधम् ९-१६	१८-१४, १८, १९,	कर्मफलत्यागी १८-११	कलेवरम् ८-५, ६
क.	२६, २७, २८	कर्मफलप्रेप्सुः १८-२७	कल्पक्षये ९-७
कचित् ६-३८;	कर्तारम् ४-१३;	कर्मफलसंयोगाम् ५-१२	कल्पते २-१५;
१८-७२, ७२	१४-१९; १८-१६	कर्मफलहंतुः २-२७	१४-२६; १८-५३
कट्वम्ललवणाल्युष्णती-	कर्तुम् १-२५, २-१७;	कर्मफलम् ५-१२;	कल्पादौ ९-७
क्षरूक्षविदाहिनः	३-२०, ९-२;	६-१	कल्याणकृत् ६-२०
१७-९	१२-११, १६, २४;	कर्मफलासङ्गम् ४-२०	कवयः १८-२;
कतरत् २-६	१८-६०	कर्मफले ४-१४	४-१६
कथय १०-१८	कर्तृत्वम् ५-१४	कर्मवन्धनः ३-९;	कावम् ८-९
कथयतः १८-७५	कर्म २-२९; ३-५,	कर्मबन्धम् २-३९	कविः १०-३७
कथयन्तः १०-९	८, ८, ९, १५, १९,	कर्मबन्धनैः ९-२८	कवीनाम् १०-३७
कथयिष्यन्ति २-३४	१९, २४; ४-९,	कर्मभिः ३-३१;	कश्चन ६-२, ७-२६
कथयिष्यामि १०-१९	१५, १५, १६, १६	४-१२	८-२७
कथम् १-३७, ३९;	१८, २१, २३, ३;	कर्मयोगम् ३-७	कश्चित् २-१७; ३-५,
२-४, २१; ४-४;	५-११; ६-१, ३;	कर्मयोगः ५-२; २	१८; ६-४०
८-२, २; १०-१७;	७-२९; ८-१;	कर्मयोगेन(ण) ३-३	कश्चित् ७-३, ३;
१४-२१	१६-२४; १७-२७;	१३-२४	१८-६९
कदाचन २-२७;	१८-३, ३, ५, ८	कर्मसङ्गिनाम् ३-२६	कर्मलम् २-२१
१८-६७	९, १०, १५, १८,	कर्मसङ्गिषु १४-१५	कस्मात् ११-३७
कदाचित् २-२०	१९, २३, २४, २५,	कर्मसङ्गेन १४-७	कस्यचित् ५-१५
कापिध्वजः १-२०	४३, ४४, ४७, ४८	कर्मसमुद्भवः ३-१२	कम् २१; २-२१
कापिलः १०-२६	कर्मचोदना १८-१८	कर्मसंग्रहः १८-१८	कन्दर्पः १०-२८
कमलपत्राक्ष ११-२	कर्मजम् २-५१	कर्मसंज्ञितः ८-३	कः २-२९, २९;
कमलासनस्थम् ११-१५	कर्मजा ४-१२	कर्मसंन्यासात् ५-०	३-१८; ८-२;
करणम् १८-१४, १८	कर्मजान् ४-३२	कर्मसु २-५०; ६-४	११-३१; १६-१५
करिष्यति ३-३३	कर्मणः ३-१, ९;	१७; ९-९	का.
करिष्यसि २-३३;	४-१७, १७;	कर्माणि २-४८;	का १-३६; २-२८,
१८-६०	१४-१६; १८-१२	३-२७, ३०; ४-१२,	५४; १७-१
करिष्ये १८-७३	१२	४१; ५-१०, १२;	काङ्क्षति ५-३;
करुणः १२-१३	कर्मणा ३-२०;	९-९; १२-६,	१२-१७; १४-२२;
करोति ४-२०;	१८-६०	१०; १३-२९;	
५-१०; ६-१;			

पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०
१८—५२	कायक्लेशभ-	१०—४२; १४—२१;	१३; १२—१०;
काङ्क्षन्तः ४—१२	यात् १८—८	१६—८	१८—२७
काङ्क्षितम् १—३३	कायशिरोग्रीवम् ६—१३	किञ्चन ३—२२	कुर्वन्ति ३—२५;
काङ्क्षे १—३१	कायम् ११—२२	किञ्चित् ४—२०	५—११
कामकामाः ९—२१	कायेन ५—११	५—८; ६—२५;	कुर्वाणः १८—५६
कामकामी २—७०	कारणम् ६—३, ३;	७—७; १३—२६	कुलक्षयकृतम् १—३८,
कामकारतः १६—२३	१३—२१	किरीटी ११—३५	३१
कामकारेण ५—१२	कारणानि १८—१३	किरीटिनम् ११—१७,	कुलक्षये १—४०
कामक्रोधप-	कारयन् ५—१३	२६,	कुलप्राणाम् १—२२,
रायणाः १६—१२	कार्पण्यदोषो-	किल्बिषम् ४—२१;	४३
कामक्रोधवि-	पहतस्वभावः २—७	१८—४७	कुलधर्माः १—२०, २३
युक्तानाम् ५—२६	कार्यकारणक-	की.	कलस्य १—२२
कामक्रोधाद्भवम् ५—२३	तत्त्वे १३—२०	कीर्तयन्तः ९—१२	कुलस्त्रियः १—२१
कामधुक १०—२८	कार्यते ३—५	कीर्तिम् २—३३	कुलम् १—४०
कामभोगार्थम् १६—१२	कार्यम् ३—१७, १९;	कीर्तिः १०—३२	कुले ६—२२
कामभोगेषु १६—१६	६—१; १८—५,	कु.	कुशले १८—१०
कामरागबला-	९—३१	कुतः २—२, ६६,	कुसुमाकरः १०—३५
न्वितः १७—५	कार्याकार्यव्य-	४—३१; ११—२३	कू.
कामरागविव-	वस्थितौ १६—२२	कुन्तिभोजः १—५	कूटस्थम् १२—३
जितम् ७—११	कार्याकार्ये १८—३०	कुन्तीपुत्रः १—१६	कूटस्थः ६—८;
कामरूपम् ३—२३	कार्ये १८—२२	कुरु २—२८; ३—८;	१५—१६
कामरूपेण ३—३१	कालम् ८—२३	४—१५; ९—३४;	कूर्मः २—५८
कामसंकल्पव-	कालः १०—३०,	१२—११; १८—६३,	कू.
जिताः ४—१९	३३; ११—३२	६५	कृतकृत्यः १५—२०
कामहैतुकम् १६—८	कालानलसंनि-	कुरुक्षेत्रे १—१	कृतनिश्चयः २—३७
कामम् १६—१०, १८;	भानि ११—२५	कुरुते ३—२१;	कृतम् ४—१५, १५;
१८—५३	काले ८—२३; १७—२०,	४—३७, ३७	१७—२८; १८—२३
कामः २—६२; ३—३७;	कालेन ४—२, ३८	कुरुनन्दन २—४१;	कृताकालिः ११—१२,
७—११; १६—२१	कालेषु ८—७, २७	६—४३; १४—१३	३५
कामात्मानः २—२३	काशीराजः १—५	कुरुप्रवीर ११—२८	कृतान्ते १८—१३
कामात् २—५५	काश्यः १—१७	कुरुवृद्धः १—१२	कृतेन ३—१८
६२, ७१;	काम् ६—३७	कुरुश्रेष्ठ १०—१९	कृत्वा २—३८;
६—२२; ७—२२	किम् १—१, ३२,	कुरुष्व ९—२७	४—२२; ५—२७,
कामाः २—७०	३२, ३५; २—३६,	कुरुसत्तम ४—३१	२७; ६—१२, ३५;
कामेदुःखम् १८—२२	५२, ५२, ५२;	कुरुन् १—२५	११—३५; १८—८,
कामैः ७—२०	३—१, ३३; ४—१६,	कुर्यात् ३—२५	६८
कामोपभोगप-	१६; ८—१, १, १,	कुर्याम् ३—२२	कृत्वा, मकृत ४—१६
रमाः १६—११	१, १; ९—३३;	कुर्वन् ४—२१; ५—७,	
काम्यानीम् १८—२			

पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०
कृत्स्नवत् १८—२२	६—३५; ७—८; ८—६,	क्षत्रियस्य २—३१	गच्छन्ति २—५१;
कृत्स्नावत् ३—२९	१६; २—७, १०, २३,	क्षत्रियाः २—३२	५—१८; ८—२४;
कृत्स्नस्य ७—६	२७, ३१; १३—१,	क्षमा १०—४,	१४—१८, १८;
कृत्स्नम् १—२०	३१; १४—४, ७;	३४; १६—३	१५—५
७—२९; ९—८;	१६—२०, २२;	क्षमी १२—१३	गजेन्द्राणाम् १०—२७
१०—४२; ११—७,	१८—६०, ४८, ५०	क्षयम् १८—२५	गतरसम् १७—१०
१३; १३—३३, ३३	कान्तेयः १—२७	क्षयाय १६—९	गतव्यथः १२—१६
कृपणाः १—४९	कौमारम् २—१३	क्षरम् १५—१८	गतसङ्गस्य ४—२३
कृपया १—२७; २—१	कौशलम् २—५०	क्षरः ८—४;	गतसदेहः १८—७३
कृपः १—८	क्र.	१५—१६, १६	गतः ११—५१
कृषिगौरक्ष्यवाणि-	कतुः ९—१६	क्षात्रम् १८—४३	गतागतम् ९—२१
ज्यम् १८—४४	क्रि.	क्षान्तिः १३—७;	गतासून् २—११
कृष्ण १—२८, ३१, ४१;	क्रियते १७—१८, १९;	१८—४२	गताः ८—१५८
५—१; ६—३४, ३७,	१८—९, २४	क्षामये ११—४२	१४—१; १५—४
३९; ११—४१; १७—१	क्रियन्ते १७—२५	क्षिपामि १६—१९	गतिम् ६—३७, ४५;
कृष्णम् ११—३५	क्रियमाणानि ३—२७;	क्षिप्रम् ४—१२;	७—१८; ८—१३,
कृष्णः ८—२५; १८—७८	१३—२९	९—३१	२१; ९—३२;
कृष्णात् १८—७५	क्रियाभिः ११—४८	क्षीणकल्मषाः ५—२५	१३—२८; १६—२०;
के.	क्रियाविशेषव-	क्षीणे ९—२१	२२, २३
के १२—१	हुलाम् २—४३	क्षद्रम् २—३	गतिः ४—१७;
केचित् ११—२१,	कू.	क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः १३—२	९—१८; १२—५
२७; १३—२४	कूरान् १६—१९	३४	गती ८—२६
केन ३—३६	कौ.	क्षेत्रक्षेत्रज्ञसं-	गत्वा १४—१५
केनचित् १२—१९	क्रोधम् १६—१८;	योगात् १३—२६	१५—६
केवलम् ४—२१;	१८—५३	क्षेत्रज्ञम् १३—२	गदिनम् ११—१७, ४६
१८—१६	क्रोधः २—६२; ३—३७;	क्षेत्रज्ञः १३—१	गन्तव्यम् ४—२४
केवलैः ५—११	१६—४, २१	क्षेत्रम् १३—१,	गन्तासि २—५२
केशव १—३०; २—५४;	क्रोधात् २—६३	३, ६, १८, ३३	गन्धर्वयक्षा-
३—१; १०—१४	क्रै.	क्षेत्री १३—३३	सुरसिद्धसंधाः ११—२२
केशवस्य ११—३५	क्रैदयान्ति २—२३	क्षेमतरम् १—४६	गन्धर्वाणाम् १०—२६
केशवार्जुनयोः १८—७६	क्रेशः १२—५	ख.	गन्धः ७—९
केशिनिषूदन १८—१	क्रै.	खम् ७—४	गन्धान् १५—८
केषु १०—१७, १७	क्रैव्यम् २—३	खे ७—८	गमः २—३
कै.	क्र.	ग.	गम्यते ५—५
कैः १—२२; १४—२१	कचित् १८—१२	गच्छ १८—६२	गरीयसे ११—३७
कौ.	क्ष.	गच्छति ६—३७,	गरीयः २—६
कौन्तेय २—१४, ३७,	क्षणम् ३—५	६—४०	गरीयान् ११—४३
६०; ३—९, ३९; ५—२२;		गच्छन् ५—९	गर्भम् १४—३
			गर्भः ३—३८

पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०
गवि	५—१८		गुरुणा	६—२२		घ्रा.			७, १०, ११, १२,		
गहना	४—१७		गुरुः	११—२३		घ्राणम्	१५—१		२३, २८, २८,		
गाण्डीवम्	१—२९		गुरून्	२—५, ५					२—५, ५, ५, ९,		
गात्राणि	१—२८		गुह्यतमम्	९—१;		च.			१२, १५, १५, १५,		
गायत्री	१०—३५		१५—२०			च १—१, २, ४, ५,			१७, १९, २५, २५,		
गाम्	१५—१३		गुह्यतरम्	१८—६३		५, ५, ६, ६, ६, ८,			२९; १०—२, ३, ४,		
गिराम्	१०—२५		गुह्यम्	११—१;		८, ८, ८, ८, ९,			५, ९, ९, ९, १३,		
गीतम्	१३—४		१८—६८, ७५			११, १३, १३, १४,			१७, १८, २०, २०,		
गुडोकश	१०—२०;		गुह्यात्	१८—६३		१६, १७, १७, १७,			२०, २२, २३, २३,		
११—७			गुह्यानाम्	१०—३८		१७, १८, १८, १९,			२५, २६, २७, २८,		
गुडोकशः	२—९					१९, २५, २६, २८,			२९, २९, ३०, ३०,		
गुडाकेशेन	११—२५		गृ.			२९, २९, २९, ३०,			३०, ३१, ३२, ३२,		
गुणकर्मविभा-			गुणन्ति	११—२१		३०, ३०, ३१, ३१,			३३, ३५, ३५, ३५,		
गयोः	३—२८		गृह्णन्	५—९		३१, ३३, ३३, ३४,			३८, ३९; ११—२,		
गुणकर्मविभा-			गृह्णाति	२—२२		३८, ४२, ४३;			५, ७, १५, १५, १७,		
गशः	४—१३		गृहीत्वा	१५—८;		२—५, ६, ८, ११,			२०, २२, २२, २२,		
गुणकर्मसु	३—२९		१६—१०			११, १२, १९, २३,			२२, २५, २५, २५,		
गुणतः	१८—२९		गृह्यते	६—३५		२५, २६, २७, २९,			२६, २४, ३५, ३५,		
गुणप्रवृद्धाः	१५—२		गे.			२९, २९, ३१, ३२,			३६, ३६, ३७, ३८,		
गुणभेदतः	१८—१९		गेहे	६—२१		३३, ३५, ३५, ३५,			३८, ३९, ३९, ४२,		
गुणभोक्तृ	१३—१५		गो.			३६, ४१, ५२, ५८,			४३, ४५, ४८,		
गुणमयी	७—१५		गोविन्द	१—३२		६६, ६६; ३—५,			४९, ५०, ५३, ५५,		
गुणमयैः	७—१३		गोविन्दम्	२—९		८, १७, १७, १८,			५५; १२—१, ३,		
गुणसङ्गः	१३—२१					१८, २२, २४, ३८,			१३, १५, १५, १८,		
गुणसंमूढाः	३—२९		ग्र.			३९; ४—३, ५, ८,			१८; १३—२, ३, ३,		
गुणसंख्याने	१८—१९		प्रसमानः	११—३०		९, १७, १७, १८,			३, ३, ३, ५, ५; ५;		
गुणातीतः	१४—२५		प्रसिष्णु	१३—१६		२२, २७, २८, ४०,			५, ८, ९, १०, १५,		
गुणान्	१३—१९,		ग्ला.			४०; ५—१, २, ५,			१५, १५, १५, १५;		
२१; १४—२०, २१,			ग्लानिः	४—७		५, १५, १८, १८,			१५, १६, १६, १६,		
२१, २६						२०, २७; ६—१,			१६, १८, १९, १९,		
गुणान्वितम्	१५—१०		घा.			१, १, ९, १३, १६,			१९, २२, २२, २३,		
गुणाः	३—२८		घातयति	२—२१		१६, १६, २०, २१,			२५, २५, २९,		
१४—५, २३			घो.			२२, २९, ३०, ३०,			३०, ३४; १४—२, ६,		
गुणेषु	३—२८		घोरम्	११—४९;		३५, ४३, ४६;			१०, १०, १३, १३,		
गुणैः	१४—१९,		१७—५			७—५, ९, ९, ९,			१३, १७, १७, १९,		
१९			घोरे	३—१		११, १२, १२, १६,			२१, २२, २२, २२,		
गुणैः	३—५, २७;		घोषः	१—१९		१७, २२, २६, २६,			२६, २७, २७, २७;		
१३—२३; १४—२३;			घ्न.			२९, ३०, ३०;			१५—२, २, ३, ३,		
१८—२०, ४१			घ्नतः	१—३५		८—१, २, ५, ५,			४, ९, ९, ९, ११,		

पदाने अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०
१२, १३, १३, १५, १५, १५, १५, १६, १६, १८, १८, २०; १६—१, १, ४, ४, ४, ६, ७, ७, ७, ११, १४, १८; १७—२, २, ४, ६, १०, १०, १२, १४, १५, १५, १८, २०, २०, २१, २२, २३, २३, २५, २६, २७, २७, २७, २८, २८; १८—१; ३; ५; ६; ९; १२; १४; १४; १४; १९; १९; २२; २५; २८; २९; ३०; ३०; ३०; ३१; ३१; ३१; ३२; ३५; ३६; ३९; ३९; ४१; ४२; ४३; ४३; ५१; ५१; ५५; ५८; ६७; ६७; ६९; ६९; ७०; ७१; ७४; ७६; ७७; ७७; चक्रहस्तम् ११—४६ चक्रम् ३—१६ चक्रिणम् ११—१७ चक्षुः ५—२७; ८; ९ चक्षलत्वात् ६—३३ चक्षलम् ६—२६; ३४ चतुर्भुजेन ११—४६ चतुर्विधम् १५—१४ चतुर्विधाः ७—१६ चत्वारः १०—६ चन्द्रमसि १५—१२ चमूम् १—३ चरताम् २—६७ चरति २—७१; ३—३६ चरन् २—६४	चरम् १३—१५ चराचरस्य ११—४३ चराचरम् १०—३९ चलति ६—२१ चलम् ६—३५ १७—१८ चलितमानसः ६—३७ चा. चातुर्वर्ण्यम् ४—१३ चान्द्रमसम् ८—२५ चापम् १—४७ चि. चिकीर्षुः ३—२५ चित् २—२९, २९ चित्तम् ६—१८; २०; १२—९ चित्ररथः १०—२६ चिन्तयन्तः ९—२२ चिन्तयेत् ६—२५ चिन्ताम् १६—११ चिन्त्यः १०—१७ चिरात् १२—७ चिरेण ५—६ चू. चूर्णितैः ११—२७ चे. चेकितानः १—५ चेत् २—३३; ३—१, २४; ४—३६; ९—३० चेतना १०—२२; १३—६ चेतसा ८—८; १८—५७; ७२ चेष्टते ३—३३ चेष्टाः १८—१४ चैलाजिनकुशोत्त- रम् ६—११ द्यवन्ति ९—२४	छ. छन्दसाम् १०—३५ छन्दांसि १५—२ छन्दोभिः १३—४ छलयताम् १०—३६ छि. छित्वा ४—४२; १५—३ छिन्दन्ति २—२३ छिन्नद्विधाः ५—२५ छिन्नसंशयः १८—१० छिन्नाश्रम् ६—३८ छे. छेत्ता ६—३९ छेत्तुम् ६—३९ ज. जगतः ७—६; ८—२६; ९—१७; १६—९ जगत् ७—५, १३; ९—४, १०; १०—४२; ११—७, १३, ३०, ३६; १५—१२; १६—८ जगत्पते १०—१५ जगन्निवास ११—२५, ३७, ४५ जघन्यगुणवृत्तस्थाः १४—१८ जनकादयः ३—२० जनयेत् ३—२६ जनसंसदि १३—१० जनः ३—२१ जनाधिपाः २—१२ जनानाम् ७—२८ जनार्दन १—३६, ३९, ४४; ३—१; १०—१८; ११—५१	जनाः ७—१६, ८—१७, २४, ९—२२; १६—७; १७—४, ५ जन्तवः ५—१५ जन्म २—२७; ४—४, ४, ९, ९, ६—४२; ८—१५, १६ जन्मकर्मफलप्रदाम् २—४३ जन्मनाम् ७—१९ जन्मानि १६—२०, २० जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः २—५१ जन्ममृत्युजरादुःखैः १४—२० जन्ममृत्युजराव्याधि- दुःखदोषानुदर्शनम् १३—८ जन्मानि ४—५ जपयज्ञः १०—२५ जयद्रथम् ११—३४ जयः १०—३६ जयाजयौ २—३८ जयेम २—६ जयेयुः २—६ जरा २—१३ जरामरणमोक्षाय ७—२९ जहाति २—५० जहि ११—३४; ३—४३ जा- जागर्ति २—६९ जाग्रतः ६—१६ जाग्रति २—६९ जातस्य २—३७ जाताः १०—६ जातिधर्माः १—४३

पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०
जातु २—१२; ३—५, ३—२३	ज्ञा.	९—१; १०—२, ३८; १२—१२;	त.
जानन् ८—२७	ज्ञातव्यम् ७—२	१३—२, २, ११, १७, १८ १४—१,	ततम् २—१७; ८—२२; ९—२;
जानाति १५—१९	ज्ञातुम् ११—५४	२, ९, ११, १७; १५—१५; १८—१८,	११—३८; १८—४६;
जाने ११—२५	ज्ञातेन १०—२२	१९, २०, २१, २१, २२, ६३	ततः १—१३, १२; २—३३, ३६, ३८;
जायते १—२९, ४९; २—२०; १४—१५, १५	ज्ञात्वा १३—१२; ४—१५, १६, ३२, ३५; ५—२९; ७—२; ९—१, १३; १४—१; १६—२२; १८—५५	ज्ञानाभिदग्ध- कर्माणम् ४—१९	२—३३, ३६, ३८; ६—२२, ३६, ३६, २३, २५; ७—२२; ११—४, ९, १४, २०; १२—९, ११;
जायन्ते १४—१२, १३	ज्ञानगम्यम् १३—१७	ज्ञानामिः ४—३७	१३—२८, ३०; १४—३; १५—२;
जाह्नवी १०—३१	ज्ञानचक्षुषः १५—१०	ज्ञानात् १२—१२	१६—२०, २२; १८—५५, ६२
जि.	ज्ञानचक्षुषा १३—३२	ज्ञानानाम् १४—१	तत् १—१०, ४६; २—७, १७, ५७, ५७, ६७; ३—१, २, २१, २१, २१; ४—१६, ३४, ३८; ५—१, ५, १६; ६—२१; ७—१, २३, २९; ८—१, ११, २१, २८, ९—२६, २७; १०—३९, ३९, ४१, ४१, ११—२, २२, २२, २५, २९, १३—२, ३, १२, १२, १३, १५, १५, १६, १७, २६; १४—७, ८; १५—२, ५, ६, ६, १२; १७—१७, १८, १९, २०, २१, २२, २३, २५, २८; १८—५, २०, २१, २२, २३, २४, २५, ३७, ३७, ३८, ३८, ३९, ४०, ४५, ६०, ७७
जिगीषताम् १०—३८	ज्ञानतपसा ४—१०	ज्ञानावस्थित- चेतसः ४—२३	१८—५५, ६२
जिघ्रन् ५—९	ज्ञानदीपिते ४—२७	ज्ञानासेना ४—४२	तत् १—१०, ४६; २—७, १७, ५७, ५७, ६७; ३—१, २, २१, २१, २१; ४—१६, ३४, ३८; ५—१, ५, १६; ६—२१; ७—१, २३, २९; ८—१, ११, २१, २८, ९—२६, २७; १०—३९, ३९, ४१, ४१, ११—२, २२, २२, २५, २९, १३—२, ३, १२, १२, १३, १५, १५, १६, १७, २६; १४—७, ८; १५—२, ५, ६, ६, १२; १७—१७, १८, १९, २०, २१, २२, २३, २५, २८; १८—५, २०, २१, २२, २३, २४, २५, ३७, ३७, ३८, ३८, ३९, ४०, ४५, ६०, ७७
जिजीविषामः २—६,	ज्ञानदीपेन १०—११	ज्ञानिनः ३—३९	१८—५५, ६२
जिज्ञासुः ६—४२; ७—१६	ज्ञाननिर्धूतक- ल्मषाः ५—१७	४—३२; ७—१७	१८—५५, ६२
जितसङ्गदोषाः १५—५	ज्ञानप्रेतेन ४—३६	ज्ञानेभ्यः ६—२६	१८—५५, ६२
जितः ५—१९; ६—६	ज्ञानयज्ञः ४—३३	ज्ञानी ७—१६, १७, १८	१८—५५, ६२
जितात्मानः ६—७	ज्ञानयज्ञेन ९—१५	ज्ञाने ४—३३	१८—५५, ६२
जितात्मा १८—२९	१८—७०	ज्ञानेन ४—३८;	१८—५५, ६२
जित्वा २—३७; ११—३३	ज्ञानयोगव्य- वस्थितिः १६—१	ज्ञास्यसि ७—१	१८—५५, ६२
जितोन्द्रियः ५—७	ज्ञानयोगेन ३—३	ज्ञेयम् १—३९;	१८—५५, ६२
जिर्णानि २—२२, २२	ज्ञानवताम् १०—३८	१३—१२, १६, १७, १८; १८—१८	१८—५५, ६२
जीवाते ३—१६	ज्ञानवान् ३—३३	ज्ञेयः ५—३; ८—२	१८—५५, ६२
जीवनम् ७—९	७—१९	ज्यायसी ३—१	१८—५५, ६२
जीवभूतः १५—७	ज्ञानावज्ञानत- त्तात्मा ६—८	ज्यायः ३—३८	१८—५५, ६२
जीवभूताम् ७—५	ज्ञानावेज्ञानना- शनम् ३—२१	ज्योतिषाम् १०—२१;	१८—५५, ६२
जीवलोकं १५—७	ज्ञानसङ्केत १४—६	१३—१७	१८—५५, ६२
जीवितेन १—३२	ज्ञानसंछिन्नसं- शयम् ४—४१	ज्योतिः ८—२२, २५; १३—१७	१८—५५, ६२
जु.	ज्ञानस्य १८—५०	ज्वलाद्भिः ११—३०	१८—५५, ६२
जुहोषि ९—२७	ज्ञानम् ३—३९, ४०; ४—३४, ३९, ३९; ५—१५, १६; ७—२;	ज्वलनम् ११—२९	१८—५५, ६२
जुह्वति ४—२६, २६, २७, २९, ३०	ज्ञानम् ३—३९, ४०; ४—३४, ३९, ३९; ५—१५, १६; ७—२;	ज्ञा.	१८—५५, ६२
जे.	ज्ञानम् ३—३९, ४०; ४—३४, ३९, ३९; ५—१५, १६; ७—२;	ज्ञाणां १०—३१	१८—५५, ६२
जितासि ११—३२	ज्ञानम् ३—३९, ४०; ४—३४, ३९, ३९; ५—१५, १६; ७—२;	ज्ञाणां १०—३१	१८—५५, ६२
जोषवेद्य ३—२६	ज्ञानम् ३—३९, ४०; ४—३४, ३९, ३९; ५—१५, १६; ७—२;	ज्ञाणां १०—३१	१८—५५, ६२

पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०
तत्परः ४—३९	तदर्थम् ३—९	तथा २—४४; ७—२२	ता. ६—४०
तत्परायणाः ५—१७	तदर्थीयम् १७—२७	तयोः ३—३४; ५—२	तानि २—६; १४—५;
तत्प्रसादात् १८—६२	तदा १—२, २१, २—१२, ५३, ५५; ४—७; ६—४, १८; ११—१३; १३—३०; १४—११, १४	तरन्ति ७—१४	९—७, ९; १८—१९
तत्र १—२६; २—१३, २८; ६—१२, ४३; ८—१८, २४, २५, ११—१३; १४—६; १८—४, १६, ७८	तदात्मानः ५—१७	तरिष्यसि १८—५८	तान् १—७, ७, २७; २—१४; ३—२९, ३२; ४—११, ३२; ७—१२, २२; १६—१९; १७—६
तत्त्वज्ञानार्थदर्श- नम् १३—११	तद्बुद्धयः ५—१७	तव १—३; २—३६, ३६; ४—५; १०—४२, ११—१५, १६, २०, २८, २९, ३०, ३१, ३६, ४१, ४७, ५१; १८—१३	तामसप्रियम् १७—१०
तत्त्वतः ४—९; ६—२१; ७—३; १०—७; १८—५५, ५५	तद्भावभावितः ८—६	तस्मात् १—३७; २—१८, २५, २७, ३०, ३७, ५०, ६८; ३—१५, १९, ४१; ४—१५, ४२, ५—१९; ६—४६, ८—७, २०, २७; ११—३३, ४४; १६—२१, २४; १७—२४; १८—६९, ६९	तामसम् १७—१३, १९, २२; १८—२२, २५, ३९
तत्त्वदर्शिनः ४—३४	तद्वत् २—७०	तस्मिन् १४—३	तामसः १८—७, २८
तत्त्वदर्शिभिः २—१६	तद्विदः १३—१	तस्य १—१२; २—५७, ५८, ६१, ६८; ३—१७, १८, ४—१३, ६—३, ६, ३०, ३४, ४०; ७—२१, २१; ८—१४; ११—१२, १५—२; १८—७, १५	तामसाः ७—१२; १४—१८; १७—४
तत्त्ववित् ३—२८; ५—८	तनुम् ७—२१; ९—११	तस्यैव १—२४; १८—६९, ६९	तामसी १७—२; १८—३२, ३५
तत्त्वम् १८—१	तन्निष्ठाः ५—१७	तस्मिन् १४—३	तावान् २—४६
तत्त्वेन ९—२४; ११—५४	तपन्तम् ११—१९	तस्यैव १—२४; १८—६९, ६९	तासाम् १४—४
तथा १—८, २६, ३४, ३४; २—११, १३, २२, २६, २९; ३—२५, ३८; ४—११, २८, २९, ३७; ५—२४; ६—७; ७—६; ८—२५; ९—६, ३२, ३३; १०—६, १३, ३५; ११—६, १५, २३, २६, २८, २९, ३४, ४६, ५०; १२—१८; १३—१८, २९, ३२, ३३; १४—१०, १५; १५—३; १६—२१; १७—७, २६; १८—१४, ५०, ६३, ६४	तपः ७—९; १०—५; १६—१; १७—५, ७, १४, १५, १६, १७, १८, १९, २८; १८—५, ५, ४२	तस्मिन् १४—३	तामाम् १७—२१; ८—१७; १७—२
तत्त्वम् १८—१	तपःसु ८—२८	तस्यैव १—२४; १८—६९, ६९	ति. २—१४
तत्त्वेन ९—२४; ११—५४	तपामि ९—१९	तस्यैव १—२४; १८—६९, ६९	तिष्ठति ३—५; १३—१३
तथा १—८, २६, ३४, ३४; २—११, १३, २२, २६, २९; ३—२५, ३८; ४—११, २८, २९, ३७; ५—२४; ६—७; ७—६; ८—२५; ९—६, ३२, ३३; १०—६, १३, ३५; ११—६, १५, २३, २६, २८, २९, ३४, ४६, ५०; १२—१८; १३—१८, २९, ३२, ३३; १४—१०, १५; १५—३; १६—२१; १७—७, २६; १८—१४, ५०, ६३, ६४	तपोभिः ११—४८	तस्मिन् १४—३	तिष्ठन्तम् १३—२७
तत्त्वम् १८—१	तपोयज्ञाः ४—२८	तस्याम् २—६९	तिष्ठन्ति १४—१८
तत्त्वेन ९—२४; ११—५४	तप्तम् १७—१७, २८	तस्याः ७—२२	तिष्ठसि १०—१६
तथा १—८, २६, ३४, ३४; २—११, १३, २२, २६, २९; ३—२५, ३८; ४—११, २८, २९, ३७; ५—२४; ६—७; ७—६; ८—२५; ९—६, ३२, ३३; १०—६, १३, ३५; ११—६, १५, २३, २६, २८, २९, ३४, ४६, ५०; १२—१८; १३—१८, २९, ३२, ३३; १४—१०, १५; १५—३; १६—२१; १७—७, २६; १८—१४, ५०, ६३, ६४	तप्यन्ते १७—५	तस्याः ७—२२	तु. १—२, ७, १०; २—५, १२, १४, १६, १७, ३९, ६४; ३—७, १३, १७, २८, ३२, ४२, ४२; ५—२, ६, १४, १६; ६—६, १६, ३५; ३६, ४५; ७—५, १२, १८, २३, २६, २८; ८—१६
तत्त्वम् १८—१	तमसः ८—९; १३—१७	तस्याम् २—६९	तु १—२, ७, १०; २—५, १२, १४, १६, १७, ३९, ६४; ३—७, १३, १७, २८, ३२, ४२, ४२; ५—२, ६, १४, १६; ६—६, १६, ३५; ३६, ४५; ७—५, १२, १८, २३, २६, २८; ८—१६
तत्त्वेन ९—२४; ११—५४	तमसा १८—३२	तस्याम् २—६९	तु १—२, ७, १०; २—५, १२, १४, १६, १७, ३९, ६४; ३—७, १३, १७, २८, ३२, ४२, ४२; ५—२, ६, १४, १६; ६—६, १६, ३५; ३६, ४५; ७—५, १२, १८, २३, २६, २८; ८—१६
तथा १—८, २६, ३४, ३४; २—११, १३, २२, २६, २९; ३—२५, ३८; ४—११, २८, २९, ३७; ५—२४; ६—७; ७—६; ८—२५; ९—६, ३२, ३३; १०—६, १३, ३५; ११—६, १५, २३, २६, २८, २९, ३४, ४६, ५०; १२—१८; १३—१८, २९, ३२, ३३; १४—१०, १५; १५—३; १६—२१; १७—७, २६; १८—१४, ५०, ६३, ६४	तमसि १४—१३, १५	तस्याम् २—६९	तु १—२, ७, १०; २—५, १२, १४, १६, १७, ३९, ६४; ३—७, १३, १७, २८, ३२, ४२, ४२; ५—२, ६, १४, १६; ६—६, १६, ३५; ३६, ४५; ७—५, १२, १८, २३, २६, २८; ८—१६
तत्त्वम् १८—१	तमोद्वारैः १६—२२	तस्याम् २—६९	तु १—२, ७, १०; २—५, १२, १४, १६, १७, ३९, ६४; ३—७, १३, १७, २८, ३२, ४२, ४२; ५—२, ६, १४, १६; ६—६, १६, ३५; ३६, ४५; ७—५, १२, १८, २३, २६, २८; ८—१६
तत्त्वेन ९—२४; ११—५४	तमोद्वारैः १६—२२	तस्याम् २—६९	तु १—२, ७, १०; २—५, १२, १४, १६, १७, ३९, ६४; ३—७, १३, १७, २८, ३२, ४२, ४२; ५—२, ६, १४, १६; ६—६, १६, ३५; ३६, ४५; ७—५, १२, १८, २३, २६, २८; ८—१६

पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०
२०, २२, २३; ९—१, १३, २४; २९; १०—४०; ११—८, ५४; १२—३, ६, २०; १३—२५; १४—८, ९, १४, १६; १५—१७; १७—१, ७, १२, २१; १८—६, ७, ११, १२, १६, २१, २२, २४, ३४, ३६	३२; १०—१, १०, १४, १९; ११—३, ८, २३, २४, २७, ३१, ३७, ३९, ३९, ४०, ४०, ४१; १२—२, ४, २०; १३—२५ ३४; १६—८, १७, २४; १८—५९, ६३, ६४, ६५, ६७, ७२, तेजस्विनाम् ७—१०; १०—१६ तेजः ७—९, १०, १०—३६; १५, १२, १२; १६—३; १८—४३ तेजोभिः ११—३० तेजोमयम् ११—४७ तेजोराशिम् ११—१७ तेजोशंसभवं १०—४१ तेन ३—३८; ४—२४; ५—१५; ६—४४ ११—१, ४६; १७—२३; १८—७० तेषाम् ५—१६; ७—१७ २३; २—२२; १०—१०, ११; १२—१, ५, ७; १७—१, ७ तेषु २—६२; ५—२९; ७—१२; ९—४, ९, २१; १६—७ तै. तैः ३—१२; ५—१९; ७—२०, २० तो. तोयम् ९—२६ तौ. तौ २—१९; ३—३४ त्य. त्यक्तीतिताः १—९	त्यक्तसर्वपरि- ग्रहः ४—२१ त्यक्तुम् १८—११ त्यक्त्वा १—३३; २—३, ४८, ५१; ४—१, २०; ५—१०, ११, १२; ६—२४; १—८६, ९, ५१ त्यजति ८—६ त्यजन् ८—१३ त्यजेत् १६—२१; १८—८, ४८ त्यागफलम् १८—८ त्यागस्य १८—१ त्यागम् १८—२, ८ त्यागः १६—२; १८—४, ९ त्यागात् १२—१२ त्यागी १८—१०, ११ त्यागे १८—४ त्याज्यम् १८—३, ३, ५ त्र. त्रयम् १६—२१ त्रयीचर्मम् ९—२१ त्रायते २—४० त्रिधा १८—१९ त्रिभिः ७—१३; १६—२२; १८—४० त्रिविधम् १६—२१; १७—१७; १८—१२, २९, ३६ त्रिविधः १७—७, २३; १८—४, १८ त्रिविधा १७—२; १८—१८ त्रिषु ३—२२ त्रीन् १४—२०, २१, २१	त्रैगुण्यविषयाः २—४५ त्रैलोक्यरा- ज्यस्य १—३५ त्रैविद्याः ९—२० त्व. त्वक् १—२९ त्वत्तः ११—२ त्वत्प्रसादात् १८—७३ त्वत्समः ११—४३ त्वदन्यः ६—३९ त्वदन्येन ११—४७, ४८ त्वयादि—३३; ११—१, २०, ३८; १८—७२ त्वयि २—३ त्वरमाणाः ११—२७ त्वम् २—११, १२, २६, २७, ३०, ३३, ३५; ३—८, ४१; ४—४, ५, १५; १०—१५, १६, ४१; ११—३, ४, १८, १८, १८, १८, ३३, ३४, ३७, ३८, ३८, ३९, ४०, ४३; ४९ १८—५८ त्वा २—२, ११, २१, २२, ३२; १८—६६ त्वाम् २—७, ७, ३५; १०—१३, १७; ११—१६, १७, १९, २१, २४, २६, ४२, ४४, ४६, १२—१; १८—५९ दक्षः १२—१६ दक्षिणायनम् ८—२५ दण्डः १०—३८ दंसम् १७—२८

पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०
दत्तान् ३-१२	दाने १७-२७	दु.	दृढव्रताः ७-२८
ददामि १०-१०	दानेन ११-५३	दु.	९-१४
११-८	दानेषु ८-२८	दुरत्यया ७-१४	दृढम् ६-३४;
ददासि ९-२७	दानैः ११-४८	दुरासदम् ३-४३	१८-६४
दधामि १४-३	दास्यन्ते ३-१२	दुर्गतिम् ६-४०	दृढेन १५-३
दध्मुः १-१८	दास्यामि १६-१५	दुर्निग्रहम् ६-३५	दृष्टपूर्वम् ११-४७
दध्मौ १-१२; १५	दि.	दुर्निरीक्ष्यम् ११-१७	दृष्टवान् ११-५२, ५३
दमयताम् १०-३८	दिवि ९-२०;	दुर्बुद्धेः १-२३	दृष्टः २-१६
दमः १०-४, १६-१;	११-१२; १८-४०	दुर्मतिः १८-१६	दृष्टिम् १६-९
१८-४२	दिव्यगन्धानुलेपनम्	दुर्मोहाः १८-३५	दृष्ट्वा १-२, २०, २८,
दम्भमानमदा-	११-११	दुर्योधनः १-२	२-५९; ११-२०,
न्विताः १६-१०	दिव्यमाल्याम्बरधरम्	दुर्लभतरम् ६-४२	२३, २४, २५, ४५,
दम्भः १६-४	११-११	दुष्कृताम् ४-८	४९, ५१
दम्भार्थं १७-१२	दिव्यमुष्ट्र-९; ८-८	दुष्कृतिनः ७-१५	दे.
दम्भाङ्कारसं-	१०; १०-१२;	दुष्टासु १-४१	देव ११-१५, ४४, ४५
युक्ताः १७-५	११-८	दुष्पूरम् १६-१०	देवताः ४-१२
दम्भेन १६-१७;	दिव्यानाम् १०-४०	दुष्पूरेण ३-३९	देवदत्तम् १-१५
१७-१८	दिव्यानि ११-५	दुष्प्रापः ६-३६	देवदेव १०-१५
दया १६-२	दिव्यानेकोद्यतायुधम्	दुःखतरम् २-३६	देवदेवस्य ११-१३
दर्पः १६-४	११-१०	दुःखयोनयः ५-२२	देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनम्
दर्पम् १६-१८	दिव्यान् ९-२०	दुःखशोकामयप्रदाः	१७-१४
१८-५३	११-१५	१७-९	देवभोगान् ९-२०
दर्शनकाङ्क्षिणः ११-५२	दिव्याः १०-१६, १९	दुःखसंयोगवियोगम्	देवयजः ७-२३
दर्शय ११-४, ४५	दिव्यौ १-१४	६-२३	देवर्षिः १०-१३
दर्शयामास ११-९, ५०	दिशः ६-१३;	दुःखहा ६-१७	देवर्षाणाम् १०-२६
दर्शितम् ११-४७	११-२०, २५, ३६	दुःखम् ५-६; ६-३२;	देवलः १०-१३
दश १३-५	दी.	१०-४; १२-५;	देववर ११-३१
दशानान्तरेषु ११-२७	दीपः ६-१९	१३-६; १४-१६;	देवव्रताः ९-२५
दहति २-२३	दीप्तविशालनेत्रम्	१८-८	देवम् ११-११, १४
दंष्ट्राकरालानि ११-२५,	११-२४	दुःखान्तम् १८-३६	देवानाम् १०-२, २२
२७	दीप्तहुताशवक्त्रम्	दुःखालयम् ८-१५	देवान् ३-११;
दाक्ष्यम् १८-४३	११-१९	दुःखेन ६-२२	७-२३; ९-२५;
दातव्यम् १७-२०	दीप्तम् ११-२४	दुःखेषु २-५६	११-१५; १७-४
दानक्रियाः १७-२५	दीप्तानलार्कद्युतिम्	दू.	देवाः ३-१०,
दानवाः १०-१४	११-१७	दूरस्थम् १३-१५	१२; १०-१४;
दानम् १०-५; १६-१;	दीयते १७-२०, २१,	दूरेण २-५९	११-५२
१७-७, २०, २०,	२२	दृ.	देवेश ११-२५,
२१, २२; १८-५,	दीर्घसूत्री १८-२८	दृढनिश्चयः १२-१४	३७, ४५
५, ४३			

पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०
देवेषु	१८—२०		यूतम्	१०—३६		धनंजय	२—४८		धार्तराष्ट्रः	१—४६	
देशे	६—११;		द्रः			२१; ४—२१; ७—७;				२—६	
	१७—२०					९—९; १२—९;			धार्यते	७—५	
देहभृता	१८—११		द्रक्ष्यसि	४—३५		१८—२९, ७२;			धी.		
देहभृताम्	८—२		द्रवन्ति	११—२८, ३६		धनंजयः	१—१५;		धीमता	१—३	
देहभृत्	१४—१२		द्रव्यमयात्	४—३३		१०—३७; ११—१४			धीमताम्	६—२२	
देहवाद्भिः	१२—५		द्रव्ययज्ञाः	४—२८		धनानि	१—३३		धीरम्	२—१५	
देहसमुद्रवान्	१४—२०		द्रष्टा	१४—१९		धनुर्धरः	१८—७८		धीरः	२—१३;	
देहम्	४—९;		द्रष्टुम्	११—३, ४,		धनुः	१—२०			१४—२४	
८—१३; १५—१४			७, ८, २६, २८,			धर्मकामार्थान्	१८—३४		धू.		
देहान्तरप्राप्तिः	२—१३		५३, ५४,			धर्मक्षेत्रे	१—१		धूमः	८—२५	
देहाः	२—१८		द्रुपदपुत्रेण	१—३		धर्मसंमूढचेताः	२—७		धूमेन	३—३८;	
देहिनम्	३—२०;		द्रुपदः	१—४, १८		धर्मसंस्थापना-				१८—२८	
	१४—५, ७		द्रोणम्	२—२;		र्थाय	४—८		धृ.		
देहिनाम्	१७—२			११—३४		धर्मस्य	२—२०; ४—७;		धृतराष्ट्रस्य	११—२६	
देहिनः	२—१३, ५९		द्रोणः	११—२६		९—३; १४—२७			धृतराष्ट्रः	१—१	
देही	२—२२, ३०;		द्रौपदेयाः	१—६, १८		धर्मम्	१८—३१, ३२		धृतिगृहीतया	६—२५	
	५—१३; १४—२०		द्रः			धर्म्यम्	१८—७०		धृतिम्	११—२४	
देहे	२—१३, ३०;		द्रंक्षमोहनि.			धर्मात्मा	९—३१		धृतिः	१०—३४;	
८—२, ४; ११—७			मुक्ताः	७—२८		धर्माविरुद्धः	७—११			१३—६; १६—३;	
१५; १३—२२, ३२;			द्रंक्षमोहेन	७—२७		धर्मे	१—२०			१८—३३; ३४, ३५,	
१४—५, ११			द्रंक्षः	१०—३३		धर्म्यम्	२—३३;			४३	
दे.			द्रंक्षातीतः	४—२२		९—२			धृतेः	१८—२९	
दैत्यानाम्	१०—३०		द्रंक्षैः	१५—५		धर्म्यात्	२—३१		धृत्वा	१८—३३, ३४,	
दैवम्	४—२५;		द्वारम्	१६—२१		धर्म्यामृतम्	१२—२०			५४	
	१८—१४		द्विजोत्तम	१—७		धाता	९—१७;		धृत्युत्साहसमान्वितः		
दैवः	१६—६, ६,		द्विविधा	३—३			१०—३३			१८—२६	
दैवी	७—१४;		द्विषतः	१६—१९		धातारम्	८—९		धृष्टकेतुः	१—५	
	१६—५		द्वेषः	१३—६		धाम	८—२१;		धृष्टयज्ञः	१—१७	
दैवीम्	९—१३;		द्वेष्टि	२—५७; ५—३३;			१०—१२; ११—३८;		धे.		
	१६—३, ५		१२—१७; १४—२२;			१५—६			धेनूनाम्	१०—२८	
दो.			१८—१०			धारयते	१८—३३, ३४		ध्यानयोगपरः	१८—५२	
दोषवत्	१८—३		द्वेष्यः	९—२९		धारयन्	५—९;		ध्यानम्	१२—१२	
दोषम्	१—३८, ३९		द्वौ	१५—१६; १६—६			६—१३		ध्यानात्	१२—१२	
दोषेण	१८—२८		ध.			धारयामि	१५—१३		ध्यानेन	१३—२४	
दोषैः	१—२३		धनमानमदा.			धार्तराष्ट्रस्य	१—२३		ध्यायतः	२—६२	
द्य.			न्विताः	१६—१७		धार्तराष्ट्राणाम्	१—१९		ध्यायन्तः	१२—६	
द्यावापृथिव्योः	११—२०		धनम्	१६—१३		धार्तराष्ट्रान्	१—२०,		ध्रुवम्	२—२७; १२—३	
						३६, ३७					

पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०
ध्रुवः	२	—२७	२६; ८—५, १५,	३९, ४०, ४०; १८—६५		नारदः	१०	—१३; २६			
ध्रुवा	१८	—७८	१६, २०, २१, २७;	नमेरन्	११—३७	नारीणाम्	१०	—३४			
न.			९—४, ५, ५, ९,	नयेत्	६—२६	नावम्	२	—६७			
म	१—३०, ३१,		२४, २९, २९, ३१;	नरकस्य	१६—२१	नाशनम्	१६	—२१			
३१, ३१, ३५, ३७,			१०—२, २, ७, १४,	नरकाय	१—४२	नाशयामि	१०	—११			
३८, ३९; २—३,			१४, १८, १९, ३९,	नरके	१—४४; १६—१६	नाशय ११—२९; २९					
६, ६, ८, ९, ११,			४०; ११—८, १६,	नरपुङ्गवः	१—५	नाशितम्	५	—१६			
१२, १२, १२, १२,			१६, १६, २४, २५,	नरलोकवीराः	११—२८	नासाभ्यन्तरचा-					
१२, १२, १३, १५,			२५, ३१, ३२, ३७,	नरः	२—२२	रिणौ	५	—२७			
१६, १६, १७, १९,			४३, ४७, ४८, ४८,	५—२३ १२—१९;		नासिकाम्	६	—१३			
१९, १९, २०, २०,			४८, ४८, ५३, ५३,	१६—२२; १८—१५,		नास्ति	२	—६६			
२०, २०, २३, २३,			५३, ५३; १२—७,	४५, ७१		नि.					
२३, २३, २५, २६,			८, ९, १५, १५,	नराणाम्	१०—२७	निगच्छति	९—३१;				
२७, २९, ३०, ३१,			१७, १७, १७, १७,	नराधमान्	१६—१९		१८—३६				
३१, ३३, ३८, ४०,			१३—१२, १२, २३,	नराधमाः	७—१५	निगृहीतानि	२	—६८			
४०, ४२, ४४, ५७,			२८, ३१, ३१, ३२,	नराधिपम्	१०—२७	निगृह्णामि	९—१९				
५७; ६६, ६६, ७०,			३२; १४—२, २,	नरैः	१७—१७	निग्रहम्	६—३४				
७२; ३—४, ४, ५, ८,			१९, २२, २२, २३,	नवद्वारे	५—१३	निग्रहः	३—३३				
१६, १७, १८, १८,			२३, १५—३, ३,	नवानि	२—२२; २२	नित्यजातम्	२—२६				
१८, १८, २२, २२,			३, ३, ४, ६, ६, ६,	नश्यति	६—३८	नित्यतप्तः	४—२०				
२३, २४, २६, २८,			६, १०, ११; १६—३,	नश्यत्सु	८—२०	नित्ययुक्तस्य	८—१४				
२९, ३२, ३४; ४—५,			७, ७, ७, ७, २३,	नष्टः	४—२; १८—७३	नित्ययुक्तः	७—१७				
९, १४, १४, १४,			३३, २३; १७—२८;	नष्टात्मानः	१६—९	नित्ययुक्ताः	९—१४;				
२०, २१, २२, ३१,			१८—३, ५, ७, ८,	नष्टान्	३—३२		१२—२				
३५, ३८, ४०, ४०,			१०, १०, ११, १२,	नष्टे	१—४०	नित्यवैरिणा	३—३९				
४०, ४१; ५—३,			१६; १७; १७; १७;	नः	१—३२; ३३, ३६;	नित्यशः	८—१४				
३, ४, ६, ७, ८,			१७; ३५; ४०; ४७;	२—६; ६;		नित्यसत्त्वस्थः	२—४५				
१०, १३, १३, १४,			४८; ५४; ५४; ५८,	ना.		नित्यसंन्यासी	५—३				
१४, १४, १५, १५,			५९; ६०; ६७; ६७;	नागानाम्	१०—२९	नित्यस्य	२—१८				
२०, २०, २२;			६७, ६७; ६९; ६९;	नानाभावान्	१८—२१	नित्यम्	२—२१; २६;				
६—१, १, २,			नकुलः	१—१६	नानावर्णाकृतानि-	३०; ३—१५; ३१;					
४, ४, ५, ११, ११,			नक्षत्राणाम्	१०—२१	११—५१	९—६; १०—९;					
१६, १६, १६, १६,			नदीनाम्	११—२८	नानाविधानि	११—५					
१९, २१, २२, २२,			नमः	१—१९	नानाशस्त्रप्रह-	११—५२; १३—९;					
२५, ३०, ३०, ३३,			नमःस्पृशम्	११—२४	रणाः	१—९					
३८, ३९, ४०, ४०,			नमस्त्यन्तः	९—१४	नान्यगामिना	८—८					
४०; ७—२, ७, १२			नमस्त्यन्ति	११—३६	नामयज्ञैः	१६—१७					
१३, १५, २५, २५,			नमः ९—३४; ११—३१,	३५; ३९; ३९; ३९;	नायकाः	१—७					

पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०
निद्रालस्यप्रमादोत्थम् १८—३९	निरुद्धम् ६—२०	निश्चिताः १६—११	पण्डितम् ४—१९
निधनम् ३—३५	निरुध्य ८—१२	निश्चित्य ३—२	पण्डिताः २—११;
निधानम् ९—१८; ११—१८, ३८	निर्गुणत्वात् १३—३१	निष्ठा ३—३; १७—१;	५—४, १८
निन्दन्तः २—३६	निर्गुणम् १३—१४	१८—५०	पतङ्गाः ११—२९
निषद्वः १८—६०	निर्देशः १७—२३	निर्घैगुण्यः २—४५	पतन्ति १—४२;
निबध्नन्ति ४—४१; ९—९; १४—५;	निर्दोषम् ५—१९	निहताः ११—३३	१६—१६
७, ८	निर्द्वन्द्वः २—४५	निहत्य १—३६	पत्रम् ९—२६
निबन्धाय १६—५	निर्ममः २—७१;	निःश्रेयसकरौ ५—२	पथि ६—३८
निबध्यते ४—२२;	३—३०; १२—१३;	निःस्पृहः २—७१;	पदम् २—५१; ८—११;
५—१२; १८—१७	१८—५३	६—१८	१५—४, ५; १८—५६
निबोध १—७; १८—१३,	निर्मलत्वात् १४—६	नी.	पद्मपत्रम् ५—१०
५०	निर्मलम् १४—१६	नीतिः १०—३८;	परतरम् ७—७
निमित्तमात्रम् ११—३३	निर्मानमोहाः १५—५	१८—७८	परतः ३—४२
निमित्तानि १—३०	निर्योगक्षेमः २—४५	नु.	परधर्मः ३—३५
निमिषन् ५—९	निर्वाणपरमाम् ६—१५	नु १—३५; २—३६	परधर्मात् ३—३५;
नियतमानसः ६—१५	निर्विकारः १८—२६	नृ.	१८—४७
नियतस्य १८—७	निर्विण्णचेतसा ६—२३	नृलोके ११—४८	परमम् ८—३, ८,
नियतम् १—४४;	निर्वेदम् २—५२	नृषु ७—८	२१; १०—१, १२;
३—८; १८—९, २३	निर्वैरः ११—५५	नै.	११—१, ९, १८;
नियतात्मभिः ८—२	निवर्तते २—५९;	नैष्कर्म्यसि-	१५—६; १८—६४,
नियताहाराः ४—३०	८—२५	द्विम् १८—४९	८६
नियताः ७—२०	निवर्तन्ति १५—४	नैष्कर्म्यम् ३—४	परमः ६—३२
नियमम् ७—२०	निवर्तन्ते ८—२१;	नैष्कृतिकः १८—२८	परमात्मा ६—७;
नियम्य ३—७, ४१;	९—३; १५—६	नैष्ठिकीम् ५—१२	१३—२२, ३१;
६—२६; १८—५१	निवर्तितुम् १—३९	नो.	१५—१७
नियोक्ष्यति १८—५९	निवासिष्यसि १२—८	नो १७—२८	परमाम् ८—१३, १५,
नियोजयसि ३—१	निवातस्थः ६—१९	न्याय्यम् १८—१५	२१; १८—४९
नियोजितः ३—३६	निवासः ९—१८	न्यासम् १८—२	परमेश्वर ११—३
निरग्निः ६—१	निवृत्तानि १४—२२	प.	परमेश्वरम् १३—२७
निगृहकारः २—७१;	निवृत्तिम् १६—७	पक्षिणाम् १०—३०	परमेश्वासः १—१७
१२—१३	१८—३०	पचन्ति ३—१३	परया १—२७;
निराशीः ३—३०;	निवेशय १२—८	पचामि १५—१४	१२—२; १७—१७
४—२१; ६—१०	निशा २—६९, ६९	पक्ष १३—५; १८—१३,	परस्तात् ८—९
निराश्रयः ४—२०	निश्चयम् १८—४	१५	परस्परम् ३—११;
निराहारस्य २—५९	निश्चयेन ६—२३	पक्षमम् १८—१४	१०—९
निरीक्षे १—२२	निश्चरति ६—२६	पणवानकगो-	परस्य १७—१९
	निश्चला २—५३	मुखाः १—१३	पदम् २—१२, ५९;
	निश्चितम् २—७; १८—६		३—११, १९, ४२,

पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०
२४; ८—१०, २८;	परिपन्थिनौ ३—३४	पाण्डवः १—१४, २०;	पार्थस्य १८—७४
९—११; १०—१२,	परिप्रश्नेन ४—३४	११—५५; १४—२२;	पार्थाय ११—९
१२; ११—१८, ३८,	परिमार्गितव्यम् १५—४	१६—५	पावकः २—२३
३८, ४७; १३—१२,	परिशुष्यति १—२८	पाण्डवः १—१४, २०;	१०—२३; १५—६
१७, ३४; १४—१,	परिसमाप्यते ४—३३	११—१३	पावनानि १८—५
१९; १८—७५	पर्जन्यः ३—१४	पाण्डवानाम् १०—३७	
परंतपः २—३; ४—२,	पर्जन्यात् ३—१४	पाण्डवानीकम् १—२	पि.
५, ३३; ७—२७;	पर्णानि १५—१	पाण्डवाः १—१	पितरः १—३४, ४२
९—३; १०—४०,	पर्यवतिष्ठते २—६५	पाण्डुपुत्राणाम् १—३	पिता ९—१७; ११—४३,
११—५४; १८—४१	पर्याप्तम् १—१०	पातकम् १—३८	४४; १४—४
परंतपः २—९	पर्युपासते ४—२५	पात्रे १७—२०	पितामहः १—१२
परम्पराप्राप्तम् ४—२	९—२२; १२—१,	पापकृत्तमः ४—३६	९—१७
परः ४—४०; ८—२०,	३, २०	पापयोनयः ९—३२	पितामहान् १—२६
२२; १३—२२	पर्युषितम् १७—१०	पापम् १—३६, ४५	पितामहाः १—३४
परा ३—४२;	पवताम् १०—३१	२—३३, ३८; ३—३६;	पितृव्रताः ९—२५
१८—५०	पवनः १०—३१	५—१५; ७—२८	पितृणाम् १०—२९
पराणि ३—४२	पवित्रम् ४—३८	पापात् १—३९	पितृन् १—२६
पराम् ४—३९;	९—२, १७; १०—१२	पापाः ३—१३	९—२५
६—४५; ७—५;	पश्य १—३, २५;	पापेन ५—१०	पी.
९—३२; १३—२८;	९—५; ११—५, ६,	पापेभ्यः ४—३६	पीडया १७—१९
१४—१; १६—२२,	६, ७, ८	पापेषु ६—९	
२३; १८—५४, ६२,	पश्यतः २—६९	पाप्मानम् ३—४१	पु.
६८	पश्यति २—२९;	पारुष्यम् १६—४	
परिकीर्तितः १८—७,	५—५, ५; ६—३०,	पार्थ १—२५;	
२७	३०, ३२; १३—२७,	२—३, २१, ३२,	पुण्यकर्मणाम् ७—२८
परिक्लिष्टम् १७—२१	२७, २९, २९;	३९, ४२, ५५, ७२;	१८—७१
परिग्रहम् १८—५३	१८—१६, १६	३—१६, २२, २३;	पुण्यकृताम् ६—४१
परिचक्षते १७—१३,	पश्यन् ५—९;	४—११, ३३; ६—४०;	पुण्यफलम् ८—२८
१७	६—२०; १३—२८	७—१, १०; ८—८,	पुण्यम् ९—२०
परिचर्यात्मकम्	पश्यन्ति १—३८;	१४, १९, २२,	१८—७६
१८—४४	१३—२४; १५—१०,	२७; ९—१३, ३२;	पुण्यः ७—८
परिचिन्तयन् १०—१७	११, ११	१०—२४; ११—५;	पुण्याः ९—३३
परिज्ञाता १८—१८	पश्यामि १—३०	१२—७; १६—४,	पुण्ये ९—२१
परिणामे १८—३७, ३८	६—३३; ११—१५,	६; १७—२६, २८;	पुत्रदारगृहादिषु १३—९
परित्यज्य १८—६६	१६, १६, १७, १९	१८—६, ३०, ३१,	पुत्रस्य ११—४४
परित्यागः १८—७	पश्येत् ४—१८	३२, ३३, ३४, ७२	पुत्रान् १—२६
परित्राणाय ४—८	पा.	पार्थः १—२६;	पुत्राः १—३४
परिदृष्टते १—२९	पाञ्चजन्यम् १—१५	१८—७८	११—३६
परिदेवना २—२८			

पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०
पुनः ४—१, ३५; ५—१; ८—१५, १६, १६, २६; ९—७, ८, ८, ३३; ११—१६, ३९, ४९ ५०; १६—१३; १७—२१; १८—२४, ४०, ७७, ७७	पुष्णामि १५—१३ पुष्पम् ९—२६ पुष्पिताम् २—४२ पुंसः २—६२	प्र. प्रकाशकम् १४—६ प्रकाशयति ५—१६; १३—३३, ३३ प्रकाशम् १४—२२ प्रकाशः ७—२५; १४—११	प्रज्ञावादान् २—११ प्रज्ञाम् २—६७ प्रणम्य ११—१४, ३५, ४४ प्रणयेन ११—४१ प्रणवः ७—८ प्रणयति २—६३; ६—३०; ९—३१ प्रणयन्ति १—४० प्रणयामि ७—३० प्रणिधाय ११—४४ प्रणिपातेन ४—३४ प्रतापवान् १—१२ प्रति २—४३ प्रतिजानीहि ९—३१ प्रतिजाने १८—६५ प्रतिपद्यते १४—१४ प्रतियोत्स्या- मि २—४ प्रतिष्ठा १४—२७ प्रतिष्ठाप्य ६—११ प्रतिष्ठितम् ३—१५ प्रतिष्ठिता २—५७, ५८ ६१, ६८ प्रत्यक्षावग- मम् ९—३ प्रत्यनीकेषु ११—३२ प्रत्यवायः २—४० प्रत्युपकारा- र्थम् १७—२१ प्रथितः १५—१८ प्रदध्मतुः १—१४ प्रदिष्टम् ८—२८ प्रदीप्तम् ११—२९ प्रदुष्यन्ति १—४१ प्रद्विषन्तः १६—१८ प्रनष्टः १८—७२ प्रपतन्ति ११—३० प्रपद्यते ७—१९
पुमान् २—७१ पुरस्तात् ११—४० पुरा ३—३, १०; १७—२३ पुराणम् ८—९ पुराणः २—२० ११—३८ पुराणी १५—४ पुरातनः ४—३ पुरुजित् १—५ पुरुषर्षभ २—१५ पुरुषव्याघ्र १८—४ पुरुषस्य २—६९ पुरुषम् २—१५; ८—८, १०; १०—१२; १३—१९, २३; १५—४ पुरुषः २—२१; ३—४; ८—४, २२; ११—१८, ३८; १३—२०, २१, २२; १५—१७; १७—३ पुरुषाः ९—३ पुरुषोत्तम ८—१ १०—१५; ११—३ पुरुषोत्तमम् १५—१९ पुरुषोत्तमः १५—१८ पुरुषौ १५—१६ पुरे ५—१३ पुरोधसाम् १०—२४ पुष्कलाभिः ११—२१	पू. पूजार्हौ २—४ पूज्यः ११—४३ पूतपापाः ९—२० पूताः ४—१० पूति १७—१० पूरुषः ३—१९, ३६ पूर्वतरम् ४—१५ पूर्वम् ११—३३ पूर्वाभ्यासेन ६—४४ पूर्वं १०—६ पूर्वैः ४—१५, १५ पृ. पृच्छामि २—७ पृथक् १—१८, १८; ५—४, १३—४; १८—१, १४ पृथक्त्वेन ९—१५; १८—२१, २९ पृथग्विधम् १८—१४ पृथग्विधान् १८—२१ पृथग्विधाः १०—५ पृथिवीपते १—१८ पृथिवीम् १—१९ पृथिव्याम् ७—९; १८—४० पृष्ठतः ११—४० पौ. पौण्ड्रम् १—१५ पौत्रान् १—२६ पौत्राः १—३४ पौरुषम् ७—८; १८—२५ पौर्वदेहिकम् ६—४३	प्रकीर्त्या ११—३६ प्रकृतिजान् १३—२१ प्रकृतिजैः ३—५; १८—४० प्रकृतिसंभवान् १३—१९ प्रकृतिसंभवाः १४—५ प्रकृतिस्थः १३—२१ प्रकृतिस्थानि १५—७ प्रकृतिम् ३—३३; ४—६; ७—५; ९—७, ८, १२, १३; ११—५१; १३—१९; २३ प्रकृतिः ७—४; ९—१०; १३—२०, १८—५९ प्रकृतेः ३—२७, २९, ३३; ९—८ प्रकृत्या ७—२० १३—२९ प्रजनः १०—२८ प्रजहाति २—५५ प्रजहिहि ३—४१ प्रजानाति १८—३१ प्रजानामि ११—३१ प्रजापतिः ३—१० ११—३९ प्रजाः ३—१०, २४; १०—६ प्रज्ञा २—५७, ५८, ६१, ६८	

पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०
प्रपद्ये	१५—२		प्रयाति	८—५, १३		प्रव्यथितान्तरात्मा			प्राणापानौ	५—२७	
प्रपद्यन्ते	४—११;		प्रयुक्तः	३—३६		११—२४			प्राणायामपरा-		
७—१२, १५, २०			प्रयुज्यते	१७—२६		प्रव्यथिताः	११—२३		यणाः	४—२९	
प्रपन्नम्	२—७		प्रलपन्	५—९		प्रशस्ते	१७—२६		प्राणिनाम्	१५—१२	
प्रपश्य	११—२९		प्रलयम्	१४—१४, १५		प्रशान्तमनसम्	६—२७		प्राणे	४—२९	
प्रपश्यद्भिः	१—३९		प्रलयः	७—९; ९—१८		प्रशान्तस्य	६—७		प्राणेषु	४—३०	
प्रपश्यामि	२—८		प्रलयान्ताम्	१६—११		प्रशान्तात्मा	६—१२		प्राधान्यतः	१०—१९	
प्रपितामहः	११—३९		प्रलये	१४—२		प्रसफाः	१६—१६		प्राप्तः	१८—५०	
प्रभवति	८—१९		प्रलीनः	१४—१५		प्रसङ्गेन	१८—३४		प्राप्नुयात्	१८—७१	
प्रभवन्ति	८—१८;		प्रलीयते	८—१९		प्रसन्नचेतसः	२—६५		प्राप्नुवन्ति	१२—४	
१६—९			प्रलीयन्ते	८—१८		प्रसन्नात्मा	१८—५४		प्राप्य	२—५७, ७२;	
प्रभवम्	१०—२		प्रवक्ष्यामि	४—१६;		प्रसन्नेन	११—२७		५—२०, २०; ६—४१;		
प्रभवः	७—६; ९—१८;		९—१; १३—१२;			प्रसभम्	२—६०		८—२१, २५; ९—३३		
१०—८			१४—१			११—४१			प्राप्यते	५—५	
प्रभाविष्णु	१३—१६		प्रवक्ष्ये	८—११		प्रसविष्यध्वम्	३—१०		प्राप्स्यसि	२—३७	
प्रभा	७—८		प्रवदताम्	१०—३२		प्रसादये	११—२२		प्राप्स्यसि	१८—६३	
प्रभाषेत	२—५२		प्रवदन्ति	२—२२		प्रसादम्	२—६४		प्राप्स्ये	१६—१३	
प्रभुः	५—१२; ९—१८;		५—४			प्रसादे	२—६५		पारभते	१८—१५	
२४			प्रवर्तते	५—१४;		प्रसिध्येत्	३—८		प्रार्थयन्ते	९—२०	
प्रभो	११—४; १२—२१		१०—८			प्रसीद	११—२५, ३१,		ग्राह	४—१	
प्रमाणम्	३—२१;		प्रवर्तन्ते	१६—१०		४५			ग्राहः	६—२; १३—१;	
१६—२२			१७—२२			प्रसृता	१५—२		१५—१; १८—२३		
प्रमाथि	६—३२		प्रवर्तितम्	३—१६		प्रसृताः	१५—२		प्रियचिकीर्षवः	१—२३	
प्रमाथीनि	२—६०		प्रविभक्तम्	११—१३		प्रहसन्	२—१०		प्रियकृत्तमः	१८—५९	
प्रमादमोहौ	१४—१७		प्रविभक्तानि	१८—२१		प्रहास्यसि	२—३९		प्रियतरः	१८—६९	
प्रमादः	१४—१३		प्रविलीयते	४—२३		प्रहृष्यति	११—३६		प्रियहितम्	१७—१५	
प्रमादात्	११—२१		प्रविशन्ति	२—७०, ७०		प्रहृष्येत्	५—२०		प्रियम्	५—२०	
प्रमादालस्य-			प्रवृत्तः	११—१२		प्रह्लादः	१०—३०		प्रियः	७—१७, १७;	
निद्राभिः	१४—८		प्रवृत्तिम्	११—३१;		प्राकृतः	१८—२८		९—२९; ११—२२;		
प्रमादे	१४—९		१४—२३; १६—७;			प्राक्	५—२३		१२—१२, १५,		
प्रमुखे	२—६		१८—३०			प्राञ्जलयः	११—२१		१६, १७, १९;		
प्रमुच्यते	५—३;		प्रवृत्तिः	१४—१२;		प्राणकर्माणि	४—२७		१७—७; १८—६५		
१०—३			१५—४; १८—४६			प्राणम्	४—२९		प्रियाः	१२—२०	
प्रयच्छति	९—२६		प्रवृत्ते	१—२०		८—१०, १२			प्रियायाः	११—४४	
प्रयतात्मनः	९—२६		प्रवृद्धः	११—३२		प्राणात्	१—३३		प्रीतमनाः	११—२९	
प्रयत्नात्	६—४५		प्रवृद्धे	१४—१४		४—३०			प्रीतिपूर्वकम्	१०—१०	
प्रयाणकाले	७—३०		प्रवेष्टुम्	११—५४		प्राणापानगतीः	४—२९		प्रीतिः	१—३६	
८—२, १०			प्रव्यथितम्	११—२०,		प्राणापानसमा-			प्रीयमाणाय	१०—१	
प्रयाताः	८—२३, २२		४५			युक्तः	१५—१२		प्रेतान्	१७—४	

पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०
प्रेष्य १७-२८; १८-१२	बलात् ३-३६	बुद्धियोगम् १०-१०	१३-१२, ३०;
प्रोक्तवान् ४-१, ४	बहवः १-९; ४-१०;	१८-५७	१४-४; १८-५०
प्रोक्तम् ८-१; १३-११;	११-२८	बुद्धियोगात् २-४९	ब्रह्मकर्म १८-२२
१७-१८; १८-३७	बहिः ५-२७,	बुद्धिसंयोगम् ६-४९	ब्रह्मकर्मसमाधिना
प्रोक्तः ४-३; ६-३३	१३-१५	बुद्धिम् ३-१; १२-८	४-२४
१०-४०; १६-६	बहुदंष्ट्राकरालम् ११-२३	बुद्धिः २-३९, ४१,	ब्रह्मचर्यम् ८-११;
प्रोक्ता ३-३	बहुधा ९-१५; १३-४	४२, ५२, ५३ ६५	१७-१४
प्रोक्तानि १८-१३	बहुना १०-४२	६६, ३-१, ४०,	ब्रह्मचारिव्रते ६-१४
प्रोच्यते १८-१९	बह्वाहारुपादम् ११-२३	४२; ७-४ १०;	ब्रह्मणः ४-३२;
प्रोच्यमानम् १८-२९	बहुमतः २-३५	१०-४; १३-५;	६-३८; ८-१७;
प्रोक्तम् ७-७	बहुलायासम् १८-२४	१८-१७, ३०, ३१,	११-३७; १४-२७;
	बहुवक्त्रनेत्रम् ११-२३	३२	१७-२३
फ.	बहुविधाः ४-३२	बुद्धेः ३-४२, ४३;	ब्रह्मणा ४-१४
फलहेतवः २-४९	बहुशाखाः २-४१	१८-२९	ब्रह्मणि ५-१०, १९,
फलम् २-५१; ५-४;	बह्दरम् ११-२३	बुद्धौ २-४९	२०
७-२३; ९-२६;	बहूनि ४-५; ११-६	बुद्ध्या २-३९;	ब्रह्मनिर्वाणम् २-७२
१४-१६, १६, १६,	बहूनाम् ७-१९	५-१०; ६-२५;	५-२४, २५, २६,
१७-१२, २१, २५;	बहून् २-३६	१८-५१	ब्रह्मभूतम् ६-२७
१८-९, १२	बा.	बुद्ध्वा ३-४३;	ब्रह्मभूतः ५-२४
फलाकाङ्क्षी १८-३४	वालाः ५-४	१५-२०	१८-५४
फलानि १८-६	वाह्यस्पर्शेषु ५-२१	बुधः ५-२२	ब्रह्मभूयाश्च १४-२६;
फलं ५-१२	वाह्यान् ५-२७	बुधाः ४-१९;	१८-५३
फलेषु २-४७	बि.	१०-८	ब्रह्मयोगयुक्तात्मा
ब.	विभर्ति १५-१७	बृ.	५-२१
बत १-४५	बीजप्रदः १४-४	बृहत्साम १०-३५	ब्रह्मवादिनाम् १७-२४
बद्धाः १६-१२	बीजम् ७-१०	बृहस्पतिम् १०-२४	ब्रह्मवित् ५-२०
बध्नाति १४-६	९-१८; १०-३९	बो.	ब्रह्मविदः ८-२४
बध्यते ४-१४	बु.	बोद्धव्यम् ४-१७	ब्रह्मसंस्पर्शम् ६-२८
बन्धम् १८-३०	बुद्ध्यः २-४१	१७, १७	ब्रह्मसूत्रपदैः १३-४
बन्धात् ५-३	बुद्धिप्राप्तम् ६-२१	बोधयन्तः १०-९	ब्रह्मासौ ४-२४, २५
बन्धुः ६-५, ६	बुद्धिनाशः २-६३	ब.	ब्रह्माणम् ११-१५
बन्धून् १-२७	बुद्धिनाशात् २-६३	ब्रवीमि १-७	ब्रह्मोद्भवम् ३-१५
बभूव २-९	बुद्धिभेदम् ३-२६	ब्रवीषि १०-१३	
बलवताम् ७-११	बुद्धिमताम् ७-१०	ब्रह्म ३-१५, १५;	ब्रा.
बलवत् ६-३४	बुद्धिमान् ४-१८	४-१४, २४, २४,	ब्राह्मणश्चात्रियविशाम्
बलवान् १६-१४	१५-२०	३१; ५-६, १९;	१८-४१
बलम् १-१०, १०;	बुद्धियुक्तः २-५०	७-२९; ८-१; ३;	ब्राह्मणस्व २-४६
७-११; १६-१८;	२-५१	१३, २४; १०-१२;	ब्राह्मणाः ९-३३
१८-५३			१७-२३

पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०
ब्राह्मणे	५-१८		८-२३; १३-२६;			२-१०, १४, १८,			भीष्मद्रोणप्रमु-		
ब्राह्मी	२-७२		१४-१२; १८-३६			२८-३०; ३-२५;			खतः	१-२५	
ब्रू.			भरतश्रेष्ठ १७-१२			४-७, ४२; ७-२७;			भीष्मम्	१-११; २-४;	
बुद्धि	२-७; ५-१		भरतसत्तम १८-४			११-६; १३-२,			११-३४		
म.			भर्ता ९-१८ १३-२२			३३, १४-३, ८, ९,			भीष्मः	१-८, ११-२६	
भक्ताः ४-३; ७-२१;			भव २-४५; ६-४६;			१०; १५-१९, २०;			भीष्माभिरक्षि-		
९-३१			८-२७; ९-३४;			१६-३; १७-३;			तम्	१-१०	
भक्ताः ९-३३;			११-३३, ४६;			१८-६२			भु.		
१२-१, २०			१२-१०; १८-५७,			भावना २-६६			मुक्त्वा ९-३१		
भक्तिमान् १२-१७,			६५			भावयत ३-११			मुह्यते ३-१२;		
१९			भवतः ४-४; १४-१७			भावयन्तः ३-११			१३-२१		
भक्तियोगेन १४-२६			भवति १-४४;			भावयन्तु ३-११			मुह्यन् ११-३३		
भक्तिम् १८-६८			२-६३; ३-१४;			भावसमन्विताः १०-८			मुञ्जते ३-१३		
भक्तिः १३-१०			४-७, १२; ६-२,			भावसंशुद्धिः १७-१६			मुञ्जानम् १५-१०		
भक्त्या ८-१०, २२;			१७, ४२; ७-२३;			भावम् ७-१५, २४;			मुञ्जीय २-५		
९-१४, २६, २९;			९-३१; १४-३,			८-६; ९-११;			मुवि १८-६९		
११-५४; १८-५५			१०, २१; १७-२,			१८-२०			भूतगणान् १७-४		
भक्त्युपहृतम् ९-२६			३, ७; १८-१२			भावः २-१६; ८-४,			भूतग्रामम् ९-८;		
भगवन् १०-१७, १४			भवन्तम् ११-३१			२०; १०-४;			१७-६		
भगताम् १० १०			भवन्तः १-११			१८-१७			भूतग्रामः ८-१९		
भजति ६-३१			भवन्ति ३-१४			भावाः ७-१२;			भूतपृथग्भा-		
१५-१९			१०-५; १६-३			१०-५			वम् १३-३०		
भजते ६-४७;			भवः १०-४			भावेषु १०-१७			भूतप्रकृतिमो-		
९-३०			भवान् १-८;			भावैः ७-१३			क्षम् १३-३४		
भजन्ति ९-१३, २९			१०-१२; ११-३१			भाषसे २-११			भूतभर्ता १३-१६		
भजन्ते ७-१६, २८;			भवाप्ययौ ११-२			भाषा २-५४			भूतभावन १०-१५;		
१०-८			भवामि १२-७			भासयते १५-६, १२			९-५		
भजस्व ९-३३			भविता १८-६९			भासः ११-१२. ३०			भूतभावोद्भवकरः ८-३		
भजामि ४-११			भविष्यताम् १०-३४			भास्वता १०-११			भूतभृत् ९-५		
भयम् १०-४;			भविष्यति १६-१३			भाः ११-१२			भूतमहेश्वरम् ९-११		
१८-३५			भविष्यन्ति ११-३२			भिन्ना ७-४			भूतविशेषसं-		
भयात् २-३५, ४०			भविष्याणि ७-२६			भीतभीतः ११-३५			घान् ११-५५		
भयानकानि ११-२७			भविष्यामः २-१२			भीतम् ११-५०			भूतसर्गौ १६-६		
भयामये १८-३०			भवेत् १-४६;			भीतानि ११-३६			भूतस्थः ९-५		
भयावहः ३-३५			११-१२			भीताः ११-२१			भूतम् १०-३९		
भयेन ११-४५			भस्मसात् ४-३७, ३७			मीमकर्मा १-१५			भूतादि ९-१३		
भरतवर्षम् ३-४१;			भा.			भीमाभिरक्षि-			भूतानि २-२८, ३०,		
७-११, १६;			भारत १-२४;			तम् १-१०			३४, ६९; ३-१४,		

पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०
३३; ४—३५; ७—६, २६; ८—२३; ९—५, ६, २५; १५—१३, १६	भोगान् २—५; ३—१२ भोगाः १—३३; ५—२२ भोगी १६—१४ भोगैश्वर्यग- तिम् २—४३ भोगैश्वर्यप्रस- क्तानाम् २—४४ भोगैः १—३२ भोजनम् १७—१०	मत्परमाः १२—२० मत्परः २—६१; ६—१४; १८—५७ मत्परायणः ९—३४ मत्पराः १२—६ मत्प्रसादात् १८—५६ ५८ मत्वा ३—२८; १०—८; ११—४१ मत्संस्थाम् ६—१५ मत्स्थानि ९—५, ५, ६ मदनुग्रहाय ११—१ मदर्थम् १२—१० मदर्थे १—९ मदर्पणम् ९—२७ मदम् १८—३५ मदाश्रयः ७—१ मद्वत्प्राणाः १०—९ मद्वतेन ६—४७ मद्वक्तः ९—३४ ११—५५; १२—१२, १६; १३—१८; १८—६५ मद्वक्ताः ७—२३ मद्वक्तिम् १८—५४ मद्वक्तेषु १८—६८ मद्वानम् ४—१०; १४—१९ मद्वानाय १३—१८ मद्वानाः १०—६ मद्याजिनः ९—२५ मद्याजी ९—३४; १८—६५ मद्योगम् १२—११ मद्वपाश्रयः १८—५६ मधुसूदन १—३५; २—४; ६—३३; ८—२ मधुसूदनः २—१	मध्यम् १०—२०, ३२; ११—१६ मध्ये १—२१, २४; २—१०; ८—१०; १४—१८ मनवः १०—६ मनवे ४—१ मनसा ३—६, ७, ४२; ५—११, १३; ६—२४; ८—१० मनः १—३०; २—६७, ६७; ३—४०, ४२; ५—१९; ६—१२, १४, २५, २६, ३४, ३५; ७—४; ८—१२ १०—२२; ११—४५; १२—२, ८; १५—९; १७—११ मनःप्रसादः १७—१६ मनःप्राणेन्द्रिय- क्रियाः १८—३३ मनःषष्ठानि १५—७ मनीषिणः २—५१; १८—३ मनीषिणाम् १८—५ मनुष्यलोके १५—२ मनुष्याणाम् १—४४; ७—३ मनुष्याः ३—२३; ४—११ मनुष्येषु ४—१८; १८—६९ मनुः ४—१ मनोगतान् २—५५ मनोरथम् १६—१३ मन्तव्यः ९—३० मन्त्रहीनम् १७—१३ मन्त्रः ९—१६ मन्त्रान् ३—२९
भूतानाम् ४—६; १०—५, २०, २२; ११—२; १३—१५; १८—४६ भूतिः १८—७८ भूतेज्याः ९—२५ भूतेश १०—१५ भूतेषु ७—११ ८—२०; १३—१६, २७; १६—२; १८—२१ ५४ भूत्वा २—२०, ३५, ४८; ३—३०; ८—१९, १९, ११—५०; १५—१३, १४ भूमिः ७—४ भूमौ २—८ भूयः २—२०; ६—४३; ७—२; १०—१, १८; ११—३५, ३९, ५०; १३—२३; १४—१; १५—४; १८—६४ भूः २—४७ भृगुः १०—२५ भेदम् १—७; १८—२९ भैर्यः १—१३ भैक्षम् २—५ भोक्ता ९—२४; १३—२२ भोक्तारम् ५—२९ भोक्तुम् २—५ भोक्तृत्वे १३—२० भोक्ष्यसे २—३७	भ्रमति १—३० भ्रातृन् १—२६ भ्रामयन् १८—६१ भ्रुवोः ५—२७; ८—१० भ्रमः १०—३१ मचित्तः ६—१४; १८—५७, ५८; १०—९ मणिगणाः ७—७ मतम् ३—३१, ३२; ७—१८; १३—२; १८—६ मतः ६—३२, ४६, ४७; ११—१८; १८—९ मता ३—१; १६—५; १८—३५; १२—२ मतिः ६—३६, १८—७०, ७८ मते ८—२६ मत्कर्मकृत् ११—५५ मत्कर्मपरमः १२—१० मत्तः ७—७, १२; १०—५, ८; १५—१५ मत्परमः ११—५५	मत्परमाः १२—२० मत्परः २—६१; ६—१४; १८—५७ मत्परायणः ९—३४ मत्पराः १२—६ मत्प्रसादात् १८—५६ ५८ मत्वा ३—२८; १०—८; ११—४१ मत्संस्थाम् ६—१५ मत्स्थानि ९—५, ५, ६ मदनुग्रहाय ११—१ मदर्थम् १२—१० मदर्थे १—९ मदर्पणम् ९—२७ मदम् १८—३५ मदाश्रयः ७—१ मद्वत्प्राणाः १०—९ मद्वतेन ६—४७ मद्वक्तः ९—३४ ११—५५; १२—१२, १६; १३—१८; १८—६५ मद्वक्ताः ७—२३ मद्वक्तिम् १८—५४ मद्वक्तेषु १८—६८ मद्वानम् ४—१०; १४—१९ मद्वानाय १३—१८ मद्वानाः १०—६ मद्याजिनः ९—२५ मद्याजी ९—३४; १८—६५ मद्योगम् १२—११ मद्वपाश्रयः १८—५६ मधुसूदन १—३५; २—४; ६—३३; ८—२ मधुसूदनः २—१	मध्यम् १०—२०, ३२; ११—१६ मध्ये १—२१, २४; २—१०; ८—१०; १४—१८ मनवः १०—६ मनवे ४—१ मनसा ३—६, ७, ४२; ५—११, १३; ६—२४; ८—१० मनः १—३०; २—६७, ६७; ३—४०, ४२; ५—१९; ६—१२, १४, २५, २६, ३४, ३५; ७—४; ८—१२ १०—२२; ११—४५; १२—२, ८; १५—९; १७—११ मनःप्रसादः १७—१६ मनःप्राणेन्द्रिय- क्रियाः १८—३३ मनःषष्ठानि १५—७ मनीषिणः २—५१; १८—३ मनीषिणाम् १८—५ मनुष्यलोके १५—२ मनुष्याणाम् १—४४; ७—३ मनुष्याः ३—२३; ४—११ मनुष्येषु ४—१८; १८—६९ मनुः ४—१ मनोगतान् २—५५ मनोरथम् १६—१३ मन्तव्यः ९—३० मन्त्रहीनम् १७—१३ मन्त्रः ९—१६ मन्त्रान् ३—२९

पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०
मुक्तस्य	४—२३		मृत्युम्	१३—२५		मोघाशाः	९—१२		मज्जतपःक्रियाः	१७—२५	
मुक्तम्	१८—४०		मृत्युः	२—२७; ९—११;		मोदिष्ये	१६—१५		यज्ञदानतपः	१८—३	
मुक्तः	५—२८;		१०—३४			मोहकलिलम्	२—५२		यज्ञदानतपःक्रियाः	१७—२४	
१२—१५; १८—७१						मोहजालसमा-			यज्ञभाविताः	३—१२	
मुक्त्वा	८—५		मे.			वृताः	१६—१६		यज्ञविदः	४—३०	
मुक्षम्	१—२८		मे १—२१, २९, ३०,			मोहनम्	१४—८;		यज्ञशिष्टामृतभुजः	४—३१	
मुक्षानि	११—२५		४६; २—७; ३—२,			१८—३९			यज्ञशिष्टाग्निः	३—१३	
मुखे	४—३२		२२, ३१, ३२; ४—३,			मोहयसि	३—२		यज्ञम्	४—२५, २५;	
मुख्यम्	१०—२४		५, ९, १४, ५—१;			मोहम्	४—३५;		१७—१२, १३		
मुच्यन्ते	३—१३, ३१		६—३०, ३६, ३९,			१४—२२			१६—१; १७—७,		
मुनयः	१४—१		४७; ७—४, ५, १८;			मोहः	११—१; १४—१३;		११; १८—५, ५		
मुनिः	२—५६;		९—५, २६, २९,			१८—७३			यज्ञात्	३—१४; ४—३३	
५—६, २८			३१; १०—१, २,			मोहात्	१६—१०;		यज्ञानाम्	१०—२५	
१०—२६			१३, १८, १९; ११—२,			१८—७, २५, ६०			यज्ञाय	४—२९	
मुनीनाम्	१०—३७		५, ८, १८, ३१, ४५,			मोहितम्	७—१३		यज्ञार्थात्	३—९	
मुनेः	२—६९; ६—३		४५, ४७, ४९; १२—२,			मोहिताः	४—१६		यज्ञाः	४—३२;	
मुमुक्षुभिः	४—१५		१४, १५, १६, १७,			मोहिनीम्	९—१२		१७—२३		
मुहुः	१८—७६, ७६		१९, २०; १३—३;			मौ.			यज्ञे	३—१५; १७—२७	
मुष्पति	२—१३;		१६—६, १३; १८—४,			मौनम्	१०—३८;		यज्ञेषु	८—२८	
८—२७			६, १३, ३६, ५०,			१७—१६			यज्ञैः	९—२०	
मुष्पन्ति	५—१५		६४, ६४, ६५, ६९,			मौनी	१२—१९		यतचित्तस्य	६—१९	
			६९, ७०, ७७			मौनी	१२—१९		यतचित्तात्मा	४—२१;	
मू.			मेघा	१०—३४		मौनी	१२—१९		६—१०		
मूढप्राहेण	१७—१९		मेघावी	१८—१०		मौनी	१२—१९		यतचित्तेन्द्रियक्रियः	६—१२	
मूढयोनिषु	१४—१५		मेरुः	१०—२३		मौनी	१२—१९		यतचेतसाम्	५—२६	
मूढः	७—२५		मै.			मौनी	१२—१९		यततः	२—६०	
मूढाः	७—१५; ९—११;		मैत्रः	१२—१३		मौनी	१२—१९		यतता	६—३६	
१६—२०			मौ.			मौनी	१२—१९		यतताम्	७—३	
मूर्तयः	१४—४		मोक्षकाक्षिभिः	१७—२५		मौनी	१२—१९		यताति	७—३	
मूर्ध्नि	८—१२		मोक्षपरायणः	५—२८		मौनी	१२—१९		यतते	६—४३	
मूलानि	१५—२		मोक्षयिष्यामि	१८—६६		मौनी	१२—१९		यतवाकायमानसः	१८—५२	
मृ.			मोक्षम्	१८—३०		मौनी	१२—१९		यतन्तः	९—१४;	
मृगाणाम्	१०—३०		मोक्ष्यसे	४—१६;		मौनी	१२—१९		१५—११, ११		
मृगेन्द्रः	१०—३०		९—१, २८,			मौनी	१२—१९				
मृतस्य	२—२७		मोघकर्मणः	९—१२		मौनी	१२—१९				
मृतम्	२—२६		मोघज्ञानाः	९—१२		मौनी	१२—१९				
मृत्युसंसारवर्त्मनि	९—३		मोघम्	३—१६		मौनी	१२—१९				
मृत्युसंसारसाग-						मौनी	१२—१९				
रात्	१२—७					मौनी	१२—१९				

पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०
यतन्ति ७—२९	७८, ७८	यस्याम् २—६९	यान्ति ३—३३;
यतमानः ६—४५	यथा २—१३, २३;	यम् २—१५, ७०;	४—३१; ७—२३;
यतयः ४—२८;	३—२५, ३८, ३८;	६—२, २२; ८—६,	२३, २७; ८—२३;
८—११	४—११, ३७; ६—१९;	६, २१	९—७, २५, २५,
यतः ६—२६, २६;	७—१; ९—६;	यः २—१९, १९, २१,	२५, २५, ३२;
१३—३; १५—४;	११—३, २८, २९;	५७, ७१; ३—६,	१३—३४; १६—२०
१८—४६	५३; १२—२०;	७, १२, १६, १७,	याभिः १०—१६
यतात्मवान् १२—११	१३—३२, ३३,	४२; ४—१, १४,	यावत् १—२२
यतात्मा १२—१४	१८—४५, ५०, ६३	१८, १८; ५—३,	१३—२६
यतात्मानः ५—२५	यथाभागम् १—११	५, १०, २३, २४,	यावान् २—४६;
यतीनाम् ५—२६	यथावत् १८—१९	२४, २८; ६—१,	१८—५५
यतेन्द्रियमनोबुद्धिः	यदा २—५२, ५३,	३०, ३१, ३२, ३३,	यास्यसि २—३५;
५—२८	५५, ५८; ४—७, ७;	४७; ७—२१, २१;	४—३५
यत् १—४५; २—६,	६—४, १८; १३—३०;	८—५, ९, १३, १४,	याम् २—४२; ७—२१,
७, ८, ६७; ३—२१,	१४—११, १४,	२०; ९—२६; १०—३,	२१
२१, २१; ४—१६,	१९	७, ११—५७;	याः १४—४
३५; ५—१, ५, २१;	यदि १—३८, ४६;	१२—१४, १५; १५,	यु,
६—२१, ४२; ७—२;	२—६; ३—२३;	१६, १७, १७;	युक्तचेतसः ७—३०
८—११, ११, ११,	६—३२; ११—४,	१३—१, ३, २३,	युक्तचेष्टस्य ६—१७
१७, २८; ९—१,	१२	२७, २९; १४—२३,	युक्ततमः ६—४७
२७, २७, २७, २७,	यदृच्छया २—३२	२३, २६; १५—१,	युक्ततमाः १२—३
२७; १०—१, १४,	यदृच्छालाभ-	१७, १९; १६—२३;	युक्तस्वप्नावबो-
३९, ३९, ४१, ४१;	संतुष्टः ४—२२	१७—३, ११; १८—११	धस्य ६—१४
११—१, ७, ३७,	यद्वत् २—७०	१६, ५५, ६७, ६८,	युक्तः २—३९, ६१
४१, ४२, ४७, ५२,	यन्त्रारूढानि १८—६१	७०, ७१	३—२६; ४—१८
१३—२, ३, ३, ३,	यमः १०—२९; ११—३९	या	५—८, १२, २३;
११, १२, १२;	यया २—३९; ७—५;	या २—६९; १८—३०	६—८, १४, १८;
१४—१; १५—६,	१८—३१, ३३, ३४,	३२, ५०	७—२२; ८—१०;
८, ८, १२, १२;	३५	यातयामम् १७—१०	१८—५१
१२; १७—१०, १२,	यशः १०—५; ११—३३	याति ६—४५; ८—५,	युक्तात्मा ७—१८
१५, १८, १९, २०,	यष्टव्यम् १७—११	८, १३, २६;	युक्ताहारविहारस्य
२१, २२, २८,	यस्मात् १२—१५;	१३—२८; १४—१४;	६—१७
१८—८, ९, १५;	१५—१८	१६—२२	युक्ते १—१४
२१, २२, २३, २४,	यस्मिन् ६—२२	यादव ११—४१	युक्तैः १७—१७
२५, ३७, ३८, ३९,	१५—४	यादसाम् १०—२१	युक्त्वा ९—३४
४०, ५९, ६०	यस्य २—६१, ६८;	यादृक् १३—३	युगपत् ११—१२
यत्प्रभावः १३—३	४—१९; ८—२२;	यान् २—६	युगसहस्रान्ताम्
यत्र ६—२०, २०,	१५—१; १८—१७,		८—१७
२१; ८—३३; १८—३६	१७		

पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०
युगे	४	८, ८	येषाम्	१	३३; २-३५;	योगिनः	४	२५;	९, १०, १०, १०;		
युज्यते	१०	७;	५-१६, १९; ७-२८;			५-११; ६-१९;			१७-१		
	१७	२६	१०-६			८-१२, २३; १५-११			रजोगुणसमुद्भवः		
युज्यस्व	२	३८, ५०				योगिनाम्	३	३;	३-३७		
युञ्जतः	६	१९	यो.			६-२२, ४७			रणसमुद्यमे	१	२२
युञ्जन्	६-१५, २८, ७-१		योक्तव्यः	६	२३	योगिन्	१०	१७	रणात्	२	३५
युञ्जीत	६	१०	योगक्षेमम्	९	२२	योगी	५	२२;	रणे	१-२६; ११-३२	
युञ्ज्यात्	६	१२	योगधारणाम्	८	१२	६-१, ३, ८ १०,			रताः	५	२५;
युद्धविशारदाः	१	९	योगबलेन	८	१०	१५, २८, ३१, ३२,			१२-२		
युद्धम्	२	३२	योगभ्रष्टः	६	२१	४५, ४६, ४६, ४६;			रथम्	१	२१
युद्धात्	२	३१	योगमायासमा-			८-२५, २७ २८;			रथोत्तमम्	१	२२
युद्धाय	२	३७, ३८	वृतः	७	२५	१२-१२			रथोपस्थः	१	२७
युद्धे	१	२३, ३३;	योगयज्ञाः	४	२८	योगे	२	३९	रमते	५	२२;
१८-२३			योगयुक्तः	५	६, ७;	योगेन	१०	७;	१८-३६		
			८-२७			१२-६; १३-२२,			रमन्ति	१०	९
युधामन्युः	१	६	योगयुक्तात्मा	६	२९	१८-३३			रविः	१०	२१;
युधि	१	२	योगवित्तमाः	१२	१	योगेश्वर	११	२	१३-३३		
युधिष्ठिरः	१	१६	योगसंज्ञितम्	६	२३	योगेश्वरः	१८	७८	रसनम्	१५	९
युध्य	८	७	योगसंन्यास्तक-			योगेश्वरात्	१८	७५	रसवर्जम्	२	५९
युध्यस्व	२	१८;	मार्गम्	४	२१	योगैः	५	५	रसः	२-५९; ७-८	
३-३०; ११-३२			योगसंसिद्धः	४	३८	योत्स्यमानान्	१	२३	रसात्मकः	१५	१३
युयुधानः	१	२	योगसंसिद्धिम्	६	३७	योत्स्ये	२	९;	रस्याः	१७	८
युयुत्सवः	१	१	योगसेवया	६	२०	१८-५९			रहसि	६	१०
युयुत्सुम्	१	२८	योगस्थः	२	२८	योद्धव्यम्	१	२२	रहस्यम्	४	३
ये.			योगस्य	६	४४	योद्धुकामान्	१	२२	रा.		
ये१-७, २३; ३-१३,			योगम्	२-५३; ४-१		योधमुख्यैः	११	२६	राक्षसीम्	९	१२
३१, ३२; ४-११;			४२; ५-१, ५,			योधवीरान्	११	३२	रागद्वेषवियुक्तेः	२-६२	
५-२२; ७-१२,			६-२, ३, १२, १९;			योधाः	११	३२	रागद्वेषौ	३-३२	
१२, १२, २९, ३०;			७-१; ९-५;			योनिषु	१६	१९	रागद्वेषौ	१८-५१	
९-२२, २३, २९,			१०-७, १८; ११-८;			योनिम्	१६	२०	रागात्मकम्	१४	७
३२; ११-२२, ३२;			१८-७५			योनिः	१४	३	रागी	१८-२७	
१२-१, १, २, ३,			योगः	२-४८, ५०;		यौ.			राजगुह्यम्	९-२	
६, २०; १३-३२			४-२, ३; ६-१६,			यौवनम्	२	१३	राजन्	११-९;	
१७-१, ५			१७, २३, ३३, ३६,			र.			१८-७६, ७७		
येन	२-१७; ३-२;		योगात्	६	३७	रक्षांसि	११	३६	राजर्षयः	४-२;	
४-३५; ६-६;			योगाय	२	५०	रजसः	१४-१६, १७		९-३३		
८-२२; १०-१०;			योगारूढस्य	६	३	रजसि	१४-१२, १५		राजविद्या	९-२	
१२-१९; १८-२०,			योगारूढः	६	४	रजः	१४-५, ७,		राजसस्य	१७-९	
२६			योगिनम्	६	२७						

पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०
राजसम् १७—१२ १८, २१; १८—८, २१, २४, ३८, राजसः १८—२७ राजसाः ७—१२; १४—१८; १७—४ राजसी १७—२; १८—३१, ३४ राजा १—२, १६ राज्यसुखलोभेन १—४५ राज्यम् १—३१, ३३; २—८; ११—३३ राज्येन १—३२ रात्रिम् ८—१७ रात्रिः ८—२५ रात्र्यागमे ८—१८, १९ राधनम् ७—२२ रामः १०—३१ रि. रिपुः ६—५ रु. रुद्राणाम् १०—२३ रुद्रादित्याः ११—२२ रुद्रान् ११—६ रुद्ध्वा ४—२९ रुधिरप्रदिग्धान् २—५ रु. रूपस्य ११—५२ रूपम् ११—३, ९, २०, २३, ४५, ४७, ४९, ४९, ५०, ५१, ५२, १५—३; १८—७७ रूपाणि ११—५ रूपेण ११—४६ रो. रोमहर्षणम् १८—७४	रोमहर्षः १—२९ ल. लघ्वाशी १८—५२ लब्धम् १६—१३ लब्ध्वा ४—३९; ६—२२; १८—७३ लभते ४—३९; ६—४३; ७—२२; १८—४५, ५४ लभन्ते २—३२; ५—२५; ९—२१ लभस्व ११—३३ लभे ११—२५ लभेत् १८—८ लभ्यः ८—२२ लाघवम् २—३५ लभम् ६—२२ लभालाभौ २—३८ लि. लिकैः १४—२१ लिप्यते ५—७, १०; १३—३१; १८—१७ लिप्यन्ति ४—१४ लु. लुप्तपिण्डोदकक्रियाः १—४२ लुब्धः १८—२७ ले. लेलिह्यसे ११—३० लो. लोकक्षयकृत् ११—३२ लोकत्रयम् ११—२०; १५—१७ लोकत्रये ११—४३ लोकमहेश्वरम् १०—३ लोकसंग्रहम् ३—२०, २५	लोकस्य ५—१४; ११—४३ लोकम् ९—३३; १३—३३ लोकः ३—९, २१; ४—३१, ४०; ७—२५; १०—६; १२—१५ लोकात् १२—१५ लोकान् ६—४१; १०—१६; ११—३० ३२; १४—१४; १८—१७, ७१ लोकाः ३—२४; ८—१६; ११—२३, २९ लोके २—५; ३—३; ४—१२; ६—४२; १३—१३; १५—१६ १८; १६—६ लोकेषु ३—२२ लोभः १४—१२, १७; १६—२१ लोभोपहतचे- तसः १—३८ व. वक्तुम् १०—१६ वक्त्राणि ११—२७, २८, २९ वक्ष्यामि ७—२; ८—२३; १०—१; १८—६४ वचनम् १—२; ११—६५; १८—७३ वचः २—१०; १०—१; ११—१, १८—६४ वज्रम् १०—२८ वद ३—२ वदति २—२९	वदनेः ११—३० वदन्ति ८—११ वदसि १०—१४ वदिष्यन्ति २—३६ वयम् १—३७; १—४५; २—१२ वर ८—४ वरुणः १०—२९; ११—३९ वर्णसंकरका- रकैः १—४३ वर्णसंकरः १—४१ वर्तते ५—२६; ६—३१; १६—२३ वर्तन्ते ३—२८; ५—९; १४—२३ वर्तमानः ६—३१; १३—२३ वर्तमानानि ७—२६ वर्ते ३—२२ वर्तेत ६—६ वर्तेय ३—२३ वर्म ३—२३; ४—११ वर्षम् ९—१९ वशम् ३—३४; ६—२६ वशात् ९—८ वशी ५—१३ वशो २—६१ वश्यात्मना ६—३६ वसवः ११—२२ वसुनाम् १०—२३ वसून् ११—६ वहामि ९—२२ वहिः ३—३८ वः ३—१०, ११, १२ वा. वा १—३२; २—६;

पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०
६, २०, २०, २६, ३७, ३७, ६—३२, ३२; ८—६; १०—२१; ११—४१; १५—१० १०; १७—१९, २१, १८—१५, १५, २२, ४०, ४०;	विगतभीः ६—१४; विगतस्पृहः २—५६; १८—२९ विगतः ११—१ विगतेच्छाभय- क्रोधः ५—२८ विगुणः ३—३५; १८—२७ विचक्षणाः १८—२ विचालयेत् ३—२९ विचाल्यते ६—२२; १४—२३ विचेतसः ९—१२ विजयम् १—३१ विजयः १८—७८ विजानतः २—२६ विजानीतः २—१९ विजानीयाम् ४—४ विजितात्मा ५—७ विजितेन्द्रियः ६—८ विज्ञातुम् ११—३१ विज्ञानसहि- तम् ९—१ विज्ञानम् १८—२२ विज्ञाय १३—१८ वितताः ४—३२ वित्तेशः १०—२३ विदधामि ७—२१ विदितात्मनाम् ५—२६ विदित्वा २—२५; ८—२८ विदुः ४—२; ७—२९, ३०, ३०; ८—१७; १०—२, १४; १३—३२; १६—७; १८—२ विद्धि २—१७; ३—१५, ३२, ३७; ४—१३, ३२, ३२; ६—२;	७—५, १०, १२; १०—२४, २७; १३—२, १९, १९; २६, १४—७, ८; १५—१२; १७—६, १२; १८—२०, २१ विषः २—६ विद्यते २—१६, १६, ३१, ४०, ३—१७; ४—३८; ६—४०; ८—१६; १६—७ विद्यात् ६—२३; १४—११ विद्यानाम् १०—३२ विद्याविनयसं- पन्ने ५—१८ विद्याम् १०—१७ विद्वान् ३—२५, २६ विधानोक्ताः १७—२२ विधिदृष्टः १७—११ विधिर्दानम् १७—१३ विधीयते २—२२ विधेयात्मा २—६२ विनङ्क्ष्यासि १८—५८ विनय १—१२ विनश्यति ४—४०; ८—२० विनश्यत्सु १३—२७ विना १०—३९ विनाशम् २—१७ विनाशः ६—४० विनाशाय ४—८ विनिघतम् ६—१८ विनियम्य ६—२४ विनिवर्तन्ते २—५९ विनिवृत्तकामाः १५—५ विनिश्चितैः १३—२ विन्दति ४—३८; ५—२१; १८—२५, ४६	विन्दते ५—२ विन्दामि ११—२२ विपरिवर्तते ९—१० विपरीतम् १८—१५ विपरीतानि १—१० विपरीतान् १८—१२ विपश्चितः २—६० विभक्तम् १३—१६ विभक्तेषु १८—२० विभावसौ ७—९ विभुम् १०—१२ विभुः ५—१५ विभूतिभिः १०—१६ विभूतिमत् १०—२१ विभूतिम् १०—७, १८ विभूतीनाम् १०—२० विभूतेः १०—२० विमत्सरः ४—२२ विमुक्तः ९—१८; १४—२०; १६—२२ विमुक्ताः १५—५ विमुच्य १८—५३ विमुञ्चति १८—३५ विमुह्यति २—७२ विमूढः ६—३८ विमूढभावः ११—४९ विमूढात्मा ३—६ विमूढाः १५—१० विमृश्य १८—६३ विमोक्षाय १६—५ विमोक्षयसे ४—३२ विमोहयति ३—२० विराटः १—४, १७ विलम्बाः ११—२७ विवस्वतः ४—४ विवस्वते ४—१ विवस्वान् ४—१ विशुद्धदेशसेवित्वम् १३—१०

वि.

विकल्पितुम् २—३१	विकर्णः १—८	विकर्मणः ४—१७	विकारान् १३—१९	विकारि १३—३	विक्रान्तः १—६	विगतकल्मषः ६—२८	विगतज्वरः ३—३०
------------------	-------------	---------------	----------------	-------------	----------------	-----------------	----------------

पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०
विविक्तसेवी १८—५२	विषादी १८—२८	वे.	वैरिणम् ३—३७
विविधाः १७—२५;	विषीदन् १—२७	वेगम् ५—२३	वैश्यकर्म १८—४४
१८—१४	विषीदन्तम् २—१, १०	वेत्ता ११—३८	वैश्याः ९—३२
विविधैः १३—४	विष्टभ्य १०—४२	वेत्ति २—१९; ४—९;	वैश्वानरः १५—१४
विवृद्धम् १४—११	विष्ठितम् १३—१७	६—२१; ७—३;	व्य.
विवृद्धे १४—१२	विष्णुः १०—२१	१०—३, ७; १३—१,	व्यक्तमध्यानि २—२८
१३	विष्णो ११—२४, ३०	२३; १४—१९;	व्यक्तयः ८—१८
विशते १८—५५	विसर्गः ८—३	१८—२१, ३०	व्यक्तिम् ७—२४;
विशन्ति ८—११;	विमृजन् ५—९	वेत्य ४—५;	१०—१४
९—२१	विसृजामि ९—७, ८	१०—१५	व्यतितरिष्यति २—५२
विशालम् ९—२१	विसृज्य १—४७	वेद २—२१, २९;	व्यतीतानि ४—५
विशन्ति ११—२१, २७	विस्तरशः ११—३;	४—५; ७—२६,	व्यथन्ति १४—२
२८, २९, २९	१६—६	२६; १५—१	व्यथयन्ति २—१५
विशिष्टाः १—७	विस्तरस्य १०—१९	वेदयज्ञाध्ययनैः	व्यथा ११—४९
विशिष्यते ३—७;	विस्तरः १०—४०	११—४८	व्यथिष्ठाः ११—३४
५—२; ६—९;	विस्तरेण १०—१८	वेदवादरताः २—४२	व्यदारयत् १—१९
७—१७; १२—१२	विस्तारम् १३—३०	वेदावित् १५—१; १५	व्यनुनादयन् १—१९
विशुद्धया १८—५१	विस्मयः १८—७७	वेदविदः ८—११	व्यपाश्रित्य ९—३२
विशुद्धात्मा ५—७	विस्मयाविष्टः ११—१४	वेदानाम् १०—२२	व्यपेतभीः ११—४९
विश्वतोमुखम् ९—१५;	विस्मिताः ११—२२	वेदान्तकृत् १५—१५	व्यवसायः १०—३६;
११—११	विहाय २—२२, २२,	वेदाः २—४५;	१८—५९
विश्वतोमुखः १०—३३	७०	१७—२३	व्यवसायात्मिका
विश्वमूर्ते ११—४६	विहारशय्यासनभोजनेषु	वेदितव्यम् ११—१८	२—४१, ४४
विश्वरूप ११—१६	११—४२	वेदितुम् १८—१	व्यवसायिनाम् २—४१
विश्वस्य ११—१८, ३८	विहितान् ७—२२	वेदेषु २—४६; ८—२८	व्यवसितः ९—३०
विश्वम् ११—१९, ३८,	विहिताः १७—२३	वेदे १५—१८	व्यवसिताः १—४५
४७	वी.	वेदैः ११—५३	व्यवस्थितान् १—२०
विश्वे ११—२२	विक्षन्ते ११—२२	१५—१५	व्यवस्थितौ ३—३४
विश्वेश्वर ११—१६	वीतरागभयक्रोधः	वेद्यम् ९—१७;	व्या.
विषमे २—२	२—५६	११—३८	व्यात्ताननम् ११—२४
विषयप्रवालाः १५—२	वीतरागभयक्रोधाः	वेद्यः १५—१५	व्यासम् ११—२०
विषयान् २—६२, ६४;	४—१०	वेपथुः १—२९	व्यामिश्रेण ३—२
४—२६; १५—९;	वीतरागाः ८—११	वेपमानः ११—३५	व्याप्य १०—१६
१८—५१	वीर्यवान् १—५, ६	वै.	व्यासप्रसादात् १८—७५
विषयाः २—५९	वृ.	वैनतेयः १०—३०	व्यासः १०—१३, ३७
विषयेन्द्रियसंयोगात्	वृकोदरः १—१५	वैराग्यम् १३—८;	व्याहृन् ८—१३
१८—३८	वृजिनम् ४—३६	१८—५२	व्युदस्य १८—५१
विषम् १८—३७, ३८	वृष्णीनाम् १०—३७	वैराग्येण ६—३५	व्यूढम् १—३
विषादम् १८—३५			

पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०
व्यडाम् १—३	शरीरविमोक्षणात् ५—२३	शाश्वतम् १०—१२;	शू.
प्रज १८—६६	शरीरस्थम् १७—६, ६	१८—५६, ६२	शूद्रस्य १८—४४
प्रजेत २—५४	शरीरस्थः १३—३१	शाश्वतः २—२०	शूद्राणाम् १८—४१
श.	शरीरम् १३—१;	शाश्वताः १—२३	शूद्राः ९—३२
शक्नोति ५—२३, १५—८	शरीराणि २—२२	शाश्वतीः ६—२१	शूराः १—२, ९
शक्नोमि १—३०	शरीरे १—२९	शाश्वते ८—२६	शू.
शक्नोषि १२—९	शर्म ११—२५	शास्त्रविधानो- १६—२२	शृणु २—३९; ७—१;
शक्यसे ११—८	शशाङ्कः ११—३९;	क्षम् १६—२३;	१०—१; १३—१;
शक्यम् ११—२; १८—११	१५—६	शास्त्रविधिम् १६—२३;	१६—६; १७—२,
शक्यः ६—३६;	शशिसूर्यनेत्रम् ११—१९	१७—१	७; १८—२, १९,
११—४८, ५३, ५४	शशिसूर्ययोः ७—८	शास्त्रम् १५—२०;	२९, ३६, ४५, ६४
शङ्खम् १—१२	शशी १०—२१	१६—२४	शृणुयात् १८—७१
शङ्खाः १—१३	शश्वत् ९—३१	शि.	शृणोति २—२९
शङ्खान् १—१८	शस्त्रपाणयः १—४६	शिखण्डी १—१७	शृण्वतः १०—१८
शङ्खी १—१२	शस्त्रभृताम् १०—३१	शिखरिणाम् १०—२३	शृण्वन् ५—९
शठः १८—२८	शस्त्रसंपाति १—२०	शिरसा ११—१२	शै.
शतशः ११—५	शस्त्राणि २—२३	शिष्यः २—७	शैव्यः १—५
शत्रुत्वे ६—६	शंकरः १०—२३	शिष्येण १—३	शो.
शत्रुवत् ६—६	शंसति ५—१	शि.	शोकसविममानसः १—४७
शत्रुम् ३—२३	शाखाः १५—२	शीतोष्णसुखदुः- २—१४	शोकम् २—८;
शत्रुः १६—१४	शाधि २—७	खदाः २—१४	१८—३५
शत्रून् ११—३३	शान्तरजसम् ६—२७	शीतोष्णसुखदुःखेषु ६—७; १२—१८	शोचति १२—१७;
शत्रौ १२—१८	शान्तः १८—५३	शु.	१८—५२
शनैः ६—२५, २५	शान्तिम् २—७०, ७१;	शुक्लकृष्णे ८—२६	शोचितुम् २—२७, २६,
शब्दब्रह्म ६—२४	४—३९; ५—१२,	शुक्लः ८—२४	३०
शब्दः १—१३; ७—८	२९, ६—१५; ९—३१;	शुचः १६—५;	शोषयति २—२३
शब्दादीन् ४—२६;	१८—६२	१८—६६	शौ.
१८—५१	शान्तिः २—६६;	शुचिः १२—१६	शौचम् १३—७;
शामम् ११—२२	१२—१२; १६—२	शुचीनाम् ६—२१	१६—३, ७; १७—१२;
शामः ६—३; १०—२	शारीरम् ४—२१;	शुचौ ६—११	१८—२२
१८—४२	१७—१२	शुनि ५—१८	शौर्यम् १८—२३
शारणम् २—२९;	शाश्वतधर्मगोप्ता ११—१८	शुभान् १८—७१	श्या.
९—१८; १८—६२,	शाश्वतस्य १४—२७	शुभाशुभपरि- १२—१७	श्यालाः १—३४
६६		त्यागी १२—१७	श्र.
शरीरयात्रा ३—८		शुभाशुभफलैः ९—२८	श्रद्धाणाः १२—२०
शरीरवाङ्मनोभिः १८—१५		शुभाशुभम् २—५७	

पदामि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०
श्रद्धया ६—३७; ७—२१, २२; ९—२३; १२—३; १७—१, १७	श्रे. ३९: १—३१, २—५, ७, ३१; ३—२, ११, ३५; ५—१; १२—१२; १६—२२	सङ्गः २—४७, ६२ सङ्गात् २—६२ सङ्ग्रामम् २—३३ सचराचरम् ९—१०; ११—७	सदा ५—२८; ६—१५, २८; ८—६; १०—१७; १८—५६ सदृशम् ३—३३; ४—३८ सदृशः १६—१५ सदृशी ११—१२ सदोषम् १८—४८ सद्भावे १७—२६ सनातनम् ४—३१; ७—१०
श्रद्धा १७—२, ३ श्रद्धामयः १७—३ श्रद्धावन्तः ३—३१ श्रद्धावान् ४—३९ ६—४७; १८—७१ श्रद्धाविरहितम् १७—१३ श्रद्धाम् ७—२१	श्रेयान् ३—३५; ४—३३; १८—४७ श्रेष्ठः ३—२१ श्रो. ३९: २—५२ श्रोत्रम् १५—९ श्रोत्रादीनि ४—२६ श्रोष्यति १८—५८	सत्तयुक्तानाम् १०—१० सत्तयुक्ताः १२—१ सततम् ३—१९; ६—१०; ८—१४; ९—१४; १२—१४; १७—२४; १८—५७ सतः २—१६ सति १८—१६ सत् ९—१९ १३—१२; १७—२९, २६, २७, २७ सत्कारमानपूजार्थम् १७—१८ सत्यम् १०—४; १६—२, ७; १७—१५ १८—६५ सत्त्ववताम् १०—३६ सत्त्वसमाधिष्टः १८—१० सत्त्वसंशुद्धिः १६—१ सत्त्वस्थाः १४—१८ सत्त्वम् १०—३६, ४१; १३—२६; १४—५, ६, ९, १०, १०, १०, ११; १७—१; १८—४० सत्त्वात् १४—१७ सत्त्वानुरूपा १७—३ सत्त्वे १४—१४ सदसत् ११—३७ सदस्योनिजन्मसु १३—२१	सनातनः २—२४; ८—२०; ११—१८; १५—७ सनातनाः १—४० सन् ४—६, ६ सन्तः ३—१३ सपत्नान् ११—३४ सप्त १०—६ समक्षम् ११—४२ समग्रम् ४—२३; ७—१; ११—३० समग्रान् ११—३० समाचित्तत्त्वम् १३—९ समता १०—५ समतीतानि ७—२६ समतीत्य १४—२६ समत्वम् २—४८ समदर्शिनः ५—१८ समदुःखसुखम् २—१५ समदुःखसुखः १२—१३ १४—२४ समाधिगच्छति ३—४ समन्तात् ११—१७ समबुद्ध्यः १२—४ समबुद्धिः ६—९ समलोष्टाश्मका- श्मनः १४—२४; ६—८
श्रिताः ९—१२ श्री. ३९: २—३, ११, ५५; ३—३, ३७; ४—१, ५; ५—२; ६—१, ३५, ४०; ७—१; ८—३; ९—१; १०—१, १९; ११—५, ३२, ४७, ५२; १२—२; १३—१; १४—१, २२; १५—१; १६—१; १७—३; १८—२ श्रीमताम् ६—४१ श्रीमत् १०—४१ श्रीः १०—४४; १८—७८ शु. ३९: १८—७५ श्रुतवान् १८—७५ श्रुतस्य २—५२ श्रुतम् १८—७२ श्रुतिपराधयाः १३—२५ श्रुतिविप्रतिपन्ना २—५३ श्रुतौ ११—२ श्रुत्वा २—२९; ११—३५; १३—२५	श्व. ३९: ५—१८ श्वपाके ५—१८ श्वशरान् १—२६ श्वशुराः १—३४ श्वसन् ५—९ श्वे. ३९: १—१४ श्वेतैः १—१४ ष. ३९: ८—२४, २५ स. ३९: १८—२२ सक्तम् १८—२२ सक्तः ५—१२ सक्ताः ३—२५, सखा ४—३; ११—४१, ४४ सखीन् १—२६ सखे ११—४१ सख्युः ११—४४ सगद्गदम् ११—३५ सङ्गरहितम् १८—२३ सङ्गवर्जितः ११—५५ सङ्गविवर्जितः १२—१८ सङ्गम् २—४८, ५—१०, ११, १८—१, १९	श्वे. ३९: १—१४ ष. ३९: ८—२४, २५ स. ३९: १८—२२ सक्तम् १८—२२ सक्तः ५—१२ सक्ताः ३—२५, सखा ४—३; ११—४१, ४४ सखीन् १—२६ सखे ११—४१ सख्युः ११—४४ सगद्गदम् ११—३५ सङ्गरहितम् १८—२३ सङ्गवर्जितः ११—५५ सङ्गविवर्जितः १२—१८ सङ्गम् २—४८, ५—१०, ११, १८—१, १९	श्वे. ३९: १—१४ ष. ३९: ८—२४, २५ स. ३९: १८—२२ सक्तम् १८—२२ सक्तः ५—१२ सक्ताः ३—२५, सखा ४—३; ११—४१, ४४ सखीन् १—२६ सखे ११—४१ सख्युः ११—४४ सगद्गदम् ११—३५ सङ्गरहितम् १८—२३ सङ्गवर्जितः ११—५५ सङ्गविवर्जितः १२—१८ सङ्गम् २—४८, ५—१०, ११, १८—१, १९

पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०
समवास्थितम्	१३-२८		सम्यक्	५-४;		सर्वत्रगः	९-६		सर्ववेदेषु	७-८	
समवेतान्	१-२५		८-१०;	९-३०		सर्वत्रसमदर्शनः	६-२९		सर्वशः	१-१८;	
समवेताः	१-१		सरसाम्	१०-२४		सर्वधा	६-३१;		२-५८, ६८; ३-२३		
समम्	५-१९; ६-१३,		सर्गः	५-१९		१३-२३			३-२७; ४-११;		
३२; १३-२७, २८			सर्गाणाम्	१०-३२		सर्वदुर्गाणि	१८-५८		१०-२; १३-२९		
समन्ततः	६-२४		सर्गे	७-२७		सर्वदुःखानाम्	२-६५		सर्वसंकल्पसंन्यासी		
समन्तात्	११-३०		१४-२			सर्वदेहिनाम्	१४-८		६-४		
समः	२-४८; ४-२२;		सर्पाणाम्	१०-२८		सर्वद्वाराणि	८-१२		सर्वस्य	२-३०	
९-२९; १२-१८			सर्वे	११-४०		सर्वद्वारेषु	१४-११		७-२५; ८-९;		
१८; १८-५४			सर्वकर्मणाम्	१८-१३		सर्वधर्मान्	१८-६६		१०-८; १३-१७;		
समागताः	१-२३		सर्वकर्मफलत्यागम्			सर्वपापेभ्यः	१८-६६		१५-१५; १७-३, ७		
समाचर	३-९, १९		१२-११; १८-२			सर्वपापैः	१०-३		सर्वहरः	१०-३४	
समाचरन्	३-२६		सर्वकर्माणि	३-२६;		सर्वभावेन	१५-१९;		सर्वम्	२-१७;	
समाधातुम्	१२-९		४-३७; ५-१३;			१८-६२			४-३३, ३६; ६-३०;		
समाधिस्थस्य	२-५४		१८-५६, ५७			सर्वभूतस्थम्	६-२९		७-७, १३, १९;		
समाधौ	२-४४, ५३;		सर्वकामेभ्यः	३-१८		सर्वभूतस्थितम्	६-३१		१०-८, १४; ११-४०		
समाधाय	१७-११		सर्वकिंस्विदैः	३-१३		सर्वभूतहिते	५-२५		८-२२, २८; ९-४;		
समाप्रोषि	११-४०		सर्वक्षेत्रेषु	१३-२		१२-४			१३-१३; १८-४६		
समारम्भाः	४-१९		सर्वगतम्	३-१५;		सर्वभूतात्मभूतात्मा			सर्वः	३-५; ११-४०	
समासतः	१३-१८		१३-३२			५-७			सर्वाणि	२-३०, ६१;	
समासेन	१३-३, ६;		सर्वगतः	२-२४		सर्वभूतानाम्	२-६९;		३-३०; ४-५,		
१८-५०			सर्वगुह्यतमम्	१८-६४		५-२९; ७-१०;			२७; ७-६, ९-६;		
समाहर्तुम्	११-३२		सर्वज्ञानविमूढान्			१०-३९; १२-१३			१२-६; १५-१६		
समाहितः	६-७		३-३२			१४-३; १८-६१			सर्वान्	१-२७;	
समाः	६-४१		सर्वतः	२-४६;		सर्वभूतानि	६-२९;		२-५५ ७१; ४-३२		
समितिजयः	७-८		११-१६, ४०			७-२७; ९-४;			६-२४; ११-१५,		
समिद्धः	४-३७		सर्वतः प्राणिपादम्			९-७; १८-६१			१५,		
समीक्ष्य	१-२७		१३-१३			सर्वभूताशयस्थितः			सर्वारम्भपरित्यागी		
समुद्रम्	२-७०,		सर्वतः श्रुतिमत्			१०-२०			१२-१६; १४-२५		
११-२८			१३-१३			सर्वभूतेषु	३-१८;		सर्वारम्भाः	१८-४८	
समुद्धर्ता	१२-७		सर्वतोक्षिशिरोमु-			७-९; ९-२९;			सर्वार्थान्	१८-३२	
समुपस्थितम्	१-२८;		खम्	१३-१३		११-५५; १८-२०			सर्वार्थैर्मयम्	११-११	
२-२			सर्वतोदीप्तिमन्तम्			सर्वभूत	१३-१४		सर्वाः	८-१८;	
समुपाश्रितः	१८-५२		११-१७			सर्वयज्ञानाम्	९-२४		११-२०; १५-१३		
समृद्धवेगाः	११-२९,		सर्वत्र	२-५७;		सर्वयोनिषु	१४-४		सर्वे	१-६, ९, ११;	
२९			६-३०, ३२; १२-४;			सर्वलोकमहेश्वरम्			२-१२, ७०; ४-१९,		
समृद्धम्	११-३३		१३-२८, ३२;			५-२९			३०; ७-१८; १०-१३;		
समे	२-३८		१८-४९			सर्ववित्	१५-१९		११-२२, २६, ३२		
समी	५-२७		सर्वत्राम्	१२-३		सर्ववृक्षाणाम्	१०-२६		३६; १४-१		

पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०
सर्वेन्द्रियगुणाभासम् १३—१४	११—९, ३५, ५०; १८—७४	संभवामि ४—६, ८ संभावितस्य २—३४	१६, २१, ४२; ४—२, ३, ९, १४, १८, १८, २०; ५—३, ५, १०, २१, २३, २३, २४, २८; ६—१, २३, ३०, ३१, ३२, ४४, ४७, ७—१७, १८, १९, २२; ८—५, १०, १३, १९, २०, २२; ९—३०, ३०; १०—३, ७; ११—१४, ५५; १२—१४, १५, १६, १७; १३—३, २३, २७, २९; १४—१९, २५, २६; १५—१, १९; १६—२३; १७—३, ३, १९; १८—८, ९, ११, १६, १७, ७४
सर्वेन्द्रियविवर्जितम् १३—१४	संजनयन् १—१२ संजयति १४—९, ९ संजायते २—६२; १३—२६; १४—१७	संमोहम् ७—२७ संमोहः २—६३ संमोहात् २—६३ संयतेन्द्रियः ४—३९ संयमताम् १०—२९ संयमाग्निषु ४—२६ संयमी २—६१ संयम्य २—६१; ३—६; ६—१४; ८—१२	संमोहः २—६३ संमोहात् २—६३ संयतेन्द्रियः ४—३९ संयमताम् १०—२९ संयमाग्निषु ४—२६ संयमी २—६१ संयम्य २—६१; ३—६; ६—१४; ८—१२
सर्वेभ्यः ४—३६ सर्वेषाम् १—२५; ६—४७ सर्वेषु १—११; २—४६; ८—७, २०, २७; १३—२७ १८—२१, ५४ सर्वैः १५—१५ सविकारम् १३—६ सविज्ञानम् ७—२ सव्यसाचिन् ११—३३ सशरम् १—४७ सह १—२२; ११—२६, २६; १३—२३ सहजम् १८—४८ सहदेवः १—१६ सहयज्ञाः ३—१० सहसा १—१३ सहस्रकृत्वः ११—३९ सहस्रबाहो ११—४६ सहस्रयुगपर्यन्तम् ८—१७ सहस्रशः ११—५ सहस्रेषु ७—३ संकरस्य ३—२४ संकरः १—४२ संकल्पप्रभवान् ६—२४ संख्ये १—४७ २—४ संग्रहेण ८—११ संघातः १३—६ संजय १—१ संजयः १—२, २४, ४७; २—१, ९;	संज्ञार्थम् १—७ संतरिष्यसि ४—३६ संतुष्टः ३—१५; १२—१४, १९ संदृश्यन्ते ११—२७ संनियम्य १२—४ संनिविष्टः १५—१५ संन्यसनात् ३—४ संन्यस्य ३—३० ५—१३; १२—६; १८—५७ संन्यासयोगयुक्तात्मा ९—२८ संन्यासस्य १८—१ संन्यासम् ५—१; ६—२; १८—२ संन्यासः ५—२, ६; १८—७ संन्यासिनाम् १८—१२ संन्यासी ६—१ संन्यासेन १८—४९ संपत् १६—५ संपदम् १६—३, ४, ५ संपद्यते १३—३० संपश्यन् ३—२० संप्रकीर्तितः १८—४ संप्रतिष्ठा १५—३ संप्रवृत्तानि १४—२२ संप्रेक्ष्य ६—१३ संप्लुतोदके २—४६ संबन्धिनः १—३४ संभवान्ति १४—४ संभवः १४—३	संमोहम् ७—२७ संमोहः २—६३ संमोहात् २—६३ संयतेन्द्रियः ४—३९ संयमताम् १०—२९ संयमाग्निषु ४—२६ संयमी २—६१ संयम्य २—६१; ३—६; ६—१४; ८—१२ संयाति २—२२; १५—८ संवादम् १८—७०, ७४, ७६ संवृत्तः ११—५१ संशयस्य ६—३९ संशयम् ४—४२; ६—३९ संशयः ८—५; १०—७; १२—८ संशयात्मनः ४—४० संशयात्मा ४—४० संशितव्रताः ४—२८ संशुद्धकिल्बिषः ६—४५ संश्रिताः १६—१८ संसारेषु १६—१९ संसिद्धिम् ३—२०; ८—१५; १८—४५ संसिद्धौ ६—४३ संस्तभ्य ३—४३ संस्पर्शजाः ५—२२ संस्मृत्य १८—७३, ७६, ७७, ७७ संहरते २—५८	१६, २१, ४२; ४—२, ३, ९, १४, १८, १८, २०; ५—३, ५, १०, २१, २३, २३, २४, २८; ६—१, २३, ३०, ३१, ३२, ४४, ४७, ७—१७, १८, १९, २२; ८—५, १०, १३, १९, २०, २२; ९—३०, ३०; १०—३, ७; ११—१४, ५५; १२—१४, १५, १६, १७; १३—३, २३, २७, २९; १४—१९, २५, २६; १५—१, १९; १६—२३; १७—३, ३, १९; १८—८, ९, ११, १६, १७, ७४ सा. सा २—६९; ६—१९; ११—१२; १७—२; १८—३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५ साक्षात् १८—७५ साक्षी ९—१८ सागरः १०—२४ सात्यकिः १—१७ सात्त्विकप्रियाः १७—८ सात्त्विकम् १४—१६; १७—१७, २०; १८—२०, २३, ३७ सात्त्विकः १७—१९; १८—९, २६ सात्त्विकाः ७—१२; १७—४ सात्त्विकी १७—२; १८—३०, ३३

सः.

सः १—१३, १९, २७,
२—१५, २१, ७०,
७१; ३—६, ७, १२,

पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०
साधर्म्यम् १४—२	सिंहनादम् १—१२	सुलभः ८—१४	सौमद्रः १—६, १८
साधिमृताधिदैवम् ७—३०	सी. १—२८	सुविरूढमूलम् १५—३	सौम्यत्वम् १७—१६
साधियज्ञम् ७—३०	सीदन्ति १—२८	सुसुखम् ९—२	सौम्यवपुः ११—५०
साधुभावे १७—२६	सु. २—५०	सुहृत् ९—१८	सौम्यम् ११—५१
साधुषु ६—९	सुकृतदुष्कृते २—५०	सुहृदम् ५—२९	स्क.
साधुः ९—३०	सुकृतस्य १४—१६	सुहृदः १—२६	स्कन्दः १०—२४
साधूनाम् ४—८	सुकृतम् ५—१५	सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्य- ६—९	स्त.
साध्याः ११—२२	सुकृतिनः ७—१६	स्थद्वेष्यवन्धुषु ६—९	स्तब्धः १८—२८
साम ९—१७	सुखदुःखे २—३८	सू. १३—१५	स्तब्धाः १६—१७
सामर्थ्यम् २—३६	सुखदुःखसंज्ञे १५—५	सूतपूत्रः ११—२६	स्तुतिभिः ११—२१
सामवेदः १०—२२	सुखदुःखानाम् १३—२०	सूत्रे ७—७	स्तुवन्ति ११—२१
सामासिकस्य १०—३३	मुखसङ्केत १४—६	सूयते ९—१०	स्तेनः ३—१२
साम्नाम् १०—३५	मुखस्य १४—२७	सूर्यसहस्रस्य ११—१२	ख.
साम्ये ५—१९	मुखम् २—६६; ४—२०; ५—३, १३; ६—२९; ५—२१, २१; ६—२८, २७, ३२; १०—४; १३—६; १६—२३; १८—३६, ३७, ३८, ३९	सूर्यः १५—६	खियः ९—३२
साम्येन ६—३३	सुखानि १—३१, ३३	सृ. ५—१४	खीषु १—४१
साहंकारेण १८—२४	सुखिनः १—३७; २—३२	सृजति ५—१४	स्थ.
सांख्ययोगौ ५—४	सुखी ५—२३; १६—१४	सृजामि ४—७	स्थाणुः २—२४
सांख्यम् ५—५	सुखे १४—९	सृती ८—२७	स्थानम् ५—५; ८—२८; ९—१८; १८—६२
सांख्यानाम् ३—३	सुखेषु ६—२८	सृष्टम् ४—१३	स्थाने ११—३६
सांख्ये २—३९; १८—१३	सुश्रोमणिपु- १—१६	सृष्ट्वा ३—१०	स्थापय १—२१
सांख्येन १३—२४	सुदुराचारः ९—३०	से. १—२१, २४, २६; २—१०	स्थापयित्वा १—२४
सांख्यैः ५—५	सुदुर्दर्शम् ११—५२	सेनानीनाम् १०—२४	स्थावरजङ्गमम् १३—२६
सि.	सुदुर्लभः ७—१९	सेवते १४—२६	स्थावराणाम् १०—२५
सिद्धये ७—३; १८—१३	सुदुष्करम् ६—३४	सेवया ४—३४	स्थास्यति २—५३
सिद्धसंघाः ११—३६	सुनिश्चितम् ५—१	सै. १—७	स्थितप्रज्ञस्य २—५४
सिद्धः १६—१४	सुरगणाः १०—२	सो. ५—२३; ११—४४	स्थितप्रज्ञः २—५५
सिद्धानाम् ७—३; १०—२६	सुरसंघाः ११—२१	सोमदत्तिः १—८	स्थित्वा २—७२
सिद्धिम् ३—४; ४—१२; १२—१०; १४—१; १६—२३; १८—४५, ४६, ५०	सुराणाम् २—८	सोमपाः ९—२०	स्थितधीः २—५४, ५६
सिद्धिः ४—१२	सुरेन्द्रलोकम् ९—२०	सोमः १५—१३	स्थितम् ५—१९; १३—१६; १५—१०
सिद्धौ ४—२२		सौ. १३—३३	स्थितः ५—२०; ६—१० १४, २१, २२; १०—४२; १८—७३
सिद्धयसिद्धयोः २—४८ १८—२६			स्थितान् १—२६
			स्थिताः ५—१९
			स्थितिम् ६—३३

पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०
स्थितिः	२—७२;		स्याम्	३—२४;		स्वर्गपराः	२—४३		हर्षम्	१—१२	
१७—२७			१८—७०			स्वर्गलोकम्	९—२१		हर्षामर्षभयोद्वेगैः		
स्थितौ	१—१४		स्युः	९—३२		स्वर्गम्	२—३७		१२—१५		
स्थिरबुद्धिः	५—२०		स्र.			स्वल्पम्	२—४०		हविः	४—२४	
स्थिरमतिः	१२—१९		संसते	१—२९		स्वस्ति	११—२१		हस्तात्	१—२९	
स्थिरमानसम्	६—११		स्रोतसाम्	१०—३१		स्वस्थः	१४—२४		हस्तिनि	५—१८	
स्थिरम्	१२—९		स्व.			स्वस्याः	३—३३		हा.		
स्थिरः	६—१३		स्वकर्मणा	१८—४६		स्वम्	६—१३		हानिः	२—६६	
स्थिराम्	६—३३		स्वकर्मानिरतः	१८—४५		स्वाध्यायज्ञानयज्ञाः			हि.		
स्थिराः	१७—८		स्वकम्	११—५०		४—२८			हि १—११, ३७, ४२;		
स्थैर्यम्	१३—७		स्वचक्षुषा	११—८		स्याध्यायः	१६—१		२—५, ८, १५, २७,		
स्र.			स्वजनम्	१—२८, ३१,		स्वाध्यायाभ्यसनम्	१७—१५		३१, ४१, ४९, ५१		
स्रिग्धाः	१७—८		३७; ४५			स्वाम्	४—६; ९—८		६०, ६१, ६५, ६७;		
स्प.			स्वतेजसा	११—१९		स्वे	१८—४५, ४५		३—५, ५, ८, १२,		
स्पर्शनम्	१५—९		स्वधर्मम्	२—३१, ३३		स्वेन	१८—६०		१९, २०, २३ ३४;		
स्पर्शान्	५—२७		स्वधर्मः	३—३५;		ह.			४—३, ७, १२, १७,		
स्पृशन्	५—९		१८—४७			ह	२—९		३८; ५—३, १९,		
स्पृहा ४—१४; १४—१२			स्वधर्मै	३—३५		हतम्	२—१९		२२; ६—२, ४, ५,		
स्म.			स्वधा	९—१६		हतम्	२—१९		२७, ३४, ३९, ४०,		
स्म	२—३		स्वनुष्ठितात्	३—३५;		हतः	२—३७; १६—१४		४२, ७—१४, १७,		
स्मरति	८—१४		१८—४७			हतान्	११—३४		१८, २२; ८—२६;		
स्मरन् ३—६; ८—५, ६			स्वपन्	५—९		हत्ता १—३१, ३६, ३७;			९—२४, ३०, ३२;		
स्मृतम् १७—२०, २१;			स्वप्नम्	१८—३५		२—५, ६; १८—१७			१०—२, १४, १६,		
१८—३८			स्ववान्धवान्	१—३७		हनिष्ये	१६—१४		१८, १९; ११—२,		
स्मृतः	१७—२३		स्वभावजम्	१८—४२,		हन्त	१०—१९		२०, २१, २४, ३१,		
स्मृता	६—१९		४३, ४४, ४४			हन्तारम्	२—१९		१२—५, १२; १३—२१,		
स्मृतिभ्रंशात्	२—६३		स्वभावजा	१७—२		हन्ति	२—१९, २१;		२८; १४—२७;		
स्मृतिविभ्रमः	२—६३		स्वभावजेन	१८—६०		१८—१७			१८—४, ११, ४८		
स्मृतिः	१०—३४;		स्वभावनियतम्	१८—४७		हन्तुम्	१—३५, ३७, ४५		हितकाम्यया	१०—१	
१५—१५; १८—७३			स्वभावप्रभवैः	१८—४१		हन्यते	२—१९, २०		हितम्	१८—६४	
स्य.			स्वभावः	५—१४;		हन्यमाने	२—२०		हित्वा	२—३३	
स्यन्दने	१—१४		८—३			हन्युः	१—४६		हिनस्ति	१३—२८	
स्यात् १—३६; २—७;			स्वयम्	४—३८;		हयैः	१—१४		हिमालयः	१०—२५	
३—१७; १०—३९;			१०—१३, १५;			हरति	२—६७		हिंसात्मकः	१८—२७	
११—१२; १५—२०;			१८—७५			हरन्ति	२—६०		हिंसाम्	१८—२५	
१८—४०			स्वया	७—२०		हरिः	११—९		हु.		
स्याम्	१—३७		स्वर्गतिम्	९—२०		हरः	१८—७७		हुतम् ४—२४; ९—१६		
			स्वर्गद्वारम्	२—३२		हर्षशोकान्वितः	१८—२७		१७—२८		

पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०
हृ.	हृद्याः १७—८	हृष्टरोमा ११—१४	हेतुमाद्भिः १३—४
हृतज्ञानाः ७—२०	हृषितः ११—४५	हृष्यति १२—१७	हेतुः १३—२०, २०
हृत्स्थम् ४—४२	हृषीकेश ११—३६;	हृष्यामि १८—७६, ७७	हेतोः १—३५
हृदयदौर्बल्यम् २—३	१८—१	हे.	हृ.
हृदयानि १—११	हृषीकेशम् १—२१;	हे ११—४१, ४१, ४१	हृष्यते ६—४४
हृदि ८—१२; १३—१७;	हृषीकेशः १—१५, २४;	हेतवः १८—१५	हीः १६—२
१५—१५	२—१०	हेतुना ९—१०	
हृद्देशे १८—६१			

समाप्तिमगमदयं श्रीमद्भगवद्गीताश्लोकान्तर्गतपदानां
वर्णानुक्रमः ।

भाष्ये प्रमाणतया संगृहीतानां गीतावाक्यानामन्यग्रन्थ- स्थितवाक्यानां च वर्णानुक्रमसूची ।

भाष्यान्तर्गतवाक्यानि । अ० श्लो०	भाष्यान्तर्गतवाक्यानि । अ० श्लो०
अ.	आत्मसंस्थं मनः कृत्वा (भ० गी०
अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुप-	६।२५) ६ १३
तिष्ठत । आदित्याज्जायते वृष्टिश्छेन्नं	आदित्यचन्द्रादिभेदेन स एव भगवा-
ततः प्रजाः (मनुस्मृ० ३७६) ३ १४	न्विष्णुरवस्थितः (?) ९ १५
अज्ञानां कर्मसंगिनाम् (भ० गी० ३।२६) १८ ६७	आरुरुक्षुर्भुगेयैर्गं कर्म कारणमुच्यते
अज्ञानेनाऽऽवृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति-	(भ० गी० ६।३) ६ १
जन्तवः (भ० गी०) ५।१५ ... ९ १०	इ.
१३ २, १३ २	इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं
अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करि-	मनः (भ० गी० ५।१९) ... १३ २
ष्यसि (भ० गी० २।३३) ... २ १०	उ.
अथैतदप्यशक्तोऽसि (भ० गी०	उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः
१२।११) १२ १३	(भ० गी० १५।१७) ... १३ २२
अदर्शनादापतितः पुनश्चादर्शनं गतः	उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं
(म० भा० स्त्रीप० २।१३) ... २ २८	गतिम् । वेति विद्यामविद्यां च स
अद्वेष्टा सर्वभूतानाम् (भ० गी०	वाच्यो भगवानिति (विष्णुपु०
१२।१३) १३ १,	६।५।७८) ३ ३६
१८ ६७	उभौ तौ न विजानीतः (भ० गी०
अधियज्ञोऽहमेवात्र (भ० गी० ८।४) ९ २४	२।१९ ... .. १८ ६७
अनन्याश्चिन्तयन्तो माम् (भ० गी०	ऊर्ध्वमूलम् (भ० गी० १५।१) ... १८ ४०
९।२२) १८ ६७	ए.
अनादित्वान्निर्गुणत्वात् (भ० गी०	एकं वद निश्चित्य (भ० गी० ३।२) ३ १
१३।३१ ... .. ५ १९,	एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरि-
१३ २, १४ ५	ग्रहः (भ० गी० ६।१०) ... ६ १
अनिष्टमिष्टं मिश्रं च (भ० गी० १८।१२) १८ २	एतद्धि जन्म सामग्र्यं ब्राह्मणस्य
अथाचितमसंकल्लसमुपपन्नं यदृच्छया	विशेषतः । प्राप्यैतत्कृतकृत्यो हि
(बोधायनध० २।१।१२। ... ४ २२	द्विजो भवति नान्यथा (मनुस्मृ०
अविकार्योऽयमुच्यते (भ० गी०	१२।१३) १५ २०
२।२५) ५ १३	एतयोनीनि भूतानि (भ० गी० ७।६) १३ १८
१८ १७	एषा ब्राह्मी स्थितिः (भ० गी० २।७२) ३ १
अविनाशि तु तत् (भ० गी० २।१७) ५ १	ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः
अशोच्यान् (भ० गी० २।११) ... २ १०	श्रियः । वैराग्यस्याथ मोक्षस्य
असङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा (भ० गी०	वर्णा भग इतीरणा (वि० पु०
१५।३) १८ ४०	६।५।७४) ३ ३६
अहंकारविमूढात्मा कर्तोऽहमिति मन्यते	
(भ० गी० ३।२७) २ २२	

भाष्यान्तर्गतवाक्यानि । अ० श्लो०	
ओ.	
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म (भ० गी० ८।१३) ८ ३	
क.	
कथं भीष्ममहं संख्ये (भ० गी० २।५)... २ १०	
कर्मजान्निवृद्धिं तान्सर्वान् (भ० गी० ४।३२) ... ५ १	
कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते । तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शनः (भा० शान्ति० मोक्ष० ध० २।१।७)... ३ १	
कर्मणेव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः (भ० गी० ३।२०) ... २ १०	
कर्मण्यकर्म यः पश्येत् (भ० गी० ४।१८) ... ४ २५, ५ १	
कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति सः (भ० गी० ४।२०) ... ४ २५	
कर्मण्येवाधिकारस्ते (भ० गी० २।४७) ३ १, ४ १८, ५ १, १८ ६७	
कर्मयोगेन योगिनाम् (भ० गी० ३।३) ८ २३, १८ ३	
काम जानामि ते मूलं संकल्पात्किल जायसे । न त्वां संकल्पयिष्यामि समूलो न भविष्यसि (शान्ति० प० मोक्ष० ध० १७७।२५)... ६ ४	
कुरु कर्मैव तस्मात्त्वम् (भ० गी० ४।१५) ... २ १०, ३ १, १८ ६७	
कुर्वन्नापि न लिप्यते (भ० गी० ५७) २ १०	
क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति (भ० गी० ९।२१)... १८ ६	
क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि (भ० गी० १३।२) ... १३ २५, १३ ३१, १८ ५५	
ग.	
गतागतं कामकामा लभन्ते (भ० गी० ९।२१) ... १८ ६७	

भाष्यान्तर्गतवाक्यानि । अ० श्लो०	
गुणा गुणेषु वर्तन्ते (भ० गी० ३।२८) २ १०	
४ २४	
गुणैरेव कर्माणि क्रियन्ते (भ० गी० ३।२७) ... १८ १७	
गुणैर्यो न विचाल्यते (भ० गी० १५।२३) ... ३ ५	
च.	
चतुर्विधा भजन्ते माम् (भ० गी० ७।१६)... १८ ५५	
छ.	
छित्त्वेन संशयं योगमातेष्ट (भ० गी० ४।४२) ... ५ १	
ज.	
ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिः (भ० गी० ३।१) ... २ १०, ३ १, ५ १	
ज्ञानमुत्पद्यते पुसां क्षयात्पापस्य कर्मणः । यथाऽऽदर्शतलग्रह्ये पश्यत्यत्मान-	
मात्मनि (स्मृतिः ?) ... ३ ४	
ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् (भ० गी० ३।३)... २ ३९, ५ १, १८ ३, १८ ६७	
ज्ञानामिदं कर्मणाम् (भ० गी० ४।१९) ५ १	
ज्ञानामिः सर्वकर्माणि (भ० गी० ४।३७) ५ १	
ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् (भ० गी० ७।१८) ... ९ २३, १२ ४ १८ ६७	
ज्ञेयं यत्प्रवक्ष्यामि (भ० गी० १३।१२) १३ ७, १७, १८	
त.	
ततः पदं तत्परिमार्गितव्यम् (भ० गी० १५।४) १८ ४०	
ततः स्वधर्मे कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि (भ० गी० ३।३३) ... २ १०	
ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् (भ० गी० १८ ५५)... १८ ६७	
तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव (भ० गी० ३।१) ... २ १०	

भाष्यान्तर्गतवाक्यानि । अ० श्लो०
तत्त्ववित्तु महाबाहो.....गुणा गुणेषु
वर्तन्ते इति मत्वा न सज्जते(भ०-
गी० ३।२८) ... २ २१,
१८ ६७
तद्बुद्धयस्तदात्मानः (भ०गी० ५।१७) २ ६९
तमसः परमुच्यते (भ०गी० १३।१७) १३ १८
तस्य कार्यं न विद्यते(भ० गी० ३।१७) ५ १
तस्माद्बुध्यस्व भारत(भ०गी० २।१) ५ १
ते प्राप्नुवन्ति मामेव (भ०गी० १२।४) १२ १२
ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नम् (भ० गी०
७।२९) ... ८ १
तेषामहं समुद्धर्ता (भ०गी० १२।७) १२ १३
त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गम्(भ०गी० ४।२०) ४ २३
व्यागाच्छान्तिरनन्तरम् (भ० गी०
१२।१२ ... १८ ३
त्रैगुण्यविषया वेदाः (भ०गी० २।४५) १८ ६
त्रैविद्या मां सोमपाः (भ०गी० ९।२०) १८ ६

द.

ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति
ते (भ०गी० १०।१०) ... १८ ६७
दूरेण ह्यवरं कर्म (भ० गी० २।४९) १८ ६
दृष्ट्वा तु पाण्डवानिकम् (भ०गी० १।२) २, १०
देवीं ह्येषां गुणमयी (भ० गी० ७।१४) ५ १४
द्वाविमावथ पन्थानौ (मोक्षधर्मे २।१६) २ २१,
१३ २
द्वे निष्ठे मया प्रोक्ते (भ० गी० ३।३) २ १०
ध्यायतो विषयान् (भ० गी० २।६२) ३ ३६

न.

न करोति न लिप्यते (भ० गी०
१३।३१) ... २ १०
न कर्मणामनारम्भात् (भ०गी० ३।४) ३ १६,
५ १
न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिग-
च्छति (भ० गी० ३।४.) ... ५ १
न जायते (भ० गी० २।२०) ... १८ १७
न तु संन्यासिनां प्रेत्य (भ० गी०
१८।१२) ... १८ २
न भोत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं

भाष्यान्तर्गतवाक्यानि । अ० श्लो०
बभूव ह (भ०गी० २।९) ... २ १०
नवद्वारे पुरे देह आस्ते (भ०गी० ५।१३) २ २१
न सत्तन्नासदुच्यते (भ०गी० १३।१२) १३ २६
न स भूयोऽभिजायते(भ०गी० १३।२३) १३ २७
न हि कश्चित्क्षणमपि (भ०गी० ३।५) १८ ४८
न हि देहभूता शक्यम् (भ०गी०
१८।११) ... १३ २
१८ ३
नाऽऽदत्ते कस्यचित्पापम् (भ०गी०
५।१५) ... १३ २
नायं हन्ति न हन्यते (भ०गी० २।१९) १८ १७
नाशायाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन
भास्वता (भ० गी० १०।११) १८ ६६
नासतो विद्यते भावः (भ० गी० २।१६) ४ १८-
१८ ४८
निष्ठा ज्ञानस्य या परा (भ०गी०
१८।५०) ... १८ ३
निष्ठा मया पुरा प्रोक्ता (भ०गी० ३।३) १८ ३
नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तम् । यथै-
कता समता सत्यता च । शीलं
स्थितिर्दण्डनिधानमार्जवम् । तत-
स्ततश्चोपरमः क्रियाभ्यः(शान्तिप०
मोक्षध० १७५। ३८) ... ६ ३
नैव किञ्चित्करोति सः(भ०गी० ४।२०) ४ २३
नैव किञ्चित्करोमि (भ०गी० ५।८) १८ ३
नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत
तत्त्ववित् (भ०गी० ५।८) ... ४ २४.
५ १. १८ ६७
नैव कुर्वन्न कारयन् (भ० गी० ५। १३) २ २१.
६ १

प.

पश्चैते तस्य हेतवः (भ०गी० १८।१५) १७ १४
पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् भ०गी० ४।१५) २ १०
प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि
सर्वशः (भ०गी० ३।२७) ... १३ २
प्रजहाति यदा कामान् (भ० गी०
२।५५) ... ३ १
प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं (भ० गी० ९।२) १८ ५०

भाष्यान्तर्गतवाक्यानि । अ० श्लो०
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम
प्रियः (भ०गी० ७।१७) ... १२ १२, २०

ब.

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि (भ०गी० ५।१०) १ १
ब्रह्मचारिव्रते स्थितः (भ०गी० ६।१४) ६ १
ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः (भ०गी० ४।२४) ५ १

भ.

भक्त्या मासभिजानाति (भ०गी०
१८।५५) ... १८ ५४
भवत्यत्यागिनां प्रेत्य (भ०गी० १८।१२) १८ २

म.

मनुष्याणां सहस्रेषु (भ०गी० ७।३) ७ १९
मम माया दुरत्यया (भ०गी० ७।१४ १२ ३,
१३ ५
मौनी संतुष्टो येन केनचित् । अनि-
केतः स्थिरमतिः (भ० गी० १२।१९) ६ १

य.

य एनं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह
भ०गी० १३।२३) ... १३ २६
य एनं वेत्ति हन्तारम् (भ०गी० २।१९) ५ १,
१३ २
यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चि-
तम् । (भ०गी० ५।१) ... ३ १०
यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते (भ०गी० १३।१२) १३ २१
२५, १८ ६७
यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र... मोघं पार्थ स
जीवति (भ०गी० ३।९) ... ३ १६
यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र (भ०गी० ३।९) १८ ६
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनी-
षिणाम् (भ०गी० ४।५) ... ३ ४
सततो हि (भ० गी० ७।६०) ... ३ ६८
सत्करोषि यदश्नासि (भ०गी० ९।२७) १८ ५७
यद्यैषांसि (भ०गी० ४।३७) ... १३ २३
यदादित्यगतं तेजः (भ०गी० १५।१२) १३ १७
यदहं लालाभस्तुष्टः (भ०गी० ४।२२) ५ १
यद्यपि कुरुते जन्तुस्तत्तत्कामस्य चेष्टि-
तम् (मनु० ३।४) ... ६ ४

भाष्यान्तर्गतवाक्यानि । अ० श्लो०
यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः (भ०
गी० २।६) ... ११ ७, १९

यस्तं वेद स वेदवित् (भ०गी० १५।१) १५ २०
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा
पश्यतो मुनेः (भ०गी० २।६९) १८ ५०
यावानर्थं उदपाने (भ०गी० २।४६) ... १८ १३
येन केनचिदाच्छन्नो येन केनचिदा-
शितः । यत्र कचनशायी स्यात्
देवा ब्राह्मणं विदुः (महाभा०शान्ति०
मोक्षध० २४५।१२) ... १२ १९
योगसंन्यास्तकर्मणाम् (भ०गी० ४।४९) ५ १
योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमु-
च्यते (भ०गी० ६।३१) ... ५ ५
योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽ-
त्मशुद्धये (भ०गी० ५।११) ... १ १,
३ ४

र.

रागद्वेषौ ह्यस्य परिपन्थिनौ (भ०गी०
३।३४) ... ३ ३५

व.

वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य
कर्मफलमनुभूय ततः शेषेण विशि-
ष्टदेशजातिकलधर्मायुःश्रुतवृत्ति-
त्तसुखमेधसो जन्म प्रतिपद्यन्ते
(आप० ध० २।२।२।३) ... १८ ४४
वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः (आप०
ध० २।२।२।३) ... १८ ४४
वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः (आप०
ध० २।२।२।३) ... १८ ६७
वान्मुक्तेः सर्वमिति (भ०गी० ७।१९) ९ १
विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति
निःस्पृहः (भ०गी० २।७१) ... ६ १
वेदानिमं च लोकममुं च परित्यज्य
(आप० ध० १।२३।१३) ... १८ ५५
वेदाविनाशिनम् (भ०गी० २।३१) ३ ५
वेदाविनाशिनं नित्यम् (भ०गी० २।३१) ५ १
वेदाविनाशिनम् (भ०गी० २।३१) ... १८ ३,
१८ ४१, १८ १७

भाष्यान्तर्गतवाक्यानि । अ० श्लो०
वेदाविनाशिनं नित्यम् (भ० गी०
२।२१) ... १८ ६७
वेदैश्च सर्वैरहमेव वैद्यः (भ० गी०
१५।१५) ... १५ २०

श.

शरीरयात्राऽपि च ते न प्रसिध्येदक-
र्मणः (भ० गी० ३।८) ... ३ १६
शरीरस्थोऽपि न करोति न लिप्यते
(भ० गी० १३।३१) ... ५ १३
शरीरस्थोऽपि न करोति (भ० गी०
१३।३१) ... १८ १७
शरीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाऽऽप्नोति कि-
ल्विषम् (भ० गी० ४।२१) ... ५ १
शरीरं केवलं कर्म कुर्वन् (भ० गी०
४।२१) ... ५ १
श्रेयान्द्रव्यमयायज्ञाज्ज्ञानयज्ञः (भ०
गी० ४।३३) ... ४ २४, २५

स.

स च मम प्रियः (भ० गी० ७।१७) ९ २२
सत्त्वशुद्धये कर्म कुर्वन्ति (भ० गी०
५।११) ... २ १०
सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसं-
भवाः (भ० गी० १४।५) ... १४ १९
समं पश्यन्हि सर्वत्र (भ० गी० १३।२८) १३ २
समासमाभ्यां विषमसमे पूजातः (गौ०
ध० १७।२०) ... ५ १९
५ १९

समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या
परा (भ० गी० १८।५०) ... १३ २
स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् (भ० गी०
४।१८) ... ५ १
सर्पान्कुशाप्राणि तथोदपानं ज्ञात्वा
मनुष्याः परिवर्जयन्ति । अज्ञानत-
स्तत्र पतन्ति केचिज्ज्ञाने फलं पश्य
यथा विशिष्टम् (महा० भा० शा०
मोक्ष० २०१।१६) ... १३ २

भाष्यान्तर्गतवाक्यानि । अ० श्लो०
सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्याऽऽस्ते (भ०
गी० ५।१३) ... २ २१,
३ १, ५ १९, ६ १, १८ ३,
३, ४८, ४९, ६७

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं प्रज
(भ० गी० १८।६६) ... १ १
सर्वकर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते
(भ० गी० ४।३३) ... ५ १
१५ २०, १८ १३
सर्वारम्भपरित्यागी (भ० गी० १२।१६) ६ १
सर्वारम्भपरित्यागी ..... मौनी संतुष्टो
येन केन चित् । अनिकेतः स्थिरमतिः
(भ० गी० १२।१६, १७, १८,
१९) ... १८ ३

स हि धर्मः सुपर्याप्तो ब्रह्मणः पदवेदने ।
(आश्वमेधिके पर्वणि—१६।१२)
तत्रैव—अनुगीतायाम्—नैव धर्मी नचा-
धर्मी न चैव हि शुभाशुभी । यः
स्यादेकासने लीनस्तूष्णीं किञ्चिद-
चिन्तयन् । (अवतरणे) ... १ १

संकल्पमूलः कामो वै यज्ञाः संकल्पसं-
भवाः (मनु० २।२) ... ६ ४
संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयो-
गतः (भ० गी० ५।६) ... ३ ४,
५ १

सिद्धिं प्राप्नो यथा (भ० गी० १८।५०) २ १०
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति
मानवः (भ० गी० १८।४६) ... २ १०
१८ ४८

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य (भ० गी० २।३१) ५ १
स्वभावस्तु प्रवर्तते (भ० गी० ५।१४) १३ २
३१

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते
नरः (भ० गी० १८।४५) ... १८ ४८

ह.

हृष्टो दर्पति हृष्टो धर्ममतिक्रामति
(आप० ध० १।१३।४) ... १८ ५३

भाष्ये प्रमाणतया संगृहीतानामुपनिषद्वाक्यानां वर्णानुक्रमसूची ।

भाष्यान्तर्गतवाक्यानि । अ० श्लो०	भाष्यान्तर्गतवाक्यानि । अ० श्लो०
अ.	असङ्गो न हि सज्जते (बृ० उ० ५ । १ । २६) ... ९ ५
अथ तस्य भयं भवति (तै० उ० २ । ७) १३ २	अस्थूलमनणु (बृ० उ० ५ । ८ । ८) ८ ११
अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसाव- न्योऽहमस्मि, इति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानाम् (बृ० उ० ३ । ४ । १०) ... ४ १२	अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च (क० सं० ६ । १ । १) ... १८ ६१
अनात्मविच्छोचामि (छा० उ० ७ । १ । ३ । २६ २) ... १८ ७३	अरूपम् (का० उ० ३ । १५) ... १८ ५०
अन्धो मणिमविन्दत् (तै० आ० १ । ११) ... १३ १४	आत्मतः प्राण आत्मत आशा आत्मतः स्मर आत्मत आकाश आत्मतस्तेज आत्मत आप आत्मन आविर्भाव तिरोभावावात्मतोऽन्नम् (छा० उ० ७ । २६ । १) ... १३ ३०
अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात् ... सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपोसि सर्वाणि च यद्वदन्ति । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संप्रहेण ब्रवीम्यमित्येतत् (काठ० उ० २ । १३, १४) ... ८ ११	आत्मा वै पुत्र नामाऽसि (तै० मं० २ । ११) ... १८ ६७
अन्यदेव तद्विदितादथो अविदिता- दधि (के० उ० १ । ३) ... १३ १२	आत्मेत्येवोपासीत (बृ० उ० ३ । ४ । ७) १३ ४
अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानाम् (बृ० उ० ३ । ४ । १०) ... १३ २	आत्मैवेदं सर्वं (बृ० उ० ४ । ४ । ६) १३ १५
अपाणिपादो जघनो ग्रहीता पश्यत्य- चक्षुः स शृणोत्यकर्णः (श्वे० उ० ३ । १९) ... १३ १४	आत्मैवेदं सर्वं (छा० उ० ७ । २५ । २) ९ १
अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः (भा० उ० २ । १ । २) ... १८ १७	आदित्यवर्णम् (श्वे० ३ । ८) ... १८ ५०
अयमभिर्द्वैश्वानरो योऽयमन्तःपुरुषे येनेदमन्नं पच्यते (बृ० उ० ७ । १ । १) ... १५ १४	इ.
अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः (का० उ० २ । ५) ... १३ २	इषीकातूलवत्सर्वाणि कर्माणि प्रदूयन्ते (छा० उ० ५ । २४ । ३) (अर्थतोऽ- नुवादः) ... १३ २३
अशब्दस्पर्शम् (का० उ० ३ । १५) १८ ५०	इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदि- हावेदीन्महती विनष्टिः (के० उ० २ । ५) ... १३ २
	उर्ध्वमूलोऽवाकशाख एषोऽश्वत्थः सना- तनः (काठ० उ० ३ । २-१) ... १५ १
	ए.
	एकमेवाद्वितीयम् (छा० उ० ६ । २ । १) ९ १
	एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वप्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्व- भूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च (श्वे० उ० ६ । ११) ... ९ १०

भाष्यान्तर्गतवाक्यानि । अ० श्लो०
एतद्वै तदक्षरं गांनि ब्राह्मणा अभिव-
दन्ति (वृ० उ० ५।८।८) ... ८ ११
एतमेव प्रव्रजिनो लोकमिच्छन्तो
ब्राह्मणाः प्रव्रजन्ति किं प्रजया
करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोकः
(वृ० उ० ६।४।२२) ... २ ११
एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गांनि
(वृ० उ० ५।८।९) ... ८ ३
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म (भ० गी० ८।१३) ८ ३

क.

कथमसतः सजायेत (छान्दो० ६।२।२) ३ १,
४ १८

को अद्वा वेद क इह प्रवोचत्कुत
आजाता कुत इयं विसृष्टिः (तै०
ब्रा० २।८।९) ... ९ १०
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि (मुण्ड० उ० २।
२।८) ... १३ २३

त.

तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुप-
श्यतः (ईशोप० ७) ... १८ ७३
तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदि-
षन्ति यज्ञेन (वृ० उ० ६।४।२२) ३ ४
तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः
पन्था विद्यतेऽयनाय (श्वे० ३।८) १८ ६७
तमेवं विद्वानमृत इह भवति । नान्य-
पन्था विद्यतेऽयनाय ...
(नृसिंहपू० उ० ६) ... १३ २
तस्मान्न्यासमेषां तपसामतिरिक्त्वाहुः
(महाना० उ० २४।१) ... ३ १,
१८ ५५
तस्य तावदेव चिरम् (छा० ६।११।२) १३ २३
४ ३७
तस्य भासा सर्वमिदं विभाति (श्वे०
उ० ६।१४) ... १३ १७
त्यज धर्ममधर्मं च उभे सत्यानृते त्यज ।
उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजति
तं त्यज । संसारमेव निःसारं दृष्ट्वा
सारदिदृक्षया । प्रव्रजन्त्यकृतोद्वाहाः

भाष्यान्तर्गतवाक्यानि । अ० श्लो०
परं वैराग्यमाश्रिताः (इति बृहस्पतिः ?) ३ १

ह.

दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च
विद्येति ज्ञाता (क० उ० २।४) ... १३ ३
द्वया ह वै प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च
(वृ० उ० ३।३।१) ... १६ ६

ध्या.

ध्यायतीव पृथिवी... ध्यायन्तीव पर्वता
(छा० उ० ७।६।१) ... १३ २४
ध्यायतीव लेलायतीव (वृ० ६।३।७) ५ ३
१३ १४, १८ १७

न.

न कर्मणा न प्रजया धनेन ज्ञानेनैको
अमृतत्वमानुशः (तै० उ० १।१२) ३ १
न पृथिव्यां नान्तरिक्षे न दिव्यमिश्रे-
तव्यः (तै० सं० ५।२।७) ... १३ २८
न संदशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा
पश्यति कश्चनैनम् (श्वे० उ० १।२०) १८ ५०
नाविरतो दुश्चरितात् (कठोप० १।२।२४) १८ ६६
निष्कलं निष्क्रियं शान्तम् (श्वे० उ०
६।१९) ... १३ १२
नेति नेति (वृ० उ० ६।४।२२) ... ४ २५,
१३ १२
न्यास इति ब्रह्मा ब्रह्मा हि परः (तै० उ०
४।७८) ... ५ ६
न्यास एवात्यरेच्यत् (महाना० उ०
२१।२) ... ३ १, १८ ५५

प.

पाण्डित्यं निर्विद्य (वृ० ५।५।१) ... २ ११
पादोऽस्य विश्वा भूतानि (तै० आ०
३।१२) ... १० ४२
पुत्रैषणाया वित्तैषणायाश्च लोकैषणा-
याश्च व्युत्थायाश्च भिक्षाचर्यं चरन्ति
(वृ० उ० ५।५।१) ... ३ १
प्राग्दारपरिग्रहात्पुरुष आत्मा प्राकृतो
धर्मजिज्ञासोत्तरकालं लोकत्रयसा-
धनं पुत्रं द्विप्रकारं च वित्तं मानुषं
देवं च तत्र मानुषं वित्तं कर्मरूपं

भाष्यान्तर्गतवाक्यानि । अ० श्लो०
पितृलोकप्राप्तिसाधनं विद्यां च दैवं
वित्तं देवलोकप्राप्तिसाधनं सोऽका-
मयत (बृ० ३ । ४ । १७) ... २ १०

ब.

बहुधाऽवस्थितः स एव भगवा-
न्सर्वतोमुखो विश्वरूपः ... ९ १५
ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् (जावा० उ० ४) ३ १
ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति (मुण्ड० ३।२।९) १३ २
१३ २३
ब्रह्मैवेदं सर्वम् (बृ० उ० ४ । ५ । १) १३ १५

म.

भारूपः (छा० ३ । १४ । २) ... १८ ५०
मिथ्यते हृदयप्रस्थिः (मुण्ड० उ० ।
२।२।८) ... १८ ७३

म.

मनसैवानुदष्टव्यम् (बृ० उ० ६)
४ । १९) ... २ २१
माया तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु
महेश्वरम् (वि० उ० ४।१०) १२ ३, १३ ३९

य.

यज्ञो वै विष्णुः (तै० सं० १।७।४) ३ ९
८ ४
यतो वाचो निर्वर्तन्ते (तै० उ० २।४।९) १३ १२
यत्साक्षाद्गरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वो-
न्तरः (बृ० उ० ५।४।१) ... २ १८,
४ २५
यथाकृताय विजितायाधरेयाः संय-
न्त्येवमेतं सर्वं तद्वत्समेति यत्किञ्च
प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यस्त-
वेद (छान्दो० उ० ४ । १ । ४) ४ ३३
यदा चर्मवत् (श्वे० ६ । २०) ... १३ २
यदा सर्वं प्रमुच्यन्ते (का० उ० ६।१४) १२ १२
यकु ह वा आत्मसंमितमन्नं तदवति
तन्नं दिनस्ति यन्नूयो दिनस्ति तन्न-

भाष्यान्तर्गतवाक्यानि । अ० श्लो०
त्कनीयोऽन्नं न तदवति (शतपथे) ६ १६
यद्यमुष्मिंल्लोकेऽस्ति वा न वेति (तै०
सं० ६।१।११) ... १३ १२
येन यौरुप्रा पृथिवी च दृढा (तै० सं०
४।१।८) ... १५ १३
येन सूर्यस्तपति तेजसेदः (तै० उ०
३।१२।९) ... १३ १७
यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन् (तै०
ब्रा० २।८।९) ... ९ १०
यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्मा-
लोकात्प्रेति स कृपणः (बृ० उ०
५।८।१०) ... २ ४९
विज्ञानमानन्दं ब्रह्म (बृ० उ० ५।१।२८) ४ २५
विदित्वा... व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चर-
न्ति (बृ० उ० ५।५।१) ... १८ ५५
विद्वान्न विभेति कुतश्चन (तै० उ० २।४) १३ २
श्रेयश्च प्रेयश्च (फ० उ० २।२) ... १३ २
स इदं सर्वं भवति (बृ० उ० ३।४)
सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म (तै० उ० २।१) ४ २५
स दाधार पृथिवीम् (तै० सं० ४।१।८) १५ १३
स यथाकामो भवति तत्कतुर्भवति
(बृ० उ० ६।४।५) ६ ४, १३ २५
स यो ह वै तज्जगद्वन्मनुष्येषु प्रायणान्त-
मोकारमभिध्यायीत कृतं वा वाचं स
तेन लोकं जयतीति । तस्मै स
होवाच । एतद्वै सत्यकाम परं चापरं
च ब्रह्म यदोकारः... यः
पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्यनेनैवाक्षरेण
परं पुरुषमभिध्यायीत.....
समामभिरुचीयते ब्रह्मलोकम् (प्र०
उ० ५।१।२।५) ... ८ ११
सर्वं तद्वत्समेति यत्किञ्चित्प्रजाः साधु
कुर्वन्ति यस्तद्वेद यस्तवेद (छा०
३।१।४) ... २ ४६
स्वयं ज्योतिः (बृ० ६।३।९) ... १८ ५०

इति भाष्यान्तर्गतवाक्यानुक्रमणी समाप्ता ।